

MEKTEPLERDE AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ (1839-1923)

DR. GÜLSÜM PEHLİVAN AĞIRAKÇA

ÇAMLICA YAYINLARI

MEKTEPLERDE AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

(1839-1923)

ÇAMLICA YAYINLARI Nu: 50

MEKTEPLERDE AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ (1839-1923)

Gölsüm PEHLİVAN AĞIRAKÇA

1. Baskı

İstanbul 2013

ÇAMLICA YAYINLARI Nu: 50

ISBN 978-975-8646-52-4

Sertifika No: 16209

Kitap Adı

**Mekteplerde Ahlâk Eğitim
ve Öğretimi (1839-1923)**

Yazar

Gülsüm PEHLİVAN AĞIRAKÇA

Kapak ve Sayfa Tasarım

Eren SAKIZ

Baskı/Cilt

Seçil Ofset Matbaacılık

Sertifika No: 12068

1. Baskı

Mart 2013 - İSTANBUL

Bu eserin bütün hakları İFAV'a aittir.

Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Çamlıca Yayınları İFAV Organizasyonudur.

İsteme Adresi:

Çamlıca Yayınları

Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL

Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61

camlica@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	9
KISALTMALAR	13
ÖNSÖZ	15
GİRİŞ	17
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	17
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	19
III. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	19
IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	20

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MEKTEP DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

I. İLKÖĞRETİM DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ	24
A. Sıbyan Mektepleri ve İbtidâîlerde Ahlâk Dersleri	25
1. Sıbyan Mektepleri	25
a. Tanzimat Öncesi Sıbyan Mekteplerine Genel Bakış	25
b. Tanzimat'tan Sonra Sıbyan Mektepleri	29
2. İbtidâîler	42
B. Rüşdiyelerde Ahlâk Dersleri	88
II. ORTAÖĞRETİM DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ	113
A. İdâdîlerde Ahlâk Dersleri	113
B. Sultânîlerde Ahlâk Dersleri	133
1. Mekteb-i Sultânî	134
2. Vilâyet Sultânîleri	146
III. ÖĞRETMEN YETİŞTİREN MEKTEPLERİN DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ	167
A. Dârülmuaallimîn'de Ahlâk Dersleri	168
B. Dârülmuaallimât'ta Ahlâk Dersleri	195
IV. DİĞER MEKTEPLERİN DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ	206
A. Mekteb-i Mülkiye'de Ahlâk Dersleri	207
B. Kız Sanayi Mektepleri'nde Ahlâk Dersleri	222

İKİNCİ BÖLÜM

AHLÂK DERS KİTAPLARI

I. AHLÂK DERS KİTAPLARINA KAYNAKLIK EDEN BAŞLICA ESERLER	230
A. Kınalızâde Ali Çelebi, Ahlâk-ı Alâî	230
B. Hayriyye ve Lütfiyye	240
1. Nâbî, Hayriyye	241
2. Sünbülzâde Vehbî, Lütfiyye	247
II. MEKTEPLERDE OKUTULAN AHLÂK DERS KİTAPLARI	254
A. İlköğretim Ahlâk Ders Kitapları	254
1. Sıbyan ve İbtidâî Mekteplerde Okutulan Ahlâk Ders Kitapları	256
a. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Sıbyan ve İbtidâî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları	257
(1) Birgivî, Risale-i Birgivî	257
(2) Mehmet Sadık Rıfat Paşa, Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk	260
(a) Risale-i Ahlâk	260
(b) Zeyl-i Risale-i Ahlâk	264
(3) Edhem İbrahim Paşa, Terbiye ve Tâlim-i Adâb ve Nesâyihü'l Etfâl	266
(4) Rehnümâ-yı Ahlâk	272
(5) Ali Nazima, Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl	275
(6) Ahlâk	278
(7) Cevdet, Risale-i Ahlâkiye	280
b. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İbtidâî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları	283
(1) Ali Rıza, İbtidâîlere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri	283
(2) Ali Seydi, Musâhabât-ı Ahlâkiye	286
(a) Devre-i Ülä 1. Sene	287
(b) Devre-i Ülä 2. Sene	289
(c) Devre-i Mutavassıta 1. Sene	291
(d) Devre-i Mutavassıta 2. Sene	294
(e) Devre-i Âliye 1. Sene	295
(f) Devre-i Âliye 2. Sene	299
(3) Mehmed Hazık, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye	301
(4) Jules Payot, Mektebde Ahlâk	303
(5) Ahmed Cevad (Emre), Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye	306
(a) Devre-i Ülä 1. Sene	306
(b) Devre-i Ülä 2. Sene	307
(c) Devre-i Mutavassıta 1. Sene	308
(d) Devre-i Mutavassıta 2. Sene	311
(e) Devre-i Âliye 1. Sene	311
(f) Devre-i Âliye 2. Sene	314

(6) Ahmed Cevad (Emre), Aile Arasında Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.....	316
(7) İsmail Cezmi, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.....	318
(8) Ali Seydi, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye.....	320
(9) Osman Fahri, Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Tarihiye, Medeniye.....	323
(10) Hasan Tahsin, Rehnümâ-yı Ahlâk	328
(11) Ebu'l Cezmi Hıfzî, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.....	329
(12) Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan, Çocuklara Ahlâk Dersleri.....	331
2. Rüşdiyelerde Okutulan Ahlâk Ders Kitapları.....	334
a. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Rüşdiye Mekteplerinin Ahlâk Ders Kitapları	335
(1) Mehmed Sadık Rifat Paşa, Risale-i Ahlâk	335
(2) Mustafa Hâmi Paşa, Vezâif-i Etfâl	336
(3) Ali İrfan Eğribozi, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk	339
(4) Ali Nazima, Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl	342
(5) Ali Rıza, Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk.....	342
(a) Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk: Birinci Kısım.....	343
(b) Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk: İkinci Kısım	346
(c) Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk: Üçüncü Kısım	348
(6) Ali İrfan Eğribozi, Rehber-i Ahlâk	350
(7) Ahmed Şem'î, Hûlâsatü'l-Ahlâk	352
b. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Rüşdiyelerin Ahlâk Ders Kitapları	355
(1) Mehmed Hazık, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye	356
(2) Nazım İçsel, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı	356
(3) Ahmed Cevad (Emre), Mektebde Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.....	361
(4) Jules Payot, Mektebde Ahlâk.....	364
(5) Ahmed Ziya ve Ali Haydar, Yeni Malûmât-ı Medeniye.....	364
(6) İsmail Cezmi, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.....	366
B. Orta Öğretim Ahlâk Ders Kitapları.....	366
1. İdâdî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları	366
a. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e İdâdî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları.....	367
(1) Yağlıkçızâde Ahmed Rifat, Bergüzâr	367
(2) Mehmet Said, Ahlâk-ı Hamide	369
(3) Hüseyin Remzi, Ahlâk-ı Hamîdî	372
(4) Ali İrfan Eğribozi, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk	375
(5) Ali İrfan Eğribozi, Rehber-i Ahlâk	375
(6) Ali Rıza, İlm-i Ahlâk.....	376
(7) Mustafa Hâmi Paşa, Musahhah Vezâif-i Etfâl.....	382
(8) Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk.....	383

b. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İdâdî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları	386
(1) Ali Seydi, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye	387
(2) Hakkı Behic, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye	389
(3) Ali Rıza, Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri	391
(4) Ali Kemal, İlm-i Ahlâk	394
(5) Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye	398
(6) Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	400
2. Sultânî Mekteplerin Ahlâk Dersi Kitapları	405
a. Rifat, Fezâil-i Ahlâk	406
b. Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye	408
c. Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	408
d. Ali Seydi ve Mustafa, Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye	409
(1) Mekâtib-i Sultâniye İbtidâî Dördüncü Sınıf	409
(2) Mekâtib-i Sultâniye İbtidâî Beşinci Sınıf	412
e. Tasvir-i Ahlâk	413
C. Öğretmen Yetiştiren Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları	416
1. Ayşe Sıdika, Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri	416
2. Ali Rıza, Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk	421
3. Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk	421
4. Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	421
5. Ali Rıza, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	422
D. DİĞER MEKTEPLERDE OKUTULAN AHLÂK DERS KİTAPLARI	422
1. Yağlıkzâde Ahmed Rifat, Bergüzâr	422
2. Hüseyin Remzi, Ahlâk-ı Hamîdî	423
3. Mehmet Sadık Rifat Paşa, Risale-i Ahlâk	423
4. Ali Rıza, Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk	423
5. Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk	423
6. Ali Seydi, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye Medeniye	424
SONUÇ	425
KAYNAKÇA	433

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 5 Haziran 1876 Tarihli Düzenleme ile Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler ve Saatleri	50
Tablo 2: 1880 Senesinde Üç Yıllık İbtidâî Mekteplerde Uygulanan Dersler ve Saatleri ..	51
Tablo 3: 1891 Tarihinde İbtidâî Mektepler İçin Hazırlanan Program Taslağı	55
Tablo 4: 1891 Yılında İstanbul ve Kasabât İbtidâî Mektepleri İçin Hazırlanan Ders Programı	56
Tablo 5: Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezâret-i Celîlesi'nce Hazırlanan Ders Programı	58
Tablo 6: 1898 Tarihli Dersaadet ile Kasabâtta Bulunan Zükûr ve İnâs Mekâtib-i İbtidâîyesine Mahsus Müfredat Programı	59
Tablo 7: 1899 Tarihli Dersaadet ile Kasabâtta Bulunan Zükûr ve İnâs Mekâtib-i İbtidâîyesine Mahsus Müfredat Programı	59
Tablo 8: 1900 Tarihli Dersaadet ve Kasabât İbtidâî Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı	61
Tablo 9: 1900 Tarihli Kurrâ Mekâtib-i İbtidâîyesine Mahsus Müfredat Programı	62
Tablo 10: 1902 Senesinde Hazırlanan Rapora Göre Köy Mektepleri İçin Tasarlanan Program	63
Tablo 11: 1902 Senesinde Kasaba Mekâtib-i İbtidâîyesi İçin Hazırlanan Muâdil Program	64
Tablo 12: Maarif Nazırı Mustafa Haşim Paşa'nın Başkanlığındaki Komisyonun İbtidâîler İçin Hazırlamış Olduğu Ders Programı	66
Tablo 13: 1913 Müfredat Programına Göre Bir Dershâneli ve Bir Muallimli İbtidâî Mektepler Ders Programı	73
Tablo 14: 1913 Müfredat Programına Göre İki Dershâneli ve İki Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı	74
Tablo 15: 1914 Müfredatına Göre Üç Dershâneli ve Üç Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı	76

Tablo 16: 1914 Müfredat Programına Göre Dört Dershâneli ve Dört Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı	77
Tablo 17: 1914 Müfredat Programına Göre Beş Dershâneli ve Beş Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı	78
Tablo 18: 1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Altı Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Ait Ders Cetveli	79
Tablo 19: 1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Erkek Nümûne Mekâtib-i İbtidâyesinin Ders Cetveli	80
Tablo 20: 1915 Tarihli Mekâtib-i İbtidâye-i Umûmiye Tâlimatnâmesi'nde Yer Alan Dersler	83
Tablo 21: 1922 Tarihli Müfredat Programına Göre İlköğretim Ders Programı	86
Tablo 22: Askerî ve Sivil Rüşdiyeler İçin Hazırlanan Ortak Ders Programı	99
Tablo 23: Kız Rüşdiyelerinin 1891-1892 Senelerine Ait Ders Programı	100
Tablo 24: 1898 Yılında Rüşdiyelerin Üç Yıllık Ders Programı	102
Tablo 25: 1898 Yılında Kız Rüşdiyelerinin Altı Yıllık Ders Programı	103
Tablo 26: 1898 Yılında Askerî Rüşdiyelerdeki Derslerin Öğretim Yılı İçindeki Toplam Süreleri	104
Tablo 27: 1899 Yılında Rüşdiye Mekteplerinin Programında Yapılan Değişiklikler Sonucu Ortaya Çıkan Üç Yıllık Program	105
Tablo 28: 1317 Maarif Salnamesi'nde Yer Alan Umûm Mekâtib-i Rüşdiye Ders Cetveli	106
Tablo 29: 1902 Yılında Düzenlenen Erkek Rüşdiyelerinin Ders Programı.....	108
Tablo 30: 1902 Yılında Kız Rüşdiyelerinin Ders Programı	108
Tablo 31: II. Meşrutiyet'in İlanına Yakın Zamanlarda Rüşdiye Programı	110
Tablo 32: 1892 yılında Leylî İdâdîler İçin Hazırlanan Ders Programı	117
Tablo 33: 1892 yılında Neharî İdâdîler İçin Hazırlanan Ders Programı	118
Tablo 34: 1898 Senesinde Yedi Yıllık İdâdîlerde Okutulan Dersler	120
Tablo 35: Vilâyetlerde ve Livâ Merkezlerinde Bulunan Yatılı ve Gündüzlü İdâdî Mekteplerin Maarif Nezâreti Tarafından Düzeltilerek Kaleme Alınan Ders Programı	122
Tablo 36: 1899 Yılında Çıkarılan Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Tâlimat'ta Yer Alan Dersler ve Saatleri	124
Tablo 37: 1902 Tarihli Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdiyede Beher Hafta Okunacak Ulûm ve Fünûnun Aded-i Dürûsunu Mübeyyen Tanzim Olunan Cetvel ...	126

Tablo 38: 1903 Yılında İdâdî Derslerinde Yapılan Değişiklik Neticesinde Oluşan Programda Ders Adları ve Saatleri	127
Tablo 39: 1910-1911 Eğitim-Öğretim Yılına Ait Beş Yıllık İdâdîlerin Ders Programı	129
Tablo 40: 1911 Yılında Vilâyet Merkezlerindeki Yedi Yıllık İdâdîlerde Uygulanan Ders Programı	131
Tablo 41: 1904 Yılında Mekteb-i Sultânî'de Uygulanan Ders Programı	140
Tablo 42: 1909 Yılında Mekteb-i Sultânî'de Uygulanan Ders Programı	141
Tablo 43: 1911 Yılında Mekteb-i Sultânî'de Uygulanan Ders Programı	143
Tablo 44: 1910 Yılında İki Devreli Sultânîlerde Uygulanan Ders Programı	148
Tablo 45: 1910 Yılında İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin İlk Devresinde Uygulanan Ders Programı	150
Tablo 46: 1910 Yılında İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin İkinci Devresinde Uygulanan Ders Programı	151
Tablo 47: 1913 Yılında Sultânî Mekteplerin İbtidâî Kısımının Ders Programı	152
Tablo 48: 1913 Yılında Sultânîlerin Tâlî Sınıflarının Devre-i Ûlâ Ders Programları	153
Tablo 49: 1913 Yılında Sultânîlerin Tâlî Sınıflarının Devre-i Sâniye Ders Programı	153
Tablo 50: 1914 Yılında İnâs Sultânîsinin İbtidâî Sınıflarına Ait Ders Programı	154
Tablo 51: 1914 Yılında İnâs Sultânîsinin Tâlî Sınıflarına Ait Devre-i Ûlâ Ders Programı	155
Tablo 52: 1914 Yılında İnâs Sultânîsi Tâlî Sınıflarına Ait Devre-i Sâniye Ders Programı	156
Tablo 53: 1915 Yılında Sultânîlerin Tâlî Sınıflarına Ait Devre-i Ûlâ Ders Programı ..	158
Tablo 54: 1915 Yılında Sultânîlerin Tâlî Sınıflarına Ait Devre-i Sâniye Ders Programı .	158
Tablo 55: 1919 Yılında Erkek Sultânîlerin Devre-i Ûlâ Ders Programı	161
Tablo 56: 1919 Yılında Sultânîlerin Devre-i Sâniye Ders Programı	162
Tablo 57: Erkek Sultânîlerine Ait Sınıf-ı Mahsusta Okutulan Dersler ve Saatleri	164
Tablo 58: Kız Sultânîlerine Ait Sınıf-ı Mahsusta Okutulan Dersler ve Saatleri	164
Tablo 59: 1898 Yılında Dârülmuallimîn'in İbtidâiye Şubesine Ait Ders Programı ..	174
Tablo 60: 1898 Yılında Dârülmuallimîn'in Rüşdiye Şubesine Ait Ders Programı ...	175
Tablo 61: 1898 Yılında Dârülmuallimîn'in Âliye Şubesine Ait Ders Programı	176
Tablo 62: 1900 Yılında Dârülmuallimîn'in İbtidâiye Şubesine Ait Ders Programı	177
Tablo 63: 1900 Yılında Dârülmuallimîn'in Rüşdiye Şubesine Ait Ders Programı ...	178
Tablo 64: 1900 Yılında Dârülmuallimîn'in Âliye Şubesine Ait Ders Programı	179

Tablo 65: 1901 Yılında Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Edebiyat Şubesi Ders Programı	181
Tablo 66: 1901 Yılında Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Fünûn Şubesi Ders Programı	181
Tablo 67: 1902 İstanbul Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye Ait Ders Programı	182
Tablo 68: 1902 Yılında İstanbul Dârülmuallimîn-i Rüşdiyye'nin Ders Programı	183
Tablo 69: 1902 İstanbul Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Edebiyat Şubesine Ait Ders Programı	184
Tablo 70: 1902 Yılında İstanbul Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Fünûn Şubesine Ait Ders Programı	185
Tablo 71: 1902 Yılında Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâiyelere Ait Ders Programı	186
Tablo 72: 1903-1904 Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye'nin Ders Programı	187
Tablo 73: 1903-1904 Dârülmuallimîn-i Rüşdiyye'nin Ders Programı	188
Tablo 74: 1903-1904 Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Edebiyat Bölümüne Ait Ders Programı	188
Tablo 75: 1903-1904 Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Fen Bölümüne Ait Ders Programı ..	189
Tablo 76: 1908 Yılında Taşra Dârülmuallimîn-i İbtidâiyelerine Ait Ders Programı	190
Tablo 77: 1910 Yılında Dârülmuallimîne Ait Ders Programı	191
Tablo 78: 1915 Yılında Dârülmuallimîn-i Âliye'nin İbtidâi Şubesi Ders Programı	193
Tablo 79: 1898-1899 Yıllarında Dârülmuallimât Ders Programı	199
Tablo 80: 1902 Yılına Ait Dârülmuallimât Ders Programı	201
Tablo 81: 1914-1915 Dârülmuallimât-i İbtidâiyye Ders Programı	203
Tablo 82: 1891 Yılında Mekteb-i Mülkiye'de Okutulan Dersler ve Saatleri	212
Tablo 83: 1898 Yılında Mekteb-i Mülkiye'de Okutulan Dersler ve Saatleri	216
Tablo 84: 1900 Yılında Mekteb-i Mülkiye'de Okutulan Dersler ve Saatleri	217
Tablo 85: 1900 Yılında Mekteb-i Mülkiye'nin İdâdî Kısımına Ait Ders Cetveli	218
Tablo 86: 1902-1903 Yıllarında Mekteb-i Mülkiye Ders Programı	219
Tablo 87: 1909-1910 Yıllarında Mekteb-i Mülkiye Ders Programı	220
Tablo 88: II. Abdülhamit Dönemi'nde Kız Sanayi Mektepleri'nin Ders Programı ..	225

KISALTMALAR

a.g.e	Adı Geçen Eser
AÜ	Ankara Üniversitesi
b.	İbn
bkz.	Bakınız
BDK	Beyazıt Devlet Kütüphanesi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyelevvel
Ca	Cemaziyelâhir
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DEM	Değerler Eğitim Merkezi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
drl.	Derleyen
hızl.	Hazırlayan
İA	Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İ. DH	İrade-i Dâhiliye
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus
İ. MVL	İrade Meclis-i Vâlâ
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MF. İBT	Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiye Kalemî
MF. MKB	Maarif Nezâreti Maarif-i Kebir Katalogu
MUN	Maarif-i Umûmiye Nezâreti
MÜİFAV	Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
M.Ö.	Milattan önce
s	Sayfa
S	Safer
sdl.	Sadeleştiren
s.y.	Sayfa numarası yok
T. C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
tsh.	Tashih eden
t.y.	Basım tarihi yok
ö.	Ölüm tarihi
vd.	Ve devamı
vs.	Ve saire
Y. A. Hus.	Yıldız Hususi Evrakı
Y. A. Res.	Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı
Y. EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
y.y.	Basım yeri yok
Yay.	Yayınları
YKY	Yapı Kredi Yayınları

ÖNSÖZ

Osmanlı eğitim sisteminde 18. yüzyılda başlayan modernleşme çalışmalarının Tanzimat'la birlikte ivme kazandığı bilinmektedir. Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda Batılılaşmanın ancak eğitimle gerçekleşebileceği düşüncesi ile Batı tarzında mekteplerin açılması, mektep programlarında değişikliklere gidilmesi ve eğitim-öğretim usullerinde yenilikler yapılması, dönemin eğitim politikası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte mektep programlarına yeni derslerin ilave edildiği; mekteplerde din derslerinden bağımsız ahlâk derslerinin okutulduğu ve çok sayıda ahlâk ders kitabının kaleme alındığı görülmektedir.

İki bölümden oluşan bu çalışma ile öncelikle Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Osmanlı örgün eğitim kurumlarında müstakil bir ders olarak okutulan ahlâk dersinin mektep programlarında yer alma süreci, kaynaklara doğrudan ulaşılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından ahlâk derslerinde okutulan eserlerin belirlenmesi ve bu kitaplardan bir kısmının şekil, muhteva ve yöntem açısından tanıtılması esas alınmıştır.

Çalışmalarım esnasında bana rehberlik eden çok kıymetli hocam Prof. Dr. M. Faruk Bayraktar'a, konunun belirlenmesi ve sınırlandırılması aşamasında desteklerini esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Halis Ayhan'a ve Prof. Dr. Yurdağül Mehmedoğlu'na teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca araştırmanın her aşamasında bana yol gösteren Yrd. Doç. Dr. Emine Keskiner'e, arşivdeki çalışmalarım esnasında büyük bir özveri ile belgelere ulaşmamı kolaylaştıran Dr. Umut Kaya'ya, doktora sürecinin her aşamasında maddî ve manevî destekleri ile bana güç veren çok değerli anne ve babama, dualarını her zaman hissettiğim kayınvalidem ile kayınpederime ve hiçbir fedakârlığı esirgemeyen eşim Dr. Muhammed Hamidullah Ağırakça'ya teşekkür ederim. Son olarak da kitabın basımını üstlenen MÜ. İlâhiyat Fakültesi Vakfı yetkililerine şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Gülsüm PEHLİVAN AĞIRAKÇA

İstanbul, 2013

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tanzimat öncesi Osmanlı eğitim sistemine bakıldığında, öğretimin ağırlıklı olarak sıbyan mektepleri ve medreselerde yürütüldüğü bilinmektedir. Bu eğitim kurumları, uzun yıllar varlığını korumakla birlikte; batılılaşma ve yenilik devri olarak ifade edilen 1773-1839 yılları arasında, askerî alandaki başarısızlıkları gidermek ve Batı'daki gelişmelere ayak uydurabilmek gayesiyle daha çok Batılı tarzda askerî mekteplerin açılmasına önem verildiği görülmektedir. Tanzimat'tan sonra ise devletin bünyesinde var olan eski, sivil eğitim kurumlarının yanı sıra rüşdiye, idâdî ve sultânî gibi ilk ve ortaöğretime yönelik yeni eğitim kurumları, öğretmen ihtiyacı için muallim mektepleri ve kız çocukları için inâs mektepleri açılmaya başlamıştır.

Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde yönetimin, eğitim-öğretim kurumlarının idarî işlerine ve ders programlarına doğrudan müdahil olmadığı söylenebilir. Ancak yeni açılan mekteplerle artık eğitim ve öğretim, bir devlet politikası olma özelliği kazanmaya başlamıştır. Tanzimat'tan sonra, Batılılaşmanın ancak eğitimle gerçekleşebileceği düşüncesi ağırlık kazanmış; dolayısıyla mekteplerde okutulacak derslerin ve ders kitaplarının devlet eliyle belirlenmesi eğitim politikası olarak gerekli görülmüştür. Bu süreçte eğitim faaliyetleri, devletin bir vazifesi olarak telakki edilerek eğitim programları yeniden düzenlenmiş; yeni usûllerle eğitim öğretim yapmak amacıyla ders programları ve ders kitapları hazırlanmıştır.

Ders programlarında yapılan düzenlemelerden biri, ahlâk dersi ile alakalıdır. Daha önceleri sıbyan mekteplerinde dolaylı olarak yer alan bu ders, İlmihâl ya da Kıraât dersinde öğretilmekte idi. Ahlâk eğitimi ise dinî bir vecibe olarak önemsenmekte ve ahlâkî davranışlar, mektebin genel programı içerisinde tâlim ve terbiye konusu olmaktadır. Ancak Tanzimat'tan sonra yapılan program değişikliği ile birlikte, sıbyan mekteplerinde, yeni usûllerle (usûl-i cedid) öğretim yapan ibtidâîlerde ve bugünkü anlamda ilköğretim ikinci kademe olarak

algılanabilecek olan rüşdiyelerde, Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve İlmihal gibi dinî derslerin yanı sıra müstakil olarak ahlâk dersine yer verilmiştir. Buna ilaveten süreklilik arzetmese de ortaöğretim kurumları olan idâdî ve sultânîlerde de ahlâk dersleri okutulmuştur. Ayrıca bunların dışında kalan diğer eğitim kurumlarından Mekteb-i Mülkiye ve Kız Sanayi Mektepleri'nin programlarında da sınırlı olmakla birlikte ahlâk dersi yer almıştır.

Tanzimat'tan sonra, yeni usûllerle eğitim öğretim yapma amacıyla düzenlenen ders programlarına paralel olarak ders kitapları yazma faaliyeti de başlamıştır. Yazılan ve mekteplerde okutulması onaylanan kitaplar arasında ahlâk dersi kitapları da yer almaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde devletin gerilemesinde ahlâkî yozlaşmanın büyük rolü olduğu fikrinin yaygın bir kabul haline gelmesi, kitap yazma ve yazdırma sürecinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Ahlâk ders kitapları bu sürecin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmamız, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar ahlâk dersinin mektep programlarında yer alma süreci, ders programlarında yapılan değişikliklerden hareketle anlatılmıştır. Öncelikle ilköğretim ders programları incelenmiş; bu çerçevede sıbyan mektepleri, ibtidâîler ve rüşdiyeler ele alınmıştır. Sıbyan mekteplerinin varlığı, Tanzimat öncesine dayandığından bu mektepler üzerinde daha fazla durulmuştur. Nitekim ibtidâîler, sıbyan mekteplerinin modernize edilmiş şekli olup Cumhuriyet yıllarına kadar, eğitim sistemi içerisinde eski usûl (usûl-i atıka) adı verilen mahalle mektepleri ile birlikte var olmuşlardır. Sıbyan mekteplerinin ardından, bazı eğitim tarihçileri tarafından ortaöğretim kurumu olarak kabul edilmekle birlikte Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde ilköğretim kapsamında adı geçen rüşdiye mekteplerinin programları incelenmiştir. Daha sonra kendi dönemlerinde ortaöğretim kademesi sayılan idâdî ve sultânîlerin ders programlarındaki ahlâk dersleri üzerinde durulmuştur. Öğretmen yetiştiren kurumlar olan Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtların ders programları ayrı bir başlık altında verilmiştir. Mesleğe yönelik mektepler olmalarına rağmen ahlâk dersine programlarında yer verilen Mekteb-i Mülkiye ve Kız Sanayi Mektepleri de birinci bölümün son başlığı olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümü, mekteplerde okutulan ahlâk ders kitaplarına ayrılmıştır. Burada öncelikle ahlâk ders kitaplarına kaynaklık ettiği tespit edilen eserlerden *Ahlâk-ı Alâî*, *Hayriyye* ve *Lütfiyye* hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra sırasıyla ilköğretim, ortaöğretim, öğretmen yetiştiren mektepler ile

Mekteb-i Mülkiye ve Kız Sanayi Mektepleri'nde okutulan ahlâk ders kitaplarından bir kısmı, şekil, içerik, üslûp ve yöntem açısından değerlendirilmiştir. İlköğretim ve ortaöğretim mekteplerine mahsus ahlâk kitapları, iki döneme ayrılarak ele alınmıştır. Eserler, şekil ve muhtevaları dikkate alınarak Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e ve II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın öncelikli amacı, Osmanlı örgün eğitim kurumlarında diğer derslerden bağımsız bir ahlâk dersinin varlığını ortaya koymak ve bu derslerde okutulan ahlâk kitaplarının tespit etmek şeklinde belirlenmiştir. Ayrıca Tanzimat sonrası Osmanlı düşünce hayatında ahlâkın kaynağı, öğretim konusu yapılıp yapılamayacağı, ahlâkın eğitimle değişmesinin imkânı gibi teorik konular etrafında başlayan ve II. Meşrutiyet döneminde artarak devam eden tartışmalara, mektep programlarındaki ahlâk derslerinin tarihî süreci ve ahlâk ders kitapları hakkında verilen bilgilerle ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bunlarla birlikte araştırmacılara, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar mekteplerde okutulan ahlâk dersi ile günümüzde ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında yer alan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini mukayese imkanı sunmak amaçlanmıştır.

Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim kurumlarındaki din eğitim ve öğretimi üzerine bir çok çalışma yapılmış olmakla birlikte ahlâk dersleri ve ahlâk ders kitapları hakkında 1839-1923 yıllarını kapsayan doktora seviyesinde bir çalışmanın bulunmaması, araştırmamızın önemini ortaya koymaktadır. Mektep programlarına birinci el kaynaklardan ulaşılması, ahlâk ders kitaplarının çok sayıda kaynağa başvurularak tespit edilmesi ve eserlere ulaşmada yaşanan maddî ve manevî güçlükler, araştırmanın bir başka önemli tarafını oluşturmaktadır.

III. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Tanzimat ile birlikte ivme kazanan modernleşme süreci, Cumhuriyet'e kadar devam etmiş; Cumhuriyet'ten yani 1923'ten sonra ise siyasî, fikrî ve kültürel açıdan oldukça farklı bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla bu araştırma, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'ndan, Cumhuriyet'in ilân edildiği 1923 yılına kadar olan dönemle sınırlandırılmıştır. Ayrıca Osmanlı eğitim kurumları, araştırmada yer alan mekteplerden ibaret olmamakla birlikte, araştırmamızda öncelikle, Maarif Nezâreti'ne bağlı, programında ahlâk dersi olan, umûmî eğitim kurumları tercih edilmiştir. Ayrı bir yapılanma ve eğitim sürecine sahip olmaları

nedeniyle medreseler, askerî okullar, husûsî mektepler, yabancılara ve azınlıklara ait mektepler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Bir yükseköğretim kurumu olan Dârülfünûn ise programında yer alan İlm-i Ahlâk dersinin, mekteplerde okutulan ahlâk dersinden muhteva ve usûl açısından farklı olduğu gerekçesiyle araştırma dışında tutulmuştur.

Araştırmanın hacmi dikkate alınarak ahlâk ders kitapları da sınırlandırılmış; tespit edilen eserlerden 56 tanesi incelenmiştir.

IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmamız, betimleyici ve durum saptayıcı türde bir araştırmadır. Ders programlarının ve ahlâk ders kitaplarının tespiti için belgesel tarama (kütüphane) ve tümdengelim (dedüksiyon) yöntemleri kullanılmıştır.

Araştırmada, birinci el kaynaklar ve bu kaynakların destekleyicisi mahiyetindeki genel literatürden istifade edilmiştir. Ders programlarını tespit etmek amacıyla öncelikle maarif salnameleri, devlet salnameleri, *Takvim-i Vekâyî*, arşiv belgeleri, Maarif-i Umûmiye Nezareti tarafından yayımlanmış olan mektep ders programları, müfredat çalışmaları, talimatnâmeler, mekteplere ait tevzi-i mükâfat cetvelleri ve eğitim tarihi eserleri incelenmiş; ders programları kronolojik olarak tablolar halinde aralarındaki tarihsel ilişki dikkate alınarak erilmiştir. Ayrıca ahlâk derslerinin içeriği hakkında ulaşılan bilgilere de yer verilmiş; diğer derslerle alakalı herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Sıbyan mektepleri ve ibtidâîlerin ders programları verilirken eğitim tarihi açısından önem arz eden maarifle alakalı gelişmelere de değinilmiş; bu gelişmelerin ahlâk dersleri üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Ancak diğer mekteplerle ilgili kısımlarda aynı bilgiler tekrar edilmemiş; konular, ders programları ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Rüşdiyeler, ilköğretim kapsamında ele alınmış; ders programlarının ortak olması nedeniyle inâs mektepleri de ayrı bir başlık altında değil, rüşdiyeler içerisinde değerlendirilmiştir. Araştırmamızda idâdîler ve sultânîler, ortaöğretim kurumları olarak ele alınmıştır. Kuruluş amacı, programları ve idarî teşkilâtı ile kendine has bir kurum olan Mekteb-i Sultânî, vilâyet sultânîlerinden ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Bazı eğitim tarihi çalışmalarında yükseköğretim kurumu olarak sunulan Dârümuallimîn ve Dârümuallimât, araştırmamızda öğretmen yetiştiren mektepler olarak verilmiştir.

Ahlâk dersi kitaplarını belirlemek için katalog taraması esas alınmıştır. Bu amaçla öncelikle Seyfeddin Özege'nin yazar adına göre yeniden düzenlenmiş

beş ciltten oluşan *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*'na başvurulmuştur. Daha sonra Milli Kütüphane tarafından hazırlanmış, 1584-1986 yıllarını kapsayan *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası* üzerinde tarama yapılmıştır. Öncelikle ahlâk konusunda yazılmış yaklaşık 400 eser tespit edilmiştir. Daha sonra bu eserler, konularına göre tasnif edilerek ahlâk ders kitapları belirlenmiştir.

Belirlenen ahlâk ders kitaplarına ulaşmak, farklı kütüphanelerde olmaları nedeniyle kolay olmamıştır. Eserlere başta İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) olmak üzere Beyazıt Devlet Kütüphanesi (Nadir Eserler Bölümü), Süleymaniye Kütüphanesi, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Seyfeddin Özege Bölümü), Marmara, Ankara, Selçuk, Dokuz Eylül ve Erciyes İlahiyat Fakültelerinin Kütüphaneleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nden ulaşılmıştır. Ahlâk ders kitapları, kütüphanelerden fotokopi ve ekseriyetle fotoğraf yoluyla elde edilmiş ve okumalar, kopya nüshalar üzerinde yapılmıştır.

Mekteplerde okutulan ahlâk ders kitapları, yazar adları, baskı yerleri ve tarihleri ile birlikte verilmiş; eserlerin tespit edilen diğer baskıları ve yazarları hakkında ulaşılabilen bilgiler dipnotlarda belirtilmiştir. Eserler, şekil ve muhteva açısından değerlendirilmiş; yazarlar tarafından kullanılan üslûp ve yöntem hakkında bilgiler verilmiştir. Eserlerle alakalı genel bir değerlendirme sonuç kısmına bırakılmıştır.

Araştırmada kullanılan temel kavramlar; mektep, ders kitapları, ahlâk ve terbiye şeklindedir. Mektep olarak Osmanlı Devleti'nde örgün eğitim ve öğretimin yapıldığı, medreseler dışında kalan eğitim kurumları kastedilmiştir. Sıbyan ve İbtidâî mektepler, ilköğretim; idâdî ve sultanîler ortaöğretim kavramı ile ifade edilmişlerdir. İlköğretim kavramı, bugünkü manada birinci kademe, ortaöğretim ise ikinci kademe ve lise eğitimi yerine kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MEKTEP DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

Tanzimat'tan önce Osmanlı eğitim sistemine bakıldığında halk mektepleri olarak eğitim öğretim faaliyeti yapan ilkokul seviyesindeki sıbyan mektepleri ile ortaöğretim ve yükseköğretimi bünyesinde barındıran medreseler, dönemin önemli eğitim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır.¹

Batılılaşma ve yenilik devrinin ilk dönemi olan 1773-1839 yıllarında askerî alandaki başarısızlıkları gidermek ve Batıdaki gelişmelere ayak uydurabilmek gayesiyle Batı tarzında mektepler açılmaya başlamıştır ki bunların başında askerî mektepler gelmektedir. Yeni açılan mekteplerle birlikte eğitim ve öğretim, bir devlet politikası olma özelliği kazanmaya başlamış; sonraki yıllarda eğitim işleri doğrudan doğruya ve sürekli olarak devletin denetimi ve düzenlemesi altına girmiştir. Maarif teşkilatını bir bütün halinde toplayan 1 Eylül 1869 tarihli “Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi” ile eğitim işlerinde önemli düzenlemeler yapılarak yeni kurulan mektepler, üç kademe halinde belirlenmiştir. Nizamnâme’de ilköğretim; sıbyan mektepleri, ibtidâiler ve rüşdiyeler şeklinde, ortaöğretim kurumları; idâdiler ve sultâniler olarak düzenlenmiş; yükseköğretim de Dârülfünûn ve çeşitli meslekî yüksekokullar şeklinde düşünülmüştür. Cumhuriyet yıllarına kadar ilk, orta ve lise tahsili veren mektepler ile yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mektepleri eğitim hayatında varlığını devam ettirmiştir.²

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. 1, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 5-224.

2 Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara: MEB Basımevi, 1964, s. 3-4; Ergin, C. 1, s. 307-407; Ergin, C. 2, s. 411-511; Ergin, C. 3, s. 833-923, 1047; Cahit Yalçın Bilim, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: 1839-1876**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1984, s. 33; Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 24-25.

I. İLKÖĞRETİM DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde hem okul öncesi hem de ilköğretim³ kurumu konumunda olan sıbyan mektepleri ya da diğer bir isimle mahalle mektepleri, Tanzimat'la birlikte başlayan modernleşme sürecinde bir yandan ıslah edilmeye çalışılmış; diğer yandan da batı tarzı ilköğretim kurumları olan "ibtidâîler" açılmaya başlamıştır. Dolayısıyla Tanzimat'tan sonra özellikle 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile birlikte ilköğretim kurumu olarak devlete bağlı ibtidâî mektepler yer almakla beraber, vakıflara bağlı sıbyan mektepleri de sayıları zamanla azalmış olsa da varlığını Cumhuriyet'e kadar devam ettirmiştir.

Kuruldukları dönemde sıbyan mekteplerinin üzerinde bir ortaöğretim kurumu olan rüşdiyelerin genel öğretimdeki yeri konusunda eğitim tarihçileri farklı yaklaşımlarda bulunmuş; bir kısmı bu mektepleri ilköğretime, bir kısmı da ortaöğretime dâhil etmişlerdir. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde rüşdiyelerin ilköğretimin ikinci kademesi olarak değerlendirilmesi bu mekteplerin yüksek ilkokullar olarak görülmesine bir sebep teşkil etmiştir. Ancak başlangıç itibariyle bu mekteplerin Dârülfünûn'a, daha sonra da idâdilere basamak olması ekseriyetle rüşdiyelerin bir ortaöğretim kurumu olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.⁴ 1913 tarihinde "*Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*"nin yürürlüğe girmesiyle ibtidâî mekteplerle rüşdiyeler "Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye" adı altında bileşerek ilköğretime dâhil olmuşlardır. Netice itibariyle ilk kurulduklarında ortaöğretim kademesi içinde bulunan bu okullar giderek ilköğretim kademesinde yerlerini almışlardır. Bahsi geçen bu sebepler neticesinde çalışmamızda sıbyan mektepleri ve ibtidâîlerle birlikte rüşdiyeler de ilköğretim başlığı altında ele alınmıştır.⁵

- 3 Burada kastedilen eğitim basmağı, günümüzdeki ilköğretim 1. kademedir. Nitekim daha sonra da ifade edileceği gibi rüşdiyeler, ilköğretim 2. kademe olarak kabul edilmektedir.
- 4 Ali Rıza, **İbtidâiyelere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, s. 60; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 7, Ankara: TTK Yayınları, 1956, s. 202; Karal, C. 8, s. 390; Unat, s. 42; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s. 143; Kodaman, s. 91; Z. Salih Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908)**, Adana: Baki Kitapevi, 2003, s. 63.
- 5 Nafi Atuf Kansu, **Türkiye Maarif Tarihi**, II. Kitap, Ankara: Muallim Ahmet Halit Kitaphânesi, 1932, s. 47; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 233; Mustafa Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri: 1908-1914**, Ankara: Ocak Yayınları, 1996, s. 208; **Türkiye'de Orta Tahsil**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339, s. 3.

A. Sıbyan Mektepleri ve İbtidâilerde Ahlâk Dersleri

1. Sıbyan Mektepleri

a. Tanzimat Öncesi Sıbyan Mekteplerine Genel Bakış

Osmanlı Devleti'nde ilk eğitim ve öğretim Sıbyan Mektebi'nde⁶ yapılmakta idi. Zorunlu olmayan sıbyan mekteplerine beş-altı yaşındaki kız ve erkek çocukları gelmekte ve eğitim üç, dört yıl sürmekteydi. Mektebe kayıt, belli bir zaman diliminde olmayıp genel itibarıyla dört yaşını⁷ bitiren çocuklar ailenin ekonomik durumuna göre "Âmin Alayı" ya da "Bed'i Besmele"⁸

- 6 Tanzimat'tan sonra yeni adlar verilen bu okullar mâliyet ve mekân açısından fazla bir külfet gerektirmediğinden her mahallede ve hemen her köyde mevcut olup çoğunlukla camilere bitişik olarak yapılmışlardı. Genellikle tek odalı ahşap ve kâgir yapılar şeklinde olan bu okulları, devlet adamları ya da varlıklı kişiler vakıf yoluyla kurarlardı ve giderleri vakıf gelirleriyle karşılanırdı. Ayrıca merkezi bir idareye sahip olduğuna dair kesin bir bilgi olmamakla beraber, sıbyan mekteplerinin, giderlerini karşılayan vakfın vakfiyesine göre idare edildiği kabul edilmektedir. Kansu, I. Kitap, s. 28-29; Karal, C. 6. s. 171; Unat, s. 6; Aziz Berker, **Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)**, Ankara: MEB Yayınları, 1945, s. 5; Zeynep Ahunbay, "Mektep", **DİA**, C. 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 7-9. Sıbyan mekteplerinin mimarisi için bkz. Özgönül Aksoy, **İstanbul Sıbyan Mektepleri**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1968.
- 7 Dört yaşında mahalle mektebine başlanması Anadolu'da bir adet halinde idi. Özellikle de dört yaş dört ay dört günlük iken mektebe başlandığı bilinmektedir. Anadolu'da böyle iken İstanbul'da genellikle beş, altı yaşlarında okula başlanırdı. Kansu, I. Kitap, s. 28; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.141; Cahit Baltacı, "Mektep", **DİA**, C. 29, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, s. 6-7.
- 8 Osmanlı toplumunda çocukların mektebe başlama zamanının muayyen olmadığı dönemlerde, çocuğunu mektebe başlatmak isteyen aile, imkânları dâhilinde sünnet merasimine benzer bir tören düzenlerdi. İlk defa ne zaman başladığı bilinmeyen bu törene havass tarafından "Bed'i Besmele", halk tarafından da "Amin Alayı" denilirdi. Genellikle kandil, pazartesi veya perşembe günü düzenlenen bu tören; ailenin maddi durumuna göre sade veya gösterişli olurdu. Tören sırasında mektep öğrencilerinden bir kısmı ilahi takımı olarak ilahiler okur, diğerleri de yüksek sesle "Âmin" derlerdi. Halk arasında bu törene "Âmin Alayı" denilmesinin sebebi de budur. Amin alayı ve törende söylenen ilahiler ve dualar için bkz. Ergin, C. I, s. 91-96; Ahmet Rasim, **Falaka**, Sedit Yüksel (hz.), Ankara: MEB Büyük Türk Yazarları ve Şairleri Komisyonu Yayınları, 1969, s. 15-21; M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, İstanbul: MEB Basımevi, 1971, s. 58-59; Mustafa Öcal, "Amin Alayı", **DİA**, C. 3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 63; Mustafa Uzun, "Mektep", C. 29, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, s. 10-11; Ahunbay, s. 7-9; Elif Aydın, "Tarihimizde Amin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2008).

adı verilen ve hocanın, aile yakınlarının, mektep ve mahalle çocuklarının katıldığı, ilahiler eşliğinde yapılan bir törenle olurdu.⁹

Müslüman olan her ailenin çocuğunun gelebileceği bu mekteplerin kuruluş amacı çocuklara okuma yazma öğretmek, dinî ve ahlâkî öğretimi gerçekleştirmektir. Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an'ın okunuşu, tecvit ve bazı dualar öğretiliyor, çeşitli dinî bilgiler Türkçe olarak veriliyor; dinî, ahlâkî öğütler veren Türkçe bazı manzum kitaplar okutuluyordu. Velisi istediği takdirde çocuk, hafızlığa da çalıştırılıyordu. Erkek çocuklardan çok az bir kısmı, sıbyan mektebinden sonra medreselere ve 1773 yılından itibaren de çeşitli askerî ve sivil okullara gidebiliyordu.¹⁰

Sıbyan mektepleri için ortak bir ders programından söz edilemez ise de derslerin genel karakterinin din ağırlıklı olduğu ve bu çerçevede başta Kur'an-ı Kerim öğretimi olmak üzere, ilk dinî bilgilerin verilmesinin mektebin başlıca amaçları arasında bulunduğu bilinmektedir.¹¹ Bununla birlikte derslerle alakalı çerçevenin hayli erken zamanlarda oluşturulmaya çalışıldığı vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Araştırmacıların ulaşabildikleri ilk kaynak Fatih Sultan Mehmet'in (1451-1481) vakfiyeleridir. Vakfiyede "Dârüttâlim" olarak geçen mektebe "...bir nefes-i enfes sahibi, rızâ-yı Hak tâlibi muallim" tayin olunması ve "...eytâm bulunur ise tâlim-i eytâm, bulunmaz ise etfâl-i fukara-yı müslimine..." eğitim verilmesi istenmektedir.¹² Vakfiyeden de anlaşıldığı üzere sıbyan mektepleri için Fatih Sultan Mehmet'ten sonra dârüttâlim, muallimhâne, mektep ve mektephâne adlarının kullanılmaya başlanmıştır.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'da kurduğu ilk dârüttâlimin vakfiyesinde "tâlim-i kelâm-ı kadim ve Kur'an-ı azim" okunmasını şart koşarken, bir sonrakı padişah II. Bayezid (1482-1512), İstanbul'daki külliyesine ait vakfiyesinde "Muallimhâne" diye adlandırdığı okullara yetim çocukların ve fakir çocuklarının alınmasını; ayrıca cuma günleri dışında çocuklara Kur'an, namaz dua ve sureleri

9 Akyüz, s. 74; Unat, s. 7; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 66; İsmail Kara, Ali Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle-Sıbyan Mektepleri**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s. 26-27; Kodaman, s. 58.

10 Karal, C. 6, 1954, s. 171; Akyüz, s. 72-73; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara: MEB Yayınları, 1991, s. 60.

11 Kansu, I. Kitap, s. 28; Unat, s. 7; Kodaman, s. 57; Yurdağül Mehmedoğlu, **Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)**, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2001, s. 97.

12 **Fatih Mehmet II Vakfiyeleri**, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938, s. 257.

ile bazı ilmiyal bilgilerin öğretilmesini, te'dib edilmesi gerekenlerin terbiye edilmesini ve eve gitme vakitlerinde çocuklara, vâkıfın ruhu için dua ettirilmesini şart koşturmuştur.¹³ Belirtilen şartlar, vakfiyede şu şekilde ifade edilmektedir:

“Ve bir salih hafız-ı Kelamullah ve namazın erkânın ve şeraitin (şartlarını) bilir ve sıbyan tâlimine münasip ve kadir kimesne muallimhânede eytâmdan (yetimlerden) ve sıbyan-ı fukaradan otuz nefer oğlancıklara yevm-i cumadan gayr-i günlerde Mushaf-ı Kerime baka, Kur'an metni okuta ve kemâ-yenbaği (gerektiği gibi) öğretre ve bildire ve mazilerin (önceki) ve geçmiş derslerin dinliye. Ve namaza müteallik nesneleri okuta ve bildire. Ve tedibe (terbiyeye) muhtaç olanları tedib-i şer'i ile tedip eyleye. Ve hizmetinde dahi cidd ü sa'y eyleye. Ve destur verecek (derslerin bitiminde) vâkıfın (vakıf mektebi yapanın) ruhu için ve kabul-i tilavet-i eytâm (yetimlerin okudukları duanın kabulü) için dua ettire. Ve bir salih kimesne anda halife (kalfa) ola, sıbyan okutmakta ve bildirmekte, mazilerin dinlemekte ve tedipte muallime dâim muavenet eyleye.”¹⁴

Temel gayesi Kur'an okutmak, namaz ile ilgili bilgileri ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek olan sıbyan mekteplerinin programına daha sonra yeni dersler ilâve edilmiştir. I. Mahmud'un (1730-1754) 4 Aralık 1739 tarihli vakfiyesinde, muallimhâneye bir de hat hocasının tayin edildiği görülmektedir. I. Abdülhamit (1774-1789) vakfiyesinde de “Bir hatt-ı üstad, tâlim-i hatta sahib-i itiyada kim ise mekteb-i şerîfe müdavemet eden sıbyana hâce-i meşk olup edavat ve sınaat-ı hat ile eday-ı hizmet eyleye...” denilmekte, “bir hattat üstad” gerekli görülmektedir. Yine I. Abdülhamid'in 1781 tarihinde tesis ettiği Babiâli'deki Hamidiye Mektebi'nde Arapça ve Farsça dersleri de programa alınmıştır.¹⁵

1532 tarihli Kiremitçizâde Mektebi Vakfiyesi'nde, öğrencilerin ders programında yer alan dersler; Kur'an-ı Kerim'in öğretimi, güzel yazı yazma, sarf ve nahiv, dinlerle ilgili bilgiler (ilmü'l-edyân) ve ahlâkî konular şeklinde verilmektedir. 1546 tarihli Ayşe Hatun Mektebi Vakfiyesi'nde de, mektepte öncelikle Kur'an'ın defalarca okunarak öğretilmesi gerektiği, bunun yanı sıra usûl ve fûrû ile fikhî

13 Ergin, C.1, s. 82-83; Unat, s. 8; Akyüz, s. 73.

14 **Süleymaniye Vakfiyesi**, Kemal Edip Kürkçüoğlu (hızl.), Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962, s. 37; Ergin, C. 1, s. 81, 83; Akyüz, s. 73; Baltacı, “Mektep”, **DiA**, C. 29, s. 6-7.

15 Ergin, C. 1, s. 82-87; Hızlı, s. 77-80.

konuların, tecvit ve mehâric ile ilgili genel bilgilerin verilmesinin faydalı olacağı belirtilmekte ve sonuçta Kur'an'ın tertil üzere okunması hususunda muallimlerin özen göstermeleri istenmektedir.¹⁶

Sadrazam Yusuf Paşa'nın (ö. 1712) kurduğu bir sıbyan mektebinin 1712 tarihli vakfiyesinde çocuklara Kur'an, tecvit, yazı ve faydalı bilgiler (ulûm-ı nâfia) öğretilmesi istendiği görülmektedir:

“...gale-i mezbureden yevmi altı akçe vazife ile eshab-ı fazilet ve erbab-ı hadisen bir kimesne dersiâm olup bervech-i muharrer vakfım olan mekteb-i sâlîfû'l-beyanda âlim-i Kur'an-ı azimü's-şân iden sıbyana haftada iki gün zikir olunan dershâne istidatları mertebesi tâlim-i ulûm-ı nâfia ile keزالik yevmî altı akçe vazife ile hamele-i Kur'an'dan bir ehil kimesne dahi şeyhü'l-kurra olup yine haftada iki gün dershâne-i mezkûrede tâlim-i tevcid-i Kur'an-i azimü's-şân ve tefhim-i tertil-i furkan-ı beyyini'l-bürhan eyleye Ve yine yevmî altı akçe ile hüsn-i hatta kaadir ve fenn-i kitabette mahir bir kimesne haftada iki gün mekteb-i mezkûrda zikir olunan sıbyana meşk virub tâlim-i san'at i kitabet eyleye Ve zikir olunan meşk hâceliği vazife-i mezkûresiyle halâ imamımız olan Mehmet Efendi ibn Mustafa'ya meşruta ola...”¹⁷

Görüldüğü gibi sıbyan mektepleri için ortak bir ders programından söz etmek mümkün görülmemekle beraber, ders programları, mektebin şehirde, kasabada, köylerde oluşuna göre değiştiği gibi vakfiye şartlarına, dönemlerine, hocalara göre de farklılıklar göstermektedir. Ancak namaz sûrelerini ve dualarını düzgün okuyacak kadar bir Kur'an okuma ve tecvit, ilmihal (itikat, ibadet, ahlâk) eğitimi, namazların kılınışını fiilen öğreten bir tatbikat ve “Şol Cennetin İrmakları”, tekbir, salâvat başta olmak üzere bir dinî musiki, ortak denebilecek muhtevada ve hissiyatla bütün mekteplerde öğretilmektedir. Yazı ve “kara cümle” denilen dört işlemin kurallarını belletmek de okulun görevleri arasında bulunmaktadır.¹⁸

İlköğretimde ihmal edilmediği anlaşılan diğer bir ders de, çocuk kişiliğinin İslâmî değerler doğrultusunda yönlendirildiği, aileye, topluma ve millete daha faydalı olmanın yollarının öğretildiği “edeb” veya “ahlâk” adı verilen ders idi.¹⁹ Sıbyan mekteplerinin tamamında müstakil bir ahlâk dersinin var olduğunu

16 Hızlı, s. 78.

17 Berker, s. 5-6.

18 Unat, s. 7.

19 Hızlı, s. 79-80.

söylemek mümkün gözükmemekle birlikte, bu dersin ağırlıklı olarak ilmiyal bilgileri ile birlikte verilmeye gayret edildiği; okuma metinlerinin ahlâkî konulardan seçildiği bilinmektedir.

b. Tanzimat'tan Sonra Sıbyan Mektepleri

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde vakıflara bağlı olarak ilköğretimin yapıldığı sıbyan mekteplerinin idaresine devlet idaresi karışmadığından mektep programları pek değişiklik göstermemiştir. İlköğretim alanında ilk adım, II. Mahmut'un 1824 tarihli *"Tâlim-i Sıbyan Hakında Fermân-ı Âlî"*si ile gerçekleşmiştir. Çocukların eğitimi için birtakım esasların belirlendiği fermanla özellikle İstanbul ve Bilâd-ı Selâse²⁰ içindeki çocukların ergenlik çağına kadar okullara gönderilmesi ve devam mecburiyeti şart koşulmuştur: "Cümleye malumdur ki ümmet-i Muhammed'denim diyen kâffe-i ehl-i İslâm'a göre ibtidâ şerâit-i İslâmiyeyi ve akâid-i diniyesini öğrenip bilmek ba'dehû iktisâb-ı maişet için kangı dirliğe suluk edecek ise etmek"²¹ sözleri ile her şeyden evvel insanın dinini öğrenmesi, maişet kaygısının bunun önüne geçmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca "Ve'l-hâsıl her bir şeyden evvel zaruriyât-ı diniyeyi öğrenmekliği umûr-i dünyeviyeinin cümlesine takdim eylemek lâzım iken bir zamandan beri ekser-i nâs analarının ve babalarının seyyiesi olarak kendileri kaldıkları misillû evlatlarının cahil kalmasını düşünmeyerek ve Rezzâk-ı âlem olan Hak subhânehu ve tealâ hazretlerine adem-i tevekkül ile hemen akçe kazanmak dâiyesine..." diye devam eden ifadelerden çocuklarını beş-altı yaşında mektepten alıp ehl-i hiref (sanat ehli, esnaf) yanına veren anne-babaların kendileri cahil kaldığı gibi çocukları da cahil bırakacakları ifade edilmiştir. Bundan böyle hiç kimse, buluş çağına gelmeyen (on iki yaş) çocukları çalıştırmak için ustanın yanına veremeyecek; ancak çocuklar oturdukları yere göre, İstanbul, Eyüb, Üsküdar, Galata kadısına, velisi ve hocası tarafından götürülerek mühürlü bir izin belgesi aldıktan sonra çırak verilebilecektir. Aksi takdirde velisi cezalandırılacak; çalışması zorunlu olan yetim ve öksüzler ise günde iki kez okula gitmek üzere çalışabileceklerdir.

20 Bilâd-ı Selase; üç memleket, şehir, belde anlamına gelmektedir ve Eyüp, Galata ve Üsküdar yerleşim merkezlerinin Osmanlı dönemindeki ortak adıdır. Ayrıca bu ad, Osmanlı Devleti'ne payitahtlık yapmış olan İstanbul, Edirne ve Bursa şehirleri için de kullanılmaktadır. Burada ise Eyüp, Galata ve Üsküdar'dan oluşan üç belde kastedilmektedir. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara: Aydın Kitapevi, 1986, s. 104.

21 Ferman'da şart koşulan ilköğretim mecburiyeti taşra sıbyan okulları için geçerli olmadığı için bunu genel bir kaide olarak algılamamak gerekir. Ancak ilköğretim mecburiyetine doğru bir adım olarak değerlendirilmesi daha doğru olur. Kodaman, s. 58.

Mektep hocaları ve dersler konusunda yayımlanan fermanla bu okullarda çocuklara Kur'an, her çocuğun yeteneğine göre tecvit ve ilmihal risaleleri, İslâm'ın şartları ve din derslerinin okutulacağı beyan edilmiştir. Ahlâk dersine isim olarak yer verilmemiş olması ahlâk konularının yine din derslerine bırakıldığını göstermektedir.

“Mektep hocaları dahi mekteplerde bulunan çocukları güzelce okutup Kur'an-ı Azimü's-şânı tâlim akabinde her bir çocuğun haysiyet ve istidadına göre tecvit ve ilmihal misüllü risaleler okutarak şerâit-i İslâmiye ve akâid-i diniyelerini öğrenmekliğe sa'y ve ikdam eylemek üzere ale'l-umûm tenbih ve ikaz olunmasına irâde-i seniye suduruyla keyfiyet bilâde selâse kadıları efendilere başka başka bâ ferman-ı âli tenbih kılınmış olmağla siz dahi âsitane kâin bi'l-cümle mahallat imamlarını ve mektep hocalarını ve esnaf kethüdalarını tarafınıza celb ederek...”

Fermanla dikkati çeken “çocukları güzelce okutup Kur'an-ı Azimü's-şânı tâlim akabinde her bir çocuğun haysiyet ve istidadına göre tecvit ve ilmihal misüllü risaleler okutarak şerâit-i İslâmiye ve akâid-i diniyelerini öğretmeye sa'y ve ikdam” tabirlerinden bu okulların önceliğinin çocuklara Kur'an okumayı ve dinî akîdeleri öğretmek olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır. Ayrıca ferman öncelikle İstanbul'da uygulanacak, daha sonra diğer illere de bildirilecektir. “Ülemâ sınıfını memnun etmekten öteye gitmeyen, kâğıt üzerinde kalan bir emir” olarak da yorumlanan fermanın,²² 1839'a kadar çeşitli sebeplerle uygulanmadığı bilinmektedir. İlköğretimin zorunluluğu, daha sonraki yıllarda da yinelenmiş olmakla birlikte esas itibarıyla Cumhuriyet döneminde uygulanabilmiştir.²³

Genel maarif ve ilköğretim alanında müspet bir teşebbüs de yine II. Mahmut (1808-1839) döneminde, Tanzimat'tan bir yıl önceki projedir. Bu dönemde yenileşme hareketleri içerisinde sıbyan mektepleri de ele alınarak yetersiz olan yönleri ıslah edilmeye çalışılmıştır. 1838 yılında kurulan ve eğitim sistemini düzenleme işleriyle görevli olan Meclis-i Umûr-i Nâfia tarafından hazırlanan Dâr-ı Şûrayı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ²⁴ arasındaki görüşmelerle karara bağ-

22 Kodaman, s. 3.

23 Unat, s. 38; Betül Batır, **Geleneksel Eğitimdten Çağdaş Eğitime: Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)**, İstanbul: Elif Kitapevi, 2010, s. 15.

24 II. Mahmut'un kurduğu, reformları planlayıp icrasını denetleyen yüksek yasama ve yargı organı olan Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye, 24 Mart 1838'de kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1864)**, Ankara: TTK Basımevi, 1994; Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye”, **DİA**, C. 28, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, s. 249-250.

lanan ıslahat projesinde, mekteplerin mevcut haliyle yeterli olmadığı üzerinde durulmakta; hocaların genel durumları ve bilgi seviyeleri ile çocuk terbiyesine muktedir olup olmadıklarının teftiş edilmesi, mekteplerde sınıf sisteminin olması, fakirlere mahsus yatılı okullar açılması, çocukların dört, beş yaşında mektebe verilmesi şeklinde birçok yeniliğin uygulanması hedeflenmektedir. Söz konusu dönemde yapılan düzenlemelerden biri de mevcut mekteplerini ikiye ayrılmasıdır. Tanzimat öncesinde, ilköğretimin gayesi itikat ve ilmi hale ait bilgileri öğretmek şeklinde iken Meclis-i Umûr-i Nâfia tarafından hazırlanan proje neticesinde mahalle arasındaki küçük mektepler, Kur'an, ilmi hal ve tecvit öğretimine; büyük olanlar ise daha geniş bir program ile okuma yazma, ahlâk kitapları ve ilmi hal öğretimine tahsis edilecektir.²⁵ Ayrıca bu mektepler "sınıf-ı sâni" diye adlandırılacak, bir-iki hatim yapmış ve ilmi hal okumuş çocuklar söz konusu mekteplere kabul edilecektir. Her iki tip okula da devam mecburî olup küçük mahalle okullarına devam eden çocuklar için mektebe başlama yaşı dört, beş olarak uygun görülmüştür.

Küçük mahalle mekteplerinde Kur'an öğretilmesi, "Selâtin-i izâm hazretinin vesairinin cesim mektepleri" yani büyük caminin yanındaki büyük mekteplerde ise Türkçe inşa, Tuhfe-i Vehbî, Nuhbe-i Vehbî, Sübha-i Sıbyan gibi lügatlerle Birgivi Risalesi²⁶ gibi din dersi kitapları ile ahlâk risaleleri okutulması, hat ve kitâbet öğretilmesi karara bağlandıktan sonra bu lâyiha²⁷ Dâr-ı Şûrâ-

- 25 Z. Salih Zengin, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)**, İstanbul: MEB Yayınları, 2004, s. 37, 38; Baltacı, "Mektep", **DİA**, C. 29, s. 6-7.
- 26 16. asırda yaşamış Türk-İslâm âlimi İmam Birgivi'nin gerçek adı Takiyyüddin Muhammed b. Pir Ali olup 1523 tarihinde Balıkesir'de doğmuştur. Eseri Risale-i Birgivi, iman, ibadet, ahlâk ve tasavvuf hakikatlerinden bahseden bir ilmihaldir. Esas itibarıyla bir akâid ve ahlâk kitabıdır. Gayet muhtasar olarak namazdan ve temizlikten bahsetmektedir. Sade Türkçe ile halk için yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kadızâde İstanbuli Ahmed b. Muhammed Emir, **Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi**, A. Faruk Meyan (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1970, s. 5-7; Birgivi Muhammed Efendi, **Vasiyetnâme: Dil incelemesi, metin, sözlük, ekler indeksi ve tıpkıbasım**, Musa Duman (hzl.), İstanbul: Risale Yayınları, 2000, s. 9; Cemal Sofuoğlu, "Birgivi'nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler", **İmam Birgivi Sempozyumu**, Ankara: TDV Yayınları, 1994, s. 73.
- 27 Layiha hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, **Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, Ankara: MEB Yayınları, 2002, s. 6-10; Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 5.

yı Babıâli'de ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de bazı değişikliklere uğramış, nihayet Sarf ve Nahiv dersleri de programa dâhil edilerek bu mekteplere "rüş-diye" adı verilmiştir.

Görüldüğü üzere Meclis-i Umûr-i Nâfia'nın raporunda ahlâk dersinin adı zikredilmekle birlikte mekteplerin ikiye ayrılıp büyük mekteplerde ahlâk risalelerinin okutulması öngörülmektedir. Küçük mahalle mekteplerinin ise yalnız Kur'an öğretimine ayrılması tasarlanmıştır. Ancak raporda ahlâk dersi ile birlikte daha geniş bir ders programına sahip olarak düşünülen mektepler, rüşdiyeler olarak eğitim sahasında yerini almıştır.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda eğitimle alakalı bir madde bulunmamaktadır. Ancak Tanzimat dönemi, maarif sahasında yeniliklerin yapıldığı, "mektep" denen kurumun sadece İstanbul için değil, ülkenin her yerinde gerekliliğinin daha iyi anlaşıldığı; kızların eğitiminin, sıbyan mekteplerinin ıslahının ele alındığı ve "usûl-i atika" denen eski öğretim metotlarının yerine "usûl-i cedide" metotlarının benimsendiği ve yeni eğitim kurumlarının açılma-ya başlandığı bir dönem olmuştur. Millî eğitimin önemi kavranmasına rağmen ilk yıllarda eğitimle alakalı çalışmalara çok ağırlık verilememiştir. Bu dönemde babası II. Mahmut'un ölümü üzerine on yedi yaşında tahta geçen padişah Abdülmecid (1839-1861) gerekli gördüğü ıslahatları tatbik sahasına koydurmak için devlet dairelerine sık sık giderek bu işlerle bizzat meşgul olmaya başlamış; 1845'te Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gelerek bir hatt-ı hümayun okutmuştur. Bâb-ı Âli'deki hükûmet yetkililerine toplumsal gelişmenin hem din hem de dünya işlerinde bilgisizliğin kaldırılmasına bağlı olduğunu belirterek bilimlerin ve fenlerin öğretilceği okulların kurulmasına öncelik verilmesi konusunda şu sözlerle direktif vermiştir:²⁸

"Sana (sadrâzama hitaben) ve bütün vükelâya, tebaamın refah ve saadet halini temin için lâzım gelen tedbirleri ittihad-ı tam dairesinde teemmül ve müzakere etmenizi emrediyorum. Bu terakkinin gerçekleşmesi gerek din işlerinde gerek dünya işlerinde cahilliğin kaldırılmasına bağlı olduğundan ulûm ve fûnun ve sanayi öğretimine mahsus mekteplerin kurulmasını ön planda tutulacak işlerden sayıyorum."²⁹

28 Padişah Abdülmecid tarafından irad edilen Hatt-ı Hümayûn'u Cavit Binbaşoğlu günümüz Türkçesine uyarlamıştır. Bkz. Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 120.

29 Karal, C. 5, s. 181-182; Kodaman, s. 9-10; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 71, 73.

Abdülmecid'in, hatt-ı hümayunun metnine göre maarifle ilgili olarak umumî ve mecburî öğretim; orta, yüksek ve meslekî öğretim; hayat ve realiteye uygun öğretim ve memlekete şamil bir maarif planı çizilmektedir. Abdülmecid'in bu fermanı üzerine; Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından ilk iş olarak ilköğretim meselesini ele almak ve esaslarını belirlemek üzere bir Meclis-i Muvakkat (Geçici Maarif Meclisi) teşkili kararlaştırılmış ve bu konuda padişahın iradesi alınmıştır.³⁰

Sekiz kişiden oluşan Meclis-i Muvakkat'ın Temmuz 1846'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sunduğu raporda; sıbyan mekteplerinin gerekli şekilde düzenlenmesi, rüşdiyelerin daha da sistemli hale getirilmesi, İstanbul'da her türlü bilimin okutulacağı bir Dârülfünûn açılması ve "ulûm-u âliye" ve "fünûn-u nâfia"nın memlekete yayılmasını sağlamak, okullar için lüzumlu ders kitaplarını telif ve tercüme etmek gibi ilmî çalışmalar için bir akademi olarak Encümen-i Daniş³¹ kurulması istenmekteydi. Ayrıca eğitim işlerini yürütmek üzere sürekli bir eğitim meclisi kurulması da meclisin önerileri arasındaydı. Burada alınan kararları görüşmek ve gerekli düzenlemeleri yapmak üzere 1846'da Meclis-i Maarif-i Umûmiye (Daimi Maarif Meclisi) kurulmuştur.

Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kuruluşundan sonra sıbyan mekteplerinin ıslahı tekrar ele alınmış ve öğretim programları, öğretim usûlleri, öğretimin zorunluluğu gibi çeşitli konularda düzenlemeler yapılarak ilköğretimin sistemli ve programlı hale gelmesi için gayret gösterilmiştir. Maarif Meclisi, ders kitapları yazdırma, yabancı eserleri Türkçe'ye çevirme, programlar, tüzükler hazırlama, eğitim ilkelerini yönetmeliğe bağlama gibi önemli işlerle uğraşmıştır. Bu meclis bir karar mercii olduğundan, alınan kararları uygulamak amacıyla aynı yıl Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti tesis edilmiş ve İmamzâde Esat Efendi bu nezârete bakan tayin edilmiştir. Sadece icra organı durumunda olup yetki sahası sıbyan ve rüşdiye okulları ile sınırlandırılmış olan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti de 1847 yılında Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü'ne çevrilmiş ise de, 1848'de tekrar eski hüviyetini kazanmıştır.³²

30 Mahmud Cevad, s. 27-28, Berker, s. 13-15; Kodaman, s. 10.

31 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Metin Kırıtlı (çev.), Ankara: TTKBasımevi, 1993, s. 432; Kodaman, s. 13.

32 Karal, C. 5, s. 182; Karal, C. 6, s. 195, 284-285; Kansu, I. Kitap, s. 61-63; 88-90; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 73; Kodaman, s. 6, 12, 13, 61.

Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın 1846'da Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu teklif, Meclis-i Maarifi-i Umûmiye'de kabul edilerek 21 Rebiülahir 1263 (8 Nisan 1847)'te "*Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'tâ Olunarak Tâlimat*"³³ yayınlandı. İlköğretim yönetmeliği denilebilecek "tâlimat", ilköğretimde birçok yenilikleri başlatan önemli bir belge olmuştur. Sıbyan mektebi hocaları tâlimatnâmesi olarak Maarif Meclisi tarafından hazırlanmış olan bu yönetmelik, sıbyan mektepleri programlarını düzenlemeye ilişkin bir teşebbüstür.

Yirmi bentten meydana gelen tâlimatnâmede sıbyan mekteplerinin ders programı, henüz sıbyan mektebinin tamamlayıcısı olarak görülen rüşdiyelerde neler okutulacağı, sıbyan mekteplerinde kullanılacak öğretim araç gereçleri, öğretim yöntemleri, disiplin kuralları, cezalar, mükâfatlar, zorunlu öğretim yaşı ve öğretimin takibinin yapılması, öğrenim süresi, sınavlar, mektep ortamının nasıl olması gerektiği, hocaların geliri ve maaşı yer almaktadır. Zorunlu eğitim ve çocukların sıbyan mektebine gitmeden herhangi bir işte çalıştırılmayacağı hükmü II. Mahmut'un 1824 tarihli fermanında da yer almaktaydı. Bu konu 1847 tâlimatı ile ikinci kez hükme bağlanmıştır. Rüşdiyeler henüz ortaöğretim kurumu olarak değerlendirilmediği için iki yıl süreli sıbyan mektebini tamamlayan bir kurum olarak yer almakta ve zorunlu eğitime dâhil edilmektedir. Böylece dört yıl sıbyan mektebi, iki yıl da rüşdiye olmak üzere zorunlu eğitim altı yıl olarak belirlenmektedir.

Tâlimatnâmenin birinci bendinde hoca efendilerin eskiden beri yapılageldiği şekilde, mektep talebelerini Elifbâ cüzünden başlatıp bu bitince, Amme cüzü ve sırasıyla Kur'an'ın öteki cüzlerini okutup öğretmek hatim ettirmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Elifbâ'ya başlayan çocuklara hem harfleri okutmak ve hem de onların yavaş yavaş yazı yazmayı da öğrenmeleri için, Padişah'ın her mektebe yeterli sayıda taş levhalar göndereceği ve mektebe başlayan çocuklara onlardan birer adet verileceği de belirtilmektedir.

Tâlimatnâmenin ikinci bendinde yazı yazmanın çocukların doğasında olan bir kabiliyet olduğundan bahsedilir ve hoca efendilerin alıştırma ve tekrar ile bunu gün yüzüne çıkarması gerektiğine vurgu yapılır. Ahlâk risalelerinin de levhalara yazdırılarak tâlim ve tefhim edilmesi gerekli görülür. Yine çocukların

33 **Etfâlin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Vechile Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hoca Efendilere İ'tâ Olunacak Tâlimattır**, İstanbul, 1263/1847.

küçük yaşta güzel davranışların adını bilmeleri gerektiği, büyüdükçe insanlık ve insana yakışan davranışları öğrenecekleri belirtilerek ahlâk risalelerinden okutmaya başlanmasının uygun olacağı ifade edilir.

Üçüncü bentte, birinci hatmi bitirip ikinci hatime başladıkları sırada çocuklara sülûs ve nesih öğretilmesi; yine ikinci hatimde iken dinî bilgiler edinmeleri için ilmihal risaleleri okutulması istenmektedir. Dördüncü bentte mektebe altı yaşını tamamlayanların başlayacağı, çocuklarını mektebe vermeyen velilerin dinen ta'zir cezasını hak edecekleri bildirilmektedir. Beşinci bentte, sıbyan mekteplerinde gerekli bilgileri kazanan ve sınavı başarıyla geçen öğrencinin rüşdiye-ye devam edeceği belirtilmektedir.

Yirminci bentte öğrenci başarılı ise nasıl taltif etmek gerektiği, tembellik yapar veya bir kabahat işler ise cezasının ne olacağı bildirilmekte; kabahatine göre cezanın türü ve şiddeti değişmektedir. Burada dikkat çeken bir husus var ki, fakılanın dinen caiz olmadığından bahsedilerek bu yola tevessül edilmemesi konusunda hoca efendilerin uyanılmasıdır. Dikkat çeken bir başka husus da ahlâk risalesinde belirtilen kötü huylardan veya davranışlardan birini yapan çocuğun nasıl cezalandırılacağı konusunda bilgi verilmesidir. Cezalar kabahatin türüne ve şiddetine göre değişmekte; kabahat tembellikten ve yaramazlıktan ileri geliyorsa cezası, talebenin şiltesini muallimin yanından uzaklaştırmak, kulağını incitmeyecek kadar çekmek, gururu kırmayacak şekilde acı söz söylemek, ayakta durdurarak dersi tekrar tekrar okutmak, çocuğun evine haber göndermek şeklinde idi. Sövmek, dövmek veya dinî vazifelerini yapmamak cinsinden bir kabahat işlenmişse cezası, yaban asması veya yasemin çubuğu cinsinden yumuşak şeylerle ya da el ile dövmek şeklinde belirlenmiştir. Bunlar, tâlimatnâmenin müsaade ettiği cezalardır. Dersine güzel çalışan ve âdab üzere hareket eden çocukların mükâfatları da aşağıda duran minderinden kaldırılıp muallimin yanı başına konularak azat vaktine kadar çalışmasını arttırdıkça güzel sözler söylemek, ana babasına gayretini bildirmek gibi muamelelerden oluşmaktadır.³⁴

Tâlimatnâmeden anlaşıldığı üzere sıbyan mekteplerinde eğitim süresi dört senedir ve erkek çocukların sıbyan mektebine başlama yaşı yedi, kız çocuklarının ki de altıdır. Okutulacak dersler; Elifbâ, Kur'an, İlmihal, Tecvit, harekeli Türkçe muhtasar "ahlâk-ı memdûha" risaleleri, Türkçe dilinden sülâsî, rubaî, humasî ve südasî isimler ve kelimelerle tertip edilmiş bir lûgat, sülûs ve nesih yazılarıdır.

34 Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı", **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 5, 1994, s. 1-35.

Aynı tâlimatnâmeden anlaşıldığı üzere Elifbâ, “Lügat-i Türkiye” ve ahlâka dair risaleler taş tahtalara yazdırılarak tâlim olunacaktır. İlaveten kâğıt üzerine yazı yazdırmaya alıştırmak için çocukların bellerinde, pirinçten, likası çok ve mürekkebi az ve içinde iki kalem olan birer divit bulundurulacaktır.

Birçok eğitim tarihçisine göre 1847 tâlimatnâmesi ile sıbyan mekteplerinin inzibat ve terbiyesinde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Ahlâk kaideleri dinden mülhem olduğu için mektep bu an’anevî kaideleri gerek ahlâk-ı memduha risaleleri ve ilmihal ile okutarak ve gerek hilafında hareket edildiği takdirde cezalandırarak talebede alışkanlık haline getirmek gayretindedir.³⁵

Tâlimatnâme ile II. Mahmut zamanında olduğu gibi ilköğretim mecburiyeti tekrar gündeme gelmiş ve velilerden, imam ve muhtarlardan çocukların mektebe devamlarının sağlanması konusunda yardım istenmiştir. II. Mahmut’un fermanında yenilik olarak harekeli Türkçe ahlâk-ı memduha risaleleri okutulması, Türkçe tecvit, Türkçe ilmihal ve hat derslerinin ilâve olunması dikkat çekmektedir. İlaveten Türk diline önem verilmeye başlanması ve yazı dersinin mektep hocaları tarafından verilmesi talep edilmektedir. Ayrıca ders için çocuklara taş levhalar verilmesi istenmekte; derslerin eskiden olduğu gibi hep birlikte değil, sınıf usûlüne göre yapılacağı ve sınıf geçmenin imtihanla olacağı belirtilmektedir. Hocaların artık cerre çıkan, yardımlarla geçinen kişiler değil, belirli usûllerle mektep gelirlerinden veya devletten maaş alan memurlar olması hedeflenmektedir. Netice itibarıyla yapılan planlama ile metotlu öğretime doğru bir adım atılmış, öğretim dört sene olarak sınırlandırılmış ve ilköğretimin devlete bağlı kurumlar haline getirilmesi amaçlanmıştır.

Görüldüğü üzere II. Mahmut’un fermanı ile adı geçen ahlâk dersi, 1847 tâlimatnâmesi ile tekrar zikredilmekte; hatta dersle alakalı öğretim metodu da sunulmaktadır. Böylece dersin ahlâk risalelerinden okutulacağı ve taş levhalara yazdırılmak suretiyle işleneceği öğrenilmektedir.

Ders programı ve devam konusu dışında tâlimatnâmede belirtilen diğer hususlar uygulanamamıştır. Bunun başlıca sebebi olarak teşkilatlı bir eğitim sisteminin kurulamamış olması, öğretmen ve ödenek yokluğu gibi sebepler sayılmaktadır.³⁶

35 Mahmud Cevad, s. 8; Kansu, I. Kitap, s. 100-104; Akyüz, s. 141; Karal, C. 6, s. 171; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 77; Koçu, s. 24-25, 28; Berker, s. 29, 32.

36 Bilim, s. 36-37; Berker, s. 33, 38, 66.

Tâlimatnâmenin yayınlanmasından yaklaşık on yıl sonra, 1856 yılında İzmir'deki sıbyan mekteplerinin ıslahı için hazırlanan bir nizamnâmede öğretim süresi beş yıl olarak belirlenen mekteplerin ilk üç yılında Elifbâ, icrâ-yı kırâatiye (okuma), Mushaf-ı Şerif ve muhtasar bir ilmihal risalesinin okutulması öngörülmektedir. Dördüncü yıl, ikinci hatimden sonra Karabaş Tecvidi ve ahlâk risalesi, son yıl ise üçüncü hatim ile Birgivi Risalesi ve muhtasar hesap risalesi okutularak öğretimin tamamlanması planlanmaktadır. Yine Edirne Valiliği'nden Maarif-i Umûmiye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda, sıbyan mekteplerindeki çocukların Kur'an ve ilmihal okudukları, ancak İstanbul mekteplerinde olduğu gibi Edirne mekteplerinde de edeb, ahlâk ve fûnûn-ı nâfiaya dair kitapların okutulmasının uygun olacağı belirtilmekte ve bu derslere ait kitapların gönderilmesi istenmektedir.³⁷ Bu da ülkenin tamamında ortak bir program uygulanmadığını göstermektedir. Ayrıca anlaşılmaktadır ki İstanbul sıbyan mekteplerinde okutulan ahlâk dersine bütün illerde rastlanmamaktadır.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'nın aksine, eğitim meselelerine büyük ölçüde önem verilmesi gerektiği üzerinde durulmakta; her vatandaşın eğitim hakkına sahip olduğu şu sözlerle ifade edilmektedir:

“Saltanat-ı seniyyemin tebaasında bulunan herkes, yaş ve sınav şartlarını yerine getirdiklerinde, askerî ve diğer okullara fark gözetmeden alınacaktır. Her bir cemaat, eğitim, sanat ve sanayi dallarında okul açmakta serbesttir, ancak eğitim programları ve öğretmenlerin seçimi, tarafımdan atanacak karma bir kurulca tespit edilecektir.”³⁸

Fermanın eğitimle alakalı en önemli sonucu, 17 Mart 1857'de Meclis-i Vükelâ'ya dâhil bir nazırın yönetiminde Batı maarif sistemine uygun bir kuruluş, aynı zamanda bugünkü Millî Eğitim Bakanlığı'nın temeli olan Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin teşekkülü olmuştur. Nezâretin kurulduğu 1857'den itibaren sıbyan mekteplerindeki öğretimin düzene konulması ile ilgili çalışmalar devam etmiştir.³⁹

18 Aralık 1862 tarihinde bir komisyon tarafından hazırlanan ve Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek onaylanan bir raporda, sıbyan mekteplerinde yapılması düşünülen düzenlemeler açıklanmıştır. Ayrıca raporda 1847 tâlimatının,

37 BOA, İ. DH, 353/ 23335, 29 Cemaziyevvel 1272, s. 6.

38 Islahat Fermanı Metni için bkz. Karal, C. 5, s. 261.

39 Kodaman, s. 16, 62; Nevzat Ayas, **TC Millî Eğitimi: Kuruluş ve Tarihçeler**, Ankara: MEB Basımevi, 1948, s. 495.

uygulanabilseydi, sıbyan mekteplerini yoluna koymakta yeterli olacağı ifade edilmektedir. Raporda, rüşdiyelere alınacak öğrencilerin, Kur'an'ı lâyıkıyla okumuş, ilmihal ve tecvidi güzelce öğrenmiş ve Türkçe yazı yazmaya muktedir olmaları gerekli olduğundan sıbyan mektebi hocalarının bu hususa dikkat ederek öğretim yapmaları kararlaştırılmıştır.⁴⁰

Sıbyan mekteplerindeki reform girişimleri 1863 yılında hızlanmış; bu tarihte İstanbul'da eski yöntemle eğitim yapanların yanı sıra yeni yöntemle eğitim veren sıbyan okulları kurulmaya başlanmıştır. 23 Mayıs 1863 tarihinde, 1824 fermanını teyid eden resmî bir beyannâme ile ilköğretimin mecburiyeti ifade edilmiş, yeni bir düzenleme yapılmıştır.⁴¹ Konuyla ilgili olarak yayınlanan irade-i seniyyede şu ifadeler kullanılmaktadır:

“Dersaadet ve Bilâd-ı selâsede kâin sıbyan mekteplerinin ekserisinde tahsil, tedris-i kavâidin yolunda olmayarak muhtac-ı ıslah olmasına mebni şimdilik nümüne sûretiyle Dersaadet ve Bilâd-ı selâsede mevcut on iki adet merkez mektepleriyle beraber her merkez dairesinde ikişer mektep daha bilintihab cem'an otuz altı mektep şakirdanına Arabistan usûlüne binaen eşkal-i hurufiyyeyi yazıp bozmak ve bi-suhule bellemek ve bir defaya mahsus olmak üzere birer taş levha ve taş kalem ile birer küçük dividin canib-i hazineden mübayaa ve itâsı...”⁴²

İrade-i seniyyenin yayınlanmasıyla İstanbul'un on iki semtinde nümüne mektepleri açılmıştır. Bu mekteplerin İstanbul dışında ilk uygulanışı ise Niş'de olmuştur. İstanbul ve Niş'teki uygulamalar olumlu sonuç verince bu uygulamanın bütün memlekette yaygınlaştırılması için Maarif Nezâreti, “beher mektebe bir muavin ve bir nâzır ile üç âzây-ı muteberân-ı ahali tayin olunarak lâzım gelenin yapılması” için bir mazbata yayınlamıştır. Ayrıca mekteplerin masraflarına öğrenci velilerinin de iştirak etmesi kararlaştırılmıştır. Böylece mektep-çevre ilişkisi kurularak yeni usûllerin kolaylıkla benimsenmesi ve ilköğretimin geliştirilmesi sağlanmış olacaktır. Bunun üzerine Meclis-i Maarif-i Umûmiye, dört sınıf

40 **Takvim-i Vekayi**, Sene: 1279, No: 692, s. 2; Ergin, C. 3, s.465-466; Akyüz, “Nisan 1847 Tâlimatı”, s. 23.

41 Alkan, s. 5; Unat, s. 39.

42 “Dersaadet ve Bilad-ı selase'de bulunan sıbyan mekteplerinin ekserisinde tahsil ve tedris kaideleri yolunda olmayarak ıslaha muhtac görünmesi, şimdilik nümüne olmak üzere Dersaadet ve Bilad-ı selase'de mevcut iki adet, her merkez dairesinde ikişer mektep daha seçilerek toplam otuz altı mektepte bulunacak öğrenciye Arabistan usûlüne göre harfleri yazıp bozmak ve bir defaya mahsus bir taş levha ve bir taş kalem ile birer küçük devatın hazine tarafından satın alınıp belirlenen mekteplerin hocalanna verilmesi...”

üzerinden öğretim yapacak sıbyan mekteplerinde bilgili ve yetenekli öğretmenlerin ders vermesi ve öğrenci kabullerinin yılda iki defa Rûz-ı Hızır (Hıdırellez) ve Rûz-ı Kasım'da olması için bir genelge yayımlamıştır.⁴³

1863 tarihli bu düzenlemede ahlâk dersi ile alakalı bir durum söz konusu edilmemekle birlikte yapılan her değişikliğin, özellikle yeni eğitim ve öğretim araçlarının kullanımına yönelik uygulamaların dersleri de etkileyeceği âşikârdır. 1847 tâlimatnâmesinde ahlâk dersinin taş levhalara yazılarak tâlim edileceği ifade edilmekteydi. Her bir öğrenciye “birer taş levha ve taş kalem ile birer küçük dividin canib-i hazineden mübayaa ve itâsı”nın ön görüldüğü bu düzenlemenin de ahlâk öğretimini olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

8 Rebiülevvel 1285 (10 Haziran 1867)'te Maarif Nazırı Saffet Paşa (ö. 1883) tarafından kaleme alınan bir belgede sıbyan mekteplerinin programlarındaki aksamaların sebepleri dile getirilmektedir. Dersaadet ve taşradaki sıbyan mekteplerinden mezun olan çocuklardan bir kısmı rüşdiyeye devam ediyor, diğer kısmı da ailesinin yanında işe giriyordu. Bu ikinci grup çocuklar harekesiz bir yazıyı okuyamıyorlar, hatta rakamları bile tanıyamıyorlardı. Bu sebeple sıbyan mekteplerinde okutulmakta olan Elifbâ, Ecza-yı Şerife, Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve İlmihal'in yanı sıra Ahlâk Risalesi, Coğrafya'ya Giriş ve Dört İşlem derslerinin de bu çocuklara okutulması gerekmektedir. Söz konusu mekteplerde bu dersleri okutamayanların yerine münasip ve ehliyetli hocalar tayin edilmeli, bütün bunların gerçekleşebilmesi için Dârülmuallimin bünyesinde bir sıbyan şubesi açılmalıydı.⁴⁴

Saffet Paşa'nın sıbyan mekteplerinde okutulan derslere ahlâk risalelerinin de ilave edilmesini önermesi hayli ilginçtir. Nitekim önceki yıllarda, sıbyan mekteplerinin programlarında yapılan düzenlemelerde, dersler arasında ahlâk dersinin adı zikredilmekte; dersin ahlâk risalelerinden okunacağı ifade edilmektedir. Bu, 1824'ten beri gündemde olan ve birçok mektepte de tâlim edilen

43 Daha önceki yıllarda sıbyan mekteplerinde muayyen bir kayıt zamanı olmadığı gibi öğretmenler de genellikle okuma yazma bilen imam, müezzin, kayyum ya da medrese tahsili görmüş, halkın itimat ve sevgisini kazanmış, iyi ahlâk sahibi, hafız ve sıbyan tâlimine uygun kimselerden seçilirdi. Ancak, bazı bilgili kadınlar da mahallelerde çocuklara ve kadınlara Kur'an okumayı ve bazı dinî bilgileri öğretirlerdi. Özellikle kız çocuklarına özel mekteplerin hocalığını yapan kadın muallimler, Kur'an bilen, “Sübha-i Sıbyan”, ve “Tuhfe-i Vehbî” gibi risaleleri okumuş yaşlı kadınlar olurdu. Mahmud Cevad, s. 66; Bilim, s. 37-39; Ergin, C. 1, s. 69; Akyüz, s.78; Unat, s. 7; Kodaman, s. 58; Baltacı, “Mektep”, *DiA*, C. 29, s. 6-7.

44 Ergin, C. 2, s. 578.

ahlâk dersinin henüz mektep programlarında tam anlamıyla yerini almadığını göstermektedir. Bir başka bakış açısıyla sıbyan mekteplerinde yeterli öğretmen olmadığından ahlâk derslerinin okutulamadığı söylenebilir.

1868 yılında Meclis-i Maarif-i Umûmiye tarafından hazırlanan ve Meclis-i Vâlâ'nın onayı ile padişah Abdülaziz'e (1861-1876) arz edilen "Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dâir Nizamnâme Lâyihası"nda; daha önce olduğu gibi mecburî tahsil meselesi gündeme getirilmektedir:

"Bundan böyle her kim olursa olsun ve hangi mahallede bulunursa bulunsun herkes çocuklarını altı yaşlarına gelince behemehâl mektebe başlatmaya mecbur olacaklardır. Bunlar için Meclis-i Maarif tarafından mahsus olarak tayin olunan memurlar vasıtası ile daima araştırılarak o gibi altı yaşlarını tecavüz edip de mazeretsiz mektebe verilmeyen çocukların mahalle ahalisinin muteberleri ve muhtarlar tarafından velilerine ihtar olunacaktır. Bu ihtarlar tesir etmediği halde keyfiyet mahalleler ve memurlar tarafından meclisi mezkûra ihbar edilerek o gibi çocukların velileri tazir (tecziye) olunacaklardır."

Aynı layihada mektebe başlamayı külfet olarak görenleri rahatlatmak adına; "Her kim olur ise olsun çocuklarını mektebe başlatacağı vakit âdet hükmüne girmiş olan birtakım tekellüfât-ı zâidenin icrasına mecbur olmayacaklardır." şeklinde açıklama yapılmıştır. Ders programlarıyla ilgili olarak da şu açıklama yapılmaktadır:

"Çocuklar mektebe geldikleri gibi en evvel Elifbâ ve Amme cüzünü Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi tarafından mahsûsen tayin olunacak memurlar vasıtası ile mekâtib-i sıbyan hâcelerine tâlim ve irade kılınacak usûl-i cedide vechile bir sene müddette okuyacaklardır." "Sıbyan evvelki hatm-i şerif esnâsında Tebâreke cüzüne geldikten sonra yukarı cüzleri tilâvetle beraber harekeli ahlâk risalesini ve ilm-i hali dahi ikinci sene tekmil edeceklerdir. İkinci hatmi çocuklara rik'a hattını ve bir miktar imlâ ile istek iden çocuklara sülûs ve nesih hatlarını tâlim edeceklerdir. İkinci hatm-i şerife çalıştıkları esnada yazı ve imlâ dersleri ile beraber mehâric-i hurûfu, tertil ve adâb-ı Kur'aniyeyi öğrenmek için Türkî tecvit ve ilm-i hal risaleleri ezberliyeceklerdir ve üçüncü hatm-i şerifte dahi malûmât-ı nâfia risâlesi ve Türkî muhtasar coğrafya risâlesi tâlim ile a'mâl-i erbaa ve imlâ dersleri dördüncü sene ikmal olunacaktır."⁴⁵

Aynı layiha gereğince sıbyan mekteplerinin vakıf gelirleri Evkaf Nezâreti yerine Maarif Nezâreti'ne devredilecektir. Bu layihada öğretim süresi dört yıl olarak belirlenen sıbyan mekteplerinin ilk iki yılında Kur'an, İlmihal ve Ahlâk, son iki yılında da bunlarla birlikte Coğrafya, Aritmetik, Mâlûmât-ı Nâfia ve Yazı derslerine yer verilmektedir. Programın bu özelliği, Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yanı sıra 1870 yılında hazırlanan ve ilköğretimde yeni öğretim usûlleri hakkında bilgi veren Rehnümâ-yı Muallimîn ve 1876 yılında hazırlanan ders programında da korunmakla beraber dersler şu şekildedir:

1. Sene: Elifbâ ve Amme Cüzü.
2. Sene: Kur'an (ilk hatim), **Ahlâk Risalesi**, İlmihal.
3. Sene: Kur'an (ikinci hatim), Yazı (rik'a, sülûs, nesih), İmlâ, Tecvit, İlmihal.
4. Sene: Kur'an (üçüncü hatim), Mâlûmât-ı Nâfia, Coğrafya, Âmâl-i Erbaa, İmlâ.

Yukandaki program daha öncekilerle karşılaştırıldığında öğretimin dinî bilgilerle sınırlı olmaktan çıkarıldığı görülmektedir. Bunun gerekçesi de Maarif Nezâreti tarafından kaleme alınan, Şûrâ-yı Devlet'te görüşülen belgede, mevcut sıbyan mekteplerindeki ders programının sadece din derslerine tahsis edilmesinden dolayı çocukların, ilerde kendilerine gerekli olacak okuma yazma ve hesap gibi temel bilgilerden mahrum olarak rüşdiyelere gitmeleri veya iş hayatına atılmaları tenkit edilmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi için mekteplerde dinî derslerin yanı sıra Ahlâk, Coğrafya ve Hesap derslerinin okutulmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.⁴⁶ Böylece sıbyan mekteplerinin programında düzenli olmamakla beraber var olan ahlâk derslerinin ıslah çalışmalarında ve yapılan düzenlemelerde adı sık sık geçmektedir.

Netice itibarıyla sıbyan mekteplerinin kuruluşlarından itibaren ortak bir gayesi olmakla birlikte, programları illere, şehir ve köylere göre az da olsa farklılık göstermiştir. Temel amacı din ve ahlâk terbiyesi olan mektepte ahlâk dersi, müstakil bir ders olmaktan öte, çoğunlukla okuma-yazma tâliminde ahlâk risalesi okuma, okunan metinleri yazmaya çalışma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mekteplerin bazısında da ilmihal dersinde ahlâkî konuların işlendiği görülmekte; nasihatler yoluyla ahlâkî eğitim verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Öğrencinin mektebe başlamasını teşvik amacıyla düzenlenen "âmin töreni" başta olmak üzere, mektep içi uygulamalar dikkate alındığında sıbyan mektebinde Kur'an ve tecvit öğretimi yanı sıra ahlâk eğitim ve öğretiminin de ihmal edilmemeye çalışıldığı âşikardır.

Tanzimat'la birlikte ivme kazanan Batılılaşma süreci, mektep ders programlarını da etkilemiştir. Ancak sıbyan mekteplerinin geleneksel özellikleri uzun süre korunmuş; yeni usûl çalışmaları mahalle mekteplerinin bir kısmında uygulanabilmiştir. Mektep içinde ödül ve ceza uygulamaları, dolayısıyla ahlâkî terbiye metodu, olumlu anlamda değişiklik göstermiştir. Sıbyan mekteplerinin dersleri arasında müstakil bir ahlâk dersi yer almaya başlamıştır. Çocukların küçük yaşta ahlâkî davranışları öğrenmeleri gayesiyle ahlâk risalelerinin levhalara yazdırılarak tâlim edilmesi gerekli görülmüştür. Böylece ilk dönemlerinden itibaren ihmal edilmemeye çalışılan ahlâk terbiyesi, usûl ve yöntem açısından daha sistemli bir öğretime dönüşmeye başlamıştır. İbtidâîlerin açılmasıyla bu dönüşüm daha hızlı gerçekleşmiştir.

2. İbtidâîler

Osmanlı Devleti'nin klasik çağıının sıbyan mektepleri, Tanzimat'tan sonraki dönemlerde ibtidâî mektepler olarak karşımıza çıkmaktadır. 1838'de rüşdiyelerin açılmasıyla sıbyan mekteplerine "ibtidâî" adı verilmiş ve bu mekteplerin rüşdiyelere talebe hazırlayan kurumlar olmaları amaçlanmıştır. Batılılaşma döneminde sıbyan mektepleri Evkaf Nezâreti'ne bağlı olduğu için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti bu okullarla ilgilenmemiş, bu nedenle Tanzimat döneminde mektep ıslahatına sıbyan mekteplerinden başlanmamıştır. Ancak sonraki yıllarda iyi bir rüşdiye tahsili için bir basamak niteliğindeki sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesinin de zaruri olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷

1847 "*Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'tâ Olunanan Tâlimat*"ın tatbik olunamadığı; daha sonra yapılan çalışmaların da bu tâlimatın sık sık tekrarlanmasından ibaret olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Tanzimat'tan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayımlanmasına kadar geçen süre, eğitimde karar-sızlık ve bocalama devri olarak değerlendirilmektedir.⁴⁸

Saffet Paşa'nın nazırlığı zamanında 1869 yılında, Avrupa'da geçerli olan esaslara ve özellikle Fransa'nın maarif sistemine uygun olarak düzenlenen ve yüz doksan sekiz maddeden oluşan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile çeşitli hukukî düzenlemelerin yapılması ve 1870'lerde görülen usûl-i cedit hareketleri ile ilköğretimde yenileşme çalışmaları devam etmiştir. Nizamnâme, bu tarihe

47 Ergin, C. 1, s. 96; C. 3, s. 460-463; Kodaman, s. 62.

48 Berker, s. 66.

kadar parça parça olan ve kurulması tasavvur edilen okulları, bir eğitim sistemi içerisinde teşkilâtlandığı için önem arz etmektedir. Nizamnâme ile ilköğretim, ortaöğretim, özel eğitim ve öğretmen yetiştirme ile ilgili maddeler hazırlanmış; bir üniversite açılması öngörülmüştür.⁴⁹

Nizamnâme'nin ikinci maddesinde umumî mektepler üç kısma ayrılmaktadır: "Meratib-i tahsiliye esasen üçtür. Birincisi sıbyan ve rüşdiye ve ikincisi idâdiye ve sultâniye mekteplerine ve üçüncüsü mekâtib-i âliyye mahsus olan derslerdir. Bu cihetle Memâlik-i Devlet-i Âliye'de mekâtib-i umûmiye beş sınıfa münkasımdır. Birincisi sıbyan, ikincisi rüşdiye, üçüncüsü idâdiye, dördüncüsü sultâniye mektepleri olup beşincisi dahi mekâtib-i âliyedir." Nizamnâme'nin üç ile on yedinci maddeleri ilköğretime ayrılmıştır. Bu maddelere göre sıbyan okulları ilk düzey eğitim kurumları olarak cemaatlara bırakılmıştır. Bütün mahalle ve köylerde kurulmaları amaçlanmış olan sıbyan okulları, dinî açıdan karma olmayacak (3 ve 5. maddeler); mekteplerin yapım, onarım masrafları ile öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi köy ve mahalle halkı tarafından karşılanacaktır (4. madde). Dört yıl olan eğitim süresi tamamlandıktan sonra hafızlık yapmak isteyen öğrenci, bir müddet daha mektepte kalabilecektir. Uygulanacak ders programı ise şöyledir: Usûl-i cedideye göre Elifbâ, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, **Ahlâk**⁵⁰, İlmihal, Yazı Tâlimi, Muhtasar Fenn-i Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya ve Malûmât-ı Nâfia (yararlı bilgiler). Bu dersler, gayr-ı müslim mekteplerinde öğrencilerin kendi din ve dilleri doğrultusunda verilecektir (6. madde).

Kız ve erkek çocuklar için zorunlu olan sıbyan mektebi, erkekler için altı-on yaş, kızlar için ise yedi-on bir yaş arasında zorunlu kılınmıştır. Okula gelmeyen öğrencilerin velilerine ceza uygulanacaktır. Yalnızca bedenî ve ruhî kusuru olan, ailesinin geçimini sağlamak zorunda kalan, en az yarım saat bir okula gitmesi gereken çocuklarla, evinde okuma yazma öğrenmiş olanların devamdan muaf olacakları belirtilmiştir. (9-13. maddeler). Bu konuda gerekli takibin yapılacağı, bir mahallede, bir cemaate ait iki sıbyan okulu varsa birinin kızlar için ayrılacağı belirtilmiştir. Şayet yoksa bu durumda aynı mektepte fakat ayrı ayrı oturmaları uygun görülmüştür. Kızlara bayan öğretmenlerin ders vermesi; bu mümkün

49 Karal, C. 6, s. 201; Kansu, I. Kitap, s. 129; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 83-86; Kodaman, s. 20; Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesinin metni için bkz. Mahmud Cevad, s. 404-439.

50 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 6. maddesine göre ahlâk dersinde ahlâkla alakalı risaleler okutulacaktır. Mahmud Cevad, s. 405.

olmadığı takdirde “müsin (yaşlı) ve edip adamlardan” öğretmenlerin görevlendirilmesi istenmekte; görev yapacak öğretmenlerin ise öğretmen okulu mezunu olmaları şart koşulmaktadır (15, 16. maddeler).⁵¹

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde ilköğretim için “Sıbyan Mektebi” adı kullanılıyorsa da, bunların Maarif Nezâreti’ne bağlı olanlarına “ibtidâî mektep”, “mekteb-i ibtidâî”, “usûl-i cedide mektebi”, bazan da halk arasında “taş mektep” denmektedir. Nizamnâme’ye göre Maarif Nezâreti’ne bağlı olan sıbyan okulları “umumî”, Evkâf-ı Humâyun Nezâreti’ne bağlı olanları da “hususî” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ancak bu ayırım, mekteplerin yönetimi bakımından bir ayırım olup iki tür mektebin de yapım, onarım giderleri ile öğretmen maaşları, mektebin bulunduğu mahalle ya da köy topluluğu tarafından karşılanmaktadır. Böylece bu tarihten itibaren ülkedeki modern ilk eğitimin adı ibtidâî, geleneksel ve eski yöntemle eğitim yapan okulların adı sıbyan okulu haline gelmiştir.⁵²

Maarif Nizamnâmesi’nden sonra devletin, ilköğretim alanında takip ettiği siyaset; yenilikleri kolaylıkla uygulayabilmek için, sıbyan okulları dışında, ibtidâî okulları açmak, sıbyan okullarını tadrîcen usûl-i cedid üzere ders veren bir kurum haline getirmek şeklinde olmuştur.⁵³ Bu siyasete uygun olarak 23 Muharrem 1287 (25 Nisan 1870)’de Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından ders kitaplarının çoğaltılması ve çağın ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için otuz beş maddelik “*Telif ve Tercüme Nizamnâmesi*” hazırlanmıştır ki bu nizamnâmenin mahiyeti şu şekilde ifade edilmiştir:

“Maarif Nizamnâmesi iktizasınca gerek Dersaadet’te ve gerek memâlik-i mahrûsa-i şâhânenin sâir mahallerinde bulunan bi’l-cümle mekâtib-i umûmiyenin usûl-i tedrisiyesi islâh olunacağından ve nizamnâme-i mezbûrede tedris olunacak el sine ve ulûma mahsus kitaplar peyderpey telif veyahut el sine-i sâireden tercüme ettirileceğinden tertib-i tabîiye riâyeten bu def’a mekâtib-i sıbyan kitaplarından bed’ olunarak bunlar için şimdilik iktiza iden on bir risalenin ne vechile tertib olunması iktiza ideceğini mübeyyin bir kıt’a beyannâme...”

Nizamnâmede kitapların taşıyacakları genel nitelikler, “mümkün olabileceği mertebe açık ve sade ibare ile yazılacağı ve etfâle fütûr ve kelâl verilmeyüp

51 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi için: bkz. **Düstûr**, 1. Tertib, C. II, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, s. 184-187; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857-1923**, Reşat Özalp (drl.), Ankara: MEB Yayınları, 1982, s. 165-168; Unat, s. 39.

52 Akyüz, s. 143; Bilim, s. 41; Alkan, s. 5; Berker, s. 70.

53 Akyüz, s. 190-193; Berker, s. 86-89; Kodaman, s. 67.

bi'l-akis heves ve rağbetlerini câlib olacak surette olmasına itina kılınacaktır” şeklinde açık ve sade bir dille yazılması, tarafsız ve özendirici olması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴

Beyannâme ile isimleri ve vasıfları belirtilmiş ders kitapları hazırlanması konusunda ödüllü müsabaka düzenlenmiş olup sıbyan mektepleri için öngörülen ders kitaplarının başlıca özellikleri ilân olunmuştur. Buna göre ahlâk ders kitaplarının niteliği şu şekilde belirlenmiştir:

“İlm-i ahlâkın mevzuu ve gayesine dair muhtasar mukaddime, insanın vezâif-i diniyesi, ebeveyne karşı vezâifi, muallimlerine karşı vezâifi, ebna-yı cinsine karşı vezâifi, nefse karşı vezâifi, ulu'l-emre karşı vezâifi, vatana karşı vezâifi, kavanin-i memlekete riayetin vücubu, hayvanat vesair mahlûkata karşı vezâifi”. Bunlara ilaveten risalenin yüz sayfa kadar olması şart koşulmuş ve birinci ile ikinciye verilecek ödül belirtilmiştir.⁵⁵

1870 tarihinde açılmış olan bu yarışmayı, ilköğretim kurumları için lâzım gelen kitapların ilk defa olarak derli toplu ve mazbut bir şekilde meydana getirilmesini gözettiği için müspet bir teşebbüs olarak değerlendirmek gerekir.⁵⁶ Yarışmaya katılım oldukça yoğun olmuş, hatta kitapların bazıları bastırılarak mekteplere gönderilmiştir. Ancak hangilerinin ne miktarda olduğuna dair kesin bilgilere ulaşamamıştır.

1871 yılında sıbyan mekteplerinin tanzim ve ıslahı için bir layiha kaleme almak amacıyla Meclis-i Kebir-i Maarif, Dâire-i İlmiye ve Dâire-i İdare üyelerinden oluşan bir Islah-ı Mekâtib komisyonu kurulmuştur. Komisyon adına, üyelerinden Selim Sabit Efendi (ö. 1911)⁵⁷ tarafından bir risale

54 **Takvim-i Vekayi**, Sene: 1287, No: 1216, s. 1; Uğur Ünal, **Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)**, Ankara: TTK Yayınları, 2008, s. 90-91.

55 **Takvim-i Vekayi**, Sene: 1287, No: 1217, s. 2.

56 Berker, s. 84.

57 **Selim Sabit Efendi (1829-1911)**: Osmanlı Devleti'nde modern eğitimin doğuşunda önemli bir rol oynayan ve çağdaş pedagog olarak görülen Selim Sabit Efendi, Edirne Vilâyetine bağlı Saray Vize Kasabası'nda doğmuştur. Maarif sahasında çeşitli görevler üstlenmiş, uzun yıllar Dârülmualimin'in ibtidâiye kısmında Usûl-i Tedris, Terbiye-i Beşer; rüşdiye kısmında Kavâid, Kitâbet-i Gayr-i Resmîye; âliye kısmında ise İlm-i Ahval-i Ruh ve Ahlâk derslerini okutmuştur. Aynı zamanda Selim Sabit, 1830'larda Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden biridir. Onun 8 Mayıs 1870 tarihinde öğretmenlere rehberlik etme amacıyla yayınladığı *Rehnûmâ-yı Muallimîn* adlı eseri, Selim Sabit Efendi'nin eğitim öğretim konusundaki bütün fikirlerini ortaya koyan önemli bir çalışmadır. O, “usûl-i cedid” hareketinin

hazırlanmıştır ki daha sonra kitap olarak yayınlanan bu pedagojik eser, “*Rehnümâ-yı Muallimîn*”⁵⁸ adını taşımaktadır.⁵⁹

Rehnümâ-i Muallimîn adlı risale; genel ve özel öğretim metodu bahislerini ve muhtelif derslerin öğretim metotlarına ait bir takım temrinlerini; sıbyan okulu öğretmenliğinin vasıf ve şartlarını; sıbyan okulları kayıt ve kabul şartlarını; bir ilkokul için zamanına göre lâzım gelen idarî bütün hükümleri; eğitim ve öğretime ait hükümleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla risale, hem öğretim metodu kitabı, hem ilkokul programı hem de ilkokul tâlimatnâmesi karakterini taşımaktadır.⁶⁰

Selim Sabit, eserinde usûl-i cedidenin⁶¹ uygulandığı okulları “ibtidâî mektepler”, uygulanmadığı okulları da “sıbyan mektepleri” olarak tasnife tabi tutmuştur. Öğretmenlerin, yazıyla meramını ifade edecek kadar imlâ ve yeterli düzeyde Arapça, Farsça, Hesap ve Coğrafya bilmesi; yaşlarının yirmi beşten aşağı olmaması; hüsn-i ahlâk sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir. Okula kaydedilecek çocukların altı yaşından aşağı olmaması, aşılanmış bulunması ve bulaşıcı bir hastalık taşımaması gerektiğini belirtmiştir. Öğrenim süresi dört sene olarak belirlenmiş olan sıbyan mektepleri, dört sınıfa ayrılmıştır. Her dersin süresi kırk beş dakika olup dersler arasında teneffüse çıkılacaktır. Uygulanması gerekli görülen ders programı, haftalık ders saati şu şekilde belirlenmiştir:

mekteplerdeki ilk fikrî temsilcisi ve uygulayıcısı olarak görülmektedir. Aynı esere uygun olan *Elifbâ-i Osmani* adlı alfabe kitabını da o yazmıştır. Bunlardan başka eserleri ve ders kitapları da vardır. Akyüz, s. 176-180; Ünal, s. 67, 69-70; Kansu, I. Kitap, s. 94-97.

- 58 **Rehnümâ-yı Muallimîn:** Öğretmenlere rehber, yol gösterici anlamına gelen bu eser, sıbyan mektepleri öğretmenlerini o zaman için eğitim öğretim yöntemleri konusunda aydınlatma amacını gütmektedir ve bu alanda yazılmış ilk kitaplardandır. Üzerinde baskı tarihi bulunmayan eserin basım izninin 27 Ocak 1291 (1874) tarihli ve 198 sayılı ruhsat tezkiresi ile verildiği bilinmektedir. Maarif Nezâreti, Selim Sabit’in telif ettiği *Elifbây-i Osmani* ve *Muhtasar Tarih-i Osmani* ve *Muhtasar Sarf-ı Osmani* ve *Muhtasar Hesap* ve *Muhtasar Coğrafya* risaleleri ile birlikte *Rehnümâ-yı Muallimîn* adlı risaleden beşer bin nüshahın basılmasına müsaade etmiştir. Selim Sabit, **Rehnümâ-yı Muallimîn, Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usûl-i Tedrisiye**, İstanbul: Darü't-Tibaat'l-Âmire, t.y.; Kansu, I. Kitap, s. 162-163; Bilim, s. 42-43.

- 59 Mahmud Cevad, s. 142; Berker, s. 84.

- 60 Berker, s. 87.

- 61 Usûl-i cedid; genel anlamda bütün eğitim ve öğretimdeki yenilik hareketlerini ifade eden bir kavram olmakla beraber, özel olarak 1871’de Nuruosmaniye’de açılan nümûne mektebinde uygulanan öğretim için kullanılmıştır. Önce İstanbul’da, daha sonra da taşrada açılmaya başlamış olan bu tür okullara “Usûl-i Cedide Okulları” denilmekteydi. Binbaşıoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 199.

1. Sene: Elifbâ, Kur'an-ı Kerim, **Ahlâk**, Hesab-ı Zihnî, Yazı.

2. Sene: Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Malûmât-ı İbtidâiye, Ta'dâd ve Terkim (sayıları okuma ve yazma), Hatt-ı sülûs.

3. Sene: Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Tarih-i Enbiya (peygamberler tarihi), Âmâl-i Erbaa, Hatt-ı nesih.

4. Sene: Kur'an-ı Kerim, Coğrafya, Tarih-i Osmanî, Sarf-ı Türkî, Hatt-ı Rik'a.

Yukarıdaki ders programına bakıldığında, *Rehnüma-i Muallimîn*'de ahlâk dersine yer verildiği görülmektedir. Ancak bu derse sadece birinci sınıfta yer verilmesi dikkat çekicidir.

Takdir ve mükâfat ile cezalar ve derecelerinden de bahsedilen risalede, her sene sonunda bütün sınıflarda imtihan yapılacağı ve dördüncü sınıf imtihanında başarı gösterenlere diploma verileceği belirtilmektedir. Ayrıca öğretmen ve kalfaların önünde birer sıra ve yanlarında birer tâlim levhası (yazı tahtası) bulunacak; Kur'an-ı Kerim ile Akâid-i İslâmiye derslerinden başka dersler bu levhada öğrencilere gösterilecektir.⁶²

Yeni usûllerin uygulanmasına ilk olarak İstanbul'da başlanmıştır. 1872'de Maarif Nazırı Cevdet Paşa (ö. 1895) tarafından Nuruosmaniye'de bir nümüne mektebi açılmış, eğitim tarihi kaynakları bu mektebi Türkiye'de açılan ilk "ibtidâî mektep" olarak kabul etmişlerdir. Bu okuldan müspet neticeler alınması üzerine, yenilerinin açılmasına ve hatta sıbyan okullarının tedricen bu usûle dönüştürülmesine karar verilmiştir. Bu tip okulların sayısı 1876 yılına kadar ancak üçe çıkabilmiştir. Bunlar da, Nuruosmaniye, Simkeşhâne ve Saraçhâne ibtidâî okullarıdır.⁶³ Burada Selim Sabit'in *Rehnüma-yı Muallimîn* adlı eserinde yer alan program takip edilmiş olup iyi sonuçlar alınmış olduğu için İstanbul'da bu tipten başka okullar daha açıldığı gibi bu okullar taşrada da açılmıştır.⁶⁴

Tanzimat döneminin sonlarına doğru ilköğretim ıslahatlarıyla ilgili son teşebbüs ise Meclis-i Tedrisiye ve şubelerinin açılmasıdır. 22 Rebiülevvel 1292 (29 Nisan 1875)'de, "*Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki mekâtib-i sıbyaniyenin idaresi için ahalice intihap oluncak azâdan mürekkep olmak üzere teşkil olunacak*

62 Selim Sabit, s. 10; Kansul. Kitap, s. 162-164; Berker, s. 87-89; Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 116.

63 **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (31. Sene)**, İstanbul, 1293/1876; Bilim, s. 43; Ergin, C. 2, s. 467; Kodaman, s. 65.

64 Mahmud Cevad, s. 116, 171, 188.

Mecâlis-i Tedrisiye ve şubelerinin suret-i teşkili ve vazifeleri hakkında” otuz dört maddelik bir tâlimat yayınlanmıştır. Tâlimat, İstanbul ve üç beldede (Üsküdar, Galata ve Eyüp) bulunan sıbyan okullarının idaresi için, halkça seçilecek üyelerden oluşmak üzere, teşkil edilecek öğretim kurulları (meclisleri) ve şubelerinin kuruluşu ve görevleri hakkında düzenlemeler içermektedir.⁶⁵

Tâlimatnâme modern uygulamalar getiriyordu. Buna göre sıbyan mekteplerinin teşkili, öğretmen temini, öğrenci devamlarının sağlanması, eğitim öğretimin usûlüne göre yapılması, masraflarının karşılanması gibi işler mahallelerde kurulan “Meclis-i Tedris” ve şubelerine veriliyordu. Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi neşredildiği zaman sıbyan mektepleri vakıflar tarafından, gayr-i müslimlerin mektepleri de kiliseler ve cemaatler tarafından idare olunuyordu. Bu tâlimatnâme ile Türk-İslâm unsuru da kendi cemaatlerine ait mekteplerle alakalı kılınmak isteniyordu. Maarif Nezâretince mekteplere hoca tayini de bu tâlimatnâme ile tedris meclislerine bırakılmıştı. Tâlimatnâme ancak 1876’dan sonra II. Abdülhamit devrinde uygulamaya alınmış ise de Osmanlı-Rus Harbi’nin çıkması sebebiyle bu devirde de iyi bir tatbik sahası bulamamıştır.

1824, 1838, 1845 ve daha sonraki yıllarda sıbyan mekteplerini ıslah teşebbüsleri aşağı yukarı aynı çizgide bir gelişme göstermiş; mekteplerin geleneksel yapı ve kadrosuna dokunulmadan onlara çeki düzen verilmeye çalışılmıştır. Genel olarak Tanzimat döneminde sıbyan mekteplerinin hem eğitim kalitesi hem de sayıları arttırılmaya çalışılmıştır. Devlet tarafından veya halkın yardımları ile sıbyan mekteplerinin açıldığı, yeni öğretim usûllerinin uygulanmaya çalışıldığı, programlarına yeni dersler ilave edilerek bu mekteplerin rüşdiyelere hazırlık şeklinde yapılandırıldığı görülmektedir. Ayrıca Tanzimat döneminde, öğretim programlarında yapılan düzenlemeler sonucunda, sıbyan mekteplerindeki öğretimin sadece din eğitim ve öğretimine yönelik bazı derslerle, okuma yazmaya tahsis edilmesi anlayışı kaybolmaya başlamıştır. Sıbyan mekteplerinin, diğer öğretim basamaklarına göre din derslerinin en fazla yer verildiği bir kurum olma özelliği devam etmekle birlikte, geleneksel amaçlarından fazla bir şey kaybetmediği, sadece yeni amaçların ön plana çıktığı ileri sürülebilir. Sıbyan mektepleri bu dönemde, idarî yönden olduğu gibi malî yönden de Maarif Nezâreti’ne bağlanmıştır. Ancak bu durum, sıbyan mekteplerinin ders programlarını ve amaçlarını önemli ölçüde değiştirmemiştir.⁶⁶

65 Mahmud Cevad, s. 142-149; Tâlimat için bkz. **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 672-677; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 96.

66 Kodaman, s. 66; Zengin, **Tanzimat Dönemi...**, s. 43-45.

II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) ilköğretim, geleneksel öğretim yöntemi ve programın uygulandığı Evkaf Nezâreti'ne bağlı sıbyan mektepleri (usûl-i atika mektepleri) ve yeni tarz öğretimin gerçekleştirildiği Maarif Nezâretine bağlı ibtidâî mektepler (usûl-i cedide mektepleri) olmak üzere iki kurumda da devam etmiştir. 1882'den sonra Maarif Nezâreti bu ikiliği kaldırmak için ağırlığı ibtidâî okullara kaydırmaya başlamış; devlet salnâmelerinde ve diğer vesikalarda, bu tarihten sonra sık sık ibtidâî adı geçmeye başlamıştır. Bundan sonra da sıbyan okullarının usûl-i cedideye dönüştürülmesi hızlanmış ve 1909'a kadar pek çok okul yeni usûl öğretimi uygular hale gelmiştir. Ancak devrin sonlarına kadar hükümetin açtığı ilkokullar ibtidâî, daha evvel mevcut olan okullar sıbyan adıyla anılmışlardır.⁶⁷

II. Abdülhamit döneminde eğitimin amaçlarının belirlenmesi ile birlikte mekteplerdeki eğitim kalitesizliğinin sebepleri de araştırılmış ve bu çerçevede öğretmenlerin yetersizliği, ders kitaplarının eksikliği ve denetimsizliği gibi nedenler ortaya konulmuştur. Çözüm noktasında Tanzimat dönemine kıyasla mekteplerde din ve ahlâk derslerine daha fazla yer verilmiştir. Eğitim amaçlarına ulaşabilme kaygısıyla sık sık program değiştirildiği görülmektedir. Devlete ve saltanata bağlı, çağın gerektirdiği bilgileri elde etmiş ve dinî değerlere bağlı, güzel ahlâka sahip nesillerin yetiştirilmesi eğitimin başlıca hedefi olarak belirlenmiştir.

Yine bu dönemde, özellikle Mebuslar Meclisi'nin kapatılmasından sonra "basın yayında sansür" başlamış ve dolayısıyla ders programları ve kitapları da tetkik edilmiştir. Okul ders programları mabeyinde, padişahın nezâretinde tetkik edilip son şeklini almakta idi. Maarif Nezâreti'nden izin almadıkça matbaa sahipleri tarafından hiçbir kitap veya broşür basılamazdı. Basılacak kitap ve broşürlerle ilgilenmek üzere Maarif Nezâreti'nde bir teftiş ve muayene heyeti olan "Tetkik-i Müellefât" komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun onayından geçen eserlerin basılması kararlaştırılmış; mekteplerde ve Dârülfünûn'da dahi öğretmenlerin müfredat programları dışında söz söylemeleri yasaklanmıştır.⁶⁸

II. Abdülhamit devrinde, maarif teşkilatının ve vasıtalarının vilayetlere kadar yayılması, maarif alanında yapılan en büyük hizmetlerin başında gelmektedir. Tanzimat devrinde İstanbul dışına götürülemeyen maarif

67 Unat, s. 40; Kodaman, s. 68-69, 71-72; Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi...**, s. 52-53, 62-63.

68 Karal, C. 8, s. 412-414; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 101.

hizmetleri ancak 1878'den itibaren devletin her köşesine yine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu devirde orta ve yüksek dereceli okulların kurulması ve gelişmesinin ilköğretimin nicelik ve nitelik yönünden belirli bir seviyeye çıkmasına bağlı olduğu anlaşıldığı için ilköğretimle yakından ilgilendiği görülmektedir.⁶⁹

5 Haziran 1876 yılında Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından yapılan yeni bir düzenleme ile hazırlanan sıbyan mekteplerine mahsus umûmî ders cetveli, sonradan düzenlenen ilkokul müfredat programlarının temelini teşkil etmesi bakımından önemli olup şu şekildedir:⁷⁰

Tablo 1

5 Haziran 1876 Tarihli Düzenleme ile Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler ve Saatleri

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifbâ-yı Osmanî	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6	6
İlmihal	-	2	-	-
Tecvit	-	-	1	-
Kırâat-ı Türkiye	5	-	-	-
Malûmât-ı İbtidâiye	-	1	-	-
Coğrafya	-	-	-	2
Tarih	-	-	-	2
Sarf-ı Osmanî	-	-	2	-
Kavâid-i İmlâ	-	-	-	1
Hesab-ı Zihni	-	-	-	-
Ta'dâd ve Terkim	-	1	-	-
Hesap	-	-	2	-
Hatt-ı Sülûs	-	1	-	-
Sülûs ve Nesih	-	-	1	-
Hatt-ı Rik'a	-	-	-	1

69 Kodaman, s. 37-38, 67-68.

70 Berker, s. 112-113; Unat, s. 39.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile belirlenen sıbyan mektepleri programında, ahlâk dersinin yer aldığını daha önce ifade etmiştik. Yine 1871 yılında Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan *Rehnümâ-yı Muallimîn*'de verilen programda da sıbyan mekteplerinde ahlâk risalelerinin okutulması öngörülmüştür. Ancak 1876 senesine ait yukarıdaki ders programında ahlâk dersi yer almamaktadır. Bununla birlikte Nizamnâme'de verilen sıbyan mektebi programına yeni derslerin ilave edildiği; daha çok *Rehnümâ-yı Muallimîn*'deki programa uygun bir düzenleme yapıldığı görülmektedir.

1877 ve 1878 devlet salnâmelerine göre ibtidâî mekteplerde okutulan dersler; Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Tecvit, Kavâid ve İmlâ, Hesap, Coğrafya, Tarih, Kırâat-Türkiye, Sülûs⁷¹ şeklinde olup yine programda ahlâk dersine rastlanmamaktadır. Ancak 1880'lerde üç yıllık ibtidâîlerde, ahlâk dersinin okutulduğu görülmektedir.⁷²

Tablo 2

1880 Senesinde Üç Yıllık İbtidâî Mekteplerde Uygulanan Dersler ve Saatleri

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	12	-	-
Kur'an-Azîmü's-şân	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihal	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mülâhhas Tarih-i Osmani	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

71 **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (32. Sene)**, Dersaadet: Halil Efendi Matbaası, 1294/1877, s. 394; **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (34. Sene)**, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1296/1879, s. 77.

72 Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 102.

Tabloda görüldüğü üzere daha önceki programlara göre II. Abdülhamit döneminde ahlâk dersine mekteplerde daha fazla yer verilmiştir. Sıbyan mekteplerinin iki ve üçüncü sınıflarında ikişer saat okutulan ahlâk dersinin yanında din derslerinin de programda ağırlıklı olarak yer aldığı dikkat çekmektedir. Bu program, İstanbul ve diğer vilâyetlerdeki sıbyan mekteplerinde uygulanmıştır. Köy ibtidâî mekteplerinin programında ise daha az ders bulunmakta; Tarih, Coğrafya, Sarf-ı Osmanî ve Ahlâk dersleri okutulmamaktadır.⁷³ Ancak daha önceki bilgilere dayanarak köy mekteplerinde de Kırâat dersinde ahlâkî metinlerin okutulduğunu söylemek mümkündür.

1882 yılında ibtidâî mekteplerin ders programında değişiklik yapıldığı ya da uygulamada farklılıklar ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu yıla ait tespit edilen ders programı şu şekildedir:⁷⁴

1. Sene: Elifbâ-yı Osmanî, Kur'an-ı Kerim, Kırâat-ı Türkiye, Hesab-ı Zihnî.
2. Sene: Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Malûmât-ı İbtidâîye, Ta'dâd ve Terkîm.
3. Sene: Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Sarf-ı Osmanî, Hesap, Sülûs ve Nesih.
4. Sene: Kur'an-ı Kerim, Coğrafya, Tarih, Kavâid-i İmlâ, Hesap, Hatt-ı Rik'a.

Yukarıda verilmiş olan program, 1880 senesine ait üç yıllık ibtidâî mekteplerin ders programı ile neredeyse aynı olup farklılık ahlâk dersindedir. 1880 yılında mektebin ikinci ve üçüncü sınıflarında ikişer saat okutulan ahlâk dersi, 1882 yılına ait dersler arasında yer almamaktadır. II. Abdülhamit döneminde şehir ve kasabalardaki ibtidâî mekteplerin üç, köylerdeki mekteplerin ise dört yıl olarak düzenlendikleri dikkate alınırsa, dört yıllık ibtidâî mekteplerde ahlâk dersinin yer almamasının sebebi anlaşılmış olur. Nitekim daha önce ifade edildiği gibi köy mekteplerinde, Kırâat dersinde ahlâk risaleleri okutulmaktadır.

Yine II. Abdülhamit döneminde 1887 yılında Şeyhülislâm Ahmet Esat Efendi (ö. 1889) başkanlığında bir encümen tarafından kız sıbyan mekteplerinin programları hazırlanmıştır. Ancak aşağıda senelere göre verilmiş dersler arasında ahlâk dersinin olmaması dikkât çekicidir. Nitekim kız okullarında ahlâk dersinin ihmal edilmediği, kızlar için açılmış tüm eğitim kurumlarında ahlâk dersinin okutulduğu bilinmektedir. Oysaki mekteplerde din ve ahlâk derslerine

73 Ergin, C. 3, s. 906.

74 **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (38. Sene)**, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1882/1299, s. 199.

ağırlık verildiği bir dönemde, kız ve erkek sıbyan mekteplerinde bu dersin okutulmama sebebi merak edilmektedir. Tanzimat'tan önce de okutulduğu bilenen Birgivî Risalesi'nin programda yer alması, ahlâkî konuların bu derste ele alınmış olabileceğini akla getirmektedir. 1887 yılına ait kız sıbyan mekteplerine ait ders programı şu şekildedir:

1. Sene: Elifbâ, Kur'an (Amme cüzü).
2. Sene: Kur'an (Amme cüzünden sonraki beş cüz), Muhtasar İlmihal.
3. Sene: Kur'an (hatim bitirilecek), Birgivî Risalesi, Tecvit, Hesap.
4. Sene: Kur'an, Dürr-i Yekta Risalesi⁷⁵, Kıyas-ı Enbiya, Hesap, Hat.

Erkek sıbyan mekteplerinin programında ise farklı olarak Tarih dersi yer almakta; Hat dersine daha fazla yer verilmektedir:

1. Sene: Elifbâ, Kur'an (Amme cüzü).
2. Sene: Kur'an (Amme cüzünden sonraki beş cüz), Muhtasar İlmihal, Hatt-ı Sülüs.
3. Sene: Kur'an (hatim bitirilecek), Birgivî Risalesi, Hesap, İmlâ, Hat.
4. Sene: Kur'an, Tecvit, Dürr-i Yekta Risalesi, Hesap, Tarih-i Hulefa ve Muhtasar Osmanlı Tarihi, Hat ve İmlâ.⁷⁶

1887'de Ali Haydar Efendi başkanlığında toplanan Meclis-i Kebir-i Maarif komisyonunda ilköğretim meselesi ele alınmış ve bazı çözüm yolları önerilmiştir. II. Abdülhamit'in emriyle teşkil edilen bu komisyon, 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin tahsil mecburiyeti kararının sadece İstanbul'da uygulanması, köy mekteplerine öğretmen yetiştirebilmek maksadıyla vilayet merkezlerinde "Medrese-i Muallimîn" adıyla birer dârümuallimîn açılması gibi kararlar almıştır.⁷⁷ Bununla birlikte raporda eğitim sürelerinin rüşdiyelerde iki sene, idâdilerde dört sene, Mülkiye Mektebi'nde ve Dârümuallimât'ta üç sene olması uygun

75 Esat Efendi'ye ait olan *Dürr-i Yektâ*, ilmihal tarzında kaleme alınmış ve mekteplerde Ulûm-ı Diniye ders kitabı olarak okutulmuş bir eserdir. İman ve ibadet konularının ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı eserin, hem ilköğretim hem de ortaöğretim kademelerinde okutulduğu bilinmektedir. Mehmedoğlu, **Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi**, s. 58-59; Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi...**, s. 94.

76 Zengin, a.g.e., s. 54-55.

77 Kodaman, s. 73-74.

görülmüştür. Ayrıca kız öğrenciler için ibtidâî ve rüşdiye adlarının kaldırılarak “inâs mektepleri” adıyla beş sınıftan oluşan yeni bir mektep açılması ve İstanbul Dârümuallimîni’nde Usûl-i Tâlim dersinin bir an önce okutulması, komisyonun aldığı diğer önemli kararlar arasındadır.⁷⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki inâs mektepleri, hem ibtidâî hem de rüşdiye mekteplerini bünyesinde barındıran eğitim kurumları haline gelmiştir. Dolayısıyla gerek programları, gerek ders kitapları bu çerçevede ele alınmalıdır.

İlköğretimin zorunluluğu II. Mahmut devrinde prensip olarak kabul edilmiş ve sonra gelen padişahlar tarafından da tekit edilmiş olmasına rağmen uygulama ile ilgili II. Abdülhamit döneminde de bir bağlayıcılık sağlanamamıştır. İlköğretim, sıbyan mektepleri, ibtidâî mektepler ve rüşdiye mektepleri şeklinde üç kademe üzerine teşkilatlanmıştır.⁷⁹

Esas itibariyle II. Abdülhamit devrinin maarif teşkilatı, 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin çizdiği hatlar dâhilinde kalmıştır. Ancak 1891’de bazı değişiklikler yapılmıştır ki “*Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Tâlimât-ı Mahsûsa*” ile “mekteb-i ibtidâî” olarak bilinen ilkokullar için, ilk detaylı program yapılmış, millî eğitim sisteminde geniş bir düzenleme hareketine tanık olunmuştur. Kırk bir maddelik bu program ile İstanbul ve diğer vilâyetlerdeki ibtidâîlerin “üç yıl”, köy ibtidâîlerinin “dört yıl” olması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler, önce köy okulları programından, sonra da bütün programlardan çıkarılmış, din ve ahlâk derslerinin saatleri artırılmıştır. İbtidâî mektepler için genel bir program ve tâlimatnâme, İstanbul ibtidâî mektepleri ve köy mektepleri için de ayrı ayrı program ve tâlimatnâme hazırlanmıştır. Bu okullarda öğretmenlik yapacak olanların Dârümuallimîn-i İbtidâî’den mezun olmaları, ya da sınav sonunda yeterliliklerini kanıtlamaları ve iyi ahlâklı olmaları şart koşulmuştur. Yine tâlimatnâmede ceza ve mükâfatlar belirtilmiş, dayak ve falaka yasaklanmıştır. Okulda ders cetvelinde yazılı derslerden başka bir şey okutulması, ders ve nasihatle alakalı şeyler dışında bir bahis açılması, fazla ders verip ezberletilmesi yasaklanmıştır. Bu yasağa fazla Kur’an ezberletilmesi dâhil edilmemiştir.⁸⁰

1891 yılında yapılan bu çalışmanın sonunda ibtidâî mektepler için program taslağı hazırlanarak Bâb-ı Âlî’ye sunulmuştur. Buna göre dersler şu şekildedir:⁸¹

78 Ünal, **Meclis-i Kebir-i Maarif**, s. 106.

79 Karal, C. 8, s. 390.

80 Unat, 40; Kansu, I. Kitap, s. 169; Kodaman, s. 76-77; Berker, s. 151.

81 Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi...**, s. 55-56.

Tablo 3**1891 Tarihinde İbtidâî Mektepler İçin Hazırlanan Program Taslağı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Eczâ-yı Şerife	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	-	6	6	-
Tecvit	-	-	3	-
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	-	-	-	6
Muhtasar İlmihal	-	4	-	-
Mufasssal İlmihal	-	-	4	4
Elifbâ-yı Osmanî	12	-	-	-
Hatt-ı Rik'a	-	-	-	2
Hatt-ı Sülûs	-	2	2	-
Hesab-ı Zihni	2	-	-	-
Hesap	-	-	3	3
Kırâat-ı Türkî ve İmlâ	-	3	-	-
Kırâat-ı Türkî	4	-	-	-
Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî	-	-	-	2
Muhtasar Sarf-ı Osmanî	-	-	3	2
Ta'dad ve Terkim	-	3	-	-
Tarih	-	-	-	2

Hazırlanan program bu hali ile gerçekleşmeyip, bir takım değişikliklerle beraber İstanbul ve kasaba ibtidâîleri ve köy mektepleri için ayrı müfredat şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Buna göre 1891 yılında İstanbul ve kasaba ibtidâî mektepler için hazırlanan üç yıllık programda yer alan dersler, bazı ufak değişikliklerle birlikte devrin sonuna kadar muhafaza edilmiş olup şu şekildedir:⁸²

82 Mahmud Cevad, s. 278; Ergin, C. 3, s. 906.

Tablo 4

**1891 Yılında İstanbul ve Kasabât İbtidâî Mektepleri İçin Hazırlanan
Ders Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	12	-	-
Kur'an-Azîmü's-Şân	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihal	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmanî	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mûlahhas Tarih-i Osmanî	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

Tabloda görüldüğü gibi İstanbul ve kasaba ibtidâî mektepleri için tasarlanmış programda ahlâk dersine yer verilmiştir. 1880 senesi ve sonrasında olduğu gibi üç yıllık sıbyan mekteplerinde okutulan ahlâk derslerinin saatlerinde değişiklik olmadığı ve mektebin iki ve üçüncü senelerinde okutulduğu anlaşılmaktadır.

Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerine mahsus müfredat programı ile ibtidâîlerde okutulacak kitaplar da tespit edilmiştir. Bu kitaplar: Karabaş Tecvidi, İlmihal (muhtelif sınıflar için ayrı kitaplar vardır), Muhtasar İlmihal (kızlara mahsustur), **Ahlâk** (2. sene), **Rehnümâ-yı Ahlâk** (3. Sene), Sarf-ı Osmânî, Risale-i İmlâ ve Vazife, Kırâat, Malûmât-ı Mücmele-i Zirâiye, Mûlahhas Tarih-i Osmanî, Muhtasar Osmanlı Coğrafyası, Yazı Meşkleri'dir.

İkinci ve üçünü sene haftada ikişer saat olan ahlâk dersinde ikinci sene “*Ahlâk*”⁸³ isimli kitap okutulacaktır. Bu derste, Allah’a, peygamberlere ve kitaplara iman, Peygamberin sünnetine tabi olma, İlahî kudret, halifeye bağlı olma, akıl, lisan, ahlâk-ı zemîme, yalancılık, koğuculuk, ikiyüzlülük, gıybet, enâniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, garaz, işsizlik, tembellik, adalet, merhamet, hayır ve hasenât konuları işlenecektir.

Üçüncü senedeki ahlâk dersinde “*Rehnümâ-yı Ahlâk*”⁸⁴ isimli eser okutulacaktır. Bu kitapta da insanın diğer insanlardan farkı, gençlik, ilim, ibadet, ziyankârlık, ağız gevşekliği, tahkir, insaniyet, sadâkat, azamet ve vakar, inat, temizlik, cömertlik, cimrilik, yardımlaşma, ülfet, edeb ve hürmet, kardeşlik hakkı, iffet ve hamiyet konuları anlatılacaktır.⁸⁵ Eserlerin muhtevasından anlaşıldığı üzere ahlâkın felsefî boyutu değil pratik tarafı öğretim konusu yapılmıştır.

Aynı yıl öğretim süresi dört yıl olan taşra köy mektepleri için hazırlanan ders programı, Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerinden farklılık arz etmektedir. Cetvelin altına eklenen bir tâlimatnâme ile her dersin hangi düzeyde ve nasıl gösterileceği açıklanmıştır.⁸⁶ Programda Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerinde okutulan Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, Mülahas Tarih-i Osmanî ve Mülahas Coğrafya-yı Osmanî dersleri, taşra köy mekteplerinin ders programlarında yer almamakta; bununla beraber bu dersler kırâat dersinde okutulmaktadır. Tâlimata göre “*Risale-i Ahlâk*”⁸⁷ adlı kitap, okuma derslerinde kullanılacaktır. Taşra köy mekteplerine mahsus olmak üzere Maarif Nezâret-i Celîlesi’nce hazırlanan ders programı şu şekildedir:⁸⁸

- 83 Adı geçen eser, sıbyan mektepleri ve ibtidâîlerde okutulan ahlâk dersi kitapları arasında ele alınmıştır: **Ahlâk**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315/1899.
- 84 Adı geçen eserin, ahlâk dersi kitapları arasında değerlendirilmesi yapılmıştır. Ulaşılabilen baskısı 1315 yılına aittir: **Rehnümâ-yı Ahlâk**, Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1315/1897.
- 85 Mahmud Cevad, s. 326-327; **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (3. Sene)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318/1900, s. 226-227.
- 86 Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 111.
- 87 Adı geçen eserin sıbyan mektepleri ve ibtidâîlerde okutulan Mehmet Sadık Rifat Paşa'ya ait Risale-i Ahlâk olduğu düşünülmektedir: Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şâhâne Matbaası, 1263/1847.
- 88 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 209-220, Mahmud Cevad, s. 333-334; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 111.

Tablo 5

Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezâret-i Celîlesi'nce Hazırlanan Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifbâ	12	-	-	-
Kur'an	12	6	6	6
Tecvit	-	-	2	2
İlmihal	-	3	3	3
İmlâ	-	2	2	-
Kırâat	4	3	3	5
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	2	1	1

Yukarıdaki tabloda 1891 yılında köy mektepleri için hazırlanmış olan ders programı verilmektedir. Vilâyet ve köy ibtidâî mekteplerine mahsus müfredat programları arasında esaslı bir fark bulunmamaktadır. İki program arasındaki fark, eğitim süreleri ve derslerin dağılımı ile alakalıdır. Ayrıca köy mekteplerinin programında ahlâk dersi yer almamakla birlikte, kırâat dersinde *Risale-i Ahlâk* okutulduğu bilinmektedir.

1898 senesine gelindiğinde gerek erkek gerek kız sıbyan mekteplerinde okutulan dersler arasında ahlâk dersinin olmadığı görülmektedir. 1891 yılında yapılan düzenleme neticesinde İstanbul ve kasaba ibtidâî mekteplerinde yer alan ahlâk dersleri, 1316 (1898) hicrî senesine mahsus maarif salnamesindeki müfredat programında yer almamaktadır.⁸⁹ Ancak kırâat dersinin programda bulunması, köy mekteplerinde olduğu gibi ahlâk risalelerinin bu derste okutulduğunu akla getirmektedir.

89 **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (1. sene)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, s. 338. 1316 hicri senesine ait ders programlarının yer aldığı bir belgede, ibtidâî mekteplerin dersleri de verilmiştir. Dersler arasında ahlâk dersinin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca verilen programın köy mekteplerinde dört, İstanbul ve kasaba mekteplerinde üç sene icra olunacağı ifade edilmektedir. BOA, Y. MTV. 189/184, 30 Zilhicce 1316.

Tablo 6

**1898 Tarihli Dersaadet ile Kasabâтта Bulunan Zükûr ve İnâs
Mekâtib-i İbtidâîyesine Mahsus Müfredat Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	24	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6
Tecvit	-	1	2
İlmihal	-	2	2
İmlâ	8	5	4
Kırâat	8	5	4
Sarf-ı Osmanî	-	1	2
Hesap	1	2	2

1317 (1899) senesine mahsus maarif salnâmesinde, İstanbul ve kasabalarda bulunan ibtidâî mekteplerin programı yer almaktadır. Bir önceki seneden farklı bir ders programı olmamakla birlikte programa sadece Hüsn-i Hat dersinin ilave olduğu, ahlâk dersi ile alakalı yeni bir düzenleme yapılmadığı görülmektedir. Fakat 1898 yılına ait tespit ettiğimiz başka bir programda ahlâk dersinin bulunması, 1899 yılında da bu dersin okutulmuş olma ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim II. Abdülhamit döneminde 1891'de yapılan program çalışmalar neticesinde mekteplerde Elifbâ, Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve İlmihâl gibi dinî derslere ve ahlâk dersine ağırlık verildiği bilinmektedir. Bütün bunlara rağmen 1899 yılına ait ulaşabildiğimiz ders programı şu şekildedir:⁹⁰

Tablo 7

**1899 Tarihli Dersaadet ile Kasabâтта Bulunan Zükûr ve İnâs
Mekâtib-i İbtidâîyesine Mahsus Müfredat Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	24	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6
Tecvit	-	1	2
İlmihal	-	2	2

90 **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (2.sene)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317, s. 385.

İmlâ	8	5	4
Kırâat	8	5	4
Sarf-ı Osmanî	-	1	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

1318 (1900) Maarif Salnâmesi'nde "*Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi İçin Tâlimat-ı Mahsusa*" yer almaktadır. Tâlimatın ikinci maddesi; "Mekâtib-i ibtidâiye dört sınıf olup her birinde ayrıca cetvel-i mahsusa ile tayin olunan dersler ve kitaplar okutulacaktır" şeklinde olup mektebin eğitim süresinin dört yıl olacağı ve derslerde, belirlenen kitapların okutulacağı ifade edilmektedir. 20. maddede de, "Cetvel-i mahsusunda tayin edilen dersler haricinde muallimlerin bir şey okutmaları ve derse ve nasihate müteallik şeylerden ma'adâ bahiste bulunmaları ve ale'l-ıtlak şakirdanın tahammüllerinden ziyade ders verip ezber ettirmeleri memnudur." ifadeleriyle derslerin işleniş yöntemi de belirlenmektedir. 25. madde, muallimlerin vazifeleri ile ilgili olup muallimlerin sadece öğretimden değil eğitimden de sorumlu olduklarına şu ifadelerle vurgu yapılmaktadır:

"Muallimler şakirdana karşı yalnız tâlim ve tedris vazifesiyle mükellef olmayıp belki kâffe-i âmâl ve efâlde rehber olacaklarından verdikleri nesâyihle bizzat kendilerinin âmil olmaları ve beş vakit namazlarını eda edip bizzat şakirdanı dahi feraiz-i diniye ve sünen-i seniyye-i ifaya alıştırmaları ve kendi üstlerini başlarını gayet temiz tutup şakirdanın dahi kemal derece nezafetine itina etmeleri elzemdir."⁹¹

1316 ve 1317 maarif salnamelerinde yer alan programlar yukarıda verilmiş ve dersler arasında ahlâk dersinin bulunmadığı ifade edilmişti. Her ne kadar "*Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi İçin Tâlimat-ı Mahsusa*"da eğitim süresi dört yıl olarak belirlenmiş olsa da 1318 maarif salnamesinde Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerine mahsus üç yıllık müfredat programı verilmektedir. Programda mektebin ikinci ve üçüncü senelerinde ikişer saat olmak üzere ahlâk dersine yer verilmiştir. Bu yıla ait ders programı şu şekildedir:⁹²

91 1318 Maarif Salnâmesi, s. 209, 214, 215.

92 a.g.e, s. 220.

Tablo 8

**1900 Tarihli Dersaadet ve Kasabât İbtidâî Mekteplerine Mahsus
Müfredat Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	12	-	-
Kur'an-ı Azimüş-Şân	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihal	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmanî	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mûlahhas Tarih-i Osmanî	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	-

Bir, iki yıl aradan sonra ders sayılarının artmış olması ve ahlâk dersinin programa konulması dikkat çekmektedir. Haftada ikişer saat okutulacak olan ahlâk dersinde ikinci sene, “*Ahlâk*” adlı risaleden faydalanılacaktır. Üçüncü sene, “*Rehnümâ-yı Ahlâk*” adlı risalenin okutulacağı bildirilmektedir.

1318 Maarif Salnâmesi'nde köy mekteplerinin ders programı da yer almaktadır. Köy mektep programlarında önceki yıllarda olduğu gibi ayrı bir ahlâk dersinin olmadığı; bu dersin amacının kırâat dersi ile gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Kırâat ders saatinin şehir mekteplerine göre fazla olduğu ders programı şu şekilde verilmiştir:⁹³

93 1318 Maarif Salnâmesi, s. 226, 235, 343-344.

Tablo 9

1900 Tarihli Kurâ Mekâtib-i İbtidâîyesine Mahsus Müfredat Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifbâ	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	12	6	6	6
Tecvit	-	-	2	2
İlmihal	-	3	3	3
İmlâ	-	2	2	-
Kırâat	4	3	3	5
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	2	1	1

Programda mektebin dört senesinde de yer verilmiş olan Kırâat dersinde ilk iki sene kırâat ve imlâyâ hasredilmiş olup seçilmiş ilâhilerin çocuklara ezberletilmesi hedeflenmektedir. Üçüncü sene kırâat ve ahlâk dersi birlikte işlenmektedir. Dersin içeriği Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerinde ikinci sene okutulan ahlâk ders içeriği ile aynıdır. Dersin konuları ve işlenişi şu şekilde belirtilmektedir:

“Üçüncü senedeki usûl dairesinde kırâate devam ile beraber risale-i ahlâkın manalarına şakirdanın layığıyla kesb-i vukûf ettirilmesi lâzım olmakla muallim efendi her bahsi okuttuktan sonra manalarını şakirdana şifahen anlatacak ve şakirdandan سوال etmek suretiyle tekrar edecek, bu sırada şakirdana aşağıda gelecek bahisler üzerine vazifeler tertip edecektir:

Hak Teâlâ Hazretlerine ve peygamber ve kitaplarına iman, sünen-i seniyyeye ittiba, kudret-i ilahiyye, Padişahımız Efendimiz Hazretlerine inkıyad, akıl, lisan, ahlâk-ı zemime, yalancılık, koğuculuk, ikiyüzlülük, gıybet, enaniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, bed zebanlık, hırsızlık, arsızlık, maskaralık, gazez, batalet, işsizlik, rabıta, intizam, adalet, merhamet, ebna-yı cinse muhabbet, hayr ve hasenat, vazife ve hıfz-ı sıhhat.”

Dördüncü sene kırâat dersinde, ahlâk konularının da işlendiği belirtilmekte ve ders içeriği şu şekilde verilmektedir: “Bu sınıfın kırâat için tayin edilen beş ders-ten biri Ahlâk ve ikisi Tarih ve Coğrafya-yı Osmaniye’den malûmât-ı mücmele ve ikisi Malûmât-ı Zirâiye nam kitaplara hasredilecektir. Risale-i Ahlâk’tan üçüncü senede olduğu gibi aşağıda gelecek bahislere dair vazifeler tertip ettirilecektir:

İnsanın sair hayvanlardan farkı, gençlik, ilim, ibadet, riayet, ziyankârlık, ağız gevşekliği, tahkir, insaniyet, sadakat, hüsn-ü karin, azamet ve vakar, inat, nezafet, sehavet, buhl, muavenet, ülfet, edeb, hürmet, hukuk-u uhuvvet, iffet, hamiyet.”⁹⁴

1319 (1901) senesine ait maarif salnâmesinde Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerine mahsus müfredat programı verilmektedir. Buna göre ahlâk dersi ile birlikte diğer derslerin Dersaadet ve kasaba mekteplerindeki dağılımında herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Ahlâk dersi yine ibtidâî mekteplerin ikinci ve üçüncü senelerinde okutulmak üzere ikiye saat olarak belirlenmiştir. Aynı yıl köy mektepleri programında da değişiklik yapılmamış, 1900 senesine ait program uygulanmıştır.⁹⁵

3 Haziran 1902 tarihinde hazırlanmış olan üç sayfalık bir raporda köy okullarındaki ders programı eleştirilmektedir. Burada, ibtidâî mekteplerin yüksek ilmin temeli olduğu ve bu yüzden acilen ıslah edilmesine dikkat çekilmekte; ders programlarının incelenip yeniden düzenlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Mevcut köy okullarının ders programlarında ahlâk ve ziraat derslerinin dördüncü senede beş saat olarak kırâat dersi içerisinde okutulmasının, ders programlarının mahallin durumuna göre hazırlanması prensibine uymadığından, programların yeniden düzenlenmesi teklif edilmektedir. Bu rapora göre kasaba ve şehir okullarındaki ziraat, ticaret ve sanayi derslerinin sayısı da artırılmalıdır. Mevcut köy mektepleri ders programı yerine hazırlanan yeni ders programı raporda şu şekilde verilmiştir:⁹⁶

Tablo 10

**1902 Senesinde Hazırlanan Rapora Göre Köy Mektepleri için
Tasarlanan Program**

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifbâ	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	12	6	6	6
Tecvit	-	-	2	2
İlmihal	-	3	3	3
Ahlâk	-	-	-	1

94 1318 Maarif Salnâmesi, s. 244-245.

95 Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (4. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1319, s. 170, 171.

96 BOA, Y. A. Res., 117/76, 9 Cemaziyelâhir 1320, s. 2.

İmlâ	-	2	2	-
Kırâat	4	3	2	3
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	1	1	1
Ziraat	-	-	1	1

Mevcut program yerine tasarlanan yeni programda köy mekteplerinde ahlâk dersi, kırâat dersi içerisinde değil, dördüncü sene haftada bir saat okutulmak üzere müstakil bir ders şeklinde yer almaktadır. Mevcut programda kırâat dersinde okutulan ziraat dersi de bağımsız bir ders olarak düzenlenmiştir. Esasında ahlâk dersinin ismen kırâat dersinden ayrılması dışında bir yenilik görülmemektedir. Hatta daha önce mektebin üçüncü ve dördüncü senelerinde kırâat dersi içerisinde işlenen ahlâk dersinin saatinin azaldığı söylenebilir.

1902 yılında kasaba ibtidâî mektepleri için de muadil program hazırlanmıştır. Buna göre ahlâk dersinin ders saatlerinde herhangi bir değişiklik olmadığı, düzenlemenin diğer derslerle ilgili olduğu, programa Ticaret ve Sanayi dersinin ilave edildiği görülmektedir.⁹⁷

Tablo 11

1902 Senesinde Kasaba Mekâtib-i İbtidâiyesi İçin Hazırlanan Muadil Program

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	12	-	-
Kur'an	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihal	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmanî	-	-	2
İmlâ	3	2	2
Kırâat	3	2	1

97 BOA, Y. A. Res., 117/76, 9 Ca 1320, s. 2.

Muhtasar Tarih-i Osmanî	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	1	1
Ticaret ve Sanayi	-	2	-

Yukarıda ifade edilen rapordan iki yıl sonra 1904'te, bütün okulların ders programları incelemeye tabi tutularak bunların yeniden düzenlenmesi ve değiştirilmesi için II. Abdülhamit'in iradesiyle Maarif Nazır Mustafa Hâşim Paşa'nın (ö. 1920) başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon tarafından ilkokullardan başlanarak rüşdiye, idâdî ve sultânî mektepleriyle Dârülmualimîn, Dârüşşafaka, Dârülmualimât, Hamidiye Ticaret Mektebi, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve her derecedeki bütün askerî okulların programları değiştirilmiştir.

Program değişikliğinin gerekçesi şu şekilde ifade edilmiştir.

“Mekâtib ders programlarının nazar-ı tetkikten geçirilerek ıslahat ve ta'dilât-ı lâzimenin icrâsına dâir şeref sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî mûcib-i âlisince mukaddemen dâire-i nezârette teşekkül iden komisyon-ı çâkerânemizde mekâtib-i ibtidâiye ve rüşdiye ve idâdiye ve âliye usûl ve mevâd-i tedrisiyeleri hakkında tetebbuât-ı amîka icrâsile hâsıl olan neticeye göre elyevm mer'î olan programlarında Ulûm-ı Diniye ve Ahlâkiye derslerine yani etfâl ve şübbânın akâid-i diniye ve terbiye-i ahlâkiyyesinin rızâ-yı meyâmin irtizây-i hazret-i veliyy-i nimet-i bî minnet-i a'zamî dâire-i necat bâhiresinde takviyetine itina ile bir kat daha tarsini ve ezhân-ı şâkirdânın lâzım ve nâfi malûmât-ı fenniye ile tahliyesi nokta-i nazarından münâsib görülen bazı tadilât bi'l-icra mevcutları ile bu kere muaddelen kaleme alınan programlar karşılıklı yazılarak bir sûret-i leffen takdim-i pişgâh-i sâmi-i cenâb-ı sedâretpenâhîleri kılınmıştır...”⁹⁸

Burada konumuz açısından en önemli husus, din ve ahlâk derslerinin takviye edilmesi gerektiğinin söylenmesidir. Ancak aşağıdaki programda da görüleceği gibi ibtidâî mekteplerin ikinci ve üçüncü sınıflarında ikişer saat okutulan ahlâk dersi, mektebin üçüncü sınıfında üç saat olarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla ahlâk ders saati ile alakalı bir artışın olmadığı, hatta ders saatinin azaldığı dikkat çekmektedir.

Tablo 12

**Maarif Nazırı Mustafa Haşim Paşa'nın Başkanlığındaki Komisyonun
İbtidâîler İçin Hazırlamış Olduğu Ders Programı**

1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Elifbâ (6 saat)	Kur'an-ı Kerim (6 saat)	Kur'an-ı Kerim (5 saat)
Kırâat (3 saat)	İlmihal (3 saat)	Tecvit (3 saat)
Eczâ-yı Şerife (6 saat)	Kırâat (6 saat)	İlmihal (2 saat)
Yazı (3 saat)	Hesab (3 saat)	Kavâid ve İmlâ (6 saat)
İlmihal (5 saat)	Yazı (5 saat)	Hesap (3 saat)
		Muhtasar Tarih-i Osmanî (2 saat)
		Ahlâkî Hâvi Kırâat (3 saat)

Ahlâk dersinin ikinci sınıftan kaldırılmış olduğu programda, üçüncü sınıfta okutulacak olan “Ahlâkî Hâvi Kırâat” dersinin coğrafya ve malûmât-ı zirâiye hakkında dahi özet bahisler ihtiva edeceğinin bildirilmesi önceki yıllarda karşılaşılmayan bir durumdur. Programda birinci sınıfta yer alan kırâat dersi de bazı yerleri rik'a ile yazılmış ahlâkla ilgili bir kitaptan okutturulacak ve gerekli görülen kısımlar ezberletilecektir.⁹⁹

1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte siyasî hayat ve fikir hareketleri canlanmış ve her alanda olduğu gibi eğitim meseleleri de tartışılmaya başlanmıştır. Bir taraftan eğitimde reform yapılması ve bu reform çalışmalarına da yükseköğretimden başlanması gerektiği ileri sürülürken diğer taraftan ıslahata ilköğretimden başlanmasının daha doğru olacağı savunulmuştur.¹⁰⁰ 23 Temmuz 1908'den 23 Nisan 1920'ye kadar süren bu dönemde birçok düşünce akımı doğmuştur. Bu akımlardan biri olan Türkçülük akımının tesiri neticesinde eğitimin her kademesinin millî terbiye ve askerî tâlim prensibine uygun olarak düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca 1329 ve 1330 tarihli ders müfredatları ile programlarda uygulamalı derslere ağırlık verilmiştir.¹⁰¹

99 Berker, s. 164-165; Akyüz, s. 196-201.

100 Birinci görüş, Emrullah Efendi tarafından ortaya atılan “Tuba Ağacı Nazariyesi”dir. İkincisi de Satı Bey tarafından savunulmuştur. Geniş bilgi için bkz. Akyüz, s. 262-263.

101 Halil AYTEKİN, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991, s. 71-77; Binbaşıoğlu, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 268.

İlköğretim alanında, II. Meşrutiyet dönemi öncesinde yapılan en önemli reform, uygulanamamış olsa da, temel eğitimin zorunluluğunun kabul edilmiş olmasıdır. Tanzimat dönemi eğitim sistemi, hem öğretim metotlarında hem de eğitim materyallerinde birtakım yeniliklerle eski yapısını modernleştirmeye çalışmıştır. Bu modernleşme çalışmaları çeşitli sebeplerle tam olarak tatbik edilememiş olsa da II. Meşrutiyet'in eğitim çalışmaları için zemin hazırlamıştır denebilir. İlköğretimdeki ikili yapı (usûl-i cedid ibtidâî mektepleri ile usûl-i atik sıbyan mektepleri) 1908'den 23 Eylül 1913 tarihli *Tedrisat-ı İbtidâiye Muvakkat Kanunu* çıkıncaya kadar devam etmiş; bu kanunla birlikte ilköğretim sıbyan, ibtidâî ve ana mektepleri olmak üzere üçe ayrılmıştır.¹⁰²

İlk kurulduklarında orta öğretime dâhil olan rüşdiye okulları, II. Meşrutiyet döneminde tamamen ilköğretim içinde yer almış, hatta ibtidâîlerle birleştirilmiştir. Bu sebeple II. Meşrutiyet devrindeki ilköğretimi, "ibtidâiye" ve "rüşdiye" diye iki kademede ele almak gerekir. Bu dönemde ilköğretimin en büyük sorunu öğretmen yetersizliği olmuştur. Bakanlık bütçesinden ilköğretim için de bir ödenek ayrılmasına ilk defa bu dönemde başlanmış; ilköğretim hakkında yasa çalışmaları yapılmıştır. 4 Nisan 1909'da "umûr-u maarif ve mekâtibin ıslah ve tensikine müteallık" bir "*Tahsil-i İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi*" hazırlanmıştır. Daha sonra Maarif-i Umûmiye Kanunu gereğince bir "*Tedrisat-ı İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi*" de Emrullah Efendi (ö. 1914) tarafından hazırlanmış; ama yasalaştırılamamıştır. Maarif Nazırı Emrullah Efendi, 1909'da tanzim edip Mebusan Meclisi'ne takdim etmiş olduğu *Tedrisat-ı İbtidâiye Kanunu Lâyihası*'nda ilk tahsilin parasız ve mecburî olduğu hakkında izahat vermiştir.¹⁰³

Tahsilin mecburiliği ve meccaniliği ile birlikte ilk mektepler teşkilatı, tedrisat, tâlim heyeti, teftiş, ilk tahsil masrafı, hususî ilk tahsil, vilâyet tedrisatı ibtidâiye ve kaza maarif encümenleri fasıllarını ihtiva eden *Tedrisat-ı İbtidâiye Kanunu Lâyihası*, her faslın gerekçelerini, farklı ülkelerle, bilhassa Fransa ile mukayese ederek izah etmektedir. Kanun layihasının ikinci ve üçüncü maddeleri, "Her terakkinin yegâne sebebi ilim ve marifettir. Tecrübeler ile sabittir ki bir milletin ahlâkı, serveti, saadeti, huzur ve istirahatı tedris ve tâlimi ile temin edilebilir." fikrinden hareket ederek malûmât-ı diniye, malûmât-ı ahlâkiye ve medeniye ve kanuniye, Osmanlı memleketinin coğrafyası, Osmanlı tarihi ve umumî tarihe

102 **Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-u Muvakkatı**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1913; **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 83-197.

103 Ergün, s.194, 195; Ergin, C. 4, s. 1408-1409.

dair bazı malûmât, malûmât-ı fenniye ve tatbikatı, köy istidadı ve hıfzı's-sihha, jimnastik, el işleri ve dikişten ibaret asgarî malûmâtın, yedi-on üç yaşlarındaki erkek ve kız çocuklarına, “umumî tâlî ve ibtidâî mekteplerinde, hususî mekteplerde veya aile nezdinde ana baba ve hususî muallimler tarafından” gösterilmesini mecbur tutmaktadır.

Emrullah Efendi, tahsili iki devreye ayırmaktadır; birincisi muallimden, müderristen takrir ve işitme yoluyla cereyan eder. Bu şekliyle eğitim mektep ve medreselere devam ile gerçekleşir. İkincisi mektep ve medrese tahsilinden sonra ilmî tettebbular¹⁰⁴, edebî mütalalar, mütevalî¹⁰⁵ tefekkürler ile cereyan eder. Birinci kısma dâhil olan mektepler; ilk tedrisat, orta tedrisat ve yüksek tedrisat şeklinde üçe ayrılır. Emrullah Efendi ilk tahsili vermekle yükümlü mektepleri; ana mektepleri, sıbyan mektepleri (tahsil müddeti üç yıl), rüşdiye mektepleri (tahsil müddeti üç yıl), sıbyan mekteplerine mülhak olan ve mütemmim sınıflar tabir olunan rüşdiye sınıfları, idâdî ve sultânî mekteplerinin ilk kısımları, el işleri ve ihtiraf mektepleri (tahsil müddeti üç yıl) şeklinde sınıflandırmaktadır.

1910 senesinde ikinci defa hazırlanan bu kanun layihası üç sene daha Meclis-i Mebusan'da kalmıştır. Ve nihayet 1913'te bazı tadilâtlarla “muvaakkat kanun” şeklinde tatbik edilmeye başlanmış; Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden sonra ilk tedrisatı, umumî olarak tanzim eden bir kanun olmuştur.¹⁰⁶

1908'den sonra eğitimde yaşanan olumlu ve olumsuz bütün değişimler, ders programları ile ders kitaplarını da etkilemiştir. Eğitimin her kademesinde millî terbiyenin esas alınması, ahlâk derslerinin farklı bir isim ve muhteva ile programda yer almasını sağlamıştır. Bu dönemde hazırlanmış ders programlarında “Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adıyla bir dersin yer aldığı ve bu dersin ahlâk konuları yanı sıra vatandaşlık bilgileri de içerdiği görülmektedir.

1910-1911 öğretim yılında eğitim süresi üç yıl olan ilköğretimin üçüncü senesinde “Mâlûmât-ı Ahlâkiye” adıyla bir ders okutulmuştur:¹⁰⁷

1. Sene: Elifbâ, Ecza-yı Şerîfe, Ulûm-ı Diniye, Hesap, Kırâat.
2. Sene: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Hesap, Tarih, Coğrafya, Kırâat.

104 Tettebbu: Bir şeyi etraflıca tetkik etme, mahiyetini anlamaya çalışma, etraflıca inceleme, bir şey hakkında geniş bilgi edinme. Devellioğlu, s. 1098.

105 Mütevâlî: Birbiri ardınca giden; ard arda gelen, üst üste bir düziye olan. Devellioğlu, s. 785.

106 Kansu, II. Kitap, s. 39-40, 47, 54-55.

107 Ergün, **Eğitim Hareketleri**, s. 198.

3. Sene: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Tecvit, İlmihal, **Malûmât-ı Ahlâkiye**, Türkçe, Tarih, Coğrafya.

Aynı dönemde, okutulan derslerin köylerde değişiklik arz ettiği dikkat çekmektedir. Erzurum vilayetinin Pasinler kasabasında bulunan Gönen Köyü Mekteb-i İbtidâî'sine ait öğretmen ve öğrencilerin devam ve devamsızlıklarını gösteren cetveldeki dersler şu şekildedir:¹⁰⁸

1. Sene: Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Tarih-i Osmanî, **Rehnûmâ-yı Ahlâk**, Kırâat, İlm-i Hesap, Malumât-ı Sıhhiye ve Ziraiye, İmlâ Vazifesi, Tâlim-i Farsça, Arapça, Mebâdi-i Coğrafya, Muhtasar İlmihal, Sarf-ı Osmanî, Hüsn-i Hat, Hatt-ı Sülûs.

2. Sene: Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Emsile, **Ahlâk**¹⁰⁹, Rik'a Hattı, Hesap, Malûmât-ı Mücmele-i Zirâiye, İlmihal, İmlâ vazifesi, Tâlim-i Farsça, Hüsn-i Hat, Hatt-ı Sülûs, Tarih-i Osmanî.

3. Sene: Kur'an-ı Kerim, Tecvit, İlmihal, Küçük Amel, Hesap, Kırâat, İmlâ Vazifesi, Emsile, Hüsn-i Hat, Hatt-ı Sülûs.

Hazırlık: Elifbâ-yı Osmanî, İmlâ Vazifesi, Hesap, Kur'an-ı Kerim, Amme Cüzü, Tebareke Cüzü, Kırâat, Hüsn-i Hat.

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi ahlâk dersleri, ders kitabının adı ile zikredilmektedir. Birinci sene programda yer alan *Rehnûmâ-yı Ahlâk*, derste okutulan eserin adı olup aynı şekilde ikinci sınıftaki *Ahlâk* da ders kitabıdır. Anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet döneminde ibtidâî mekteplerin programında "Mâlûmât-ı Ahlâkiye" olarak yer alan ahlâk dersi, aynı dönemde köy programlarında farklılık göstermektedir.

1912 yılında Bakanlık bir yandan ilkokul binası yapma ve açma çalışmalarına daha etkin olarak katılırken, bir yandan da ilköğretimde uygulanmak üzere program çalışması yapmıştır. Bu çalışmaların ilk sonuçları bir ve iki öğretmenli okullar için 1913'te yayınlanmıştır.¹¹⁰

108 BOA, MF. İBT., 187/35, 29 Muharrem 1325.

109 Daha önce ifade edildiği gibi *Ahlâk*, dersin adı olmakla birlikte aynı zamanda derste okutulan risalenin adıdır. Yazarı belli olmayan bu eserin ulaşabildiğimiz baskısı 1315 tarihli olup basım yeri de belli değildir. Ancak kitabın kapağında ibtidâî mekteplerin ikinci ve köy mekteplerinin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere hazırlandığı belirtilmektedir. Yukarıdaki programda ise bir köy mektebinin ikinci sınıfında okutulduğu görülmektedir. **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 226-227.

110 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, (Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329.

Sultan V. Mehmet Reşad'ın (1909-1918) iradesi ile Şükrü Bey'in Maarif Nazırlığı döneminde 6 Ekim 1913 tarihinde “*Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati (İlköğretim Geçici Kanunu)*” yürürlüğe girmiştir. Yüz bir maddelik bu kanun, geçici olarak adlandırılmış olsa da 1961 yılına kadar etkili olmuştur. Adından da anlaşıldığı üzere ilköğretimi ilgilendiren bir kanun olmakla beraber genel ifadeler taşıyan maddeler de içermektedir. 1-22. maddeleri “*Mektepler ve Teşkilatı*”na ayrılmış olup bu kanunla, üç yıllık ibtidâî ve üç yıllık rüşdiye adlarıyla mevcut olan okullar birleşmiş ve altı yıllık “*Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye*” adını almışlardır. Kanunun birinci maddesi ilköğretimin zorunluluğu ve ücretsiz oluşu ile alakalı olup, “*Tahsil-i ibtidâî mecburî ve mekâtib-i ibtidâiye-i umûmiye de meccanidir*” şeklindedir.

Kanunun üçüncü maddesi ile tedrisât-ı ibtidâiye mahsus olan kurumlar, ana mektepleri ve sıbyan mektepleri, mekâtib-i ibtidâiye, elişleri ve ihtiraf mektepleri (el işleri ve sanat okulları) olarak üçe ayrılmaktadır ve 4, 5 ve 6. maddelerde bu mekteplerden her birinin özellikleri verilmektedir. Ana mektepleri ve sıbyan mektepleri, dört-yedi yaş çocuklara tahsis edilerek bu kurumlarda çocukların yaşlarına göre oyunlar, geziler, elişleri, ilahiler, vatan şiirleri, eşya dersine ait mükâleme ve musahabelerle çocukların bedenî ve ruhî gelişimleri sağlanacaktır. İbtidâî mektepler, genel bilgiler verecek mektepler olup eğitim, altı sene sürecektir. Karma okullarda kızlar için bu süre dört olacaktır. Ayrıca ana mektebi bulunmayan yerlerde beş-altı yaşındaki çocuklar için ibtidâî mektebin bünyesinde sıbyan sınıfları açılacaktır.

Elišleri ve ihtiraf mektepleri, ibtidâî mekteplerin üç devresini de tamamlayan çocuklara marifet öğretmek ve sanayi tezgâhlarında, fabrikalarda istihdam edilmek üzere iş eğitimi vermek üzere kurulmuş mekteplerdir. Ayrıca bunların masrafının devlet ya da mahalli bütçelerden karşılanacağı ifade edilmektedir. Kanunun 8. maddesine göre, ibtidâî mektepler her mahalle veya köyde açılmalıdır. Bir köy ya da mektebin elliden fazla kız öğrencisi varsa burada inâs mektebi açılması mecburidir.¹¹¹

Kanunun ikinci faslı, “*Mevadd-ı Dersiye*” başlığı ile eğitim öğretime dair bilgiler içermekte ve 23-26. maddelerden oluşmaktadır. 23. maddede “*Mekâtib-i umûmiye-i ibtidâiye tedrisat üç devreye münkasemdir*” denilir ve mekâtib-i ibtidâiyenin altı senelik eğitimi üç devre halinde sıralanır: Yedi-sekiz

111 Akyüz, s. 186, 232; Binbaşoğlu, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 269; *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat*, s. 83-84; Ergün, s. 202-203.

yaşındaki çocuklara mahsus devre-i ibtidâiye; dokuz ve on yaşındaki çocuklara mahsus devre-i vasatiye; on bir-on iki yaşındaki çocuklara mahsus devre-i âliye. Beş-altı yaşındaki çocukların adedi yirmiyi geçen yerlerde bir sıbyan sınıfı açılacaktır.¹¹²

Kanunun yine 23. maddesi, ibtidâî mekteplerde okutulacak dersleri gösterir: Kur'an-ı Kerim (müslüman çocuklar için), Malûmât-ı Diniye (gayr-i müslim çocuklara kendi dinleri gösterilecek), Kırâat ve Hat, Lisan-ı Osmanî, Coğrafya (bilhassa Osmanlı coğrafyası), Hesap-Hendese, Tarih (bilhassa Osmanlı tarihi), Dürûs-ı Eşya (eşya dersleri), Malûmât-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzı's-Sıhha, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye**, El işleri ve Resim, Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, Tâlim-i Askerî (erkek çocuklar için), İdare-i Beytiyye ve Dikiş (kız çocuklar için).

Vilayet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'nin kararı ve Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin onayı ile yetkili eğitim kurumları, bu programa bazı mahalli dersler de ekleyebileceklerdi. Ayrıca öğrenciler boş zamanlarında bölgenin ihtiyacına göre ziraat ve sanatla uğraşacaklardı.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı ile ilköğretim zorunlu ve parasız hale getirilirken, idaresi de vilayetlere bırakılmıştır. Genel anlamda ilköğretimin hangi kısımlardan oluştuğu, derslerin isimleri, öğrenci kayıtlarının nasıl olacağı, devam şartları, öğretmenlerin atama şartları, görevleri ve cezaları, ilköğretimin idare şekli, yetkili merciler, denetleme şekli, gelirleri, velilerin sorumlulukları gibi genel anlamda ilköğretimin sınırları belirlenmiştir. Kanunda, ilköğretimde uygulanacak eğitim yöntem ve planı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bu ancak 15 Temmuz 1915 tarihinde yayınlanan *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Tâlimatnâmesi* ile ayrıntılı olarak ele alınmıştır.¹¹³

Tedrisât-ı İbtidâiye Tâlimatnâmesi'nde bu mekteplerde dinî terbiyenin nasıl olması gerektiğine de değinilmiş ve ahlâkî terbiyenin öncelikli olarak verilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır:

"... Ahlâk-ı dinîyi telkin etmeli İslâmiyet'in hukuk-u insaniyeye ve medeniyeye ait hürriyet, ittihat (birlik), nezafet (temizlik)... gibi evâmîr-i celîlesine nazar-ı dikkatlerini celbetmeli... Din hissinin taassup şekline girmemesini yani

112 **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 87; Unat, s. 40.

113 Ergin, C. 4, s. 1408-1410; Akyüz, s. 186, 232; Batır, s. 88-110, 120-121; Ergün, s. 199, 201; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 88; 99-102; Aytekin, s. 58-59.

daima ahlâkî ve ictimâî safvetini (saflığını) muhafaza ederek başka din erbabına bigayri hakkın tariz edecek (haksız yere sözle yaralayacak) bir şekil almamasına dikkat etmeli.”¹¹⁴

İlköğretimin genel yapısını belirleyen bu tâlimatnâmenin ardından 1913 yılında Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından öncelikle “*Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı; Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs*” program hazırlanmıştır.¹¹⁵ Ardından 1914 yılında yine Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından “*Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı; Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs*” program düzenlenmiştir. Hazırlanan programlarda, hangi dersin hangi sınıfta, kaç saat olduğu, içeriğinin ve yönteminin nasıl olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Her iki program da daha önceki programların hedeflediği “dinine bağlı, dini bütün bireyler yetiştirme” amacının yanında “iyi vatandaş yetiştirme” amacını da taşımaktadır.¹¹⁶

Netice itibariyle bu dönemde ibtidâî mekteplerde iki resmî program uygulanmıştır. Birincisi “bir ve iki dershâneli ve muallimli mektep programı”, diğeri ise “altı, beş, dört ve üç dershâneli ve muallimli mektep programı” şeklindedir. İkinci program, nümûne mekteplerinde¹¹⁷ de tatbik edilmiştir. Bu müfredat programlarının muhteva bakımından temelde farkları bulunmamakla birlikte farklılık, konuların işleniş metodunda ortaya çıkmaktadır.¹¹⁸

Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı’nda “Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye” şeklinde yer verilen ahlâk dersi, 1913 ve 1914 müfredat programlarında “Musâhabât-ı Ahlâkiye” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı adı taşıyan ders kitaplarının muhteva itibariyle birbirinden çok farklı olmadıkları, her ikisinin de vatandaşlık konularına ağırlık verdiği görülmektedir.

114 **Mekteb-i İbtidâiye Mahsus Tâlimatnâme (Usûl-i Terbiye-Usûl-i Tedris)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, s. 63-64.

115 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)**, 1329.

116 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329.

117 Nümûne mektepleri, genel olarak altı dershâneli ve altı muallimli mekteplerdir. Ancak farklı olarak bu mekteplerde altı dâimî muallim ile ayrıca Resim, El İşleri, Beden Eğitimi, Müzik, Gına, Endaht (silah boşaltma, nişan al) ve Askerî Tâlimler, Ecnebî Lisânı; kız öğrenciler için de Bıçkı, Dikiş, Tabahat derslerini okutmak üzere azamî beş branş muallimi bulunmaktadır. Aytekin, 49.

118 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Birve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, 1329; **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, 1332.

Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından ibtidâî mektepler için hazırlanmış müfredat programına göre bir dershâneli ve bir muallimli mekteplerin ders cetveli aşağıda verilmiştir:¹¹⁹

Tablo 13

1913 Müfredat Programına Göre Bir Dershâneli ve Bir Muallimli İbtidâî Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerife	3	3	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	5	5	5	5	5	5
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	Kırâat dersleri arasında					
Kırâat (imlâ, ezber, yazı)	3	3	3	3	3	3
Sarf	Kırâat dersleri arasında					
Tahrir			1	1	1	1
Tarih	Kırâat dersleri arasında		1	1	1	1
Coğrafya	Terbiyevî tenezzühlerle eşya dersleri arasında				1	1
Hesap ve Hendese	3	3	2	2	2	3
Eşya Dersleri ve Ziraat		2		2		2
Resim	Vazife şeklinde					
Elişleri			Vazife şeklinde			
Terbiye-i Bedeniye ve Sıhhiye	Sabah ve akşam tatillerinden evvel alıştırma şeklinde bedeniye ve askerîye tâlimi					
Oyun	Teneffüs ve gezintilerde					
Nişan	Alıştırmalı olarak beden derslerinde					
Musiki (Ginâ)	Sabahları ve öğleden sonra sınıfa girerken, salı perşembe akşamları mektepten çıkarken					

119 Ders dağılımından sonra "vazifeler" de verilmiştir; ancak konu dâhilinde olmadığı için bu konuda bilgi verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, Nümune 1; Aytekin, s. 59-64.

Yukarıdaki çizelgede görüldüğü gibi bir dershâneli ve bir muallimli ibtidâî mekteplerin ders programında ahlâk dersi, “Musâhabât-ı Ahlâkiye, Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye” olarak yer almaktadır. Ayrıca bu dersin Kırâat dersleri arasında işleneceği ifade edilmektedir. Dersin adından da anlaşılacağı üzere ahlâk dersi muhteva itibarıyla değişikliğe uğramıştır. Yeni haliyle, ahlâkla birlikte tarih, sağlık ve vatandaşlık konularını da içeren bir ders olmuştur. Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından hazırlanan müfredat programına göre iki dershâneli ve iki muallimli mekteplerde de “Musâhabât-ı Ahlâkiye” dersi bulunmaktadır. Bu mekteplerin ders dağılımı da şu şekildedir:¹²⁰

Tablo 14

1913 Müfredat Programına Göre İki Dershâneli ve İki Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerife	3	3	-	-		-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	3	3	5	5	5	5
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	3	3	Kırâat dersleri arasında			
Kırâat (alfabeden sonra)	3	3	3	3	3	3
İmlâ	1	1	Kırâat dersleri arasında			
Ezber (İnşad, tarihî temsiller)	1	1	Kırâat dersleri arasında			
Yazı	1	1	Tahrir dersleri arasında			
Sarf	-	-	1	1	1	1
Tahrir	-	-	1	1	1	1
Tarih	-	1	1	1	1	1
Coğrafya	-	1	1	1	1	1
Hesap ve Hendese	2	3	2	2	3	3

120 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, Nümûne: 5.

Eşya Dersleri ve Ziraat	4	4	3	3	3	3
Resim	2	2	Vazife şeklinde			
Elişleri	2	2	Vazife şeklinde			
Terbiye-i Bedeniye ve Sıhhiye	Sabah ve akşam tatillerinden evvel alıştırma şeklinde bedeniye ve askerîye tâlimi					
Oyun	Teneffüs ve gezintilerde					
Nişan	Alıştırmalı olarak beden derslerinde					
Musiki (Ginâ)	Sabahları ve öğleden sonra sınıfa girerken, salı perşembe akşamları mektepten çıkarken					

Bir dershâneli ve bir muallimli mekteplerde ahlâk dersi mektebin bütün devrelerinde kırâat dersleri arasında işlenirken iki dershâneli ve iki muallimli mekteplerin sadece ikinci ve üçüncü devresinde kırâat dersinde okutulmaktadır. Mektebin birinci devresinde ise haftada üç saat olarak gösterilmektedir.

Müfredat programında, erkek mekteplerindeki derslerin kız mekteplerine uygulanması hususunda, “kadınların hususiyet-i ahvali nazar-ı dikkate alınarak ona göre tadilât ve telkinât icra edilir” ifadeleri kullanılmaktadır. Derslerde yapılacak değişikliklerin neler olacağı izah edilirken “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” dersinin “kadınlarda aile muhabbet ve şefkatini tenmiye, tasarruf ve idare-i hüsn-i takviye” edecek ve onlarda “fıkr-i tertip ve intizamı temin eylecek surette” olması istenmektedir.¹²¹

Bir ve iki dershâne ve muallimli mekteplerde “Musâhabât-ı Ahlâkiye” dersinin konuları devrelere göre değişiklik göstermektedir. Devre-i evvelin birinci ve ikinci sınıfında işlenecek ahlâkî konular; anne-baba sevgisi, büyüklere itaat, tembelliğin kötülüğü, vazife bilinci, yardımsever olmak, müsrif olmamak, tabiatı sevmek ve korumak, hayvanlara eziyet etmemek, temizlik, vatanı sevmek ve tarihî şahsiyetleri tanımak şeklinde özetlenebilir.

Devre-i mutavassıtanın bir ve ikinci sınıfında işlenmesi uygun görülen konular, devre-i evveldeki konulara ilaveten askerlik, vergi gibi vatandaşlık vazifelerini de içermektedir. Ayrıca, vezâif-i diniye, nefse karşı vazifeler de bu devrenin ahlâk dersi konularındandır.

121 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, s. 94.

Devre-i âliyenin konuları ağırlıklı olarak vatandaşlık bilgilerini kapsamaktadır ve ahlâk dersi yine birinci ve ikinci sınıfta kırâat dersleri arasında okutulmaktadır. Birinci ve ikinci devrelerin ahlâk dersi konularından olan aileye karşı vazifeler, vatan sevgisi, yurttaşlık vazifeleri, insanın kendi cinsine karşı vazifeleri, hayvanlara karşı vazifeler devre-i âliyede de temel konulardandır. Bu devrede farklı olarak hükûmetin hizmetleri, selahiyetleri, intihâbât, hükûmet çeşitleri, kanun, kanuna itaat ve belediyeler şeklinde malûmât-ı medeniye ve vataniye konuları yer almaktadır.¹²² Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından hazırlanmış müfredat programına göre üç dershâneli ve üç muallimli mekteplerdeki ders dağılımı şu şekildedir.¹²³

Tablo 15

1914 Müfredatına Göre Üç Dershâneli ve Üç Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerife	3	3	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	1	3	3	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye	3	3	2	2	2	2
Kırâat	4	4	2	2	2	2
İmlâ	Sarf ve Tahrir dersleri arasında					
Ezber (inşad, tarihî temsiller)	1	1	Kırâat dersleri arasında			
Sarf ve Nahiv	-	-	2	2	2	2
Tahrir	-	-	2	2	2	2
Tarih	-	1	1	1	1	1
Coğrafya	-	1	1	1	1	1
Hesap	3	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	-	1	1	1
Eşya Dersleri	4	4	4	4	4	4
Resim	Vazife şeklinde					

122 a.g.e., s. 4-9.

123 Aytekin, s. 61.

Üç dershâneli ve üç muallimli mekteplerde terbiye-i bedeniye ve sıhhiye, oyun, nişan ve gına dersleri diğer mekteplerde olduğu gibi ders saatleri dışında yapılacaktır. Programda görüldüğü gibi ahlâk dersi olarak “Musâhabât-ı Ahlâkiye” yer almaktadır. Bir dershâneli ve bir muallimli mekteplerde tamamıyla kırâat dersinde okutulması düşünülen, iki dershâneli ve iki muallimli mekteplerde ise birinci devre üç saat, diğer devrelerde ise kırâat dersi arasında işlenecek olan ahlâk dersi, üç dershâneli ve üç muallimli mekteplerde bu dersten bağımsız olarak yer almaktadır. Buna göre Musâhabât-ı Ahlâkiye, mektebin birinci devresinde üç, diğer iki devresinde ise iki saat okutulacaktır.

Dört dershâneli ve dört muallimli mekteplerde ise ders dağılımı şöyledir:¹²⁴

Tablo 16

1914 Müfredat Programına Göre Dört Dershâneli ve Dört Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	6	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	4	3	3	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye	3	3	2	2	2	2
Kırâat	3	4	2	2	2	2
İmlâ	-	1	Sarf ve Tahrir dersleri arasında			
Ezber	1	1	Tahrir dersleri arasında işlenecek			
Sarf ve Nahiv	-	2	2	2	2	2
Tahrir	-	1	2	2	2	2
Tarih	-	2	1	1	1	1
Coğrafya	1	1	1	1	1	1
Hesap	4	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	-	1	1	1
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	3	4	4	4	4
Resim	2	2	Vazife Şeklinde			
El İşleri	4	2	2	2	2	2

Üç dershâneli ve üç muallimli mekteplerde olduğu gibi dört dershâneli ve dört muallimli mekteplerde de Musâhabât-ı Ahlâkiye, kırâat dersi içerisinde değil; ayrı bir ders olarak okutulacaktır. Aynı şekilde birinci devre üç, diğer iki devre ise ikişer saat olmak üzere programda yer almaktadır.

Beş dershâneli ve beş muallimli mekteplerde ders dağılımı da aşağıdaki gibidir:¹²⁵

Tablo 17

1914 Müfredat Programına Göre Beş Dershâneli ve Beş Muallimli Mekteplerde Ders Dağılımı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerife	6	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	4	4	4	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye	3	3	2	2	2	2
Kırâat (alfabeden sonra)	3	4	4	4	2	2
İmlâ	-	1	1	1	Sarf ve Tahrir dersleri arasında	
Ezber (İnşad, tarihi temsiller)	1	1	1	1	Kırâat dersleri arasında	
Yazı	1	1	1	1	-	-
Sarf ve Nahiv	-	2	2	2	2	2
Tahrir	-	1	2	2	2	2
Tarih	-	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	1	1	1	1	1
Hesap	4	3	3	3	2	2
Hendese	-	-	-	1	1	1
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	3	4	4	4	4
Resim	2	2	2	2	Vazife Şeklinde	
El İşleri	4	2	2	2	2	2

Beş dershâneli ve beş muallimli mekteplerde de terbiye-i bedeniye ve sıhhiye, oyun, nişan ve gına dersleri teneffüste ve ders dışında toplu olarak işlenecektir. Musâhabât-ı Ahlâkiye dersi, birinci devre üç, diğer iki devre ise ikişer saat olmak üzere programda yer almaktadır. Dolayısıyla üç dershâneli ve üç muallimli mektepler ile dört dershâneli dört muallimli mekteplerdeki ahlâk ders saatleri ile aynıdır.

1914 tarihli müfredat programına göre altı dershâneli ve muallimli erkek mekteplerine ait ders cetveli aşağıdaki gibidir.¹²⁶

Tablo 18

1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Altı Dershâneli ve Altı Muallimli Mekteplere Ait Ders Cetveli

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4.Sene	5. Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	6	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	4	4	4	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	3	2	2	1	1	1
Kırâat (Elifbâdan sonra)	3	3	2	2	2	2
İmlâ	-	1	1	1	1	1
Ezber (İnşad ve tarihî temsiller)	1	1	1	1	1	1
Sarf ve Nahiv	-	-	1	1	1	1
Tahrir	-	1	1	2	2	2
Tarih	-	2	2	2		
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap	4	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	1	1	1	1
Eşya Dersleri	4	2	2	2	2	2

126 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, 1329, Numûne 1.

Ziraat	2	2	2	2	2	2
Elişleri	2	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1
Musiki (Gınâ)	1	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye, Sıhhiye, Asker Tâlimi, Oyun ve Nişan	2	2	2	2	2	2

Altı dershâneli ve altı muallimli mekteplerin ders programında Musâhabât-ı Ahlâkiye dersinin birinci devrenin birinci sınıfında üç, ikinci sınıfında iki saat; ikinci devrenin birinci sınıfında iki, ikinci sınıfında ise bir saat; üçüncü devrede ise birer saat olarak yer aldığı görülmektedir. Bu programda devre-i mutavassıta ve devre-i âliye ahlâk ders saatinin azaldığı dikkat çekmektedir.

1914 müfredatına göre altı dershâneli ve altı muallimli olan nümûne ibtidâî mekteplerinin ders programı da şu şekildedir:¹²⁷

Tablo 19

1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Erkek Nümûne Mekâtib-i İbtidâiyesinin Ders Cetveli

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4.Sene	5. Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerife	6	3	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	1	3	3	2	2
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	3	2	1	1	1	1
Kırâat (Ezber İnşad ve tarihi temsiller)	4	4	2	2	2	2
İmlâ	-	1	1	1	1	1
Yaz (Sülûs ve Rik'a)	-	-	1	1	1	1
Sarf ve Nahiv	-	1	2	1	1	1
Tahrir	-	1	1	1	2	2

Tarih	-	1	2	2	2	2
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap	4	2	2	2	2	2
Hendese	-	-	1	1	1	1
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1
Elişleri	4	2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye, Sıhhiye, Asker Tâlimi	1	1	1	1	1	1
Oyun	Her teneffüste ve terbiyevi tenezzühler arasında					
Nişan	Terbiye-i bedeniye dersleri arasında					
Musiki (gınâ ve âlât-ı musiki)	1	1	1	1	1	1
Fransızca	-	6	6	6	6	6

Altı dershâneli ve altı muallimli mekteplerin programında yer alan Musâhabât-ı Ahlâkiye dersinin saatleri ile numûne mekteplerindeki ahlâk dersinin saatleri benzerlik göstermektedir. Her iki tür mektepte de ders saatlerinin diğer mektep türlerine göre daha az olduğu dikkât çekmektedir. Numûne mektebine ait programda birinci devrenin birinci sınıfında üç, ikinci sınıfında ise iki saat olarak gösterilen ahlâk dersi diğer devrelerde birer saat olarak düzenlenmiştir.

Kız numûne mekteplerinin programı, erkek numûne mekteplerinin programından çok farklı olmayıp kız mekteplerinin programında ziraat dersi bulunmaması; ilave olarak İdare-i Beytiye, Tabakat-ı Nazarî ve Tabakat-ı Amelî dersleri yer almaktadır. Ahlâk dersi kız mekteplerinde de okutulmaktadır.¹²⁸

1913 ve 1914 yıllarına ait müfredat programlarında yer alan “Musâhabât-ı Ahlâkiye, Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye” dersinde, ilk sınıflarda somut, üst sınıflarda ise soyut ahlâk kaidelerine yer verilmiştir. 1913 müfredatında kırâat derslerinde okutulması tasarlanmış olan bu dersin, 1914 müfredatında her dönemde yer alarak belli saatlere ayrıldığı görülmektedir. 1913 senesine ait ders

128 **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, 1332.

içeriği, 1914 programında her devre için ay ay, hafta hafta taksim edilmiştir. Devre-i âliye kısmına kadar konular aynı olup devre-i âliye kısmına 1. ve 2. sınıfta haftada birer saat olmak üzere yeni konular eklenmiştir. Eklenen konular şunlardır: Vicdanın tanımı, vicdan azabı, vazifenin tanımı ve çeşitleri, hükûmetin görevi ve hükûmet şekilleri (mutlakîyet, meşrutîyet, cumhuriyet), vatandaşlık hukuku, vatandaşlık görevleri, vatana hürmet, Kanun-ı Esasî, hâkimîyet-i millîye, belediye teşkilatı, mahkemeler, güvenlik görevlileri ve yetkileri (polis, jandarma, köy bekçisi), muhtar, imam, muallimin önemi ve görevleri.¹²⁹

1915 yılında İ. Hakkı Baltacıoğlu (ö. 1978) ve Süleyman Paşazade Sami Bey'in (ö. 1915) içinde bulunduğu bir kurul tarafından, "*Tedrisat-ı İbtidâiye Tâlimatnâmesi*" adıyla bir yönerge hazırlandı. Bu çalışma, bir pedagoji eseri niteliğindedir. Bununla programa müzik, beden eğitimi gibi dersler girmiş; Tarih, Coğrafya, Hesap, Hende-se, Dilbilgisi, İmlâ, Ahlâkî Sohbetler ve Ziraat dersleri uygulanmaya devam etmiştir. Yönergede bütün derslerin nasıl öğretileceği ile ilgili öğretim yöntemine dair bilgiler verilmiş; okullara gözlem, deney, ders gezileri ve spor gibi etkinlikler girmiştir.¹³⁰

Aynı sene 15 Temmuz 1915 tarihinde "*Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Tâlimatnâmesi*" yayınlanmıştır. On sekiz fasıl ve yüz yirmi beş maddeden oluşan tâlimatnâme, eğitim sistemine resmî uygulamalar getirmesi bakımından önem arz etmektedir. Tâlimatnâmenin önsözünde ilköğretimin hedefine değinilmekte ve bu hedef, ilköğretim çağındaki çocuğu hayata hazırlamak, çocuğu dinine bağlı, vatanperver olarak yetiştirmek şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca ibtidâiye mekteplerinin eğitim öğretim konusundaki görevlerini iyi bir şekilde sürdürdüğünde ülkenin fikir, ahlâk ve iktisat alanında yükseleceği, mektep sıralarındaki yeni neslin dinini ve vatanını koruma bilinciyle yetişeceği, öğretmenlerin de bu bilinçle mesleklerini icra etmeleri gerektiği belirtilmektedir.¹³¹

Tâlimatnâme'nin üçüncü faslının 19. maddesinde mekâtib-i ibtidâiyede okutulacak dersler yer almaktadır. Ders saatlerinin belirtilmediği program şu şekildedir:¹³²

129 **Mekâtib-i İntidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, 1329, s. 5-9; **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, 1332, s. 37-48.

130 Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 270.

131 **Mekâtib-i İbtidâiye Mahsus Talimatnâme**, s. 3-4.

132 Tâlimatnâmeye göre mektepte ders, sabah 8'den öğleden sonra 4'e kadar olacaktır. Salı ve Perşembe günleri öğleden sonra ders yapılmayacaktır. Derslerin öğleden sonra da devam etmesi, çocukların babalarına işlerinde yardım edemedikleri ve baba mesleğini öğre-

Tablo 20

1915 Tarihli Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Tâlimatnâmesi'nde Yer Alan Dersler

DERSLER	
Öğleden Evvel	Öğleden Sonra
Kur'an-ı Kerim	Elişleri
Malûmât-ı Diniye	Ziraat
Musâhabât-ı Ahlâkiye	Yazı
Türkçe, Kırâat, Sarf ve Nahiv	Resim
Tarih	Musiki "Gınâ"
Coğrafya	Türkçe "Manzume ve İmlâ"
Hesap ve Hendese	Terbiye-i Bedeniye
Eşya Dersleri	

Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Tâlimatnâmesi'nde iki dershâne ve iki öğretmenli ilkokulların bütün devrelerinde ahlâk dersinin, "Musâhabât-ı Ahlâkiye. Tarihiye, Medeniye" adıyla kırâat dersleri arasında okutulacağı belirtilmiştir. Bir öğretmenli ve bir dershâneli ilkokulların ders programında ise bütün devrelerde yine kırâat dersleri arasında olmak üzere ahlâk dersine yer verilmektedir. Üç dershâneli ve üç muallimli; dört dershâneli ve dört muallimli; beş dershâneli ve beş muallimli mektepler ile altı dershâneli ve altı muallimli mekteplerin programında her devrede farklı ders saatleri ile okutulmaktadır. Numûne ibtidâi mekteplerinin programı da ikinci grup mekteplerin programı ile aynı olduğundan burada da ahlâk dersleri "Musâhabât-ı Ahlâkiye" olarak her devrede ve her yıl farklı ders saati ile bulunmaktadır. Ahlâk dersinin konuları, "sevgi", "saygı" ve "itaat" üzerine düzenlenmiştir. İlk sınıflarda somut, üst sınıflarda ise soyut ahlâk kaidelerine yer verilmiştir.¹³³

Tâlimatnâme'de imtihanların içeriğinden bahseden dokuzuncu faslın 55-64. maddelerinde imtihan türleri, başarı dereceleri ve sınıf geçme ele alınmakta; sınıfı geçebilmek için her öğrencinin belirtilen derslerden ortalama en az

nemedikleri gerekçesiyle eleştirilmiştir. Muallim Cevdet, "Terbiyemizde Buhran", **Tedrisat Mecmuası**, No: 6-49, Teşrin-i evvel 1919, s. 328; Batır, s. 121-125.

133 Aytekin, s. 58-67; Ergün, s. 200-207.

beş numara alması gerektiği belirtilmektedir. Bahsi geçen dersler şu şekildedir: Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye, Türkçe (kırâat, imlâ, sarf ve nahiv, tahrir, manzûme ezberi, yazı), Musâhabât-ı Ahlâkiye, Hesap ve Hendese, Tarih ve Coğrafya, Eşya Dersleri ve Ziraat, İdare-i Beytiye ve Tabiat (inâs mekteplerinde), Resim ve Elisheri, Lisan-ı Ecnebi (nümûne mekteplerinde).

Tâlimatnâme'nin on altıncı faslı (111-120. maddeler) "*Nümûne İbtidâîleri*"ne ayrılmıştır. Bu maddelerde nümûne mekteplerinin altı dershâneli mektepler oldukları, bu mekteplerde altı daimî muallimden başka resim, elişleri, musiki, terbiye-i bedeniye, gınâ, endaht (silah atma, boşaltma), askerî tâlimler, ecnebi lisanı ve biçki-dikiş, tabiat dersleri için azami beş seyyar öğretmen istihdam olunabildiği ifade edilmektedir.

Anlaşıldığı üzere, Tedrisât-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkatı ile genel şekli belirlenen ilköğretimin, iki yıl sonra düzenlenen "Mekâtib-i İbtidâîye Tâlimat-ı Mahsusası" ile de içeriği belirlenmiştir. Tâlimatnâme öğrenci kayıt işlemleri, ders saatleri, ders plan ve programı, okulun açılış kapanış ve sınav tarihleri, tatil günleri, muallim, muallime ve başmuallimin görevleri, öğretimle beraber eğitimin nasıl olacağı, öğretim materyalleri konusunda ayrıntılı bilgiler içermektedir.

1913 ve 1915 tarihli tâlimatnâmelere bağlı olarak ders kitaplarında da bir takım değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Kitaplardaki bu değişim, topluma siyasî, sosyal ve ekonomik anlamda yeni düşünceler kazandırmak şeklinde olduğu gibi, özellikle pedagojik anlamda öğretimi kolaylaştırmaya yönelik amaçlar olarak da dikkat çekmektedir.¹³⁴

Programların yeniden şekillenmesiyle birlikte müfredata uygun olarak çok sayıda kitap yazılmıştır. Ancak kitap yazarlarının eğitimcilerden çok devlet görevlileri veya Şura-yı Devlet üyeleri olduğu dikkat çekmektedir. Kaleme alınan ahlâk dersi kitaplarında genellikle siyasî rejimin etkileri görülmektedir. II. Abdülhamit döneminin "itaatkâr vatandaş yetiştirme" gayretleri yerini yavaş yavaş "iyi vatandaş yetiştirme"ye bırakmıştır. Yine bu dönem, Osmanlılık ve Türkçülük'ün ön plana çıktığı bir dönemdir. Kitaplarda yavaş yavaş millî eğitime doğru bir yöneliş görülmekte, okuma parçalarında ve Musâhabât-ı Ahlâkiye kitaplarında bunun izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca hem kırâat hem de ahlâk dersi kitaplarında yer alan hikâyelerle çocuğa iyi huylar kazandırmak; doğru, dürüst, çalışkan, büyüklerine saygılı, itaatkâr, koruyucu, ailesine bağlı, dinine bağlı,

134 Batır, s. 127-138, 177.

kötü alışkanlıklardan uzak duran, ailesine, topluma ve vatanına karşı hizmetlerini bilen ve bu hizmetleri uygulayan bir birey yetiştirmek amaçlanmaktadır.¹³⁵

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra; hükümet, 3 Mayıs 1920'de "Maarif Vekâleti Merkez Teşkilatını" (Millî Eğitim Bakanlığı) kurmuştur. 16 Temmuz 1921'de yapılan Maarif Kongresi'nin gündeminde; ilkokul programının düzenlenmesi ve ilkokulların öğrenim sürelerinin yeniden belirlenmesi, köy öğretmeni yetiştirilmesi için köy öğretmen okulu açılması, ortaöğretim kurumlarının programları ve dersleri gibi konular yer almıştır.¹³⁶

İncelediğimiz dönemin son müfredat programı TBMM Hükümeti Umûr-ı Maarif Vekâleti tarafından hazırlanan "*İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı*"dır.¹³⁷ Bu müfredat programı da genel anlamda "iyi vatandaş yetiştirme"yi hedeflerken, "bireylerde ulusal bilinci geliştirme ve bireyi çevrenin şartlarına göre yetiştirmeyi" de amaçlamaktadır. Ayrıca programda yer alan "Hayatta en lâzım olan dinî ve millî terbiye kadar, aynı zamanda fikr-i terbiyedir" ifadesiyle fikir terbiyesinin de amaçlar arasında olduğu belirtilmektedir.

1922 yılında Maarif Vekâleti ilk ve orta eğitim teşkilatında bazı değişiklikler yapmış; 1913 Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı ile devre-i evvel. devre-i mutavassıta ve devre-i âliye olarak üç devreye ve kendi içlerinde de iki sınıfa ayrılmış olan ilköğretim, birden altıya kadar sınıf sistemine dönüştürülmüştür. Yapılan değişiklikler şu şekilde özetlenebilir: Yükseköğretim öncesi tahsil on sene olup bunun altı senesi ilk ve son dört senesi de orta tahsile ayrılacaktır. İlk tahsilin dört senesi mecburîdir ve köy, nahiye, kaza ve vilayet merkezlerinde bu mekteplerin açılması zorunludur. Nahiye, kaza ve vilayet merkezlerinde ise altı sınıflı mektepler tesis edilecektir. Her vilayet merkezinde dört senelik orta mektepler kurulacak; Maarif Vekâleti'nin belirleyeceği yerlerde on senelik yatılı orta mektepler bulunacaktır. İlk mektepler mahalline ve orta mektepler Vekâlet'e aittir. Mekteplerin önceki teşkilatları geçersizdir. Orta mekteplerde pazartesi öğleden sonra ders olmayacak, öğretmenler ve öğrenciler huzurunda yine öğretmen ve öğrenciler tarafından konferanslar verilecektir. 1922 tarihli müfredat programına göre altı senelik ilköğretim okullarında okutulan dersler şu şekildedir.¹³⁸

135 Nurettin Tevfik, "İbtidâiye Mektep Kitapları", *Türk Yurdu*, C. I, Sayı: 22, 19 Eylül 1912, s. 363.

136 Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim: Tarihi Gelişimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1985, s. 31.

137 *İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı*, Ankara, 1338.

138 *İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı*, s. 157.

Tablo 21

1922 Tarihli Müfredat Programına Göre İlköğretim Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6.Sene
Kur'an-ı Kerim	5	5	5	5	4	3
Din Dersleri	1	3	3	3	4	3
Türkçe ve Tahrir	12	10	7	6	6	6
Hesap	3	4	3	3	3	3
Hendese	-	-	-	2	2	2
Usûl-i Defteri	-	-	-	2	2	2
Coğrafya	-	-	2	2	2	2
Tarih	-	-	-	-	4	3
Malûmât-ı Medeniye	-	-	1	1	1	1
Elişleri	4	2	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1	1
Musiki	1	1	1	1	1	1
Yazı	-	-	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye	-	-	-	-	1	1

1922 tarihli müfredat programında 1913 ve 1914 müfredat programlarında yer alan “Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)” dersine ait konular, “Malûmât-ı Medeniye” adıyla üçüncü sınıftan itibaren haftada bir ders olarak verilmektedir. Bu dersin gayesi çocuklara Türkiye Cumhuriyeti’nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün davranışlarında sahip olması gereken ahlâk esaslarını telkin etmek, kısacası çocukları millî ve insanî vazifelerini takdir ve ifa edecek bir hale getirmektir. Ancak bu derse daha önceki müfredatlarda olmayan bir konu eklenmiştir ki o da altıncı sınıfta TBMM hükümeti ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tanımlarıdır.¹³⁹

139 Kâzım Nami, **Mekteplerde Ahlâkı Nasıl Telkin Etmeliyiz**, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1343/1925, s. 15.

1922 müfredatı ve ardından gelen toplumsal değişimler ile birlikte özellikle 1923 sonrasında yeni nesil yetiştirme gayretleri, cumhuriyet rejimini tanıtmaya ve cumhuriyete sahip çıkacak bireyler yetiştirme amacına dönüşmektedir. 1924'te ise öğretimin birleştirilmesi ile birlikte eğitim kitapları millîlik amacının yanında, çağdaşlık kavramlarını da esas almaya başlamıştır.

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat yasası, ilköğretimi birebir ilgilendirmekle beraber Türk eğitim yapısını genel anlamda şekillendirmiş ve bundan sonra yapılan 1926 tarihli ders müfredat programının temelini oluşturmuştur.¹⁴⁰

Netice olarak Tanzimat'tan sonra, ıslah edilmeye başlanan sıbyan mekteplerinin ders programında "ahlâk" dersine yer verilmiş; yine bu dönemde ahlâk ders kitabı yazma çalışmaları başlamıştır. II. Abdülhamit döneminde ibtidâî olarak anılan sıbyan mekteplerinde din ve ahlâk derslerine ağırlık verilmesi zarurî görülmüş; ancak uygulama hemen gerçekleşmemiştir. Nitekim 1876'dan sonra bazı ders programlarında ahlâk dersinin bulunmaması bunun bir göstergesidir. 1887'de hala kız ve erkek sıbyan mekteplerinde ahlâk dersi olmadığı görülmekte; ancak Birgivi Risalesi'nin programda yer alması, bu eserin içeriği dikkate alındığında dolaylı da olsa ahlâk öğretiminin yapıldığını akla getirmektedir.

1891'de din ve ahlâk derslerinin saatleri arttırılmış; *Ahlâk*, *Rehnumâ-yı Ahlâk* adlı kitaplar ders kitabı olarak belirlenmiştir. Aynı yıl köy mekteplerinin programında ahlâk dersine yer verilmemiş; ancak kırâat dersinde *Risale-i Ahlâk* adlı eserin okutulması kararlaştırılmıştır. Köy mekteplerinde genel itibariyle kırâat dersinde işlenen ahlâk dersi, 1902'de yapılan düzenlemeyle programlarda ayrı bir ders olarak yer almıştır. 1904'te program değişikliği yapılmış; köy mekteplerinde ahlâkî konular yine kırâat dersi içerisinde verilmeye başlanmıştır.

1910-1911 öğretim yılında ibtidâîlerde ahlâk dersi, "Mâlûmât-ı Ahlâkiye" adıyla okutulmuştur. 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidâiye Muvakkat Kanunu ile devrelere ayrılan ibtidâî mekteplerin programında da "Malûmât-ı Ahlâkiye" dersinin yer aldığı görülmektedir. 1913'ten sonra Maarif-i Umûmiye tarafından altı devreli mektepler için müfredat programı hazırlanmış; bu doğrultuda 1922 yılına kadar ibtidâî mekteplerde ahlâk dersi olarak "Musâhabât-ı Ahlâkiye" dersi okutulmuştur. 1922'de yeniden bir müfredat çalışması yapılmış; ilköğretim programına "Musâhabât-ı Ahlâkiye" yerine "Malûmât-ı Medeniye" dersi konulmuştur. Dolayısıyla 1839'dan 1923'e kadar mekteplerde okutulmaya özen gösterilen ahlâk dersi

zamanla hem isim hem de muhteva değişikliğine uğramıştır. İlk dönemlerde ağırlıklı olarak dinî bir karakter taşıyan ahlâk dersi, sonraki yıllarda eğitim sisteminin amacı doğrultusunda vatandaşlık bilgileri içeren bir kültür dersine dönüşmüştür.

B. Rüşdiyelerde Ahlâk Dersleri

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı Devleti'nde hemen hemen her alanda baş gösteren bozulma ve gerilemenin ancak Batı örnek alınarak yapılacak ıslahatlarla çözülebileceği fikri ön plana çıkmıştır. Bu düşünceye bağlı olarak askerî okullar açılmış ve Batı eğitim sistemi öncelikle bu kurumlarda uygulanmak istenmiştir. Tanzimat dönemi ile birlikte askerî okulların yanı sıra sivil modern eğitim kurumları da açılmaya başlamıştır. II. Mahmut'tan önce ve onun döneminde açılmış olan askerî okullar yüksek ihtisas okulları şeklinde olup bu okullara sıbyan mektebini bitirmiş çocuklar giriyordu. Ancak bilgi seviyeleri askerî okulların öğretimini takibe elverişli olmadığından yeni giren bu talebelere Türkçe ve Hesap dersi verilmesi gerekiyordu ki bu da mektep programını aksatmaktaydı.¹⁴¹

6 Şubat 1839 tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından hazırlanan layihada, mevcut sivil ve askerî mekteplerin yeterli olmadığı, bu mekteplere alınan çocukların yazı yazmayı ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumayı başaramamaları nedeniyle evvela çocuklara okuma yazma öğretildiği, bunun da vakit kaybı olduğu rapor edilmiştir. Bu nedenle sıbyan mekteplerinin ıslahının gerekliliği düşüldüğü gibi aynı zamanda sıbyan ve meslek okulları arasında bir mektep teşekkülüne ihtiyaç olduğu da ifade edilmiştir. Netice itibarıyla yapılan düzenlemelerden biri, mevcut mekteplerin ikiye ayrılması şeklinde gerçekleşmiştir. Buna göre birincisi, mahalle arasındaki ufak mektepler, ikincisi de sultanların ve toplumun ileri gelenlerinin yaptırdığı büyük mekteplerdir. Mahalle arasındaki küçük mektepler yalnız Kur'an, İlmihal ve Tecvit öğretimine, büyük mektepler ise daha geniş bir program ile Türkçe inşâ; Tuhfe, Nuhbe, Sühba-i Sıbyan gibi lûgatlar, Birgivî Risalesi ve sair ahlâk kitapları ile hat ve kitabet tedris ve tâlimine tahsis edilmiştir.¹⁴² Ayrıca geniş programa sahip büyük mektepler "sınıf-ı sâni" diye adlandırılarak bu okullara birkaç hatim yapmış ve ilmihal okumuş çocukların alınması kararlaştırılmıştır. Her iki

141 Karal, C. 6, s. 172; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarih**, s. 65.

142 Ergin, C. 1, s. 383-384; Kansu, I. Kitap, s. 63; Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 343; Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897- 1907): Programlar-Ders İçerikleri-İstatistikler**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2008, s. 1; Alkan, s. 4; Baltacı, "Mektep", **DİA**, C. 29, s. 6-7.

tip okula da devam mecburî kılınmıştır. Meclis-i Vâlâ mazbatasında sıbyan mekteplerine birinci sınıf, yeni açılan mekteplere de ikinci sınıf (sınıf-ı sâni) adı uygun görülmüşse de II. Mahmut bu adı beğenmemiş ve çocuklar, rüşd yaşına gelinceye kadar bu mekteplerde okuyup buralardan çıktıkları zaman rüşdleri sabit olacağı için “Rüşdiye” olarak değiştirilmesini istemiştir.¹⁴³

İlk yenileşme hareketleri döneminde (1773-1839) sıbyan mekteplerinden yetişen çocukların Türkçe okuma yazma bilmeyişleri ve bu mekteplerde yenilik yapmanın zorluğu dikkate alınarak sıbyan mekteplerine dokunulmadan rüşdiye adında ilk mekteplerin açılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu mekteplerin askerî olanlarına “askerî rüşdiye”, diğerlerine “mülkiye rüşdiyeleri” denilmiştir. Bugünkü ilköğretimin temelini oluşturan rüşdiyelerin ilk programları; Arapça, Sarf ve Nahiv, Nuhbe-i Vehbi, Farsça ve Tuhfe-i Vehbi, Türkçe İnşa, Hat, Lügat ve **Ahlâk** derslerinden oluşmaktaydı.¹⁴⁴

1838 tarihinde Şeyhülislamlığa bağlı olmak üzere sivil maarifin ilk merkez teşkilatı olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti teşkil edilmiş ve bir de nazır tayini uygun görülerek İmamzâde Esat Efendi (ö. 1851) Mekâtib-i Rüşdiye Nazırı sıfatı ile tayin edilmiştir. Bu nezâret, ilk kurulan müstakil eğitim teşkilatı olma özelliğini taşımakla birlikte; sadece Mekteb-i Maarif-i Adlî'nin işlerine bakarak faâliyetini sürdürmüş ve 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla kapatılarak görevi, yeni nezârete devredilmiştir.¹⁴⁵

İmamzâde Esat Efendi, Mekâtib-i Rüşdiye Nazırlığını alınca yazdığı tâlimatnâme layihasında, ilk tahsil derecesini ve usûlünü anlattıktan sonra sıbyan mekteplerini bitirip artık hoca terbiyesinden müstağni kalan çocuklardan itiyatlı olanların, Ulûm-ı Edebiyye Mektebi tahsis edilerek orada eğitimlerine devam etmelerini tavsiye etmekte;¹⁴⁶ ancak Mekteb-i Maarif-i Adlî'ye hakkında bir şey söylememektedir.¹⁴⁷

143 Ergin, C. 1, s. 384; Unat, s. 42.

144 Mahmud Cevad, s. 33; Kansu, I. Kitap, s. 91; Akyüz, s. 143.

145 Mahmud Cevad, s. 6-10; Kansu, I. Kitap, s. 61-63; Berker, s. 6-9, 11; Unat, s. 2-3; Kodaman, s. 5, 59; Alkan, s. 5; Baltacı, “Mektep”, **DİA**, C. 29, s. 6-7.

146 İmamzâde Esat Efendi, “... mektep hocasının terbiyesinden müstağni olan çocukları ulûm ve maarife müstait olanları dilediği maksudunu tabir ve hîni hacette tahrirde hatadan vika-ye eden Ulûmu Edebiyye mektebine devamları, ulûm ve maarife istidadı olmayanların dahi dilediği amel ve san'ata gitmelerine müsaade edildiği, bu mektepte okuyacak çocuklara evvelâ zaruretlerini defedecek miktar maaş verileceği ve giderek maaşının artınacağı...”nı söylemektedir. Kansu, I. Kitap, 1930, s. 65-66.

147 Ergin, C. 1, s. 386; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 66-67.

Meclis-i Vâlâ mazbatasında rüşdiye mekteplerinin açılması ile ilgili çok şey söylenmiş olmasına rağmen İmamzâde Esat Efendi'nin lâyihasında bunlara değinilmemek; teklif ettiği Ulûm-ı Edebiyye Mektebi'nin açılmasına hükûmet tarafından onay verilmektedir. Sivil halka okuma yazma öğretmek için sıbyan mektebi üzerinde 19 Mart 1839 tarihinde açılan ilk mektep Ulûm-ı Edebiyye olup, bu mektep için Kanunî'nin Süleymaniye'deki sıbyan mektebi tahsis edilmiştir. Bu okula sıbyan mektebini bitiren öğrencilerin alınması ve on sekiz yaşına kadar okutulması kararlaştırılmıştır.

Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde memurlar, hükûmet dairelerinde çıraklık yoluyla yetişiyorlardı. Ancak, 1824 yıllarında anlaşıldı ki memur olabilmek için çocuklar, ilk mektep tahsili almadan, sarf ve nahiv ile yazı yazmayı öğrenmeden bir mesleğe girmeye çalışmaktadır. II. Mahmut'un "*Ta'lim-i Sıbyân Hakkındaki Fermânı*" ile çocukların ilk malûmâtı almadan herhangi bir mesleğe sülûku yasaklanmıştır. Bununla birlikte gerek hükûmet dairelerine girmiş olan genç memurları gerek dışarıdan müracaat edecekleri yetiştirmek üzere 11 Şubat 1838 yılında Mekteb-i Maarif-i Adlî adıyla; halk tarafından "*Mekteb-i İrfânî*" olarak adlandırılan bir mektep açılmıştır. Adlî kelimesi, mektebin Mahmud-ı Adlî (II. Mahmut) zamanında kurulduğunu anlatmak için verilmiştir.¹⁴⁸

Her iki mektebin açılışı, bir yandan ilkokullara öğretmen yetiştirmek, öte yandan Tıbbiye ve Harbiye gibi okullara okur-yazar öğrenci yetiştirmek düşüncesiyle açılması kararlaştırılmış olan rüşdiye mekteplerinin 1845 tarihine kadar fiiliyat sahasına çıkmasını engellemiştir. Bu iki mektep amaçları açısından bakıldığında meslek mektepleri vasfı taşımakla beraber "*Mekteb-i Maarif-i Adlî*" ilk rüşdiye olarak kabul edilmektedir. Ayrıca ileride bu seviyede açılan okullara rüşdiye denmesi de her iki mektebin rüşdiye olarak kabul edildiğini göstermektedir. Mekteplerde öngörülen programlar tatbik edilememiş; buralardan kalemlere bir hayli memur yetişmesine rağmen öncelikle beklenen amaç gerçekleşmemiştir. 1846'da Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerinin ıslahı ve yaygınlaştırılması işiyle uğraşması neticesinde Maarif-i Adliyye ve Ulûm-ı Edebiyye mektepleri, yerlerini ve rollerini rüşdiyelere bırakmışlar; ancak 1862'da Mahrec-i Aklâm açılınca kadar yine hizmetlerine devam etmişlerdir ve o tarihten sonra memur okutmak ve yetiştirmek vazifelerini bu mektebe devrederek tarihe karışmışlardır.¹⁴⁹

148 Karal. C. 5, s. 159; Kansu, I. Kitap, s. 60; Binbaşoğlu, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 75, 99, 101; Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s. 343.

149 Ergin, C. 1, s. 385-395, 402-406; Ergin, C. 2, s. 330-331; Unat, s. 16, 42. Bayram Kodaman, bu iki okulun rüşdiye değil, ancak rüşdiyelere denk olarak açılan memur yetiş-

Öğretim süreleri iki yıl olan bu iki okulun programında Arapça, Sarf ve Nahiv, Nuhbe-i Vehbi, Farsça ve Tuhfe-i Vehbi, Türkçe İnşa, Hat, Lügat ve **Ahlâk** derslerinin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca her iki mektebin de II. Abdülhamit zamanında kurulan Mülkiye mektebinin temeli olduğu söylenebilir.¹⁵⁰

1838'de açılan iki mektep, Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye, 1846 yılına kadar devam etmiş; bu süre zarfında başka bir mektep açılmamıştır. Ancak 1845'te, Abdülmecid'in Bâb-ı Âli'ye gelerek okuttuğu hatt-ı hümayun üzerine kurulan Meclis-i Muvakkat (Geçici Maarif Meclisi)'in 1846'da hazırladığı raporda rüşdiyelerle alakalı yeni düzenlemelere yer verilmiştir.

Meclis-i Muvakkat'ın raporunda mekteplerin üç kademe üzerine tertip olunması tasarlanmıştır ki bunlar; mekâtib-i sıbyaniye, mekâtib-i rüşdiye ve Dârülfünûn'dur. Rapor gereğince mekâtib-i sıbyandan çıkan talebe iki sene kadar mekâtib-i rüşdiyede okuduktan sonra Dârülfünûn'a gidecektir. Böylece rüşdiyelerin eğitim öğretimdeki konumu bu raporla açıklığa kavuşmuştur. 1847 tarihli sadaret tezkiresindeki "mekâtib-i rüşdiyenin mekâtib-i ilmiye ve Mekteb-i Harbiye ve Bahriye ve Mühendishâne ve Tıbbiye misüllü mekâtib-i şâhâneye mahreç bulunması" ibaresi bunu doğrulamaktadır.¹⁵¹

8 Kasım 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nazırlığı kurulduktan sonra rüşdiyeler tedricen açılmaya başlamış ve sayıları giderek artmıştır. Ancak ilk açılan rüşdiyeler daha çok askerî nitelikte olmuştur. Çok geçmeden rüşdiye mekteplerinin öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 6 Mart 1848'de bir Dârümuallimîn açılmıştır.¹⁵² Bu mektebin mezun vermeye başlamasıyla birlikte rüşdiye mektep-

tirmeye yönelik mülkî mektepler olduğu kanaatindedir. Kodaman, s. 91-92. Ancak Necdet Sakaoğlu ve Nafi Atuf Kansu ise bu mektepleri ilk rüşdiyeler olarak kabul etmektedirler. Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 66; Kansu, I. Kitap, s. 60.

150 Ergin, C. 3, s. 457-458; Akyüz, s. 129.

151 Mahmut Cevad, s. 26-27; Karal, C. 6, s. 170; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 73; Binbaşıoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 120; Kansu, I. Kitap, s. 61-63; Berker, s. 13-15, 24; Kodaman, s. 6, 10-13; 88-92; Bilim, s. 22; Unat, s. 42; Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri**, s. 2.

152 Rüşdiyelerde öğretmenlik yapanların menşeleri birbirinden farklıydı. Çoğunluğu medrese-
li olmak üzere "muallim-i sâni" olarak göreve başlıyor; daha sonra "muallim-i evvel"liğe
yükseliyorlardı. Ancak öğretmen okullarının açılmasıyla birlikte erkek rüşdiyelerinde,
Dârümuallimîn diplomasına sahip öğretmenler görev almaya başlamıştır. Mahmud Cevad,
s. 30; Akyüz, s. 154; Cavit Binbaşıoğlu, **Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de
Eğitim Bilimleri Tarihi**, İstanbul: MEB Yayınları, 1995, s. 12.

leri, büyük kentlerden başka taşrada da yaygınlaşmıştır. Rüşdiyeler, başlangıçta dört yıl olarak düşünülmüşse de Dârülmaarif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmışlar, ancak 1863'te eğitim süreleri beş yıla indirilmiştir. 1846 tâlimatnâmesine göre rüşdiyelerde okutulacak dersler; Kur'an, Akâid, Arapça, Hesap ve Yazı olarak belirlenmiş; 1848'de Kemal Efendi tarafından bu programa Farsça, Coğrafya ve Hendese ilâve edilmiştir.¹⁵³

Rüşdiye derecesindeki Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye mekteplerinin ders programında ahlâk dersine yer verilirken ilk açılan rüşdiyelerin programında bu dersin bulunmadığı görülmektedir. Esasında 1869 yılına kadar erkek rüşdiyelerinde genel olarak Tecvit, Kur'an, Din Dersleri, Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Malûmât-ı Nâfia, Hüsn-i Hat ve Resim ile son sınıfta Fransızca okutulduğu; kız rüşdiyelerinde bu derslerden başka İdare-i Beytiye, **Ahlâk**, Hıfzı's-Sıhha ve El Hünnerleri gösterildiği bilinmektedir.¹⁵⁴

Maarif-i Umûmiye'nin hazırlandığı 1869 yılına kadar olan döneme ait, rüşdiye ders programları hakkındaki en geniş bilgiyi, 1856 yılında İzmir'de açılan ve diğer rüşdiyelere örnek teşkil edeceği ifade edilen mektebin nizamnâmesinde bulmak mümkündür. Programında ahlâk dersinin olmadığı görülen mektebin dersleri şu şekildedir:

1. Sene: Türkçe Okuma Yazma, Hesap ve Hendese, Coğrafya, Yazı (Rik'a).
2. Sene: Sarf, Hendese, Cebir, Osmanlı Tarihi, Tuhfe-i Vehbî.
3. Sene: Nahiv, Cebir, Osmanlı Tarihi, Tuhfe-i Vehbî, Farsça, Resim.
4. Sene: Fıkıh (Mültekâ), Mantık (İsagoci), Arapça Beyan (Alâka metni), Hoca Tarihi (Tâcü't-Tevârih), Gülistan, Resim.¹⁵⁵

1838'den beri eğitim alanında yapılan çalışmalar, açılan mektepler tamamen erkek çocuklara yönelik olmuş, kız çocuklarının eğitimi ile alakalı bir yenilik gerçekleştirilmemiştir. Kız çocuklarının eğitimi sıbyan mektepleriyle sınırlı olup bu tahsil seviyesinin üzerinde bir eğitim gerekli görülmemiştir. Ancak bazı varlıklı ailelerin

153 Unat, s. 43; Akyüz, s. 143; Kodaman, s. 92; Alkan, s. 6.

154 Rüşdiye dersleri ile alakalı bu bilgiler Nafi Atuf Kansu tarafından **Türkiye Maarif Tarihi**'nde verilmektedir. Din derslerinden maksadın Ulûm-ı Diniye olduğu düşünülmektedir. Kansu, II. Kitap, s. 12.

155 BOA, İ. DH., 353/ 23335, s. 29 C 1272, s. 6. "İzmir'de Yapılacak Mekteb-i Rüşdiye Nizamnâmesi", "İzmir Mekâtib-i Sıbyaniye Nizamnâmesi" ile aynı varakta bulunmaktadır.

kızları özel hocalar vasıtasıyla dinî, edebî bilgiler edinebilmiştir. 1858 senesine gelince Maarif Nezâreti tarafından mahalle mekteplerinde kız ve erkek çocukların birlikte eğitim görmeleri sakıncalı görüldüğünden ve “İlim talebinin kız ve erkeğe farz ve borç olduğuna dair eser-i celil, mazbut-u kütüb-ü sıhhat delil olduğundan ve bir de hikmet-i balığa muktezası ile maişet tahsili için ağır işlere mütehammil olan zevclerin asayiş ve refahı kadın taifesinin dahi din ve dünyalarını bilip emre itaat ve menhiyattan mücanebet ve kanaat ve iffet sebeplerini tahsile riayetlerinden tevellüt edeceği”¹⁵⁶ düşünülerek öncelikle kızlar için ayrı mahalle mektepleri tahsis edilmesi ve bir başlangıç olarak Cevrî Usta Mektebi’nin kızlara mahsus müstakil kızlar rüşdiyesi şekline konması gerekli görülmüştür. 6 Ocak 1859’da Sultanahmet’te (At Meydanı) ilk kız rüşdiyesi “Cevri Kalfa İnâs Rüşdiyesi” bu şekilde açılmış; ancak çocukları okutacak kadın muallim bulunamadığından nakıştan başka dersleri iyi ahlâklı erkek öğretmenler okutmuştur. Kız rüşdiyeleri için öğretmen yetiştirmek üzere 26 Nisan 1870’te “Dârülmuallimât” açılınca bu mektepler, başlıca büyük şehir ve kasabalara yayılmaya başlamıştır.¹⁵⁷

Genel amacı talebelere çeşitli ilim dallarında bilgi vermeye yönelik olan rüşdiye programlarında din dersleri ve talebelere dinî bilgilerin kazandırılması prensip olarak daima yer almıştır. Sıbyan mekteplerinde ağırlıklı olarak verilen din dersinin rüşdiyelerde de ihmal edilmemesi, bu mekteplerin Müslümanlar ve gayr-ı müslimler için ayrı ayrı kurulması ile de alakalıdır.¹⁵⁸ Nitekim sonraki öğretim basamaklarında (idâdî ve sultânî) öğrencilerin din ayrımı olmaksızın karışık okuması, programlarında din dersine yer verilmemesinin bir gerekçesi olarak gösterilmektedir. Buna karşın rüşdiye mekteplerinde “ahlâk dersi”ne aynı derecede ağırlık verilmediği görülmektedir.¹⁵⁹

156 “İlim öğrenmek kadın ve erkeğe farz olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalarıyla ve iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalarıyla mümkün olacaktır.” Mahmud Cevad, s. 60, 61; Ergin, C. 3, s. 457-458; Karal, C. 6, s. 173; Kansu, I. Kitap, s. 105; Akyüz, s. 144.

157 **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 28; **1321 Maarif Salnâmesi**, s. 22; Ergin, C. 2, 449, 458; Unat, s. 44; Akyüz, s. 117; Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 346.

158 1867’ye kadar rüşdiyelere yalnız Müslüman öğrenciler alınırken bu tarihten itibaren eğitim alanında dış güçlere karşı Osmanlı tebaası arasında bir fark olmadığını göstermek için bu mekteplere gayr-i müslim çocukların alınması prensip olarak kabul edilmiş; ancak giriş için adayların Türkçeden imtihana girmeleri şart koşulmuştur. Karal, C. 7, s. 201.

159 Enver Ziya Karal, (tahminen 1860’tan önceki dönem) rüşdiyelerde ahlâk ders kitabı olarak *Birgivi Risalesi*’nin okutulduğunu ifade etmektedir. Ancak aynı eserin akâid dersinde oku-

Köy ibtidâî mekteplerinde olduğu gibi rüşdiye okullarının programında bulunan kırâat dersinde de öğrencilere, içeriğinde edeb, ahlâk, din, diyanet, terbiye, tarih gibi faydalı bilgilerin bulunduğu kitaplar okutulduğu bilinmektedir. Bu sayede çocukların kelime dağarcığını geliştirmek ve ifade tarzlarını kuvvetlendirmek hedeflenmiştir. Ahlâk dersinde de kâinatın yaratıcısına karşı olan kulluk vazifeleri, anne-babaya hürmet ve hizmet, kardeşlere karşı görevler, hizmetliye karşı vazifeler, kişinin kendine karşı vazifeleri, diğer canlılara iyi davranmak, insanlara karşı şefkatli ve merhametli olmak, okula devam etmek, vakti boşa harcamamak gibi konular ele alınmaktadır.¹⁶⁰

Saffet Paşa'nın nazırlığı zamanında 1869'da, Avrupa'da geçerli olan esaslara ve özellikle Fransa'nın maarif sistemine uyarak düzenlenen Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanması, çeşitli hukukî düzenlemeler ve 1870'lerde görülen usûl-i cedit ile mekteplerde yenileşme hareketleri devam etmiştir. 1869 Nizamnâmesi, bu tarihe kadar parça parça kurulmuş olan ve kurulması tasavvur edilen okulları, bir eğitim sistemi çerçevesinde teşkilâtlandırmıştır. Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile ilköğretim, ortaöğretim, özel eğitim ve öğretmen yetiştirme ile ilgili maddeler hazırlanmış; bir üniversite açılması öngörülmüştür.¹⁶¹

Nizamnâme'nin ikinci maddesinde; "Meratib-i tahsiliye esasen üçtür. Birincisi sıbyan ve rüşdiye ve ikincisi idâdiye ve sultâniye mekteplerine ve üçüncüsü mekâtib-i âliyye mahsus olan derslerdir. Bu cihetle Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de mekâtib-i umûmiye beş sınıfa münkasımdır. Birincisi sıbyan, ikincisi rüşdiye, üçüncüsü idâdiye, dördüncüsü sultâniye mektepleri olup beşincisi dahi mekâtib-i âliyedir" şeklinde umumî mekteplerin kademeleri belirtilmekte; rüşdiyeler sıbyanla birlikte aynı tahsil mertebesinde sayılmakta; dolayısıyla bu mektepler, ilköğretimin ikinci kademesi olarak görülmektedir. Beş yüz hâneği geçen yerlerde ahalinin Müslüman olması halinde yalnız onlar için, ahalisi Hristiyan

tulduğuna dair bilgiler de mevcut olup risalenin ilmihal türünde yazılmış olduğu dikkate alınırsa din dersi kitabı olması daha muhtemel gözükmektedir. İçerisinde ahlâkî öğütlerin yer alması da Ziya Karal'ın görüşünü desteklemektedir. Karal, C. 7, s. 194; Berker, s. 6; Cemal Sofuoğlu, "Birgivi'nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler", **İmam Birgivi Sempozyumu**, Mehmet Şeker (hızl.), TDV Yayınları, Ankara, 1994, s. 73.

160 Mahmud Cevad, s. 248-273.

161 Kansu, I. Kitap, s. 129; Karal, C.7, s. 201; Kodaman, s. 20; Sevim Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: TTK Basımevi, 1993, s. 67; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 83-86.

olan yerlerde de Hristiyanlar için rüşdiye mektepleri açılacaktır. Eğer karışık bir toplumsal yapı mevcut ise ve her bir din mensubu yüz hâneyi geçiyorsa o takdirde her grup için ayrı rüşdiye mektebi tesis edilecektir (madde 18). Rüşdiyelerde öğrenim süresi dört yıl olacaktır (madde 23). Rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idâdiye kabul edileceklerdir (madde 26).¹⁶²

Rüşdiyelerin öğrenim süreleri, zaman zaman değişikliğe uğramakla birlikte 1868 yılına gelinceye kadar dört yıl olarak devam etmiştir. Aynı yıl beş yıla çıkarılmışlarsa da, 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile tekrar dört yıl olarak düzenlenmiştir. Nizamnâmenin 23. maddesinde rüşdiyelerin ders programları verilmektedir. Buna göre erkek rüşdiyelerinin dersleri şöyledir: Mebadi-i Ulûm-ı Diniye (dinî ilimlere giriş), Lisan-ı Osmanî Kavâidi, İmlâ, Kavâid-i Arabiye ve Farsça (tertib-i cedid üzere), Tersim-i Hudut, Mebâdi-i Hendese, Defter Tutmak Usûlü, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, Lisan (mektebin bulunduğu yerde en çok kullanılan dil) ve dördüncü sene içerisinde ticaret merkezlerinde ihtiyarî Fransızca olarak belirlenmiştir. Nizamnâmenin aynı maddesinde derslerden sonra gayr-ı Müslimlerin tahsil gördüğü rüşdiye mekteplerinin ders programı hakkında şu kayıt yer almaktadır:

“İşbu derslerin umûr-ı mezhebiye ve fûnun-ı mezkûreye dair olan dersler her milletin kendi lisanı üzere takrir olunacak ve kendi lisanları dahi okutturulacaktır. Ve gayri müslim etfâlin umûr-ı mezhebiye dersleri altıncı maddenin fıkra-i manzumesinde beyan olunan kaide mucibince rüesâ-yı ruhaniye marifetleriyle bittayin tedris olunacaktır.”¹⁶³

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 20-32. maddeleri “Kız Mekâtib-i Rüşdiyesi” ile alakalı olup erkek rüşdiyeleri için geçerli olan şartlar kız rüşdiyeleri için de tekrarlanmaktadır. 28. maddede kız mektepleri hocalarının kadın olacağı ve “kadınlardan derece-i matlubede ehliyetli muallimler yetiştirilinceye kadar müsin ve edip adamlardan muallim” tayin edileceği ifade edilmektedir. 29. maddede kız rüşdiye mekteplerinin tahsil süresinin dört sene olduğu belirtilmekte ve mektepte okutulacak olan dersler şu şekilde sıralanmaktadır: Mebadi-i Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, Mebadi-i Kavâid-i Arabiye ve Farsça, İmlâ ve İnşa, Muntehabat-ı Edebiye,

162 **Millî Eğitim İle İlgili Mevzuat**, s. 165, 168-169; Kansu, I. Kitap, s. 132; Karal, C.7, s. 201-202; Karal, C.8, s. 378; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 94; Kodaman, s. 24; Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 176; Alkan, s. 4.

163 **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 168-169; Kodaman, s. 93; Alkan, s. 6.

Tedbir-i Menzil, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter Tutmak Usûlü, Resim (nakşa yardımcı olacak derecede), Ameliyat-ı Hiyatiye, Musikî (seçmeli).¹⁶⁴

1869 Nizamnâmesi'nden sonra ülkenin her yerinde aynı programın uygulandığını söylemek zordur. Ancak İstanbul rüşdiyelerinde nizamnâmede öngörülen ders programı aynen uygulanmış, hatta erkek rüşdiyelerine Kırâat, Kitabet, Resim; kız rüşdiyelerine ise Kırâat-ı Türkî, Ta'dât ve Terkim, **Ahlâk** ve İlmihal gibi dersler eklenmiştir.¹⁶⁵

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde verilen erkek ve kız rüşdiye programlarında ahlâk dersinin olmadığı görülmektedir. Yine her iki ders programında ahlâkî metinlerin işlendiği kırâat dersine de yer verilmediği dikkat çekmektedir. Ancak uygulamada farklılıklar olmuş ve nizamnâmede olmadığı halde kız rüşdiyelerinde ahlâk dersi, erkek rüşdiyelerinde de kırâat dersi okutulmuştur. Buna göre 1874 yılında erkek rüşdiyelerinin ders programı aşağıdaki gibi uygulanmıştır:

1. Sene: Arapça Beyan, Farsça, Hesap, Coğrafya, İmlâ, Tarih, Yazı (rik'a, sülüs, dîvanî), Resim, Mebâdi-i Hendese, Usûl-i Defterî (muhasabe).

2. Sene: Arapça Nahiv, Farsça, Hesab-ı Kûsûrât, Coğrafya, Tarih-i Osmanî, İmlâ, Yazı (rik'a, sülüs), Resim.

3. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, İmlâ, Yazı (rik'a, sülüs), Resim.

4. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça Sarf, Farsça, Yazı (sülüs), Kırâat, Türkçe.

Kız rüşdiyeleri için 1873 ve 1874 yıllarında uygulanan programda ise şu derslere yer verilmiştir:

1. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Yazı (rik'a, sülüs), Türkçe Okuma ve İmlâ, Nakış.

2. ve 3. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Yazı (rik'a, sülüs), Türkçe Okuma, Nakış.

4. Sene: Arapça, Farsça, Ta'dât ve Terkim, **Ahlâk**, İlmihal, Yazı (sülüs).

164 Mahmud Cevad, s. 408-410; Unat, s. 44; Kansu, I. Kitap, s. 168-169; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 170-171.

165 **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 402, 433; Bilim, s. 52.

Yukarıda verilmiş olan ders programlarında görüldüğü gibi erkek rüşdiyelerinde ahlâk dersi bulunmamakta; ancak kırâat dersine yer verilmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi bu derste ahlâkî konular ihtiva eden kitaplar okutulmaktadır. Aynı senelerde kız rüşdiyelerinde ise ahlâk dersinin yer alması dikkat çekicidir. Böylece bu dersin kız okullarında okutulmasına daha çok önem verildiği anlaşılmaktadır.

1875 senesine ait rüşdiye ders programında da önceki yıllarda olduğu gibi ahlâk dersi bulunmamakta; “Kırâat-ı Türkiye” şeklinde bir kırâat dersi okutulmaktadır:

1. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Kırâat-ı Türkiye, Hesap, Hatt-ı Sülûs.
2. Sene: Arapça, Farsça, Lisan-ı Türkî ve İmlâ, Hesap, Coğrafya, Sülûs ve Rik’a, Resim.
3. Sene: Arapça, Farsça, Lisan-ı Türkî ve İmlâ, Hesap, Coğrafya, Tarih, Sülûs ve Rik’a, Resim.
4. Sene: Arapça, Farsça, Lisan-ı Türkî ve İnşa, Hesap, Mebâdi-i Hendese, Coğrafya, Tarih, Usûl-i Defteri, Hatt-ı Rik’a, Resim.¹⁶⁶

Tanzimat devrinde açılmış olan rüşdiyelerde esaslı bir değişiklik ve yenilik görülmemekle beraber sayılarının zamanla arttırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde rüşdiye mektepleri bazı sıbyan mekteplerinin adlarının rüşdiyeye çevrilmesi ve birkaç muallim tayini ile vücuda gelmişlerdir. 1876 yılı başlarında Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle maarifin diğer kurumları gibi rüşdiyeler de ihmal edilmiş; ancak 1879 yılında maarif merkez teşkilatının yeniden düzenlenerek beş daireye ayrılması ve bu daireler arasında “Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi’nin de bulunması, bu tarihten sonra rüşdiye yapımını hızlandırmıştır. Devrin ortalarına doğru rüşdiyeye olan rağbetin artması sebebiyle, yapılan binalar yetersiz kalmış; hükûmet büyük ve muntazam binalar yaparak bu talebi karşılamaya çalışmıştır. Bünyelerinde hazırlık sınıfları da bulunduran “merkez rüşdiyeleri” de bu şekilde teşekkül etmiştir. Sonuç itibariyle 1877-1909 yılları rüşdiyelerin büyük çoğunluğu ya yeniden inşa edilmiş ya da tamir edilerek öğretime açılmıştır. Ayrıca bu dönemde rüşdiye öğretim programları da sık sık gözden geçirilerek düzenlenmiştir.¹⁶⁷

166 Mahmud Cevad, s. 113, 135.

167 BOA, İ.MMS, 110/4704, 11 Cemaziyelâhir, 1307; Said Paşa, **Sait Paşa Hatıratı**, C. 1, Dersââdet: Sabah Matbaası, 1328, s. 393; Ergin, C. 3, s. 839, 909-911.

1877-1878 yıllarında rüşdiye mekteplerinin ders programının genişletildiği, yeni dersler ilave edildiği görülmektedir. Daha önceki senelerde olduğu gibi yine ahlâk dersi programda yer almamakta; ancak kırâat dersi okutulmaktadır. Kız rüşdiyelerinde ise ahlâk dersinin programda yerini koruduğu görülmektedir.¹⁶⁸ Erkek rüşdiyelerinin yeni ders programı aşağıdaki gibidir:

1. Sene: Ulûm-ı Diniye, Kırâat-ı Türkiye, Medhal Kavâid, Muhâdarât-ı Türkiye, Ameliyât-ı İmlâ, Ta'dâd ve Terkîm ve Âmâl-i Erbaa, Sülûs, Rik'a.

2. Sene: Arapça, Farsça, Lisân-ı Osmanî, Muhâdarât-ı Türkiye, İmlâ, Hesap, Coğrafya, Muhâdarât-ı Türkiye, Resim, Rik'a.

3. Sene: Arapça, Farsça, Lisân-ı Osmanî, İmlâ, Hesap, Coğrafya, Muhâdarât-ı Türkiye, Resim, Rik'a.

4. Sene: Ulûm-ı Diniye, Farsça, Lisân-ı Osmanî, İmlâ, Hesap, Coğrafya, Kırâat-ı Türkiye, Resim, Rik'a, Resâil-i Sülûse, Mi'yârü'l-Kelâm, Hendese, Tarih, Usûl-i Defterî, Divanî, İlm-i Belagat.

Kız rüşdiyelerinin yeni ders programı da şu şekildedir:

1. Sene: Ulûm-ı Diniye, **Ahlâk**, Hesap, Sülûs, Malûmât-ı Nâfia, Lisân-ı Osmanî, Rik'a.

2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Hesap, Sülûs, Farsça, Kırâat-ı Türkiye, Rik'a, Hiyatet, Tarih.

3. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Hesap, Sülûs, Farsça, Lisân-ı Osmanî, Rik'a, Kırâat-ı Türkiye, Tarih, Coğrafya, Nakış.

4. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Hesap, Sülûs, Farsça, Lisân-ı Osmanî, Rik'a, Medhal-i Kavâid, Tarih, Coğrafya, Nakış.

1877-78 senesine ait programlarda erkek rüşdiyelerinde ahlâk dersi yer almazken kız rüşdiyelerinde bu dersin okutulduğu görülmektedir. Ancak daha önce ifade edildiği gibi erkek rüşdiyelerinin programında yer alan kırâat dersinde ahlâkî konular içeren kitapların okutulduğu bilinmektedir.

Rüşdiyelere yeni bir şekil verme konusu, 1888 yılında Maarif Meclisi Reisi Ali Haydar (ö. 1903) başkanlığındaki bir maarif komisyonu tarafından tekrar ele alınmış ve bazı değişiklikler öngörülmüştür. Netice itibarıyla rüşdiye tahsilinin iki

168 **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye**, 1294, s. 391, 393; **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye**, 1295, s. 257; **Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye**, 1296, s. 75.

yla indirilmesi, idâdî bulunan ve imkân olan yerlerde rüşdiyelerin idâdîlerle birleştirilmesi, talebesi az olan rüşdiye binalarının ibtidâî mekteplere çevrilmesi ve yeni yapılacak olan ibtidâîye binalarının rüşdiye sınıflarını da ihtiva etmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararlar aynen tatbik edilmemişse de Maarif Nezâreti'nin rüşdiye siyasetinde etkili olmuştur. Sonraki yıllarda rüşdiyeyi içine alan idâdîlerin yaygın olarak taşrada açıldığı görülmektedir. Bunlar, il merkezlerinde rüşdiye ile birlikte yedi, sancak merkezlerinde rüşdiye ile birlikte beş yıllık idâdîlerdir. Rüşdiyelerin kaza ve büyük bucak merkezlerine kadar yaygınlaşması bu kurumları, yükseköğretime öğrenci, mahallî ve resmî hizmetler için eleman yetiştiren kaynaklar haline getirmiştir. İdâdîler, rüşdiyelerin üzerinde orta öğretim kurumları oldukları, bazan onları da kapsar biçimde açıldıkları için resmî belgelerde bu iki okulun programları beraber verilmektedir. Yine bu yıllarda rüşdiye ve idâdîlerin programlarında yapılan değişikliklerle din ve ahlâk derslerine ağırlık verilmiştir. Gayr-i müslimlerin devlet rüşdiyelerine değil de kendi millî okullarına gitmeleri üzerine rüşdiyelere İslâmî ve millî bir karakter vermeye çalışıldığı bilinmektedir. Türkçe dersinin saatinin artırılması ve Arapça'nın ikinci plana düşmesi yeni programın bir özelliği olup bu program, küçük değişikliklerle birlikte devrin sonlarına kadar yürürlükte kalmıştır.¹⁶⁹

1891 yılında Zühtü Paşa'nın (ö. 1902) maarif nazırlığı zamanında programlar konusunda yapılan bir çalışma ile askerî ve sivil rüşdiye programları birleştirilerek her iki tür mektepte de aynı derslerin okutulması sağlanmıştır. Askerî ve sivil rüşdiyeler için hazırlanan ortak ders programında da ahlâk dersine yer verilmemiştir. Ancak kırâat dersi geçmiş yıllarda olduğu gibi yine okutulmuştur. Hazırlanan ders cetveli şu şekildedir:¹⁷⁰

Tablo 22

Askerî ve Sivil Rüşdiyeler İçin Hazırlanan Ortak Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2
Arapça	4	3	2	2
Farsça	-	2	2	2

169 Mahmud Cevad, s. 344-366; **Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut**, Def'a: 7, 1326, s. 98; Akyüz, s. 201-203; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 112; Kodaman, s. 106-111.

170 BOA. Y. A. Hus., 252/156, 28 Rebiülahir 1309; BOA. Y. A. Res. 56/51, 28 Rebiülahir 1309.

Kavâid-i Osmanî	-	2	2	-
Kırâat-ı Türkî	2	2	-	-
Lügat ve İmlâ	3	2	2	-
Lügat-Kitabet ve İnşa	-	-	-	2
Fransızca	-	-	3	3
Coğrafya	2	2	2	2
Tarih	-	-	2	2
Malûmât-ı Fenniye	-	-	-	2
Mebadi-i Hendese	-	-	-	1
Hesap	2	2	2	1
Hesap ve Usûl-i Defteri	-	-	-	2
Hüsni Hat	2	1	1	1
Resim	1	1	1	1

Maarif Nazırı Münif Paşa (ö. 1910) döneminde Dârümuallimât'a mahrec olmak üzere ibtidâî ve rüşdiyeden oluşan tahsil süreleri altı seneden ibaret kız rüşdiyelerinin 1891-1892 senesine ait olan ders programında erkek rüşdiye mekteplerinin aksine ahlâk dersi okutulmaktadır. Kız rüşdiyelerine ait ders programı şu şekildedir:¹⁷¹

Tablo 23

Kız Rüşdiyelerinin 1891-1892 Senelerine Ait Ders Programı

DERSİN ADI	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6.Sene
Elifbâ ve Şifahî Malûmât	18					
Kur'an-ı Kerim, Tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	2	2
Kırâat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	1	1

171 Mahmud Cevad, s. 233; Ergin, C. 3, s. 913.

Kavâid-i Osmâniye	-	-	2	2	1	1
Arapça	-	-	-	-	2	2
Farsça	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	-	2	2	1	1	1
Dürûs-ı Eşyâ ve Malûmât-ı Nâfia	2	2	2	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı's-Sıhha	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	2	2	1
El Hünelerleri	2	2	2	2	2	2

Dördüncü sınıfta bir saat olarak yer alan ahlâk dersinde işlenen konu başlıkları şu şekildedir: “Hâlık-ı kâinata karşı olan vezâif-i ubudiyet, aile içinde kız, biraderlerle kız kardeşlerin vezâifi, hademeye karşı vezâif-i ahlâkiye, onlara daima iyilikle muamele, mektepte kız, insanın kendi zatına karşı vezâifi, vücuda bakmak (temizlik, kanaat ve itidal), oda idaresi ve tasarruf, hayvanata iyilikle muamele etmek, onlara beyhude yere eziyet vermemek, insanlara karşı vezâif.”

Beşinci sınıfta dersin konuları daha ayrıntılı anlatılmakta ve örneklerle izah olunmaktadır. Altıncı sene, aynı konular altı bahiste tekrar edildikten sonra “Menâfi-i umûmiye hilafında menafi-i şahsiyeyi iltizam ve garaz (kamu yararına olan şeyleri şahsî menfaatin önünde tutma), ima, ibadât, ahiret, evlâda karşı olan vezâif” şeklinde yeni konular ele alınmaktadır.¹⁷²

1316 (1898) hicrî senesine ait maarif salnâmesinde yedi yıllık leylî idâdîlerin programı verilmiştir. Yapılan açıklamaya göre programın ilk beş yılı vilayetlerdeki neharî idâdîlere, dört ve yedinci seneleri Mülkiye Mektebi idâdî sınıflarına ve İstanbul, Üsküdar neharî idâdîlerine, bir ve üçüncü seneleri İstanbul ve tüm vilâyet rüşdiyelerine mahsustur. Sadece rüşdiyelere

ait olan ders programında ahlâk dersinin olmadığı görülmektedir. Buna ila-
veten kırâat dersinin de yer almaması, ahlâkî konuların rüşdiye program-
larında din derslerinde ele alınmış olabileceğini akla getirmektedir. Aynı
zamanda ders programında önceki dönemlerde yer almayan “Malûmât-ı
Nâfia ve Hıfzı’s-Sıhha” adlı derste de ahlâk ders konularının okutulmuş
olması kuvvetle muhtemeldir. 1316 maarif salnamesinde yer alan ders cet-
veli şu şekildedir:¹⁷³

Tablo 24

1898 Yılında Rüşdiyelerin Üç Yıllık Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvitli Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	2	2
Türkçe	7	6	4
Arapça	1	2	2
Farsça	-	1	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Malûmât-ı Nâfia ve Hıfzı's-Sıhha	1	1	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

Aynı yıl, ibtidâiye ve rüşdiye sınıflarından oluşan ve tahsil müddeti altı sene
olan kız rüşdiyelerine ait ders programında ise ahlâk dersi okutulmuştur. Prog-
ramdaki dersler ve saatleri aşağıdaki gibidir:

173 **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 191, 393. Aynı yıla ait başka bir belgede, mekâtib-i rüşdiye
dersleri arasında ahlâk dersinin yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca programdaki derslerin
üç sene tedris edileceği ifade edilmektedir. Derslerin kız ve erkek rüşdiyelerine ait dersle-
rin tamamı olarak verildiği görülmektedir. BOA, Y. MTV., 189/184, 30 Zilhicce 1316.

Tablo 25

1898 Yılında Kız Rüşdiyelerinin Altı Yıllık Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Şifahi Malûmât	18	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	2	2
Kırâat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitabet	-	-	-	-	1	1
Kavâid-i Lisan-ı Osmanî	-	-	2	2	1	2
Arapça	-	-	-	-	2	2
Farsça	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	-	2	2	1	1	1
Dürûs-ı Eşya ve Malûmât-ı Nâfia	2	2	2	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı's-Sihha	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	2	2	1
El Hüneleri	2	2	2	2	2	2

1316 (1898) tarihli maarif salnâmesinde kız rüşdiyelerinde dört ve beşinci senelerde bir ve altıncı sene iki saat olarak okutulan ahlâk dersinin içeriği de verilmektedir. Buna göre dersin konuları, daha önce verilen 1891-92 senelerine ait ahlâk dersinin konu başlıkları ile aynıdır.¹⁷⁴

1898 yılında askerî rüşdiyelerin programına bakıldığında bu mekteplerde, İlmihal, Akâid-i Diniye ve Kısas-ı Enbiya gibi dinî derslerin okutulduğu; ahlâk dersine ise yer verilmediği görülmektedir. Ancak İlmihal dersinin ahlâk

174 1316 Maarif Salnâmesi, s.422-423.

konularını da ihtiva ettiği düşünülürken dolaylı da olsa ahlâk dersinin işlendiği söylenebilir. Dersler, öğretim yılı içindeki toplam süreleri dikkate alınarak aşağıdaki gibi verilmektedir.¹⁷⁵

Tablo 26

1898 Yılında Askerî Rüşdiyelerdeki Derslerin Öğretim Yılı İçindeki Toplam Süreleri

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
İlmihal	72	36	-
Akâid-i Diniye	-	-	36
Kısas-ı Enbiya	36	-	-
Tarih-i İslâm	-	36	36
Sarf-ı Türkî	72	-	-
Kavâid-i Osmanî	-	-	72
İmlâ-yı Türkî	108	72	72
Sarf-ı Arapça	-	108	-
Nahv-ı Arapça	-	-	72
İlm-i Hesap	108	108	72
Hendese	-	-	36
Kavâid-i Farsça	-	36	36
Fransızca	108	108	108
Hüsn-i Hatt-ı Fransevi	36	36	36
Resm-i Hattı	72	-	-
Hüsn-i Hatt-ı Türkî	36	36	-
Coğrafya	-	72	72

1899 yılında rüşdiye mekteplerinin programında değişiklikler yapılmış ve Programa Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ahlâk dersleri ilave edilmiştir. Böylece kuruldukları tarihten itibaren kırâat dersi ile telafi edilmeye çalışılan veya programda hiç yer verilmeyen ahlâk dersi, 1899 senesinde rüşdiyelerde okutulmaya başlanmıştır. Yeni programda yer alan dersler ve saatleri aşağıda verilmektedir.¹⁷⁶

175 BOA, Y. MTV., 175/215, 13 Zilkâde 1315.

176 BOA, Y. MTV., 189/184, 30 Zilhicce 1316; **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 230.

Tablo 27

**1899 Yılında Rüşdiye Mekteplerinin Programında Yapılan
Değişiklikler Sonucu Ortaya Çıkan Üç Yıllık Program**

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvitli Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	3	3
Türkçe	6	5	3
Ahlâk	1	1	-
Arapça	2	2	2
Farsça	-	2	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Hıfzı's-Sıhha	-	-	1
Hüsn-i Hat	2	1	1
Resim	1	1	1

Görüldüğü gibi rüşdiye programlarında ahlâk dersi bir ve ikinci sınıfta birer saat olarak yer almaktadır. Yukarıdaki tablo, ahlâk dersinin bu tarihten itibaren rüşdiye mekteplerinin genelinde okutulduğunu akla getirmekte ise de 1317 (1899) maarif salnamesinde verilen rüşdiye programında ahlâk dersinin olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla rüşdiye programlarının yurdun her tarafında aynı şekilde uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

1317 maarif salnamesinde, “*Umûm Mekâtib-i Rüşdiyede Okunacak Ulûm ve Fünûnun Haftalık Aded-i Dürûsunu Mübeyyen Cetveldir*” başlığı ile verilen rüşdiye ders programı şu şekildedir:¹⁷⁷

Tablo 28

1317 Maarif Salnamesi'nde Yer Alan Umûm Mekâtib-i Rüşdiye Ders Cetveli

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvitli Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	2	2
Türkçe	7	6	4
Arapça	1	2	2
Farsça	-	1	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Malûmât-ı Nâfia	1	1	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

Aynı salnâmede, ibtidâiye ve rüşdiye sınıflarından oluşan tahsil süresi altı seneden ibaret inâs rüşdiyelerine ait ders programı da verilmektedir. 1316 tarihli maarif salnâmesindeki inâs rüşdiyeleri ders programı ile karşılaştırıldığında derslerde ve saatlerinde bir farklılık görünmemektedir. Bununla birlikte ahlâk dersinin içeriğinde de değişiklik yapılmamıştır.¹⁷⁸

1318 (1900) senesi maarif salnâmesinde Dersaadet ve vilâyet rüşdiyelerine ait ders programı, 1317 maarif salnâmesindeki program ile aynı olup ahlâk dersi yine bir ve ikinci sene birer saat olarak okutulmaktadır. Derslerin muhtevasının da verildiği salnâmede ahlâk dersinin konuları 1316 tarihli maarif salnâmesindeki konularla aynı şekildedir. Ancak bu salnâmede ahlâk dersinde okutulacak ders kitaplarının adları da senelere göre verilmektedir. Meclis-i Kebîr-i Maarif'te oluşturulan komisyon tarafından belirlenen ahlâk ders kitapları birinci sene, Mustafa Hâmi Paşa'ya (ö. 1879) ait *Musahhah Vezâif-i Etfâl*, ikinci sene Ali İrfan Efendi'ye ait *Rehber-i Ahlâk* olarak belirtilmektedir.

178 1317 Maarif Salnamesi, s. 433, 459-461.

Üçüncü sene ders programında ahlâk dersine yer verilmemiş olup dördüncü sene *Bergüzâr-ı Ahlâk*, beşinci sene *Ahlâk-ı Hamide*, altıncı sene Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1925) eseri *İlm-i Ahlâk*'ın tedris olunacağı ifade edilmektedir. Ancak dört, beş ve altıncı seneler, idâdilere mahsus ders programını kapsamaktadır.¹⁷⁹

1318 senesine ait maarif salnâmesinde yer alan kız rüşdiyelerine ait altı senelik ders programı, 1316 ve 1317 maarif salnâmelerinde verilen ders programları ile aynı olup aralarında farklılık bulunmamaktadır. Ahlâk dersinin saatleri ve muhtevası da aynı şekildedir.¹⁸⁰ Buradan inâs rüşdiyelerinin programlarının uzun süre istikrarlı bir çizgi takip ettiği anlaşılmaktadır. 1319 (1901) maarif salnâmesindeki Dersaadet ve vilâyet rüşdiyelerinin ders programı, 1317 senesine ait salnâmede yer alan rüşdiye ders programı ile aynı olup herhangi bir farklılık arz etmemektedir. Salnâmede bulunan kız rüşdiyelerinin ders programı da 1316 maarif salnâmesindeki ders programından farklı değildir.¹⁸¹ Aynı şekilde 1321 (1903) senesine ait maarif salnâmesinde ibtidâiye ve rüşdiye sınıflarından oluşan ve tahsil müddeti altı seneden ibaret olan kız rüşdiyelerine ait ders programında da herhangi bir değişiklik bulunmamaktadır.¹⁸²

Maarif salnâmelerinden kız rüşdiyelerinin erkek rüşdiyelerinden farklı derslere sahip olduğu; ders programlarında sık sık değişiklik yapılmadığı ve programın yapısının korunduğu görülmektedir. Erkek rüşdiyelerinde ahlâk dersinin sürekli olmaması, kız rüşdiyelerinde ise bu dersin tüm ders programlarında yer alması dikkat çekmektedir.

1902 senesinde bütün öğretim kurumlarını içine alan geniş kapsamlı program çalışması yapılmıştır. Çalışmalar esnasında rüşdiyelerin ders programları yeniden düzenlenmiştir. Program 1891 yılında hazırlanan programla karşılaştırıldığında, ahlâk dersine erkek rüşdiyelerinde de yer verildiği görülmektedir. Buna göre 1902 yılında hem erkek hem de kız rüşdiyelerinde ahlâk dersi okutulmuştur. Her iki mektebin ders cetvelleri aşağıda verilmektedir:¹⁸³

179 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 358, 368; Mahmud Cevad, s. 350, 355, 356.

180 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 256, 282-284.

181 **1319 Maarif Salnâmesi**, s. 138, 160.

182 **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (6. Sene)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1321/1903.

183 BOA. Y. A. Res., 117/76, 9 Ca 1320; **1321 Maarif Salnâmesi**, s. 164; Mahmud Cevad, s. 233.

Tablo 29**1902 Yılında Düzenlenen Erkek Rüşdiyelerinin Ders Programı**

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ulûm-ı Diniye	4	4	4
Ahlâk	2	2	1
Türkçe	6	5	3
Arapça	2	2	2
Farsça	-	2	2
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Ziraat, Ticaret ve Sanayiye Dair Malûmât	1	1	1
Hıfzı's-Sıhha	-	-	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

Tabloda görüldüğü gibi 1902 yılında yapılan düzenleme neticesinde erkek rüşdiyelerinde ahlâk dersi, mekteplerin bir ve ikinci senelerinde ikiye saat, üçüncü sene ise bir saat olarak okutulmuştur. Daha önceki yıllarda erkek rüşdiyelerinde uzun süre kırâat dersinde ahlâkî konulann işlendiği bilinmektedir. Ancak burada mektebin her üç senesinde de diğer derslerden bağımsız bir ahlâk dersine yer verilmiştir.

1902 yılında, ibtidâî sınıfları ile birlikte altı yıllık eğitim kurumları olan kız rüşdiyelerinin programında ise şu dersler yer almaktadır:

Tablo 30**1902 Yılında Kız Rüşdiyelerinin Ders Programı**

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Şifahî Malûmât	18	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	2	2

Kırâat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitabet	-	-	-	-	1	1
Kavâid-i Lisan-ı Osmanî	-	-	2	2	1	2
Arapça	-	-	-	-	2	2
Farsça	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	-	2	2	1	1	1
Dürûs-ı Eşya ve Malûmât-ı Nâfia	2	2	2	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı's-Sihha	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	1	1	1
El Hünelerleri	2	2	2	2	2	2

Kız rüşdiyelerinde kuruldukları tarihten itibaren okutulmuş olan ahlâk dersi 1902 tarihli yukarıdaki programda da yer almaktadır. Cetveldeki derslerin muhtevalarına bakıldığında ahlâk dersinde nazari bilgiler yerine, dinî temele dayalı olarak pratik bilgiler verildiği görülmektedir. Bu çerçevede yaratıcıya karşı kulluk vazifesi, kendi zatına ve aile bireylerine karşı vazifeler, doğruluk, tevazu, sevgi, merhamet, israf etmemek, el işleri ile uğraşmanın iyi tarafı gibi konulara yer verilmiştir.¹⁸⁴

1903 yılında ahlâk dersi, Kur'an ve Ulûm-ı Diniye ile birlikte tek ders olarak verilmiş; ancak 1904'te toplanan Maarif Komisyonu bu dersin din derslerinden ayrı verilmesini kararlaştırmıştır.¹⁸⁵ Buna karşılık II. Meşrutiyet'in ilanına yakın zamanlardaki rüşdiye programına bakıldığında dersler arasında Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye'nin bulunduğu; ahlâk dersinin ise olmadığı görülmektedir. Programda yer alan dersler şu şekilde verilmektedir:¹⁸⁶

184 Mahmud Cevad, s. 250-251.

185 **Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut**, s. 98.

186 Ergin, C. 3, s. 930-931; Kodaman, s. 132-133; Hasan Âli Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 145.

Tablo 31**II. Meşrutiyet'in İlanına Yakın Zamanlarda Rüşdiye Programı**

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvitli Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	3	3
Türkçe	6	3	3
Arapça	2	2	2
Farsça	-	2	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
İlm-i Eşya	1	1	1
Hüsn-i Hat	2	1	1
Resim	1	1	1

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında gerek erkek, gerek kız rüşdiyelerinde programlarına bazı derslerin ilave edilmesi dışında herhangi bir yenilik ve değişiklik kaydedilmemiştir. Evkaf Nezâreti'nin rüşdiyelere mahsus birçok vakıf mektebini maarıftan almış olması, bütçe darlığı dolayısıyla yeni mektep binalarının yapılmaması gibi sebeplerle bu mekteplerin vaziyetinde değişme olmamıştır. Ancak programlarda yapılan bazı değişiklikler kayda değerdir ki o da Tarih, Yurt Bilgisi, Medenî Malûmât gibi derslerin ilave edilmiş olmasıdır. 1908 sonrasında rüşdiye mekteplerinde Fransızca derslerinin saatlerini arttırmak, hatta bazı dersleri Fransızca okutmak fikriyle İstanbul'da üç yerde açılan nümûne mektepleri diğerlerine nisbeten en güzel binalarda, en iyi hocaların idaresinde, birçok eğitim araç ve gereğine sahip olarak öğretim yapmaya başlamıştır. Bu mektepler de ibtidâî ve rüşdiye mekteplerinin Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye adı altında birleştirilmesi üzerine "Altı dershâneli mektepler" olarak eğitim öğretime devam etmişlerdir.¹⁸⁷

187 Ergin, C. 4, s. 1416-1422.

1908'de beş ve yedi yıllık idâdîler, rüşdiye sınıflarını da kapsamaktaydı. Dolayısıyla Meşrutiyet başlarında idâdîlerin, rüşdiyelerle birleşerek taşradaki ortaöğretimi oluşturdıkları anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin 1909'da tanzim edip Mebusan Meclisi'ne takdim etmiş olduğu Tedrisat-ı İbtidâiye Kanunu Lâyihası'nda Malûmât-ı Diniye, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Kanuniye**, Osmanlı Coğrafyası, Osmanlı Tarihi ve Umumî Tarih, Malûmât-ı Fenniye ve Tatbikatı, Köy İstidadı ve Hıfzı's-Sıhha, Jimnastik, El İşleri ve Dikiş'ten ibaret malûmâtın yedi-on üç yaşlarındaki erkek ve kız çocuklarına "umumî tâlî ve ibtidâî mekteplerde, hususî mekteplerde veya aile nezdinde ana baba ve hususî muallimler tarafından" gösterilmesini mecbur tutmaktadır.

Emrullah Efendi, hazırlamış olduğu bu layihada rüşdiyeleri, ilköğretimin yüksek kısmına ait okullar olarak nitelendirmekte ve "Bunlar ilkokulların bilgisini tamamlar ve öğrencileri ortaöğretime hazırlar", demektedir. Ona göre rüşdiyeler, sıbyan okulları ile idâdîler arasında bir vasıta idi. İlk tahsilin parasız ve mecburî olması gerektiğini de ihtiva eden kanun layihası, ancak 1913'te "*Tedrisat-ı Muvakkat Kanunu*" ile yasallaşmıştır. Kanunun neşri üzerine ilk açıldıklarında bir ortaöğretim kurumu olarak düşünülen üç yıllık rüşdiyeler, üç yıllık ibtidâîlerle "*Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye*" adı altında birleştirilerek altı yıllık ilköğretime dâhil edilmişlerdir.¹⁸⁹

Emrullah Efendi bu kanun layihasında orta mekteplere gitmeyecek sıbyan mektebi talebelerinin malûmâtını tamamlamak için mahallî ihtiyaca göre bu mekteplere mülhak olmak üzere "mütemmim sınıflar" denilecek bir iki sınıf rüşdiye teşkil olunabileceğini de ifade etmektedir. Layihada ibtidâî ve rüşdiyenin birleşmesinden oluşan mekâtib-i ibtidâiye, "Çocukların bir sureti mütevazinede küşayış-i ezhanını temin eyleyecek esasları vazeden ve herkese lâzım olan malûmâta meksep olan mekteplerdir. Bu mekteplerin müddet-i tahsiliyesi altı sene olup bu müddette tahsili tâlinin esasları idat olunur" şeklinde anlatılmaktadır.

Devre-i ibtidâiye (7-8 yaş), devre-i vasatiye (9-10 yaş), devre-i âliye (11-12 yaş) şeklinde üç devreye ayrılan mekâtib-i ibtidâiyenin dersleri ise şu şekilde belirtilmektedir: Müslüman çocuklara mahsus Kur'an-ı Kerim, gayr-i müslim

188 Akyüz, s. 233.

189 Ergin, C. 4, s. 1408-1409; Kansu, II. Kitap, s. 40, 47; Ergün, s.194, 195; Binbaşioğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 269.

çocuklara kendi dinî usûllerine göre gösterilecek olan Malûmât-ı Diniye, Kırâat ve Haţ, Lisan-ı Osmanî, Coğrafya (özellikle Osmanlı Coğrafyası), Hesap, Hendese, Tarih (özellikle Osmanlı Tarihi), Dürus-ı Eşya, Malûmât-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzı's-Sıhha, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye**, Elishleri ve Resim, Gına (ilahiler ve vatanî manzumeler), Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, erkek çocuklara Tâlim-i Askerî, kız çocuklara İdare-i Beytiye ve Dikiş. Sonuç itibariyle 1913'te yayınlanan kanun-ı muvakkat ile rüşdiyeler ortadan kalkmıştır; ancak "Nümûne Rüşdiyeleri" adıyla bazıları Cumhuriyet yıllarına kadar yaşamıştır.¹⁹⁰

1922 yılında Maarif Vekâleti ilk ve orta öğretim teşkilatında bazı değişiklikler yapmış; 1913 Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı ile üç devreye ayrılmış olan ilköğretimi, sınıf sistemine dönüştürmüştür. Yapılan değişiklikler şu şekilde özetlenebilir: Yükseköğretim öncesi tahsil on sene olup bunun altı senesi ilk ve son dört senesi de orta tahsile ayrılacaktır. İlk tahsilin dört senesi mecburîdir ve köy, nahiye, kaza ve vilayet merkezlerinde bu mekteplerin açılması zorunludur. Nahiye, kaza ve vilayet merkezlerinde ise altı sınıflı mektepler tesis edilecektir. Her vilayet merkezinde dört senelik orta mektepler kurulacak; Vekâlet'in belirleyeceği yerlerde on senelik yatılı orta mektepler açılacaktır. İlk mektepler mahal-line, orta mektepler ise vekâlete ait olacaktır.¹⁹¹

Netice olarak askerî mekteplere bir basamak olması amacıyla sıbyan mektebinin üzerinde eğitim ve öğretim verebilecek bir kurum olarak açılması düşünülen rüşdiye mekteplerinin ilk programlarına "ahlâk" dersi konulmamıştır. Ancak 1847'den sonra açılmaya başlayan rüşdiyelerin programlarında da ahlâk derslerinin bulunmadığı görülmektedir. Bununla birlikte ilk olarak 1859'da açılan kız rüşdiyelerinde erkek rüşdiyelerinin aksine ahlâk dersinin yer alması dikkat çekmektedir. Erkek rüşdiyelerinde ahlâk dersi olarak Birgivi Risalesi'nin okutulduğuna dair bilgiler bulunmakla birlikte, bu eserin akâid ders kitabı olduğu da nakledilmektedir. Ancak ahlâk dersinin okutulmadığı dönemlerde erkek rüşdiyelerinde, ahlâkî konuların kırâat dersinde işlendiği bilinmektedir.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde kız ve erkek rüşdiyeleri için öngörülen ders programında ahlâk dersi yer almamasına rağmen uygulamada kız rüşdiyelerine ahlâk dersi, erkek rüşdiyelerine de kırâat dersi ilave edilmiştir. 1888 sonrasında rüşdiyelere yeni bir şekil verme çalışmaları başlamış ve

190 Kansu, II. Kitap, s. 47; Akyüz, s. 233; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 83-87, 99.

191 **İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı**, s. 8-9.

mektep programında din ve ahlâk derslerine ağırlık verilmesi, İstanbul dışındaki rüşdiyelerin idâdîlerle birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla taşrada rüşdiyeleri ihtiva eden yedi yıllık idâdîler açılmış; bu mekteplerin rüşdiye kısmında ahlâk dersine yer verilmiştir. İbtidâî ve rüşdiyeden oluşan kız rüşdiyelerinde ahlâk dersi, erkek rüşdiyelerine göre daha istikrarlı bir çizgi takip etmiştir. Ahlâk eğitim-öğretimi konusunda kız çocukların erkeklerden ayrı tutulması, ahlâk dersinin kız mekteplerinde ihmal edilmemesi oldukça dikkat çekicidir. Erkek rüşdiyelerinin programına ancak 1899'da ahlâk dersi ilave edilmiş ve bu durum II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiştir.

II. Meşrutiyet'ten sonra rüşdiye programında ahlâk dersi bulunmamakla birlikte 1913'ten sonra ibtidâîlerle birleşmiş olan rüşdiyelerin programında "Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye" adlı bir dersin yer aldığı görülmektedir. Böylece ilk açıldıkları zamandan itibaren erkek rüşdiyelerinin programında dönem dönem; kız rüşdiyelerinde ise her dönem okutulmuş olan ahlâk dersi, II. Meşrutiyet'ten sonra muhteva değiştirerek daha çok vatandaşlık bilgilerini içeren bir hüviyete bürünmüştür.

II. ORTAÖĞRETİM DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

1838'den sonra, askerî mekteplere giren sıbyan mektebi öğrencilerinin yeterli olmayışları, yeni bir eğitim kurumu olarak rüşdiye mekteplerinin açılmasını sağlamıştır. Ancak zamanla rüşdiyelerin program itibarıyla Dârülfünûn'a öğrenci hazırlama noktasında yetersiz kalması ve farklı dinlere mensup Osmanlı tebaasının birlikte okuyabileceği mekteplerin olmayışı sebebiyle ortaöğretim seviyesinde okulların varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan ve Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı'da ortaöğretim yapan iki kurum olarak idâdî ve sultânîleri görmekteyiz.¹⁹²

A. İdâdîlerde Ahlâk Dersleri

Hazırlamak, geliştirmek manasına gelen Arapça "idâd" kökünden türemiş olan idâdî kelimesi, "hazırlama yeri" manasına gelmektedir ve kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmektedir. Nitekim 1869'dan önceki pek çok okulun hazırlık sınıflarına, özellikle de askerî mekteplere öğrenci yetiştirmek için açılmış olan sınıflara "idâdî" adı verilmiştir. 1846'dan sonra rüşdiyelerde ve 1850'de açılan Dârülmaarif'te sıbyan mektebinden gelen öğrencilerin programları izleyebilecek düzeye

192 Karal, C. 8, s. 378, 391; Kansu, I. Kitap, s. 115; Yücel, s. 8; **Türkiye'de Orta Tahsil**, s. 3.

ulaştırılmaları için açılan özel sınıflara ve bu kurumlara kaynak olan bazı sıbyan mekteplerine de idâdî adı verilmiştir. İdâdîler ancak, 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile ilk defa başlı başına ortaöğretimin bir kademesi olarak değerlendirilmiş ve farklı bir statü kazanmıştır.

1867 tarihine gelinceye kadar hükûmet dairelerine memur; yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mekteplerine talebe hazırlayan müesseseler, ancak Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye ile Dârülmaarif ve Mahrec-i Aklâm idi. Vilâyetlerde rüşdiye mekteplerinin üzerinde başka bir tahsil müessesesi, İstanbul'da da yüksekokullara öğrenci yetiştirecek bu mektepler dışında bir eğitim kurumu bulunmamaktaydı. 1869 tarihli Maarif Nizamnâmesi tahsil derecelerini, "Köylerde ve mahallelerde sıbyan, beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, bin evli kasabalarda idâdiye ve vilayet merkezlerinde sultâniye mektepleri" şeklinde kademelere ayırmış ve böylece ortaöğretim kademesi olarak maarif hayatında idâdî adı geçmiştir. Nizamnâme'de "rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve mekâtib-i sultâniyenin mâ-dûnda idâdiye mekteplerinin küşâd-ı muhtâcı bahis..." olduğuna karar verilmiş; ancak maddî imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu gibi nedenlerden uzun bir süre beklenmiş ve 1872 yılında yalnızca İstanbul'da idâdî açılabilmiştir.¹⁹³

Nizamnâme'nin 38. maddesinde idâdîlerde okutulacak dersler şu şekilde verilmiştir: Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel, Hesap ve Defter Tutmak Usûlü, Fransızca, Coğrafya, Hendese ve İlm-i Mesâha, Kavânin-i Osmâniye, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Tarih-i Umûmî, İlm-i Mevâlid, Resim ve Cebir.¹⁹⁴

Nizamnâme idâdîleri, 33, 34 ve 38. maddeleri ile Müslüman ve gayr-i müslim Osmanlı halkını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek gayesiyle dört yıllık rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olacak ve sancak merkezlerinde açılacak şekilde düzenlemiştir. İdâdî ve sultânîler din ve ırk farkı gözetilmeksizin ülkedeki bütün vatandaşların ortak değerler etrafında birleştirilmesi ve böylece Osmanlılık ilkesinin hayata geçirilmesi

193 Mahmud Cevad, s. 105; Ergin, C. 2, s. 495-496; Unat, s. 45; Akyüz, s. 144-145; Kodaman, s. 114; Karal, C. 8, s. 391; Yücel, s. 12; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi**, s. 57; Pakalın, s. 63; Cemil Öztürk, "İdâdî", **DİA**, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 463; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 171-172.

194 Mahmud Cevad, s. 411, 412; Yücel, s. 139; Kodaman, s. 115; Akyüz, s. 145; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 172.

amacıyla kurulduklarından, programlarında ilk dönemlerde din ve ahlâk derslerine yer verilmemiştir. Nizamnâme'nin 178. maddesiyle "Mekteplerde okutulacak ilim ve fen dersleri Maarif Nezâreti'nce belirlenip hâlbuki dinî ilimler derslerinin her milletin kendi dinî derslerinin kendi ayinine göre olmak lâzım geldiğine göre gayr-ı müslim talebenin din derslerini, kendi dinî reisleri bilgisi ile tedris olunması" uygun görülmüştür. İdâdîlere rüşdiyelerden mezun olmuş Müslüman ve gayri müslim çocuklar alınacak ve bunlar karma eğitim göreceklerdir. Öğrenimini tamamlayan öğrenciler imtihanda başarı gösterdikleri takdirde mezun olacak, başarı gösteremeyenler ise bir yıl daha okulda kalacaktır.¹⁹⁵

Genel amacı, çocuklara millî terbiye, vatandaşlık terbiyesi ve iş terbiyesi kazandırmak; özel amacı ise talebelere orta tahsil seviyesinde bilgi vermek; ticaret, sanayi ve ziraat gibi çeşitli dallarda sanat sahibi yaparak vasıflı "ara eleman" yetiştirmek olan idâdîler, ne hükûmetin ne de halkın rağbetine mazhar olabilmıştır. Osmanlı-Rus harbi ve malî sıkıntılar sebebiyle hükûmet, mevcut idâdîlere yenilerini ekleyemediği gibi rüşdiyelerden sonra hemen meslek hayatına atılmaya çalışan gençler de aldıkları tahsili yeterli görerek idâdîlere ihtiyaç hissetmemişlerdir.¹⁹⁶

Maarif Nezâreti tarafından 1873-1874 öğretim yılı başlarında İstanbul'da ilk sivil idâdînin açılması için gerekli hazırlıkları yapmak üzere bir komisyon kurulmuş; ancak ülke genelinde idâdî açmanın hemen mümkün olamayacağı göz önünde bulundurularak örnek bir idâdî açılmasına karar verilmiştir. İlk sivil idâdî özelliği taşıyan Mekteb-i İdâdî, 19 Aralık 1874'te Dârülmaarif binasında açılmış ve böylece mektep, bir mülkiye idâdîsi statüsü kazanmıştır. Eylül 1873'te hazırlanan müfredat programına göre ilk idâdîlerin ders programı da şu şekilde teşekkül etmiştir: Kavâid-i Osmâniye, Arapça, Farsça, Kıraat ve Kitabet-i Türkî, Tarih-i Umûmiye-i Osmanî, Mükemmel Hesap, Cebr-i Âli, Coğrafya-yı Umûmiye-i Osmanî, Jimnastik, Mükemmel Hendese, Müsellesat, Resim ve Tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce.¹⁹⁷

195 **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 171-172, 194; Unat, s. 45; Akyüz, s. 144-147; 185-186; Bilim, s. 64; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi**, s. 130; Alkan, s. 3, 6-7; C. Öztürk, "İdâdî", **DİA**, C. 21, s. 464.

196 Aytekin, s. 83; Ergin, C. 3, s. 923; **Türkiye'de Orta Tahsil**, s. 3.

197 Kodaman, s. 117; C. Öztürk, "İdâdî", **DİA**, C. 21, s. 464; M. Hüdai Şentürk, "Darülmaarif", **DİA**, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 548-549.

Daha önce ifade edildiği gibi Müslüman ve gayr-i müslim çocukların birlikte okumalarının amaçlandığı idâdîlerin ilk ders programlarında ahlâk dersine yer verilmemiştir. Bu mekteplerde din derslerinin olmaması da aynı sebeple alakalıdır.

II. Abdülhamit devrinde yabancı okulların açılması ve gelişme kaydetmesi, Hristiyan okullarının da aynı şekilde başarılarını giderek arttırması devlet adamlarını ortaöğretim ile daha çok ilgilenmeye sevk etmiştir. Bu dönemde en çok önem verilen iki eğitim kurumu ibtidâî ve idâdî olmuştur. Yine II. Abdülhamit döneminde mülkî ve askerî idâdîler arasında yatay geçişlere imkân sağlamak için bu okulların programlarında denklik sağlanmak istenmiştir.

13 Mart 1880 tarihinde İstanbul'da Babiâli Caddesi'nde idâdî seviyesinde bir kız okulunun açıldığı bilinmektedir. Bu okulun programında genel kültür derslerinden başka Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, Musiki, El ve Ev İşleri gibi dersler de bulunuyordu. Faaliyeti iki yıl süren İnâs İdâdisi devletin yaptığı tanıtım ve teşviklere rağmen halkın ilgisizliği yüzünden kapanmıştır.¹⁹⁸

1876 yılına kadar taşrada bir, İstanbul'da ise dört, beş civarında idâdî açılabilmiştir. Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle idâdîler bir süre ihmal edilmiş; 1877 yılında Maarif Komisyonu tarafından "bu zamana kadar açılmış olan idâdîlerin muhafazası, bundan sonra idâdî açılmama" kararı alınmışsa da bu karar hükûmet tarafından kabul edilmemiştir. Kabul edilmeme nedeni olarak da Mekteb-i Sultânî, Dârümuallimîn ve Dârülfünûn gibi yüksek eğitim kurumlarının talebe ihtiyacının idâdî mektepler vasıtasıyla karşılanması ileri sürülmüştür.¹⁹⁹

1 Ocak 1890'da çıkarılan bir irade-i seniye ile idâdî mekteplerin bulunduğu yerlerde rüşdiye mektepleri lağvedilmiştir. Daha çok idâdîlerin kurulup yayılmasını amaçlayan bu kanunla rüşdiyeler, idâdîlere iki veya üç sınıf ilavesiyle eklenmiştir. Böylece idâdîler rüşdiye öğretimini de kapsayan daha geniş kurumlar haline gelmiştir. Bunlar, il merkezlerinde rüşdiye ile beraber yedi senelik yatılı idâdîler ile sancak merkezlerinde rüşdiye ile birlikte beş yıllık gündüzlü idâdîler olarak şekillenmiştir. Böylece gelişen orta öğretim, kaza ve büyük bucak

198 Mahmud Cevad, s. 195; Karal, C. 8, s. 392; C. Öztürk, "İdadi", **DiA**, C. 21, s. 464-466; Alkan, s. 7.

199 Kodaman, s. 118, 122; Yücel, s. 13-14; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. I, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1999, s. 320.

merkezlerine kadar yayılan rüşdiyelerle beraber kent ve kasaba halkı arasında yükseköğretime öğrenci hazırlayan ve serbest meslekler, mahallî ve resmî hizmetler için de eleman yetiştiren kaynaklar olmuşlardır.²⁰⁰

İdâdiler, açıldıkları ilk yıllarda 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne ve 1873'te açılan mülkî idâdîde öngörülen bazı genel hükümlere göre idare edilmişlerdir. Ancak sonraki yıllarda idâdîlerin rüşdiyelerle birleşerek leyli-nehârî, sancak-vilâyet, beş- yedi yıllık gibi isimler altında açılmasıyla yeni bir tâlimatnâmeye ihtiyaç duyulmuştur. Yüz yirmi sekiz maddelik bir tâlimatnâme hazırlanarak bu okullarla ilgili birçok husus hükme bağlanmıştır. Tâlimatnâmeye göre yedi senelik idâdîlerin ilk üç senesi rüşdiye, diğer dört senesi ise idâdî derecesindedir. Beş senelik idâdîlerin ilk üç senesi rüşdiye, diğer iki senesi idâdiye aittir (44. madde). Maarif vergisi veren ecnebilerin çocukları idâdîlere kabul olunacaktır (46. madde). 13 Haziran 1892 yılında Maarif Nazır Zühtü Paşa başkanlığında kurulan bir komisyon tarafından, açılmış ve açılacak olan idâdîler için bir program hazırlanmıştır. Kabul edilen program II. Meşrutiyet devrinde idâdîler için düzenlenen yeni programlara esas teşkil etmiştir denilebilir. Hazırlanan ders programında beş senelik idâdîlerde ahlâk dersi yer almamakta; yedi senelik idâdî mekteplerde ise “Edebiyat ve Ahlâk” adıyla bir ders bulunmaktadır. Programdaki derslerin haftalık dağılımı şu şekildedir:²⁰¹

Tablo 32

1892 yılında Leyli İdâdîler İçin Hazırlanan Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene
Ulûm-ı Diniye	3	2	2	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	3	2	-	-
Farsça	-	2	2	2	-	-	-
Türkçe	6	5	3	2	2	-	-
Fransızca	-	-	4	5	5	5	3
Hesap	2	2	2	3	-	2	2

200 Kodaman, s. 105-107; Mehmedoğlu, **Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi**, s. 139-141.

201 **Vilâyât-ı Şâhânede Bulunan Leyli ve Nehârî Mekâtib-i İdâdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezâretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları**, Dersaadet: Âlem Matbaası, 1310; Mahmud Cevad, s. 330-331; Unat, s. 45; Akyüz, s. 201.

Hendese	-	-	2	2	3	-	-
Cebir	-	-	-	-	-	2	1
Müsellesat	-	-	-	-	-	-	1
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	2
Makine	-	-	-	-	-	-	2
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	-
Tarih	-	2	3	2	2	2	2
Usûl-i Defteri	-	-	-	-	2	2	-
Malûmât-ı Fenniye	-	-	-	-	3	-	-
Hikmet-i Tabiiye ve Kimya	-	-	-	-	-	3	2
Mevalid ve Hıfzı's-Sıhha	-	-	-	-	-	-	3
Kavânin	-	-	-	-	-	2	2
Edebiyat ve Ahlâk	-	-	-	-	-	2	2
Hüs-n-i Hat	1	1	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1	1	1	1

Aynı yıla ait neharî idâdîlerin haftalık ders programı ise şu şekildedir:²⁰²

Tablo 33

1892 yılında Neharî İdâdîler İçin Hazırlanan Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene
Ulûm-ı Diniye	3	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	3	2
Farsça	-	2	2	2	-
Türkçe	6	5	3	2	2

202 Vilâyât-ı Şâhânedede Bulunan Leyli ve Neharî Mekâtib-i İdâdiyeye Mahsus... Ders Programları, 1310.

Fransızca	-	-	4	5	5
Hesap	2	2	2	3	-
Hendese	-	-	2	2	3
Coğrafya	2	2	2	2	2
Tarih	-	2	3	2	2
Usûl-i Defteri	-	-	-	-	2
Malûmât-ı Fenniye	-	-	-	-	3
Hüsn-i Hat	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1

Görüldüğü gibi yatılı vilayet idâdîlerinin eğitim süresi yedi yıl olup daha geniş olan programlarında “Edebiyat ve Ahlâk” şeklinde bir ders bulunmaktadır. Mektebin altıncı ve yedinci senelerinde ikişer saat olarak yer alan bu ders, eğitim süresi beş yıl olarak belirlenmiş olan liva idâdîlerinde bulunmamaktadır. Ders içerikleri ile ilgili yapılan açıklamalarda yatılı idâdîlerin Ulûm-ı Dîniyye derslerinin Müslüman talebelere mahsus²⁰³ olduğu belirtilerek ilk üç yılında ibadet ve güzel ahlâka ait konuların yanı sıra aynı zamanda Kur’an okutulacağı belirtilmektedir.²⁰⁴

“Edebiyat ve Ahlâk” dersinin uzun bir dönem idâdî programlarında yer aldığı 1898 yılına ait ders programlarından anlaşılmaktadır. Hicri 1316 (1898) senesine ait maarif salnamesinde yedi yıllık idâdîlerde okunacak dersler ve haftalık dağılımları şu şekilde verilmektedir:²⁰⁵

203 İdâdîlerde Müslüman ve gayr-i müslim talebeler birlikte ders gördüğü için Tanzimat yıllarında idâdî programlarında din derslerine yer verilmemiştir. Bkz. “Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi”, mad. 33, 38. II. Abdülhamit döneminde idâdî programlarına din derslerinin konulmasının bu mekteplere gayr-i müslimlerin rağbetini azalttığı ifade edilmektedir. Bkz. BOA, Y. EE, 131/21, 16 Zilkâde 1313, s. 1.

204 **Vilâyât-ı Şâhâne'de Bulunan Leyli ve Neharî Mekâtib-i İdâdiyye Mahsus... Ders Programları**, s. 14, 20, 32.

205 **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 191. Salnâmede belirtildiğine göre, bu ders cetvelinin yedi senesi vilâyet leyli mekâtib-i idâdiyesine, ilk beş senesi vilâyet neharî mekâtib-i idâdiyesine, dördüncüden yedinci seneye kadar olan dört senesi mekteb-i mülkiyenin idâdî sınıflarıyla Dersaadet ve Üsküdar neharî idâdîlerine, ilk üç senesi de Dersaadet ve vilâyet rüşdiyelerine mahsustur.

Tablo 34

1898 Senesinde Yedi Yıllık İdâdilerde Okutulan Dersler

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ulûm-ı Diniye	3	2	2	2	2	1	2
Türkçe	7	6	4	3	2	-	-
Edebiyat ve Ahlâk	-	-	-	-	-	2	1
Kitâbet-i Resmiye	-	-	-	-	-	1	1
Arapça	1	2	2	2	2	1	1
Farsça	-	1	2	1	-	-	-
Fransızca	-	-	3	3	4	4	5
Kavânin	-	-	-	-	-	2	2
Hesap	2	2	2	2	1	-	-
Usûl-i Defteri	-	-	-	1	1	-	-
Cebir	-	-	-	-	2	2	-
Hendese	-	-	1	2	2	2	-
Müsellesat	-	-	-	-	-	-	1
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	1
Makine	-	-	-	-	-	-	1
Hikmet-i Tabiiye ve Kimya	-	-	-	-	-	3	3
Mevalid	-	-	-	-	-	2	2
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	1
Tarih	2	2	2	2	2	1	1
İlm-i Servet	-	-	-	-	-	-	2
Malûmât-ı Nâfia ve Hıfzı's-Sihha	1	1	1	1	1	-	-
Hüsni-i Hat	1	1	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1	1	-	-
Elsine	-	-	-	2	2	2	1

1898 senesine ait ders cetvelinde adı geçen “Edebiyat ve Ahlâk” dersinin saatleri, 1892 programına göre farklılık göstermektedir. Nitekim önceki programda son iki sene ikişer saat okutulan ahlâk dersi, burada altıncı sınıfta iki, yedinci sınıfta ise bir saat olarak yer almaktadır. 1316 maarif salnamesinde “Edebiyat ve Ahlâk” dersinin altıncı sene bir saat edebiyat, bir saat de ahlâk olarak okutulacağı; yedinci sene ise yalnız edebiyat olacağı ifade edilmektedir.²⁰⁶

Ahlâk dersi programında, “İlm-i ahlâkın tarifi ve mevzuu, hayır ve vazife-i nazife, vezâif-i şahsiyye, eşhâs beynindeki münasebet, vezâif-i umûmiye” konuları yer almaktadır. Konuların içeriğine bakıldığında öncelikle “İlm-i ahlâkın tarifi ve mevzuu” başlığı altında “vicdan ahlâkı, hayır ve şerrin hüsn-i temyizi, bu hislerin terbiye ile terakkisi, mesuliyet-i ahlâkiye, şerâit-i mesuliyet, derecât ve hududu, vezâif-i ahlâkiye, kanun-ı ahlâkın evsâf-ı mümeyyizesi, kâide-i ahlâkın tayini” şeklinde konuların işlendiği görülmektedir. “Hayır ve vazife-i nazife” ile ilgili olarak da “Şahs-ı insanın haysiyet-i zâtiyesi, hukuk ve vezâif beyinlerindeki münasebet, enva’ı vezâif, ahlâkın gayeti ve kuvve-i teyidiyesi, fazilet, saâdet, fazilet ile saadet beynindeki münasebet, zevk-i vicdanî, azab-ı vicdanî, mükâfât-ı uhreviye” gibi nazârî ahlâk konuları ele alınmaktadır.

“Vezâif-i şahsiyye” başlığı altında “kâide-i esâsiye, fezâil-i şahsiyye, itidal, hüsn-i tedbir, şecaât, sıdk, incâz-ı kavl ve va’ad, şeref-i zâtî, hayat, sa’y” gibi konular yer almaktadır. “Eşhâs beynindeki münasebet” başlığı da “ebnâ-yı nevi’nin hayatına hürmet, fiil-i katlin hurmeti, müdafa-i nefis, ebnâ-yı nevi’nin saâdet ve şöhetine taaddî etmemek, iftirâ, haset, ebnâ-yı nevi’nin mal ve mülküne taaddî etmemek”, ukûd ve mukâvelâtın mahkemiyeti, hasenât ve vezâif-i aile, evliya-yı ailenin vezâif-i mahsûsası, evladın velilerine karşı vezâifi, evladın yekdiğerine karşı vezâifi, hüsn-i aile” konularını ihtivâ etmektedir. Son olarak “Vezâif-i Umûmiye” konusunda da “kavânin-i memlekete itaat, vergi, hizmet-i askerîye” gibi vatandaşlık konuları anlatılmaktadır.²⁰⁷

Vilâyetlerde ve livâ merkezlerinde bulunan yatılı ve gündüzlü idâdî mekteplerine ait bir başka program da Mahmud Cevad tarafından verilmektedir. İlk beş yılı “Liva Merkezlerinde Bulunan Mekâtib-i İdâdiyenin Ders Programı” olarak belirtilen ve Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından düzeltilerek kaleme alınmış olan yedi senelik mekâtib-i idâdiyenin ders cetveli şu şekildedir:²⁰⁸

206 1316 Maarif Salnâmesi, s. 323; Mahmud Cevad, s. 335.

207 1316 Maarif Salnâmesi, s. 202.

208 Mahmud Cevad, s. 317-320.

Tablo 35

Vilâyetlerde ve Livâ Merkezlerinde Bulunan Yatılı ve Gündüzlü İdâdî Mekteplerin Maarif Nezâreti Tarafından Düzeltilerek Kaleme Alınan Ders Programı

DERSİN ADI	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6.Sene	7.Sene
Ulûm-ı Diniye	3	3	2	-	-	-	-
Arapça	3	3	3	3	2	-	-
Türkçe Kıraat	4	2	-	-	-	-	-
Lügat ve İmlâ	2	-	-	-	-	-	-
Hesap	2	2	2	-	-	-	-
Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-
Hüsn-i Hat	1	1	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1	1	1	1
Farsça	-	2	2	2	-	-	-
Kavâid-i Osmaniye	-	2	2	-	-	-	-
Tarih-i İslâm	-	2	-	-	-	-	-
Fransızca	-	-	4	6	6	6	3
Tarih-i Osmanî	-	-	3	-	-	-	-
Coğrafya-yı Osmanî	-	-	2	-	-	-	-
Hendese	-	-	2	2	3	2	2
Akâid ve Fıkıh	-	-	-	1	1	1	1
Usûl-i İnşâ ve Kitabet	-	-	-	2	2	-	-
Tarih-i Umûmî	-	-	-	2	2	2	2
Coğrafya-yı Umûmî	-	-	-	2	2	2	-
Hesab-ı Nazarî	-	-	-	3	-	-	-
Malûmât-ı Fenniye ve Mebâdi-i Ulûm-ı Tabiiye	-	-	-	-	3	-	-
Usûl-i Defterî	-	-	-	-	2	2	-
Belâgat	-	-	-	-	-	2	-
Cebir	-	-	-	-	-	2	1

Hikmet-i Tabîiye ve Kimya	-	-	-	-	-	3	2
Kavânîn	-	-	-	-	-	3	2
Edebiyat ve Ahlâk	-	-	-	-	-	-	2
İlm-i Mevâlid	-	-	-	-	-	-	3
Cerr-i Eskâl	-	-	-	-	-	-	2
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	2

İlk beş senesi liva merkezlerindeki gündüzlü idâdîlere, tamamı vilâyet merkezlerinde bulunan yatılı idâdîlere ait olan yukarıdaki programda “Ahlâk ve Edebiyat” dersinin bulunduğu görülmektedir. Daha önceki programlarda son iki sene yer alan Ahlâk ve Edebiyat adlı ders, Maarif Nezâreti tarafından düzeltilmiş olan bu programda sadece yedinci sene okutulmaktadır. Programdaki derslerin içeriğini de veren Mahmud Cevad, “Edebiyat ve Ahlâk” dersi hakkında da “Telhis’in tatbikatı icra ve münasip makaleler kaleme aldırılmakla beraber manzumeler hıfz ettirilecektir” açıklamasını yapmaktadır.²⁰⁹ Buradan derste ezberletilen manzumelerin ahlâkî içerikli olduğu anlaşılmaktadır.

1317 (1899) maarif salnamesinde “*Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak*” hazırlanmış olan tâlimat verilmektedir. Bu tâlimatta ilk beş senesi vilâyetlerde bulunan gündüzlü idâdîlere, tamamı ise yedi yıllık vilâyet yatılı idâdîlerine ait olan ders programı şu şekilde yer almaktadır.²¹⁰

209 Mahmud Cevad, s. 320.

210 **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 230; **Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umûmiye Nezâreti Cellesince Mukaddemen Tanzim ve Bu Def’a Ta’dil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Tâlimat**, Dâru'l-Hilâfeti'l Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1315, s. 5; Mahmud Cevad, s. 368. 1316 Maarif Salnâmesi'nde ve tâlimatta ders cetveli hakkında açıklama yapılmaktadır. Buna göre programın yedi senesi vilâyet leyli mekâtib-i idâdiyesine, ilk beş senesi vilâyet neharî mekâtib-i idâdiyesine, dördüncüden yedinci seneye kadar olan dört senesi mekteb-i mülkiyenin idâdî sınıflarıyla Dersaadet ve Üsküdar neharî idâdîlerine, ilk üç senesi de Dersaadet ve vilâyet rüşdiyelerine mahsustur.

Tablo 36

1899 Yılında Çıkarılan Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Tâlimat'ta Yer Alan Dersler ve Saatleri

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ulûm-ı Diniye	3	3	3	3	3	3	3
Türkçe	6	5	3	2	1	-	-
Ahlâk	1	1	-	1	1	1	-
Kitâbet-i Resmîye ve Edebiyat	-	-	-	-	-	2	2
Arapça	2	2	2	2	2	1	1
Farsça	-	2	2	2	1	-	-
Fransızca	-	-	3	3	4	4	5
Hulâsa-i Kavânin	-	-	-	-	-	1	-
Hesap	2	2	2	2	1	-	-
Usûl-i Defteri	-	-	-	-	1	-	-
Cebir ve Müsellesat	-	-	1	1	2	1	-
Hendese	-	-	1	2	2	2	-
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	1
Mihanik, Fizik ve Kimya	-	-	-	-	-	3	3
Mevâlid	-	-	-	-	-	-	4
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	1
Tarih	-	2	2	2	2	1	1
İlm-i Servet	-	-	-	-	-	1	1
İlm-i Eşya	1	1	1	1	1	-	-
Hıfzı's-Sihha	-	-	1	1	-	-	1
Hüs-n-i Hat	2	1	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1	1	-
Elsine	-	-	-	2	2	2	1

Önceki programlarda “Edebiyat ve Ahlâk” olarak verilen ders, yukarıdaki programda “Ahlâk” adıyla yer almakta; aynı zamanda ders saatinin de arttırılmış olduğu görülmektedir. Yukarıda verilen ders programına göre ahlâk dersi bu mekteplerin hem rüşdiye hem de idâdî kısımlarında bulunmaktadır. Rüşdiye kısmını oluşturan ilk üç senenin bir ve ikinci sınıfında birer saat; idâdî kısmın ise dört, beş ve altıncı senesinde birer saat okutulmaktadır.

Tâlimatta bütün derslerle birlikte ahlâk dersinin muhtevası da verilmiştir. Bu derste okutulacak kitapların isimleri her sene için ayrı ayrı düzenlenmiştir. Birinci sene Mustafa Hâmi Paşa'ya ait *Musahhah Vezâif-i Etfâl*, ikinci sene Ali İrfan (Ağribozi) tarafından kaleme alınan *Rehber-i Ahlâk* adlı risaleler okutulacaktır. İlk üç senenin programı aynı zamanda rüşdiyeye de ait olduğu için adı geçen iki eser rüşdiyelere göre hazırlanmıştır. Dördüncü sene Yağlıkçızâde Ahmed Rifat'ın (ö. 1895) *Bergüzâr-ı Ahlâk*, beşinci sene Mehmet Said'e ait *Ahlâk-ı Hamide* ve altıncı sene de Abdurrahman Şeref'in *İlm-i Ahlâk* adlı eserleri tâlim edilecektir.²¹¹

1318 (1900) tarihli maarif salnâmesinde yer alan idâdî ders programı yukarıda verilmiş olan 1899 senesine ait ders cetveli ile aynı olup dersler ve saatleri arasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Programda yer alan ahlâk dersinde okutulan eserler idâdîler için hazırlanmış olan tâlimatta verildiği şekildedir.²¹²

1319 (1901) maarif salnâmesinde verilen “*Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdiyede Beher Hafta Okunacak Ulûm ve Fünûnun Aded-i Dürûsunu Mübeyyen Tanzim Olunan Cetvel*” 1317 ve 1318 maarif salnâmelerinde yer alan ders cetvelleri ile aynıdır.²¹³ Yedi senelik ders programında ahlâk dersi, diğer programlarda olduğu gibi birinci, ikinci, dört, beş ve altıncı senelerde birer saat olarak verilmiştir.

1902 yılında idâdîlerde okutulan Ulûm-ı Diniye ve Ahlâk dersleri yetersiz görüldüğünden Farsça, Coğrafya ve Fransızca derslerinden birer saat alınarak bu derslerin saatlerinin arttırılmasına karar verilmiştir.²¹⁴ Buna göre 1902 senesi-

211 **Leyli ve Nehari Umûm Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus... Ders Programları ile Tâlimattır**, s. 13-14; **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 202; **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 242. Burada adı geçen eserlerden *Rehber-i Ahlâk*, rüşdiye mekteplerinin ahlâk dersi kitapları arasında ele alınmıştır. *Musahhah Vezâif-i Etfâl*, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, *Ahlâk-ı Hamide* ve *İlm-i Ahlâk* ise idâdî mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitapları ile birlikte değerlendirilmiştir.

212 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 308, 367-369.

213 **1319 Maarif Salnâmesi**, s. 138.

214 BOA, Y. EE, 131/21, 16 Zâ 1313, s. 1.

ne ait beş yıllık idâdî mekteplerine ait bir programda ahlâk dersinin bir ve ikinci sınıfta okutulmadığı, üç ve dördüncü sene birer saat, beşinci sene ise iki saat olarak okutulduğu görülmektedir. İlk üç senesi rüşdiye, son iki senesi de idâdî olan gündüzlü, beş senelik idâdî mektepler için hazırlanmış olan ders programı şu şekilde verilmektedir:²¹⁵

Tablo 37

1902 Tarihli Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdiyede Beher Hafta Okunacak Ulûm ve Fünûnun Aded-i Dürûsunu Mübeyyen Tanzim Olunan Cetvel

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene
Ulûm-ı Diniye	4	4	4	3	3
Ahlâk	-	-	1	1	2
Arapça	2	2	2	1	-
Farsça	1	1	-	-	-
Türkçe	3	1	1	1	1
Fransızca	3	3	3	3	3
Hesap	3	2	-	-	-
Hendese	-	-	2	2	-
Coğrafya	2	2	2	1	-
Tarih-i Osmanî	-	-	-	1	1
Usûl-i Defteri	-	-	1	1	-
Kitabet	-	2	2	1	1
Cebir	-	-	2	2	-
Müsellesat	-	-	-	1	-
Hendese	1	2	2	2	1
Mihanik	-	-	-	-	1
Fizik	-	-	-	2	2
Kimya	-	-	-	2	2
Kozmografya	-	-	-	-	1

215 BOA. Y. A. Res., 117/76, 9 Ca 1320, s. 7.

Mevâlid	-	-	-	-	4
Ziraiye ve Sıhhiye	2	2	2	-	-
İlm-i Servet	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	1	1	1	-	-
Hülâsa-i Niz. Mülkiye	-	-	-	1	1
Resim	1	1	1	-	-

1902 yılında idâdî dersleri, eğitim süresine göre fazla olduğu ve talebeye ağır geldiği gerekçesiyle altı ve sekiz yıllık olarak düzenlenmiş ve idâdîlerde ziraat ve sanayi şubeleri açılmıştır. Ancak bu uygulama uzun sürmemiş, 1906 yılında yeniden eski yapıya dönmüştür.²¹⁶

1903 yılında II. Abdülhamit'in emriyle bütün okullarda din ve ahlâk derslerinin saatleri arttırılmıştır. Sekiz yıl olarak düzenlenmiş olan yatılı idâdîlerin programına "Ulûm-ı Diniye ve Ahlâkiye" adıyla bir ders konulmuştur. Bu program II. Abdülhamit devrinin son uygulaması olup derslerin haftalık dağılımı şu şekildedir.²¹⁷

Tablo 38

1903 Yılında İdâdî Derslerinde Yapılan Değişiklik Neticesinde Oluşan Programda Ders Adları ve Saatleri

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene	8. Sene
Ulûm-ı Diniye ve Ahlâkiye	3	3	3	3	3	3	3	3
Arapça	2	2	2	2	2	2	1	-
Farsça	-	2	2	2	2	-	-	-

216 Ayas, s. 389; Ergün, s. 24-25; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 131; C. Öztürk, "İdâdî", **DİA**, C. 21, s. 465.

217 Ergin, C. 3, s. 930-931; Kodaman, s. 132-133; Yücel, s. 145. Bu programın sekiz senesi vilâyetlerdeki yatılı idâdîlere, ilk altı senesi vilâyetlerle sancaklardaki yatısız idâdîlere, dördüncü seneden sekizinci seneye kadar olan beş senelik kısmı İstanbul idâdîleri ile ibtidâî, rüşdî ve idâdî sınıfları olan Nümûne-i Terakkî'nin idâdî sınıflarına ve ilk üç senesi de İstanbul ve vilâyetlerdeki rüşdiyelere tahsis edilmiştir.

Türkçe	6	5	3	3	-	-	-	-
Kitâbet	-	-	-	-	2	2	1	1
Usûl-i Tahrir	-	-	-	-	-	-	1	2
Fransızca	-	-	3	3	3	3	4	4
Kavânin	-	-	-	-	-	-	1	1
İlm-i Servet	-	-	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	3	2	-	-	-
Hendese	-	-	1	1	1	2	2	1
Cebir	-	-	-	-	-	2	2	-
Müsellesat	-	-	-	-	-	-	1	-
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	-	1
Mihanik	-	-	-	-	-	-	-	1
Fizik	-	-	-	-	-	-	2	2
Kimya	-	-	-	-	-	-	2	2
Mevalid	-	-	-	-	-	-	-	4
İlm-i Eşya	1	1	1	-	-	-	-	-
Malûmât-ı Ziraiye ve Sıhhiye	-	-	2	2	2	-	-	
Coğrafya	2	2	2	2	2	3	1	-
Tarih-i İslâm ve Osmanî	-	2	2	-	2	2	1	1
Usûl-i Defteri	-	-	-	-	-	1	1	1
Hüsn-i Hat	2	1	1	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1	1	1	-	-
Elsine	-	-	-	2	2	2	1	1

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi ahlâk dersi, Ulûm-ı Diniye ile birlikte verilmekte; birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar haftada üç saat olarak okutulmaktadır. Bu uygulama çok sürmemiş; sekiz yıla çıkarılan idâdîler tekrar yedi yıl, altı yıl olanlar da beş yıl olarak eğitim öğretim yapmışlardır. İdâdî programındaki ahlâk dersi de din dersinden ayrı okutulmuştur.

1908'den sonra maarif sisteminde yapılan yenilikler, aynı zamanda yaşanan bocalamalar idâdileri de etkilemiştir.²¹⁸ En son sekiz ve altı yıl olarak düzenlenmiş olan idâdî programları, II. Meşrutiyet döneminde yeniden beş ve yedi yıl olmak üzere eski haline getirilmiştir. Livalardaki idâdîler, beş yıllık olup bunların ilk üç yılı rüşdiye, iki yılı da idâdî öğretimine ayrılmıştır. Bu okulların amacı ise bulunduğu mahallin işlerini idare edecek, imarını yapacak eleman yetiştirmektir. Beş yıllık idâdîlerin haftalık ders dağılımları şu şekilde belirlenmiştir:²¹⁹

Tablo 39

1910-1911 Eğitim öğretim Yılına Ait Beş Yıllık İdâdîlerin Ders Programı

DERSİN ADI	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	3	2	1	-	-
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	1	1
Hesap	3	2	1	3	3
Hendese	-	1	2	3	3
İlm-i Eşya	3	3	-	-	-
Hikmet-i Tabiiye	-	-	1	2	2
Tarih-i Tabîî	-	-	2	2	1
Hıfzı's-Sihha	-	-	-	-	1
Coğrafya	2	2	2	2	2
Tarih	2	2	2	2	2
Arapça	2	2	2	1	1
Türkçe	5	5	4	3	2
Fransızca	1	2	2	4	4
Malûmât-ı Medeniye	1	1	-	-	-
Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye	-	-	1	1	-
Malûmât-ı İktisadiye	-	-	-	-	1
Malûmât-ı Kânûniye	-	-	-	-	1
Ziraat	-	-	1	-	-
Usûl-i Defterî	-	-	1	1	-

218 Ergin, C. 4, s. 1423.

219 Ergün, s. 218; Yücel, s. 148.

Evrak ve Muhaberat-ı Ticarî	-	-	-	-	1
Arapça	2	2	2	2	2
Rumca	2	2	2	2	2
Bulgarca	2	2	2	2	2
Ermenice	2	2	2	2	2
Hat (Rik'a ve Sülüs)	1	1	1	1	1

Yukandaki program “1325-1326 (1910-1911) sene-i tedrisiyesine mahsus olmak üzere erbâb-ı ihtisastan müteşekkil komisyonlar tarafından mekâtib-i idâdiye tedrisatı için tertip edilip meclis-i maarifce bi't-tetkik kabul olunan müfredat programı”dır. Görüldüğü gibi beş yıllık idâdîlerin üçüncü ve dördüncü senelelerinde birer saat ve din dersinden ayrı bir ahlâk dersi okutulmaktadır. Daha önceki programlardan farklı olarak bu dersin isim ve muhteva değiştirdiği farkedilmektedir. Ayrıca ders saatinde de azalma olduğu dikkat çekmektedir. Programda yer alan ahlâk dersi, “Ahlâk ve Mâlûmât-ı Medeniye” adıyla diğer ahlâk derslerinden ayrılmaktadır. Senelere göre fasıllar halinde düzenlenmiş olan dersin dördüncü seneye ait konu başlıkları şu şekildedir: “İnsan, mükellefât-ı akliye, ahlâk, terbiye, vazife-i mesûliyet, vazifenin envâr; vezâif-i nefsiyye, vezâif-i beytiyye...”

Beşinci sene yine hafta da bir saat okutulan dersin konuları da bir önceki senenin devamı gibidir. “Vezâif-i İctimaiyye” başlığı altında, “hükûmet ve vezâifi, devlet ve hükûmet, teşkilat-ı hükûmet, belediyeler, askerlik, kanun, kanuna itaat, vergi ve enva'ı ve mâhiyeti, kuvve-i hükûmet, eşkâl-i hükûmet, istibdat, inkılap, irtica, kanun-ı esâsî...” şeklinde konular ele alınmaktadır. Yine aynı senenin konularından olarak “Vezâif-i İnsaniyye” başlığı altında da, “şahsiyyet-i kanuniyye, tasarrufat-ı şahsiyye, hayat ve hukuk-ı tasarrufiyat-ı beşer, ecnebilere karşı vazifemiz, âdâb-ı muaşeret, himaye-i hayvanât” gibi konular işlenmektedir.²²⁰ İkinci seneye ait konular, ahlâk dersinin II. Meşrutîyet'ten sonra vatandaşlık bilgilerini de ihtiva ettiğini, ayrıca siyasî değişikliğin ders kitaplarını da etkilediğini göstermektedir.

Vilâyet merkezlerindeki ilk üç yılı rüşdiye, dört yılı da idâdî öğretimine ayrılmış olan yedi yıllık idâdîlerin 1911 yılında uyguladıkları ders programı ise şu şekildedir:²²¹

220 **Mekâtib-i İdâdiyede Tedris Olunan Ulûm ve Fünûn'un Müfredat Programı**, Numara 6, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327, s. 126-128.

221 **Mekâtib-i İdâdiyede Tedris Olunan Ulûm ve Fünûn'un Müfredat Programı**, s.y.

Tablo 40

**1911 Yılında Vilâyet Merkezlerindeki Yedi Yıllık İdâdilerde
Uygulanan Ders Programı**

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	-	2	1	-	-	-	-
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	2	2	2
Hesap	2	2	2	3	-	-	-
Hendese	-	1	2	1	2	1	1
Cebir ve Müsellesat	-	-	-	-	2	1	-
Malûmât-ı Fenniye	2	1	2	1	1	2	3
Hikmet-i Tabiîye ve Mekanik	-	-	-	-	-	2	3
Kimya	-	-	-	-	-	2	1
Tarih-i Tabîî	-	-	-	-	-	-	1
Hıfzı's-Sıhha	-	-	-	-	-	-	1
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	-
Tarih	2	2	2	2	2	2	3
Arapça	3	2	1	2	2	2	2
Farsça	-	1	1	2	1	-	-
Türkçe	6	5	4	4	3	-	-
Fransızca	-	1	2	4	5	-	-
Malûmât-ı Medeniye	-	1	1	-	1	3	3
Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye	-	-	-	1	1	1	1
Malûmât-ı İktisadiye	-	-	-	-	-	-	-
Arapça	-	-	-	2	2	1	1
Rumca	-	-	-	2	2	2	2
Bulgarca	-	-	-	2	2	2	2
Ermenice	-	-	-	2	2	2	2
Hat (Rik'a ve Sülüs)	1	1	1	1	1	2	2

Yukarıdaki ders cetvelinde görüldüğü gibi vilâyet merkezlerindeki yedi yıllık idâdîlerde de “Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye” adıyla bir ders bulunmaktadır. Dolayısıyla beş yıllık idâdîler ile yedi yıllık idâdîlerde aynı ahlâk dersinin işlendiği anlaşılmaktadır. Dersin saatleri üçüncü sınıftan yedinci sınıfa kadar son dört sene birer saat olarak belirlenmiştir.

Vilâyet merkezlerindeki yedi yıllık idâdîler II. Meşrutiyet döneminde iki aşamalı bir çalışmayla “sultânî” veya “lise”ye çevrilmiş; programları da buna göre düzenlenmiştir. Sancaklarda bulunan beş yıllık idâdîlerde de 1913 yılından itibaren düzenlemeler yapılmıştır. 1913 “*Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*” ile rüşdiyelerin ilköğretime dâhil edilmesiyle birlikte idâdîler, ibtidâîlere dayalı muhtelif gayeli okullar olarak teşkilatlandırılmıştır. Yeni programa göre talebeler, ilk sınıfta temel dersleri birlikte görmekte; eğitim programı daha sonra umumî, ziraat, ticaret ve sanat olarak kollara ayrılmakta idi. İbtidâîler üzerinde üç yıllık eğitim süresi olan idâdîler, nazârî olarak yeni bir programla faaliyetlerine başlamakla beraber, I. Dünya Savaşı nedeniyle mesleğe yönelik dallarının açılması sayılı yerlerde mümkün olmuş ve bu okullar, imtihanla liselere öğrenci gönderebilen bir ortaöğretim basamağı olarak varlıklarını, Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar devam ettirebilmişlerdir. 1923 yılında genel orta öğretim kurumlarının hepsine lise adının verilmesi kararlaştırılarak son düzenleme yapılmıştır.²²²

1908 yılına gelinceye kadar kızlar için var olan mektepler, sıbyan mektepleri, 1858 senesinde açılan İnâs Rüşdiyesi, 1870’te açılan Kız Sanayi Mektebi ile yine bu tarihte faaliyete geçen Dârümuallimât’tan ibaretti. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’da bir kız mektebi açılması fikri gündeme gelmiş; çocuk bahçesi, ibtidâî, rüşdî ve idâdî sınıflarını ihtiva eden İnâs İttihad-ı Osmanî Mektebi bu şekilde ortaya çıkmıştır. 1911 senesinde Aksaray’daki Dârümuallimât’ın yanması üzerine bu mektep rüşdiyeyi de içinde barındıran ve üç yıllık eğitim veren kız idâdisine çevrilmiştir. İdâdî sınıflarının dersleri; Türkçe, Riyaziye, Tabiiye, Tarih, Coğrafya, Mevalid, Nebatat, Tabakat, Hayvanat, Resim ve Fransızca olarak belirlenmiştir. 1913-1914 öğretim yılından itibaren on yıllık sultânî haline getirilen bu okul önce İstanbul İnâs Sultânîsi, ardından Bezmiâlem Valide Sultan Sultânîsi adını almıştır.²²³ Kız rüşdiyelerinde ihmal edilmeyen ahlâk dersinin kız idâdisinde olmadığı görülmektedir. Ancak mektebin rüşdiye kısmında ahlâk dersinin okutulduğu düşünülmektedir.

222 Ergün, s. 220; C. Öztürk, “İdâdî”, *DİA*, C. 21, s. 465-466; Unat, s. 46.

223 Ergin, C. 4, s. 1427-1432; C. Öztürk, a.g.e., s. 466.

Netice itibarıyla 1872 yılında maarif hayatında yerini alan ve ortaöğretim seviyesinde eğitim yapan idâdîler, Müslüman ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim görecekları bir kurum olarak açılmıştır. Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde idâdîlerde okutulması öngörülen dersler arasında ahlâk der-si yer almamaktadır. İlk açıldıkları tarihte uygulanan idâdî ders programlarında da ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi başlangıçta üç yıllık eğitim kurumları olarak açılan idâdîler, II. Abdülhamit döneminde rüşdiyeyi ihtiva eden beş ve yedi yıllık mektepler olarak yeniden düzenlenmişlerdir. 1892'de hazırlanan yeni programda yedi yıllık idâdîlerin son iki senesinde "Edebiyat ve Ahlâk" adıyla bir ders yer almıştır. 1898 maarif salnâmesinde de aynı ders hala programda bulunmaktadır. 1899 senesinde ise Edebiyat dersinden ayrı bir Ahlâk dersi okutulmuştur. 1902'de altı ve sekiz yıllık olmak üzere yeniden düzenlenen idâdîlerin mevcut din ve ahlâk dersleri yetersiz görülerek saatleri arttırılmış ve "Ulûm-ı Diniye ve Ahlâkiye" adıyla din ve ahlâk dersleri birlikte okutulmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra idâdîler tekrar beş ve yedi yıl olarak eğitim öğretim vermeye başlamış ve 1913 tarihine kadar her iki ders birlikte verilmiştir. 1913'ten sonra "Ahlâk ve Mâlûmât-ı Medeniye" şeklinde adı değişen ahlâk dersi, Ulûm-ı Diniye dersinden de ayrılmıştır. Cumhuriyet döneminde bütün ortaöğretim kurumlarına "lise" adı verilinceye kadar idâdîlerde "Ahlâk ve Mâlûmât-ı Medeniye" dersi okutulmuştur.

B. Sultânîlerde Ahlâk Dersleri

Osmanlı Devleti'nde idâdîlerden başka ortaöğretimin gerçekleştirildiği ikinci bir eğitim kurumu sultânîlerdir. İlk sultânî, idâdîlerden önce açılmış; daha sonra Maarif Nizamnâmesi'nde rüşdiye mekteplerinin üzerinde, sultânî mekteplerinin altında bir mektep olarak idâdîlerin açılması öngörülmüştür. 1868'de açılan ilk sultânî, Galatasaray Mekteb-i Sultânî'si'dir. İstanbul dışındaki vilâyetlerde sultânîlerin açılabilmesi ancak II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşebilmiştir.

Batılı anlamda bir okul açma ve Osmanlı milliyeti ideolojisini geliştirmek için bir adım niteliğinde olan ve Tevfik Fikret'in "Şarkın Garp ufkuna ilk açılan bir penceresi" diye vasıflandırdığı Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi, kuruluş amacı, programları ve idare şekli ile kendine has bir kurum olduğu için diğer sultânîlerden farklı bir özellik taşımaktadır. Bu nedenle vilâyet sultânîleri ile Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.²²⁴

224 Bilim, s. 53; Kansu, I. Kitap, s. 116; Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", **DİA**, C. 13, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 323.

1. Mekteb-i Sultânî

1848'den itibaren yükseköğretime talebe hazırlayacak bir kurum olarak rüşdiyeler açılmaya başlamış; ancak bu mekteplerin beklenen ihtiyacı karşılayamayacağı anlaşıncı rüşdiyeden daha üstün eğitim öğretim verecek ve Müslüman öğrencilerle birlikte gayr-i müslim öğrencilerin de okuyabileceği kurumlar açma yoluna gidilmiştir. Osmanlı tebaasının farklı dinlere mensup çocuklarının birlikte okumaları sakıncalı görüldüğünden bu iki sınıfın okuduğu ortak mektepler mevcut değildi. 1856 Islahat Fermanı'nın bir gereği olarak Osmanlı tebaasının eşit şartlarda eğitim hizmetlerinden yararlanabilmeleri ve Osmanlı birliğini sağlamak amacıyla sıbyan ve rüşdiyelerde, aynı mekteplerde okuyan Müslüman ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim almaları için daha yüksek bir öğretim kademesi gerekiyordu.²²⁵

Adı önce "Mekteb-i Umumi-i İdâdî" olan Mekteb-i Sultânî'nin, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in 1867'de Fransa'ya bir sergiyi ziyaret maksadıyla yaptığı seyahatin etkisiyle açıldığı belirtilmekle beraber, bu geziden evvel Fransa'nın 22 Şubat 1867'de Bâb-ı Âliye, eğitimde ıslahat yapılması hususunda verdiği notanın başlıca açılış sebebi olduğu zikredilmektedir. Nitekim Fransız maarifi, açılmasını istediği mektebin programını bile tanzim etmiş; Bâb-ı Âli de bazı derslerin Türkçe okutulması karşılığında Fransa'nın teklifini kabul etmiştir.²²⁶

Abdüllatif Suphi Bey'in (ö. 1886) maarif bakanlığı zamanında "Devlet hizmetlerinin her nev'ine kesb-i kabiliyet ve mekâtib-i âliyede ikmâl-i malûmâta tahsil-i liyakat eylemek üzere", Avrupa liselerine muadil ve Fransa mektepleri programlarına mutabık olup Türkçe ile Fransızca'nın aynı derecede tedris edilmesi gayesiyle ve "Mekteb-i Sultânî" ünvanıyla tesisi kararlaştırılmış olan mektep, 1284 (1868) senesinde Galatasaray'da küşâd edilmiştir.²²⁷

225 Kodaman, s. 133-134; Yücel, s. 9; Alkan, s. 7; Unat, s. 47; Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", **DİA**, C. 19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 189; Edouard Philippe Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Ali Reşad (çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, s. 248-249.

226 Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", **DİA**, C. 13, s. 324.

227 Mahmud Cevad, 2002, s. 80. Galatasaray Mekteb-i Sultânî'si 1 Eylül 1868'de açılmış bir ortaöğretim kurumu olmakla beraber bu adla ve aynı yerde daha önce eğitim öğretim yapmış olan en eski mektep, II. Bayezit zamanında 1481'de açılmış olan Galatasaray Enderun Mektebi'dir. Ergin, C. 2, s. 481; Ziyad Ebu'z-Ziya ve S. Kozikoğlu, **1921-1933 Galatasaray Tarihçesi**, İstanbul, 1985, s. 9-10; Emel Engin, **Mekteb-i Sultânî'den Galatasaray Lisesi'ne**, İstanbul: Giza Yayınları, 2008, s. 16-17.

27 Nisan 1868'de Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Türkçe, Rumca ve Ermenice on maddelik nizamnâmesi yayınlanmıştır. Nizamnâmede ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin “her sınıf teb’a-i saltanat-ı seniyye etfâlinin” eğitim öğretim görecekleri; mektepten mezun olanların her türlü devlet hizmetinde görev alabileceği, ihtiyacı olan talebeye üç yıl hazırlık verileceği ve mektep tahsil müddetinin beş yıl olacağı belirtilmektedir. Gerekli görüldüğü takdirde mesleğe dair dersler gösterilmek üzere bir yıl daha ilave olunacaktır. Mektebin eğitim süresi daha sonra beş yıldan altı yıla çıkarılmış ve mektep dokuz yıl olmuştur. Mektebe 9-13 yaş arası çocuklar alınacak; 13 yaşını geçmiş çocuklar imtihana tabi tutulduktan sonra Mekteb-i Sultânî'ye girebilecektir.

Mekteb-i Sultânî'de eğitim Fransızca yapılacaktır; bazı dersler Türkçe gösterilecektir. Mektebin müdürü ve hocaları Fransız olmakla birlikte Müslüman bir müdürün de “müdür-i sâni” olarak tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bu mektebe doğal olarak Türkler'den zengin aileler çocuklarını gönderirken gerek mektep ücretinin yüksekliği gerek Müslümanlarla Hristiyan çocukların birlikte okuması, her iki çevrede de kaygı uyandırdığından ilk zamanlarda mektebe çok rağbet olmamıştır. Mektebe rağbeti arttırmak için bir takım tedbir ve kararlar alındıktan sonra 1 Eylül 1868'de Galatasaray binasında tedrisata başlanmıştır. Mektebin ilk Fransız müdüründen sonra yerine Türk-Hristiyan müdürler getirilmiş ve 1876'dan itibaren de Türk-Müslüman müdürler mektebi idare etmiştir.²²⁸

Beyoğlu'nda bulunan Galata Sarayı'nda eğitime başladığı için Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi adını alan mektebin nizamnâmesinde okutulacak dersler verilmektedir. Nizamnâmeye göre mektep dersleri; bütün eğitim süresince Lisân-ı Osmanî, Fransız Dili ve Edebiyatı, Ahlâk ve Âdâb²²⁹, Kavânin, Latin Lisanı (tıp

228 Mekteb-i Sultânî'ye en çok rağbet edenler Bulgarlar olmuş; ancak Yahudiler çocuklarını bu mektebe hiç göndermemiştir. Ergin, C. 2, s. 481- 484, 486; Karal, C. 7, s. 203-204; Akyüz, s. 145-146; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (hzl.), İstanbul: YKY, 2010, s. 236-237; Kansu, I. Kitap, s. 117; Kodaman, s. 134, 139; İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu”, **Belleten**, VII/2, Ankara, 1943, s. 317, 330-332; Bilim, s. 53; Unat, s. 47; Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, **DİA**, C. 13, s. 324.

229 **Düstûr**, 1. Tertib. C. II, s. 245-248' de yeralan “Mekteb-i Sultânî Nizamâtını Havâ İlannâme”nin dördüncü maddesi mektepte tedris olunacak derslerle alakalı olup bunlar arasında “Ahlâk ve Âdab” dersi bulunmamaktadır. Cahit Yalçın Bilim de *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma* adlı eserinin 54. sayfasında İstanbul Gazetesi 16, 17, 18 Muharrem 1285 tarihli 323, 324, 325 sayılı nüshalarını kaynak göstererek ders adlarını verirken ahlâk dersine yer vermemiştir. Yine Nâfi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında*

ve eczalık ilimlerinin tahsiline lâzım olacak kadar) İştikâkât-ı Yunaniye, Tarih-i Osmanî ve Umumî, Coğrafya (umumî coğrafya ile Osmanlı Devleti'nin ziraat, ticaret, zanaat ve idarî coğrafyası), Riyâziyyât-ı Âdiyye ve Âliyye, İlm-i Heyet, Cerr-i Eskâl ve Cihet-i Ameliyâtı, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya, Tarih-i Tabîi (İlm-i Mevâlid), Mebâdi-i İlm-i Hukuk, İlm-i İdâre-i Mülkiyye, Mebâdi-i İlm-i Hitâbet ve Edebiyyât, Resm-i Hattî ve Resm-i Âdî, Muhasebe, Defter Tutma ve Mevâdd-ı Ticâret şeklinde belirlenmiştir.

Nizamnâme'de belirtilen bir başka husus, din eğitimi ile alakalıdır. Her öğrencinin mensup olduğu din ve mezhebin âyin ve ibadetlerini ifâ edebilmeleri için kendi mabetlerine gönderileceği ve ailelerin talebi üzerine cemaat reislerinin dinî vecibeleri öğreteceği bildirilmektedir:

“Her sınıf şâkirdân mensub olduğu millet ve mezhebinin âyin ve âdâtını ifaya mecbur olacağından millet-i Müslime şâkirdânı mekteb-i mahsus olan câmi-i şerife devam ittirilüp vezâif-i diniyelerini tâlim itmek üzere mektebde mahsus bir hoca bulunacaktır. Kezâlik millet-i gayr-i Müslime şâkirdânı dahi mensûb oldukları mabetlere gönderilüp vezâif-i mezhebiyelerini cemaat rüesaları ile familyalarının matlubu vechle tâlim ettirilecektir.”²³⁰

Mekteb-i Sultânî'de okutulacak dersler ile ilgili ilk resmî belge 27 Nisan 1868'de Takvim-i Vekâyî'de yayınlanmış; ancak ders içerikleri hakkında bilgi verilmemiştir. Mektebin nizamnâmesinde “Ahlâk ve Âdab” adıyla yer alan ders, bu

Bir Deneme adlı eserinin 1. cildinin 119. sayfasında “Takvim-i Vekâyî gazetesinde derc olunan nizamnâmesinden muttâlî olduğumuza göre mektepte okutulması takarrür eden dersler şunlardır” diyerek verdiği dersler arasında “Ahlâk ve Âdab” dersi yer almamaktadır. Ancak İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu” adlı yazısında Mekteb-i Sultânî Nizamnâmesi'ni Türkçe (Eski harflerle), Ermenice ve Rumca olarak vermektedir. Burada verilen nizamnâme incelendiğinde, dördüncü maddede “salisen ahlâk ve âdab” ifadesinin yer aldığı dikkat çekmektedir. Sungu, *Belleten*'de yer alan yazısında sayfa 336'dan sonra, “Galatasaray Lisesi'nin kuruluşunda hükümet tarafından neşr olunan nizamnâmenin Türkçe metni” şeklinde nizamnâmeye yer vermiştir.

- 230 “Mekteb-i Sultânî Nizamâtını Hâvi İlanname” için bkz. **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 107-112. 1317 ve 1318 Maarif Salnâmeleri'nde de yer alan nizamnâme, tadil edilen şekliyle verilmiştir. **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 138-141; Adnan Şişman, **Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1989, 53-56; Sungu, s. 325. İhsan Sungu'nun makalesi hükümet tarafından neşr olunan nizamnâmenin Türkçe, Rumca ve Ermenice metinlerini de ihtiva etmektedir.

belgede bulunmamaktadır. Diğer dersler şu şekilde verilmiştir: Lisân-ı Osmanî, Tevârih-i Osmâniye ve Umûmiye, Umûm Coğrafya ile Memâlik-i Mahrûsa-i Şahâne'nin Ziraat ve Sınâât ve Ahvâl-i Mülkiye Coğrafyası, Riyâziyât-ı Âdiye ve Âliye, Muhasebe ve Defter Tutmak ve Mevâd-ı Ticaret Dersleri, Hikmet-i Tabiye ve Kimya, Cerr-i Eskal, Hukuk-ı Nâs ve Hukuk-ı İdare-i Mülkiye, Fransız Lisânı, Kavânin-i Umûmiye, Latin Lisânı'nın Mebâdisi (tıp ve eczacılık fenlerinin tahsiline lâzım olacak kadar), İştikakât-ı Yunaniye, Servet-i Mîlel, Resm-i Hattî ve Sanat-ı Resim, Riyâziyât-ı Bedeniye, Nebâtât Fenleri.²³¹

1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde sultânîlerin vilâyet merkezlerinde açılması kararlaştırılmışsa da hemen uygulamaya geçilememiş; ilk mezunlarını 1870-1871 öğretim yılı sonunda veren Mekteb-i Sultânî uzun süre tek başına lise öğretimi vermeye devam etmiştir. 1 Şubat 1871'de Fransız hükûmeti Mekteb-i Sultânî diplomasının Fransız liseleri diplomalarına denk olduğunu kabul etmiştir.²³²

1874-1875 yıllarında, Sava Paşa'nın (ö. 1900) müdürlüğü döneminde Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi bünyesinde hukuk, fen ve edebiyat yüksekokullarından oluşan Dârülfünûn-ı Sultânî eğitim öğretime başlamıştır. Mekteb-i Sultânî 1291 (1875) sene-i hicriyesi tevzi-i mükâfat cetveline bakıldığında dersler arasında daha önce adı geçen "Ahlâk" dersinin yer almadığı görülmektedir.²³³ Ancak daha sonraki yıllarda sultânîlerle ilgili olarak yapılan düzenlemelerde Türkçe dersleri arasında "İlm-i Ahlâk" ile "Ahlâk ve Mantık" derslerinin okutulduğu bilinmektedir.²³⁴

II. Abdülhamit döneminde mektebin eski haliyle öğretimine devam etmesinde bazı sakıncalar görülerek öğretmen kadrosunu değiştirmek ve öğretimi ıslâh için somut tedbirler alınmıştır. 1876'da Türk müdürler tayin edilmiş ve Said Paşa'nın teklifiyle mektep ders programında değişiklikler yapılmıştır.²³⁵

231 **Takvim-i Vekâyi**, Sene: 1285, No: 964, s. 1; Vahdettin Engin, **1868'den 1923'e Mekteb-i Sultânî**, İstanbul: Galatasaraylılar Derneği Yayınları, 2003, s. 62; **Mekteb-i Sultânî'nin 50. Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1919, s. 30; Kansu, I. Kitap, s. 119-120.

232 Şisman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", **DİA**, C. 13, s. 325.

233 **Mekteb-i Sultânî Tevzi Mükâfat Cetveli**, Matbaa-i Amire, 1291; Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", **DİA**, C. 13, s. 325.

234 Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, s. 103-104.

235 Kodaman, s. 136, 138; Said Paşa, C. 1, s. 399-400.

1877'de ilk defa bir Türk müdür olarak Ali Suâvi Efendi (ö. 1878) tayin olduktan sonra hem Türk öğrencilerin sayısında artış olmuş; hem de mektep programına Arapça, Farsça, Belâgat-ı Osmaniye ve Ulûm-ı Diniye gibi derslerin konulmasıyla Türk öğretmenlerin sayıları artmıştır. Mektep, Osmanlı Devleti'nde öğretmen kadrosu bakımından çok iyi seviyede bir mektep oluşuyla dikkat çekmiştir ki bunda Fransız öğretmenlerin büyük rolü olduğu bilinmektedir.²³⁶

Sultânilerin yaygınlaşması ancak II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşebilmiştir.²³⁷ Kuruluş döneminden 1911 yılında yeniden yapılan düzenlemeye kadar, birkaç dersin ilave edilmesi veya çıkarılması dışında mektebin müfredat programı üzerinde fazla oynama yapılmamıştır. Daha önce belirtildiği gibi Mekteb-i Sultânî'nin üç yıllık hazırlık, altı yıllık da sultânî kısmı bulunmakta; dokuz yıllık eğitim süresi ibtidâiye, tâliye ve âliye şeklinde birbirine bağlı üç safhada gerçekleşmekteydi. Âliye kısmı da edebiyat ve ulûm olmak üzere iki şubeye ayrılmaktaydı. 1316 (1898) senesine ait maarif salnâmesinde Mekteb-i Sultânî'nin Türkçe derslere ait programı şu şekilde verilmektedir:

İbtidâî Sınıflar (3 yıl)

1. Sene: Kırâat ve Yazı, Elifbâ, Huruf-ı Hece, Teşkil-i Kelimât, Hatt-ı Rik'a, Ulûm-ı Diniye.
2. Sene: Kırâat, İmlâ ve Ezber, Hatt-ı Rik'a, Ulûm-ı Diniye.
3. Sene: Kırâat, İmlâ ve Ezber, Muhtasar Sarf-ı Türkî (Türkçe gramer), Hatt-ı Rik'a, Ulûm-ı Diniye.

Tâli Sınıflar (3 Yıl)

1. Sene: Kavâid-i Lisan-ı Osmanî, Arapça, Kırâat-ı Türkiye, Ezber ve İmlâ, Hüsn-i Hat (rik'a), Ulûm-ı Diniye.
2. Sene: Kavâid-i Lisan-ı Osmanî, Arapça, İmlâ, Kırâat ve Ezber, Hüsn-i Hat (rik'a), Farsça, Ulûm-ı Diniye.
3. Sene: Kavâid-i Osmaniye, Kitabet, Arapça, Farsça, Hüsn-i Hat, Ulûm-ı Diniye.

²³⁶ Kodaman, s. 140; Ergin, C. 3, s. 917.

²³⁷ Unat, s. 47-48.

Âli Sınıflar (3 Yıl)

4. Sene: Kitabet, Arapça, Farsça, Tarih-i Osmanî, **İlm-i Ahlâk**, Hüsn-i Hat, Ulûm-ı Diniye.

5. Sene: Kitabet-i Resmiye ve Belâgat, Arapça, Farsça, Tarih-i Osmanî, **Ahlâk ve Mantık**, Tercüme, Hüsn-i Hat (rik'a), Fıkh-ı Şerif.

6. Sene: Kitabet-i Resmiye ve Belâgat, Arapça, Farsça, Tarih-i İslâm, Tercüme, Hüsn-i Hat, Fıkh-ı Şerif.²³⁸

Yukarıda verilen ders programı Mekteb-i Sultânî'nin Türkçe derslerine aittir. Mektebin âli sınıflarının ilk senesinde "İlm-i Ahlâk", ikinci senesinde de "Ahlâk ve Mantık" dersinin bulunduğu görülmektedir. 1316 maarif salnâmesinde, okutulacak derslerin muhtevaları hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre İlm-i Ahlâk dersinde "*Tasvir-i Ahlâk*" adlı eserin okunacağı; beşinci sene programda yer alan Ahlâk ve Mantık dersinde ise bir önceki sene olduğu gibi ahlâk öğretilerine devam edileceği ve beraberinde mantık okutulacağı ifade edilmektedir. Ayrıca Mekteb-i Sultânî'nin tâli sınıfının üçüncü senesinde yer alan kırâat dersinde de güzel ahlâk, terbiye ve tarihe dair seçilmiş parçalarla uygulama yapılacağı belirtilmektedir.²³⁹

1317 (1899), 1318 (1900), 1319 (1901) ve 1321 (1903) maarif salnâmelerinde Mekteb-i Sultânî tedrisatının üç senelik ibtidâî ve altı senelik sultânî sınıflardan oluşan dokuz senelik ders programı, ders içerikleri ile birlikte verilmektedir. Verilen bilgiler, 1898 senesine ait ders programları ve ders içerikleri ile aynı olup mektebin programında herhangi bir değişiklik yapılmadığı görülmektedir. Aynı şekilde programlarda, mektebin sultânî kısmının dördüncü senesinde İlm-i Ahlâk, beşinci senesinde de Ahlâk ve Mantık dersi bulunmaktadır.²⁴⁰

1904 yılında ibtidâî, rüşdiye ve idâdî şeklinde yeniden düzenlenmiş olan Mekteb-i Sultânî'nin ders programı şu şekilde verilmektedir.²⁴¹

238 **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 113-119. Bir arşiv belgesinde de yukarıda adı geçen dersler, sınıflara ayrılmadan, ibtidâî sınıftan itibaren dokuz yıl okutulacak dersler olarak verilmiştir. BOA, Y. MTV, 189/184, 30 Z 1316.

239 **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 117-118.

240 **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 109-114; 115-121; **1318 Maarif Salnâmesi**, 113-118; 119-124; **1319 Maarif Salnâ**, s. 102, 106; **1321 Maarif Salnâmesi**, s. 107-110; 108-115.

241 Yücel, s. 194-197.

Tablo 41

1904 Yılında Mekteb-i Sultânî'de Uygulanan Ders Programı

İbtidâî Sınıflar			
DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Eczâ-yı Şerife ve Muhtasar İlmihal	4	4	-
Eczâ-yı Şerife ve Tecvit			2
İlmihal			1
Türkçe	8	8	6
Muhtasar Sarf-ı Türkî			2
Hat (Rik'a)			1
Rüşdiye Sınıfları			
DERSLER	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	2	2	2
İlmihal	1	1	1
Kavâid-i Lisan-ı Osmanî	2	-	-
Kırâat ve Ezber ve İmlâ	4	-	-
Arapça	2	2	2
Farsça	-	2	2
Türkçe	-	4	4
Hat	1	1	1
İdâdî Sınıflar			
DERSLER	7. Sene	8. Sene	9. Sene
Ulûm-ı Diniye	2	2	2
İlmihal, Ahlâk	-	1	-
Ahlâk ve Mantık	-	1	-
Türkçe	4	-	-
Nahv-ı Arabî	2	-	-
Arapça	-	2	2
Farsça	1	1	1
Belâgat-ı Osmaniye	-	2	2

Hüsni Hat	1	1	-
Tarih-i Osmanî	1	1	-
Tarih-i İslâm	-	-	1
Tercüme (Fransızcadan Türkçe'ye)	-	-	2
Kavanin	-	-	1
Kitabet- Resmiye	-	-	1

Yukarıda verilmiş olan 1904 senesine ait programda, Mekteb-i Sultânî'nin ibtidâî ve rüşdiye sınıflarında ahlâk dersi yer almamakta; ancak Kur'an ve tecvit öğretimine ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Mektebin son üç senesi olan idâdî kısmında ise ikinci sene ahlâk dersi okutulmaktadır. "İlmihal, Ahlâk" ile "Mantık ve Ahlâk" şeklinde yer alan derslerin her ikisi de aynı seneye konulmuştur. Aynı ayrı olan bu derslerin içeriği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamakla beraber ilmi halle birlikte okutulan birinci dersin İslâm ahlâkı çerçevesinde işlendiği; ikincisinin ise felsefenin bir alt dalı olarak ele alındığı düşünülmektedir.

1909 senesine gelindiğinde Mekteb-i Sultânî'nin başlangıçta olduğu gibi yeniden ibtidâî, tâlî ve âlî sınıflara ayrıldığı, ancak eğitim öğretim sürelerinin farklılaştığı görülmektedir. İlk yıllarda her biri üç yıl olarak düzenlenmiş olan sınıfların, ibtidâî kısmı iki, tâlî kısmı dört ve âlî kısmı ise üç yıl olarak değiştirilmiştir. Yeni programda yer alan dersler şu şekildedir.²⁴²

Tablo 42

1909 Yılında Mekteb-i Sultânî'de Uygulanan Ders Programı

İbtidâî Sınıflar		
DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim	1	1
Ulûm-ı Diniye	1	1
Lisân-ı Osmanî	8	8
Hüsni Hat	2	2

Tâli Sınıflar				
DERSLER	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Kur'an-ı Kerim	1	1	1	-
Ulûm-ı Diniye	1	1	1	1
Lisân-ı Osmanî	8	6	6	5
Hüsni Hat	2	2	-	-
Arapça	-	2	2	3
Farsça	-	-	2	2
Tarih-i İslâm	-	-	-	1
Malûmât-ı Medeniye	-	-	-	1
Âli Sınıflar				
DERSLER	7. Sene	8. Sene	9. Sene	
Ulûm-ı Diniye	1	-	-	
Akâid-i Diniye	-	1	1	
Lisân-ı Osmanî	4	-	-	
Edebiyât-ı Osmanî	-	2	2	
Arapça	2	2	1	
Farsça	2	2	1	
Tarih-i Osmanî	1	1	1	
Malûmât-ı Medeniye	1	-	1	
Kavanîn	-	-	1	
Kitabet-i Resmiye	-	-	1	
Tercüme	1	2	2	
İktisat	-	1	2	

1909 senesine ait yukarıda verilmiş olan programda ahlâk dersi yer almamaktadır. Ancak mektebin âli kısmında bir ve üçüncü sene okutulan “Malûmât-ı Medeniye” adlı bir ders bulunmaktadır ki aynı yıllarda rüşdiye ve idâdîlerde de “Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye” şeklinde bir ahlâk dersine rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu derslerin içeriklerinin birbirine yakın olduğu, malûmât-ı medeniye dersinin ahlâk konularını da ihtiva ettiği düşünülmektedir.

1911 yılında Mekteb-i Sultânî'nin Türkçe kısmı için program hazırlamak üzere bir heyet kurulmuş ve hazırlanan program ufak değişikliklerle beraber Cumhuriyet dönemine kadar uygulanmıştır.²⁴³ 1911 tarihli müfredat programında Mekteb-i Sultânî tedrisatı, iki derece üzerine tertip olunmuştur. Biri küçük çocuklara başlangıç seviyesinde Türkçe ve Fransızca ile Müslüman talebeye din derslerinin gösterildiği üç sınıftan ibaret olan ibtidâî, diğeri de yedi sınıftan oluşan talî ve âlî olmak üzere üç kısımdır. Türkçe tedrisat ile Fransızca tedrisat bir olmamakla beraber her ikisini bitirenlere Fransız mektepleri bakaloryasına eşdeğer ulûm ve edebiyat şahadetnâmesi, sadece birini bitirenlere ise ehliyetnâme verilirdi. Mektepte Türkçe kısmın dersleri şu şekilde düzenlenmiştir.²⁴⁴

Tablo 43

1911 Yılında Mekteb-i Sultânî'de Uygulanan Ders Programı

İbtidâî Kısım				
DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	
Kur'an-ı Kerim	1	1	1	
Ulûm-ı Diniye	1	1	1	
Lisan-ı Osmanî	8	8	8	
Hüsn-i Hat	2	2	2	
Talî Kısım				
DERSLER	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene
Kur'an-ı Kerim	1	1	1	-
Ulûm-ı Diniye	1	1	1	-
Lisan-ı Osmanî	8	6	6	5
Hüsn-i Hat	2	2	-	-
Arapça	-	2	2	2
Farsça	-	-	2	2
Tarih-i İslâm	-	-	-	1
Malûmât-ı Medeniye	-	-	-	1

243 Mekteb-i Sultânî Ders Programı, s. 5-31.

244 Yücel, s. 197-198.

Âli Kısım

DERSLER	8. Sene	9. Sene	10. Sene
Kur'an-ı Kerim	-	-	-
Ulûm-ı Diniye	1	1	1
Lisan-ı Osmanî	4	2	2
Hüsn-i Hat	-	-	-
Arapça	2	2	1
Farsça	2	2	1
Tarih-i İslâm	-	-	-
Malûmât-ı Medeniye	1	-	-
Tarih-i Osmanî	1	1	1
Tercüme	1	2	2
İktisat	-	2	2
Kavânin	-	2	1
Kitabet-i Resmiye	-	-	1

Yukarıdaki programdan anlaşıldığı gibi 1911 senesinde Mekteb-i Sultânî, üç yıl ibtidâî, dört yıl talî, üç yıl da âlî olmak üzere on yıl olarak yeniden düzenlenmiştir. Dolayısıyla açıldığı seneden itibaren dokuz senelik eğitim veren mektep, 1911'de eğitim-öğretim süresi on yıl olan bir kurum haline gelmiştir. Mektebin programında ahlâk dersinin olmadığı, ancak 1909 ders cetvelinde olduğu gibi Malûmât-ı Medeniye dersinin okutulduğu görülmektedir. Daha çok vatandaşlık bilgilerinin verildiği bu derste, ahlâkî konular da işlenmektedir.

1915 senesinde ibtidâî, talî ve âli kısımlardan oluşan Mekteb-i Sultânî, devre-i ibtidâî, devre-i ûlâ, devre-i sâniye şeklinde üç devreye ayrılmıştır. Çok sık program değişikliği geçiren mektebin 1915'teki ders programında, aynı dönemde mekâtib-i ibtidâiyede yer alan "Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye" adlı dersin beş sene müddetince haftada bir saat okutulduğu görülmektedir. Mektebin yeni devrelere göre düzenlenmiş olan dersleri şu şekilde verilmektedir:²⁴⁵

245 Maarif-i Umûmiye Nezâreti, **Mekâtib-i Sultâniye Ders Programı**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, s. 1-67. Programda mektepte okutulan bütün derslerin içerikleri yer almaktadır.

Devre-i İbtidâiye: Malûmât-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî, Hat, Hesap ve Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürus-ı Eşya, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, El İşleri ve Resim, Terbiye-i Bedeniye.

Tâlî sınıfların ders programları da aşağıdaki gibidir.²⁴⁶

Devre-i Ülâ: Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî, Tarih, Coğrafya, Tarih-i Tabiî, Fizik, Kimya, Hesap, Cebir, Usûl-i Defterî, Resim Hattı ve Hendese, Resim, Arapça, Fransızca, Farsça, Terbiye-i Bedeniye.

Devre-i Sâniye: Malûmât-ı Diniye, Edebiyyat-ı Osmaniye, Tarih-i Kadim, Tarih-i Umumi, Coğrafya, Tabakâtü'l-Arz, Teşrih ve Fizyoloji-i Nebâtî, Hıfzu's-Sıhha, Fizik, Kimya, Cebir, Hesab-ı Nazari, Müsellesât-ı Müsteviye, Hendese ve Resim Hattı, Kozmografya, Mihanik, Felsefe, Arapça, Farsça, Fransızca, Tatbikat-ı Fenniye.

Haftada bir saat okutulacak olan Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye dersi sohbet şeklinde işlenecek ve konular aile, mektep, vatan ve cemiyetle ilgili olacaktır. İlk sene, ana, baba, kardeş sevgisi, büyüklere itaat, ihtiyaçlara ve akrabaya hürmet, arkadaşlarla iyi geçinme; ikinci sene ailenin nimetleri, öksüzlüğün elem ve mahrumiyetleri şeklinde konular okutulacaktır. Üçüncü sene ilk üç ay önceki sınıflarda telkin olunan ahlâkî konuların tekrarı; dördüncü sene vazife, vazifenin tarifi; beşinci sene de hükûmet, hükûmete olan ihtiyaç gibi konular işlenecektir.²⁴⁷

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra "sultânî" isimleri "lise"ye çevrilince mektebin adı Galatasaray Lisesi olmuştur. 1924 tarihli Tevhid-i Tedrîsât Kanunu'nun kabul edilmesiyle okulun programı değiştirilmiş ve eğitim süresi beş yıldan altı yıla çıkarılmıştır. 1927 senesinde de Galatasaray'ın programında değişiklikler yapılmış; son şekil ise 1934'te yapılan programla belirlenmiştir.²⁴⁸

Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin iki önemli amacı vardı. Bunlardan birincisi devlete liyakatli memur yetiştirmek ve Tanzimat programının uygulanması sırasında ihtiyaç duyulan seçkin zümreyi oluşturmaktı. Bu amacın istendiği gibi

246 MUN, **Mekâtib-i Sultâniye Ders Programı**, s. 72, 153.

247 a.g.e., s. 41-46.

248 Yücel, s. 199-202; Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", s. 326. Galatasaray Lisesi'nin günümüzdeki ders programında, diğer liselerde olduğu gibi 9. sınıftan 12. sınıfa kadar birer saat Din Kültürü ve Ahlâk bilgisi dersi okutulmaktadır. Hazırlık sınıfında ise bu ders yer almamaktadır. <http://www.gsl.gsu.edu.tr> (3 Nisan 2012).

gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Mektebin ikinci amacı ise Osmanlı toplumunu oluşturan unsurları birbirleriyle kaynaştırmaktır. Ancak bu amaç gerçekleşmemiş ve ayrılıkçı faaliyetler daha da artmıştır.²⁴⁹

2. Vilâyet Sultânîleri

Bugünkü lise karşılığında bir orta öğretim kurumu olan sultânîler, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile idâdîlerin üstünde açılması kararlaştırılan ve Galatasaray Mekteb-i Sultânî'si ile Dârüşşafaka'ya muâdil olarak görülen eğitim kurumlarıdır.²⁵⁰

Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinin 1868 yılındaki açılışından bir yıl sonra 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde sultânîlerin vilâyet merkezlerinde açılacağı, Osmanlı tebaasından hangi sınıfa mensup olursa olsun idâdî mezunu her öğrencinin imtihanla sultânîlere kayıt yaptırabileceği, mektebin ücretli olduğu bildirilmektedir. Ayrıca rüşdiyeden mezun olanların da ücretle alınıp kısm-ı âdi sınıfına girebilecekleri ve mektepte yatılı ve gündüzlü öğrenci bulunacağı ile ilgili maddeler yer almaktadır. Nizamnâme'nin kırk altıncı maddesinde sultânîde okutulan dersler, kısm-ı âdî ve kısm-ı âlî olmak üzere iki kısım olarak belirlenmiştir. Kısım-ı âlînin süresi üç sene olup "edebiyat" ile "ulûm ve fûnûn" şubeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kısım-ı âlînin dersleri şu şekilde verilmiştir:²⁵¹

Edebiyat Sınıfı: Türkçe, Fenn-i Kitâbet ve İnşâ, Arapça ve Farsça'dan Edebiyat'a Müteallik Müellefât, Meânî, Fransızca, İlm-i Servet-i Mîlel, Hukuk-ı Mîlel, Tarih.

Ulûm Sınıfı: Hendese-i Resmiye, Münâzara-i Cebir, Cebirin Hendeseye Tatbiki, Müsellesât-ı Müsteviye ve Küreviye, Heyet, Hikmet-i Tabîiye ve Kimyanın Muhtasar Suretle Sanayi ve Ziraata Tatbiki, İlm-i Mevâlid, Fenn-i Tahtit-i Arâzi.

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde vilâyet merkezlerinde birer sultânî açılması öngörülmüşse de bu okulların II. Meşrutiyet'e kadar Girit ve Beyrut hariç hiçbir yerde açılmadığı bilinmektedir. Ancak II. Abdülhamit döneminde vilâyet idâdîleri yedi yıla çıkarılarak sultânîlerin eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Yedi yıllık ve yatılı vilâyet idâdîleri mekâtib-i sultâniyeden beklenen hizmeti dönemin sonuna kadar vermişlerdir.²⁵²

249 Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", **DiA**, C. 13, s. 326.

250 Ergin, C. 4, s. 1433.

251 Mahmud Cevad, 2002, s. 412-414; Karal, C. 7, s. 202; Akyüz, s. 146; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 172-174.

252 Unat, s. 47-48; Kodaman, s. 143-144; **Salnâme-i Vilâyet-i Suriye**, Def'a: 16, 1301, s.

II. Meşrutiyet dönemi sultânîlerin gözde olduğu dönem olmuş; bu dönemde sayıları artmıştır. Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde kısım-ı âdî ve kısım-ı âlî olarak açılması ön görülen sultânî mektepler, II. Meşrutiyet döneminde devreli on iki yıllık sultânîler ile yedi yıllık sultânîler şeklinde eğitim öğretim yapmıştır. Birinci tür sultânîlerin eğitim süresi beş yıllık ilköğretim üzerinde dört yıllık devre-i ulâ (ilk devre) ile üç yıllık devre-i sâniye (ikinci devre) den oluşmaktaydı. İlk kısım tahsil-i ibtidâiye olup ikinci kısma da tahsil-i tâliye denilmekteydi. Devre-i sâni olan kısım ise edebiyat ve fûnûn olarak ikiye ayrılıyordu. İkinci tür sultânîler ise ibtidâî kısmı olmayan mektepler olup ilk dört yılı rüşdiye, son üç yılı da âlî olarak adlandırılmaktaydı.²⁵³

1908'den sonra on iki vilâyet merkezindeki idâdîlerin adı sultânîye çevrilmiştir. 1910 yılında Emrullah Efendi'nin nazırlığı zamanında başlamış olan bu uygulama ile idâdîlere rüşdiye üzerinde iki devreli ve altı yıllık öğrenim süresi olan ve ikinci devresi fen ve edebiyat kollarına ayrılan bir şekil verilmiştir. 1913-1914 yılında bu uygulamanın alanı daha genişletilmiş; beş yıllık ibtidâîlere dayalı dört yıllık birinci devresi, fen ve edebiyat şubelerinden oluşan üç yıllık ikinci devresi bulunan on iki yıllık sultânîler vilayetlerde idâdîlerin yerlerini almışlardır. İstanbul'da bazı sancak merkezlerinde yalnız birinci devresi olan sultânîler açılmakla yetinilmiş ve 1923'e kadar bu durum değişmeden devam etmiştir.²⁵⁴

II. Meşrutiyet devrinde kızlar için erkeklere denk bir ortaöğretim sağlamak ve yükseköğretimin kapılarını açmak amacıyla mektep açma girişimlerinde bulunulmuş olup bu girişimlerden ilki İnâs İdâdîsi'dir. 1911'de İstanbul'da rüşdiye üzerinde üç sınıflı olarak açılan ilk kız idâdîsi 1913'te İstanbul İnâs Sultânîsi adıyla on yıllık eğitim programı olan sultânîyeye çevrilmiş; 1915'te de Bezmiâlem Sultânîsi adını almıştır.²⁵⁵ Bu lisenin sonradan epey değişikliğe uğramış olan ilk programında ahlâk dersinin okutulduğu görülmektedir. Mektebin dersleri şu şekildedir: Lisan-ı Osmanî (Türkçe), Lisan-ı Ecnebî, Din Dersleri, Tarih, Coğrafya, Hesap, Hendese, Malûmât-ı Tabiiye ve Sıhhiye, Cebir, Fizik, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, Hıfzı's-Sıhha, Kimya, Kozmografya, Terbiye-i Etfâl, Pedagoji, Resim, Beyaz İşler, Dikiş, Biçki, İktisad-ı Beytî (Ev Ekonomisi), Beden Terbiyesi, Piyano ve Gına. Sonradan Lisan-ı Osmanî dersine Türkçe denilmiş, programa bu derslerden başka Arapça, Farsça ve Tabahat (yemek pişirmek) da ilave olunmuştur.²⁵⁶

133; Sungu, s. 315-347.

253 Alkan, s. 10.

254 Unat, s. 48; Yücel, s. 17.

255 Kansu, II. Kitap, s. 82-83; Akyüz, s. 233.

256 Ergin, C. 4, s. 1444-1445; C. Öztürk, "İdâdî", **DİA**, C. 21, s. 466.

Maarif Nizamâmesi ile açılması kararlaştırılan, ancak II. Meşrutiyet'ten sonra varlık sahası bulan sultânîlerin 1910 yılına ait ders programlarında ahlâk dersinin yer aldığı görülmektedir. Rüşdiye üzerinde idâdî ve sultânî olarak iki evreli öğretim yapan altı yıllık sultânîlerin ders programları şu şekilde düzenlenmiştir:²⁵⁷

Tablo 44

1910 Yılında İki Devreli Sultânîlerde Uygulanan Ders Programı

1. Devre (İdâdî kısmı)			
DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Ulûm-ı Diniye	2	2	2
Arapça	2	2	2
Türkçe	3	3	2
Hesap	2	1	2
Hendese	1	2	1
Cebir	-	2	1
Usûl-i Defteri	-	2	1
Farsça	1	1	1
Ulûm-ı Tabiiye	1	1	1
Malûmât-ı Medeniye, Ahlâkiye, İktisadiye, Kanuniye	1	1	1
Fransızca	4	5	3
Tarih	2	2	2
Coğrafya	2	2	2
Hat	1	1	1
Resim	1	1	1
Jimnastik	1	1	1

2. Devre (Sultânî kısmı)			
DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Ulûm-ı Diniye	2	1	1
Arapça	2	2	1
Farsça	1	1	-
Türkçe	2	2	2
Fransızca	3	3	3
Hendese	2	2	2
Cebir	2	2	-
Müsellesat	1	-	-
Usûl-i Defterî	1	1	1
Hendese-i Resmîye	-	-	1
Kozmografya	1	-	-
Hikmet-i Tabîiye	1	1	1
Mihanik	1	-	-
Kimya	1	1	1
Tarih-i Tabii	1	1	1
İlm-i Ahlâk	-	2	1
İlm-i Kavânin	-	2	2
İlm-i İktisat	-	-	1
Tarih	1	1	1
Coğrafya	1	1	-
Felsefe	-	-	3
Resim	1	1	1
Hat	1	1	1
Jimnastik	1	1	1
Tatbikat ve Tecarüb-i Fenniye	2	2	2
Almanca veya İngilizce	2	2	2

Yukarıdaki ders programında görüldüğü gibi iki devreden oluşan vilâyet sultânîlerinin idâdî kısmında “Malûmât-ı Medeniye, Ahlâkiye, İktisadiye, Kanuniye”, sultânî kısmında da “İlm-i Ahlâk” ders olarak okutulmaktadır. Birinci devrede her sene haftada birer saat olarak yer verilen ahlâk dersi, ikinci devrenin ikinci senesinde iki, üçüncü senesinde ise bir ders saati şeklinde düzenlenmiştir.

Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi gibi diğer sultânîlerden daha imtiyazlı başka sultânîler de vardı ki bunlardan birisi de İstanbul Mekteb-i Sultânîsi idi. Maarif Nezâreti'nin 28 Ağustos 1328 (1910) tarihli 1439/148.62 numaralı emirnâmesine tevfikân tertip edilmiş olan İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin altı senelik ilk devresinin ders müfredat programı şu şekildedir.²⁵⁸

Tablo 45

1910 Yılında İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin İlk Devresinde Uygulanan Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Ulûm-ı Diniye	1	2	1	1	1	-
Arapça	2	2	2	1	1	1
Türkçe	4	2	3	3	3	3
Farsça	2	2	1	1	1	-
Fransızca	6	6	6	6	6	6
Tarih	1	1	2	2	2	2
Coğrafya	1	1	1	1	2	2
Tarih-i Tabii	1	1	2	1	1	2
Hikmet	1	1	1	2	2	2
Kimya	1	1	1	1	1	2
Riyaziyat	4	4	4	4	3	-
Malûmât-ı Kanuniye	1	1	1	2	2	1
Ulûm-ı Ticariye	-	-	1	1	1	2
Resim	1	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2	2	2

258 **İstanbul Mekteb-i Sultânîsi Ders Müfredat Programı**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1328/1910. Program, kitabın ilk sayfasında verilmiş olup sayfa numarası bulunmamaktadır. Müfredat programında, mektepte okutulacak olan derslerin içerikleri de verilmiştir.

Yukarıda İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin 1910 yılına ait birinci devre dersleri verilmektedir. Dersler arasında ahlâk dersine rastlanmamaktadır. Oysa aynı yıl vilâyet sultânîlerinde ahlâk dersi mekteplerin idâdî ve sultânî iki devresinde de okutulmaktadır. İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin üç yıl eğitim süresi olan ikinci devresinde de ahlâk dersinin olmadığını aşağıdaki programdan anlamaktayız:²⁵⁹

Tablo 46

1910 Yılında İstanbul Mekteb-i Sultânîsi'nin İkinci Devresinde Uygulanan Ders Programı

DERSLER	10. Sınıf		11. Sınıf		12. Sınıf	
	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	1	1
Lisan-ı Osmanî	4	4	3	3	3	5
Tarih-i Kadîm	-	1	-	1	-	1
Tarih	2	2	2	2	2	2
Coğrafya	1	1	1	1	1	1
Hayvanat	-	-	2	2	-	-
Nebâtât	-	-	-	-	2	2
İlmü'l-Arz	1	1	-	-	-	-
Hıfzı's-Sihha	-	-	-	-	1	1
Fizik	2	2	2	2	2	2
Kimya	2	2	2	2	2	-
Cebir ve Hesab-ı Nazarî	3	2	2	1	2	-
Müsellesât-ı Müsteviye	-	-	1	1	-	-
Hendese ve Resm-i Hattî	3	1	3	-	3	-
Kozmografya	-	-	-	-	2	2
Mihanik	-	-	-	-	2	-
Mantık ve Felsefe	-	-	1	1	2	2
Resim	1	1	1	1	-	-
Arapça	-	4	-	4	-	4
Farsça	-	1	-	1	-	2
Lisan-ı Ecnebî	5	5	5	5	4	4
Terbiye-i Bedeniye	1	1	1	1	1	1
Tatbikât-ı Fenniye	4	1	3	1	2	1

1913 yılında sultânî programları üzerinde yeni çalışmalar yapılmış; buna göre öğretim, beş yıllık ibtidâî kısımdan sonra devre-i ulâ ve devre-i sâniye diye ikiye ayrılmıştır. Beş yıllık ibtidâî sınıfların dersleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:²⁶⁰

Tablo 47

1913 Yılında Sultânî Mekteplerin İbtidâî Kısımının Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4.Sene	5.Sene
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	4	4	4	4	4
Lisan-ı Osmanî	12	12	10	10	10
Hat	-	1	1	1	1
Hesap	5	3	3	3	3
Hendese	-	-	1	1	1
Coğrafya	1	1	1	2	2
Tarih	2	2	2	2	2
Dürûs-u Eşya ve Malûmât-ı Tabiiye ve Sıhhiye	3	3	2	2	2
Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	1	1	1	1	1
El işleri	3	3	3	3	3
Gina (Musikî)	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye	3	3	3	3	3

Yukandaki programda beş yıl eğitim süresi olan sultânî mekteplerin ibtidâî kısmına ait dersler görülmektedir. Burada 1913 senesinde diğer ibtidâî mekteplerde olduğu gibi Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye dersi okutulmaktadır. Ancak sultânîlerin toplam yedi yıl süren diğer devrelerinde ahlâk dersine rastlanmamaktadır. Sultânîlerin tâlî sınıflarının birinci ve ikinci devre ders programları da aşağıda verilmektedir:²⁶¹

260 Maarif-i Umûmiye Nezâreti, **Mekâtib-i Sultâniye'nin Sınıf-ı İbtidâiyye ve Tâliyye Ders Programları**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329, s. 6.

261 MUN, **Mekâtib-i Sultâniye'nin Sınıf-ı İbtidâiyye ve Tâliyye Ders Programları**, s. 80-81.

Tablo 48

1913 Yılında Sultânîlerin Tâlî Sınıflarının Devre-i Ülâ Ders Programı

Devre-i Ülâ (İdâdî kısmı)				
DERSLER	6.Sene	7.Sene	8.Sene	9.Sene
Ulûm-ı Diniye	1	1	2	2
Lisan-ı Osmanî	5	5	4	4
Tarih	2	2	2	2
Coğrafya	1	1	1	1
Malûmât-ı Tabiiye ve Sıhhiye	2	2	-	1
Hikmet-i Tabiiye	-	-	2	2
Kimya	-	-	1	1
Hesap ve Cebir	2	2	2	2
Usûl-i Defterî	-	-	-	1
Hendese	2	2	2	2
Resim ve Resim Hattı	2	2	2	2
Arapça	5	5	4	3
Farsî	-	-	1	1
Lisan-ı Ecnebî (Fransızca, İngilizce, Almanca)	5	5	4	4
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2
Gina	1	1	1	-

Tablo 49

1913 Yılında Sultânîlerin Tâlî Sınıflarının Devre-i Sâniye Ders Programı

Devre-i Sâniye (Sultânî kısmı)						
DERSLER	10. Sene		11. Sene		12. Sene	
	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	1	1
Lisan-ı Osmanî	4	4	3	3	3	5
Tarih	2	2	2	2	2	2
Coğrafya	1	1	1	1	1	1
Hayvanat	-	-	1	1	-	-

Nebatat	-	-	-	-	2	2
İlmü'l-Arz	-	-	-	-	-	-
Hıfzı's-Sıhha	-	-	-	-	1	1
Hikmet-i Tabiiye	2	2	2	2	2	1
Kimya	2	2	2	2	2	-
Cebir ve Hesab-ı Nazarî	3	2	2	1	2	-
Müsellesat-ı Müsteviye	-	-	2	1	-	-
Hendese	3	1	2	-	-	-
Kozmografya	-	-	-	-	2	2
Mihanik	-	-	-	-	2	-
Mantık ve Felsefe	-	-	1	1	1	2
Resim ve Resm-i Hattî	2	1	1	1	1	1
Arapça	-	4	-	4	-	4
Farsça	-	1	-	1	-	2
Lisan-ı Ecnebî	5	5	5	5	4	4
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2	2	2
Tatbikat-ı Fenniye	2	1	2	1	2	1

1914 senesinde bütün yedi yıllık idâdîler sultânî haline getirilmiştir. 1913-1914 yıllarında yeni bir değişiklikle Osmanlı'nın tek kız idâdîsi de sultânîye çevrilmiştir. Beş senelik ilköğretim, beş senelik de ortaöğretime sahip İstanbul İnâs Sultânîsi açılmıştır. 1914 yılında İnâs Sultânîsi'nin ibtidâî ve tâlî sınıflarının ders programı şu şekilde tespit edilmiştir:²⁶²

Tablo 50

1914 Yılında İnâs Sultânîsinin İbtidâî Sınıflarına Ait Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	4	4	4	4	4
Lisan-ı Osmanî	12	12	10	10	10

262 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, İnâs Sultânîsi Sunuf-ı İbtidâîye ve Tâliyesinin Ders Programları, İstanbul, 1330.

Hat	-	1	1	1	1
Hesap	5	2	2	2	3
Hendese	-	-	1	1	1
Coğrafya	1	1	1	1	1
Tarih	-	2	2	2	2
Dürûs-ı Eşya ve Malûmât-ı Tabiiye	2	2	2	2	2
Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	1	1	1	1	1
El İşleri ve Resim	4	4	5	5	5
Gina	2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2	2

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, 1914 yılında kız sultânîlerinin ibtidâî sınıflarında, beş sene boyunca ahlâk dersi okutulmaktadır. Genel olarak kız mekteplerinde ahlâk dersinin ihmal edilmediği bilinmekle birlikte, verilen ders programı da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Ayrıca dersler arasında “Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adıyla yer alan ahlâk dersi, İnâs Sultânîsi’ne ait tâlî sınıfların birinci devresinde de okutulmuştur. Buna göre mektebin tâlî sınıflarına ait ders programları devrelerine göre aşağıdaki gibi düzenlenmiştir.²⁶³

Tablo 51

1914 Yılında İnâs Sultânîsinin Tâlî Sınıflarına Ait Devre-i Ülâ Ders Programı

DERSLER	6.Sene	7.Sene	8.Sene	9.Sene	10.Sene
Ulûm-ı Diniye	1	1	2	2	2
Lisan-ı Osmanî	5	5	4	3	3
Tarih	2	2	2	2	2
Coğrafya	2	2	1	1	1
Malûmât-ı Tabiiye ve Sıhhiye	-	-	2	2	2

Malûmât-ı Hikemiye ve Kimyeviye	-	-	-	4	4
Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	-	-	1	1	1
Hesap ve Cebir	2	2	2	2	-
Hendese	-	-	2	1	-
Kozmografya	-	-	-	-	1
İktisad-ı Beytiye	1	1	1	1	-
Terbiye-i Etfâl	-	-	-	1	2
Lisan-ı Ecnebi	5	5	5	4	4
Gına	2	2	2	1	1
Resim	2	2	1	1	1
El işleri ve Resim	4	4	5	5	5
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2	2
Beyaz İşleri	3	3	2	2	2
İpek İşleri	1	2	1	1	1
Dikiş ve Biçki	4	4	4	2	2
Tabahat	-	-	-	2	2

1914 yılı İnâs Sultânisi tâlî sınıflarının devre-i sâniye ders cetveli de şu şekildedir:

Tablo 52

1914 Yılında İnâs Sultânisi Tâlî Sınıflarına Ait Devre-i Sâniye Ders Programı

DERSLER	10.Sene		11.Sene		12.Sene	
	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	1	1
Lisan-ı Osmanî	4	4	3	3	3	5
Tarih	2	2	2	2	2	2
Coğrafya	1	1	1	1	1	1
Hayvanat	-	-	1	1	2	2
Nebatat	-	-	-	-		
İlmü'l-Arz	-	-	-	-		
Hıfzı's-Sihha	-	-	-	-	1	1

Hikmet-i Tabiiye	2	2	2	2	2	-
Kimya	2	2	2	2	2	-
Cebir ve Nazari Hesap	3	2	2	1	2	-
Müsellesat-ı Müsteviye	-	-	2	1	-	-
Hendese	3	1	2	-	-	-
Kozmografya	-	-	-	-	2	2
Mihanik	-	-	-	-	2	-
Mantık ve Felsefe	-	-	1	1	1	2
Resim ve Resm-i Hattî	2	1	1	1	1	1
Arapça	-	4	-	4	-	4
Farsça	-	1	-	1	-	2
Lisan-ı Ecnebî	5	5	5	5	4	4
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2	2	2
Tatbikat-ı Fenniye	2	1	2	1	2	1

Yukarıdaki programlarda görüldüğü gibi 1914 yılında İnâs Sultânîsi'nin beş senelik ibtidâî sınıflarında Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye dersi, her sene birer saat olmak üzere okutulmaktadır. İnâs Sultânîsi'nin talî kısmının birinci devresinde de aynı ders yer almakta; ancak beş yıllık programın son üç senesinde haftada bir saat olarak işlenmektedir. Mektebin talî kısmının fûnûn ve edebiyat şubesinden oluşan ikinci devresinde ise ahlâk dersi bulunmamaktadır. Böylece ahlâk dersinin, kızlara ait diğer mekteplerde olduğu gibi kızlar için açılmış olan sultânîde de ihmal edilmediği anlaşılmaktadır.

1915 yılına gelindiğinde vilâyet sultânîlerinin programında çok değişiklik yapılmadığı anlaşılmakta; 1913 ve 1914 yıllarına ait ders programlarında olduğu gibi ahlâk dersinin sultânîlerin talî sınıflarında hala okutulmadığı görülmektedir. Nitekim sultânîlerin talî kısmının birinci ve ikinci devre programları şu şekilde düzenlenmiştir:²⁶⁴

264 MUN, **Mekâtib-i Sultânîye Ders Programı**, 1331, s. 70, 154; Maarif-i Umûmiye Nezâreti, **Mekâtib-i Sultânîye Devre-i Evvelî Müfredatı**, İstanbul, 1331, s. 1.

Tablo 53

1915 Yılında Sultânilerin Tâli Sınıflarına Ait Devre-i Ülâ Ders Programı

DERSLER	6.Sene	7.Sene	8.Sene	9.Sene
Ulûm-ı Diniye	2	1	1	-
Siret-i Nebeviye	-	-	-	2
Lisan-ı Osmanî	5	5	4	3
Tarih	2	2	2	2
Coğrafya	1	1	1	1
Malûmât-ı Tabiiye ve Sıhhiye	2	2	-	1
Fizik	-	-	2	2
Kimya	-	-	1	1
Hesap ve Cebir	3	2	2	2
Usûl-i Defteri	-	-	-	1
Resm-i Hatt ve Hendese	1	3	3	3
Arapça	5	5	5	4
Farsça	-	-	1	1
Lisan-ı Ecnebî (Almanca, Fransızca, İngilizce)	5	5	4	4
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2
Gina	1	1	1	-

Tablo 54

1915 Yılında Sultânilerin Tâli Sınıflarına Ait Devre-i Sâniye Ders Programı

DERSLER	10.Sene		11.Sene		12.Sene	
	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat	Fünûn	Edebiyat
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	1	1
Lisan-ı Osmanî	4	4	3	3	3	5
Tarih-i Kadim	2	2	2	2	2	2

Coğrafya	1	1	1	1	1	1
Hayvanat	-	-	2	2	-	-
Nebatat	-	-	-	-	2	2
İlmü'l-Arz	1	1	-	-	-	-
Hıfzı's-Sıhha	-	-	-	-	1	1
Fizik	2	2	2	2	2	2
Kimya	2	2	2	2	2	-
Cebir ve Nazari Hesap	3	2	2	1	2	-
Müsellesat-ı Müsteviye	-	-	1	1	-	-
Hendese ve Resm-i Hattî	3	1	3	-	3	-
Kozmografya	-	-	-	-	2	2
Mihanik	-	-	-	-	2	-
Mantık ve Felsefe	-	-	1	1	2	2
Resim	1	1	1	1	-	-
Arapça	-	4	-	4	-	4
Farsça	-	1	-	1	-	2
Lisan-ı Ecnebî	5	5	5	5	4	4
Terbiye-i Bedeniye	1	1	1	1	1	1
Tatbikat-ı Fenniye	4	1	3	1	2	1

Yukarıda 1915 senesinde vilâyet sultânilerine ait yedi senelik program verilmiştir. Beş yıl süren ibtidâî öğretiminden sonra birinci devresi dört yıl, ikinci devresi ise üç yıldan oluşan tâlî kısmın dersleri arasında ahlâk dersi bulunmamaktadır. Erkek sultânilerinin ve İstanbul'daki İnâs Sultânîsi'nin ders programları karşılaştırıldığında ahlâk derslerinin sadece kızlara ait sultânîde "Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye" adıyla okutulduğu görülmektedir.

Erkek sultânilerinin ibtidâî kısmında, İnâs Sultânîsi'nin de hem ibtidâî hem de tâlî kısmının birinci devresinde okutulan Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye dersinin muhtevası ile bilgilere 1331 tarihli *Mekâtib-i Sultânîye Ders*

Programı'ndan ulaşılabilmektedir. Beş yıl öğretim yapan ibtidâî kısımda, her sene için haftada bir ders saati olarak belirlenen ahlâk dersinin sohbet şeklinde ve aile, mektep, vatan, cemiyet mevzuları çerçevesinde düzenleneceği ifade edilmiştir. Buna göre ders konuları şu şekildedir:

“Anamızı, baba ve kardeşleri sevmek; büyüklere itaat, ihtiyarlara ve akrabalara hürmet, arkadaşlarla iyi geçinme, iftiradan, arsız çocuklarla oynamaktan kaçınma, tehlikeli oyunlardan sakınma, çalışkanlığın fazileti ve tembelliğin kötülüğü ile alakalı dersler. Muhtaçlara yardım etmek, obur olmamak, doğruluk, kin, garaz ve intikamdan uzak durmak, mağrur olmamak, müsrif olmamak, başkasının aleyhinde söz söylememek; bitkilere ve hayvanlara zarar vermemek; terli iken su içmemek ve temiz olmak, tamahkârlığın zararları, içki ve sigaranın akıbeti...”

Nasihat içerikli çeşitli manzumeler de belirlenmiştir ki, “Demir ve Demircinin Öğüdü”, “Örümcekle ipek Böceği”, “Tavşan ile Serçe”, “Teke ile Tilki”, “Kuzu ile Kurt” bunlardan bazılarıdır. Ahlâk dersinde ayrıca millî duyguları canlandıracak konular da yer almaktadır. Bunlara da “Ertuğrul’un Mertliği”, “Sultan Osman”, “İstanbul’un Fethi”, “Barbaros Hayreddin Paşa”, “Silistre Muharebesi”, “On Temmuz” başlığını taşıyan metinler örnek olarak verilebilir.

İkinci sene yine haftada bir ders saati olan Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye dersinde ailenin önemi, aile içerisinde büyüklere, küçüklere, dadılara, lalalara ve hizmetçilere karşı vazifeler ilk konulardandır. İlmin, okumanın ve mektebin önemi ile mektep içerisindeki vazifeler de ele alınmaktadır. Ardından vatani sevmek, askerlik ve vergi gibi vatana karşı vazifeler konu edilmiştir. İkinci senenin diğer konuları ise temizlik, sıhhat, yalancılık, israf gibi ahlâkî reziletler ile cesaret, iyilik, nezaket gibi ahlâkî faziletlerdir.

Üçüncü sene, haftada bir ders olan ahlâk dersinin ilk üç ayında daha önceki sınıflarda telkin edilmiş olan konular tekrar edilip ardından nefse, aileye karşı vazifeler, insanların kendi cinsine olan ihtiyacı ve onlara karşı vazifeleri, hayvanlara karşı vazifeler konu olarak işlenmektedir. Sonraki aylarda malûmât-ı medeniye ve vataniye konuları mütalaa edilmektedir ki bunlar da, hükûmetin hizmetleri, hükûmetin masrafları, hükûmetin salahiyetleri, istibdat idaresi, meşrutiyetin nimetleri, belediyeler, askerlik, Osmanlı vatani ve vatana hizmet şeklindedir.

Beşinci sene, aynı şekilde haftada bir saat okutulacak olan derste, vazife, vazifenin tarifi ve taksimi şeklinde konular ele alınmaktadır. Vazifenin kısımları olan vezâif-i nefsiyye, vezâif-i beytiyye, vezâif-i medeniyye, vezâif-i insaniyye ve vezâif-i diniyyenin neler olduğu anlatılmaktadır. Son sınıfta işlenen diğer konular ise hükûmet, hükûmete olan ihtiyaç, hükûmetin vazifeleri, hükûmet çeşitleri, vatandaşlık hukuku, vatandaşlık vazifeleri, hükûmet teşkilatı, belediye teşkilatı, mahkemeler şeklindedir.²⁶⁵

1919 senesine ait *Zükûr ve İnâsa Mahsus Mekâtib-i Sultâniye Müddet-i Tahsiliyesiyle, Teşkilât ve Müfredât Programları Hakkında Tâlimât*'ta erkek sultânî mekteplerinin ilk sekiz senesi devre-i ûlâ, son üç senesi de devre-i sâniyye ait olmak üzere tahsil müddetinin on bir seneye "tenzil" olduğu belirtilmektedir. Kız sultânî mekteplerinin de on bir seneye "iblâğ" olduğu ifade edilmektedir. El İşleri ve Hat dersleri müstesnâ, mektep programları birbirine uygun olacaktır. Devre-i ûlâ ile devre-i sâniye arasında bir sınıf-ı hususî olacaktır ki serbest mesleğe yönelmek isteyen talebeler için burada dersler bulunacak; devre-i sâniye kısmı ise yükseköğretime öğrenci hazırlayacaktır.²⁶⁶

Tâlimata göre erkeklere mahsus sultânî mekteplerinin devre-i ûlâ ders programı şu şekildedir.²⁶⁷

Tablo 55

1919 Yılında Erkek Sultânîlerin Devre-i Ülâ Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene	8. Sene
Kur'an-ı Kerim	-	6	6	6	3	-	-	-
Siyer ve Malûmât-ı Diniye	1	1	1	1	1	1	1	1
Lisân-ı Osmanî	20	11	11	7	6	4	4	4
Hesap	3	3	3	3	3	3	2	-
Cebir	-	-	-	-	-	-	1	2

265 MUN, *Mekâtib-i Sultâniye Ders Programı*, s. 41-46.

266 *Mekâtib-i Sultâniye Müfredat Programı*, (Zükûr ve inâs sultânîleri devre-i ulâ sınıfına mahsus ve devre-i sâniye tedrisatına müteallik müfredatı camidir), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338, s. 3-4.

267 a.g.e., s. 5.

Hendese ve Resm-i Hattî	-	-	-	1	2	3	2	2
Tarih	-	-	-	1	2	2	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2	2	2	2
Mevâlid-i Sülesâ ve Malûmât-ı Sihhiye	-	-	-	-	1	2	2	1
Fizik	-	-	-	-	-	-	2	2
Kimya	-	-	-	-	-	-	1	2
Malûmât-ı Medeniye	-	-	-	-	-	-	1	1
Usûl-i Defterî	-	-	-	-	-	-	1	1
Arapça	-	-	-	-	-	3	1	2
Farsça	-	-	-	-	-	-	1	1
Lisan-ı Ecnebî (Fransızca, İngilizce, Almanca)	-	-	6	6	6	6	6	6
Hat	-	-	-	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1	1	1	1	1
El İşleri	1	1	-	-	-	-	-	-

Yukarıda erkek sultânîlerinin birinci devresi için verilmiş program, El İşleri (biçki, dikiş, nakış) dersi dışında kızlara mahsus sultânî mekteplerinde aynı şekilde uygulanmıştır.²⁶⁸

1919 senesi erkek ve kız sultânî mekteplerinde ortak uygulanan dört senelik devre-i sâniye ders programı da aşağıdaki gibidir:²⁶⁹

Tablo 56

1919 Yılında Sultânilerin Devre-i Sâniye Ders Programı

DERSLER	6.Sene	7.Sene	8.Sene	9.Sene
Ulûm-ı Diniye	2	1	1	-
Siyer	-	-	-	2
Lisan-ı Osmanî	5	5	4	3

268 **Mekâtib-i Sultâniye Müfredat Programı**, 1338.

269 Yücel, s. 156.

Tarih	3	3	2	2
Coğrafya	2	1	2	1
Ulûm-ı Tabiiye ve Sıhhiye	2	3	-	1
Fizik	-	-	2	3
Kimya	-	-	2	2
Hesap	3	2	2	-
Cebir	-	-	-	2
Usûl-i Defterî	-	-	-	1
Hendese	1	3	3	3
Arapça	2	2	2	2
Farsça	-	-	1	1
Lisan-ı Ecnebî	7	7	6	6
Resim	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye	1	1	1	-
Gina	1	1	1	-

1919 yılında yapılan yeni düzenleme ile birlikte ilk devresi sekiz yıl olan sultânî mekteplerin programında ahlâk dersi yer almamaktadır. Ancak devre-i ûlânın yedi ve sekizinci senelerinde birer saat okutulan Malûmat-ı Medeniye'de Malûmat-ı Ahlâkiye ve Medeniye dersinin konularının ele alındığı görülmektedir. Buna göre yedinci sene Malûmat-ı Medeniye dersinde, vazife ve vazifenin kısımları olan vezâif-i nefsiyye, vezâif-i beytiyye, vezâif-i medeniyye ve vataniyye, vezâif-i insaniyye, vezâif-i diniyye örneklerle işlenmektedir. Sekizinci sene ise hükûmet, hükûmete olan ihtiyaç, hükûmetin vazifeleri, hükûmet çeşitleri (mutlak, meşrutî, cumhuriyet), vatandaşlık hukuku, Kanun-ı Esasî, umumî kuvvetler (kuvve-i kanuniyye, kuvve-i adliyye, kuvve-i icraiyye) ve her biri hakkında muhtasar malûmât verilmektedir.²⁷⁰

Sultânîlerin birinci devresini bitirdikten sonra serbest mesleğe yönelmek isteyen öğrenciler için “sınıf-ı mahsus” oluşturulmuş ve burada mesleğe yönelik dersler okutulmuştur. Erkek sultânîlerinde sınıf-ı mahsusta okutulan dersler aşağıdaki gibidir:²⁷¹

270 **Mekâtib-i Sultânîye Müfredat Programı**, s. 89-91.

271 a.g.e., s. 145.

Tablo 57**Erkek Sultânîlerine Ait Sınıf-ı Mahsusta Okutulan Dersler ve Saatleri**

DERSLER	Sınıf-ı Mahsus
Malûmât-ı Hukukiyye ve İktisadiyye	3
Hesab-ı Ticarî	3
Fizik	2
Kimya	2
Emtia-i Ticariye	2
Malûmât-ı Ticariye	2
Usûl-i Muhasebe	4
Hüsn-i Hat	1
Daktilografi	2
Lisan-ı Ecnebî	8
Muhaberât ve Neşriyat	1

Kız sultânîlerinde sınıf-ı mahsusta okutulan dersler ve saatleri ise şu şekildedir:²⁷²

Tablo 58**Kız Sultânîlerine Ait Sınıf-ı Mahsusta Okutulan Dersler ve Saatleri**

DERSLER	Sınıf-ı Mahsus
Lisan-ı Osmanî	3
Terbiye	3
Hıfzı's-Sıhha-i Etfâl	1
İdare-i Beytiyye ve Âdâb-ı Muaşerât	2
Lisan-ı Ecnebi	5
El İşleri (dikiş, biçki, millî antika işler, örgü, kola)	5
Musikî (nazariyat, piyano, keman)	2

1923 yılında sultânîlerin durumuna bakıldığında beş çeşit sultânî ile karşılaşmaktadır: Tam devreli sultânîler, yalnız devre-i ulâsı olan sultânîler, dokuz senelik kız sultânîleri, on senelik kız sultânîleri ve kız sanayi sultânîleri.²⁷³

Tam devreli sultânîler, beş sene ibtidâî, dört sene birinci devre, üç sene de ikinci devre şeklinde on iki seneliktir. Tam devreli sultânîlerin gayesi Dârülfünûn'a, yüksek meslek ve ihtisas mekteplerine talebe hazırlamaktır. Sultânîlerin son iki senesi edebiyat ve fûnûn şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu sultânîlerin ibtidâî kısmında; Kur'an-ı Kerim, Malûmât-ı Diniye, Türkçe, Hat, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürûs-ı Eşya, **Malûmât-ı Tabiiye, Sıhhiye, Ahlâkiye ve Medeniye**, El İşleri, Resim, Gına, Terbiye-i Bedeniye dersleri okutulmaktadır. Birinci ve ikinci devrelerdeki dersler de Ulûm-ı Diniye, Mantık ve Felsefe, Türkçe, Edebiyat, Arapça, Farsça, Tarih, Coğrafya, Ulûm-ı Tabiiye (Hayvanat, Nebatat, Madeniyyat, İlmü'l-Arz, Hikmet, Kimya), Ulûm-ı Riyaziye (Hesap, Hendese, Cebir, Müsellesat, Kozmografya, Mihanik, Resim Hattı), Usûl-i Defterî, Lisan-ı Ecnebî (Fransızca, İngilizce, Almanca), Hıfzı's-Sıhha, Resim, Terbiye-i Bedeniye, Gına, Hukuk ve İktisat şeklindedir.

Yalnız devre-i ulâsı olan sultânîler, beşi ibtidâî, dördü tâlî olmak üzere dokuz senedir. Bu sultânîleri bitirenlere sultânî tasdiknâmesi verilmektedir. Yükseköğrenime girmek isteyen talebeler, tam devreli sultânîlerin üç yıllık ikinci devresini okumak zorundadır. İbtidâî kısmın dersleri, tam devreli sultânîlerin ibtidâî kısmı ile aynıdır. Devre-i ulâda okunan dersler ise şu şekildedir: Ulûm-ı Diniye, Türkçe, Edebiyat, Arapça, Farsça, Tarih, Coğrafya, Ulûm-ı Tabiiye (Hayvanat, Nebatat, Madeniyyat, İlmü'l-Arz, Hikmet, Kimya), Ulûm-ı Riyaziye (Hesap, Hendese, Cebir, Resim Hattı), Usûl-i Defterî, Lisan-ı Ecnebî (Fransızca), Resim, Terbiye-i Bedeniye, Gına.

Dokuz senelik kız sultânîleri, tahsilleri, idareleri, müfredat programları ile devre-i ulâlı sultânîlerle hemen hemen aynı olup kız sultânîlerinde Dikiş, Biçki ve Tabahat şeklinde kızlara mahsus dersler bulunmaktadır. Yalnız İstanbul'da bulunan on senelik kız sultânîlerinin ise beş senesi ibtidâî, beş senesi de tâlî kısımdır. Ayrıca mezunları imtihansız Dârülfünûn'a kabul edilmektedir. İbtidâî kısımda; Kur'an-ı Kerim, Malûmât-ı Diniye, Türkçe, Hat, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürûs-ı Eşya, Malûmât-ı Tabiiye, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, El İşleri ve Resim, Gına, Terbiye-i Bedeniye dersleri yer almaktadır. Tâlî

kısımda ise Ulûm-ı Diniye, Türkçe, Tarih, Coğrafya, Malûmât-ı Tabiye ve Sıhhiye, Malûmât-ı Hikemiye ve Kimyeviye, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, Hesap, Cebir, Hendese, Kozmografya, İktisad-ı Beytî, Terbiye-i Etfâl, Lisan-ı Ecnebi (İngilizce, Fransızca, Almanca), Gına, Musıkî, Resim, Terbiye-i Bedeniye, Dikiş ve Biçki, Nakış ve Tabahat dersleri okutulmaktadır.

Kız sanayi sultânîleri yalnız İstanbul'da olup dokuz ve on senelik kız sultânîlerinden çok farklıdılar. Beş senelik kısmı ibtidâî, dört senelik kısmı da tâlîden oluşmaktadır ve ibtidâî kısmı kız sultânîlerinin ibtidâî kısmına muadildir. Tâlî kısmında da şu dersler okunmaktadır: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye ve Siyer, Türkçe, Tarih ve Coğrafya, Hesab-ı Amelî, Mebâdi-i Ticaret, Hendese, Resm-i Hattî, Malûmât-ı Fenniye ve Teknoloji, Fizyoloji ve Hıfzı's-Sıhha, Fenn-i Terbiye, Fransızca, Resim, Terbiye-i Bedeniye. Bu derslerin haricinde sırf meslekî bilgiler içeren Elbise, Çamaşır, Nakış, Resim gibi dersler de gösterilmektedir.²⁷⁴

Netice itibariyle "ahlâk" dersi, sultânîlerin farklı devrelerinde okutulmuştur. Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin ilk nizamnâmesinde verilen dersler arasında "Ahlâk ve Âdâb" dersi bulunmaktadır. Daha sonraki yıllarda ahlâk dersinin programda sürekli yer almadığı görülmekle birlikte genel olarak dersin var olduğu anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet'e kadar "İlm-i Ahlâk" ile "Ahlâk ve Mantık" adında iki ayrı ders mektebin âli kısmında okutulmuştur. 1908'den sonra ise "Malûmât-ı Medeniye" adlı ahlâk ve vatandaşlık bilgileri içeren bir ders Mekteb-i Sultânî'nin tâlî ve âli kısımlarında yer almaktadır. Daha sonraki programlarda da ibtidâî mekteplerde olduğu gibi "Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye" dersinin Mekteb-i Sultânî'nin ibtidâî kısmında okutulduğu görülmektedir.

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile açılması ön görülen vilâyet sultânîleri ancak 1908'den sonra açılabilmiştir. Nizamnâmede yer alan mektep ders programında ahlâk dersine yer verilmemiştir. Ancak II. Meşrutiyet'ten sonra farklı adlarla da olsa ahlâk dersinin, programlarda yer aldığı görülmektedir. Sultânîlerin özellikle ibtidâî kısmında her dönem okutulmuş olan "Malûmât-ı Medeniye, Ahlâkiye" dersi, kız sultânîlerinin hem ibtidâî hem de tâlî kısımlarında ihmal edilmemiştir. Programlarda farklı adlarla yer almış olan ahlâk dersi II. Meşrutiyet'ten sonra muhteva değişikliğine uğramıştır.

III. ÖĞRETMEN YETİŞTİREN MEKTEPLERİN DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde öğretmen ihtiyacı medreseler tarafından karşılanmaktaydı. Fâtih Sultan Mehmed zamanında (1451–1481) sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için özel bir program uygulandığı, Ayasofya ve Eyüp medreselerinde uygulanan bu programda âdâb-ı mübâhase ve usûl-i tedris gibi pedagojik formasyon derslerinin bulunmasına özen gösterildiği bilinmektedir.²⁷⁵ Ayrıca sıbyan mekteplerinde, okuma, yazması ve dinî bilgisi olan kimseler ders verebiliyor; özellikle köy ve mahalle mekteplerinde imam, müezzin, vâiz gibi din adamlarından yararlanılıyordu. Tanzimat'tan sonra yeni açılan eğitim kurumları olan rüşdiye ve idâdîlerde din, ahlâk, Farsça ve Arapça gibi dersler zaman zaman medrese mezunları tarafından verilmiş; yeni açılan askerî ve teknik mekteplerde de subaylar ve gayr-i Müslim uzmanlar öğretmenlik yapmışlardır. Ayrıca devlet dairelerinde vazifeli memurlardan ve idâdî mezunlarından ihtiyaca göre istifade edilmiştir.²⁷⁶

1875'te askerî okullara sivil öğretmen yetiştirmek için "Menşe-i Muallimîn" adlı bir kurum tesis edilmiştir. Söz konusu kurumun eğitimi, 1877-78 yıllarında Osmanlı-Rus savaşı çıkınca sekteye uğramış; ardından da okul kapatılmıştır. Öğretmen yetiştiren kurumlardan bir diğeri de Mekteb-i Osmani'dir. Harbiye çıkışlıların tahsillerini tamamlamak için Paris'te açılmış olan bu okulun bir diğer amacı Paris'e gönderilen öğrencilere Türkçe öğretmek olmuştur.²⁷⁷

Osmanlılarda sivil mekteplere öğretmen yetiştirme fikrinin ortaya çıkması yeni eğitim kurumlarının açılmaya başladığı Tanzimat dönemine rastlamaktadır.²⁷⁸ Artık medrese mezunlarının değil, yeni eğitim öğretim usûlleri ile yetişmiş öğretmenlerin okullarda görev alması gayesiyle önce Dârülmuallimîn sonra da Dârülmuallimât adıyla erkek ve kızlar için ayrı ayrı öğretmen okulları açılmıştır.

275 **Fatih Mehmed II Vakfiyeleri**, s. 206, 257; Unat, s. 30; C. Öztürk, "Dârülmuallimîn", **DİA**, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 550; Binbaşıoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 11; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 442.

276 Kodaman, s. 145, 154; Binbaşıoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 15; **Sivas Vilâyeti Salnâmesi**, Def'a: 16, 1321, s. 186-187.

277 Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 462-463. Açılış gayelerinin askerî olması ve ders programlarının farklı oluşu sebebiyle bu okulların ders programlarına değinilmemiştir.

278 Akyüz, s. 153.

Öğretmenlerin farklı öğretim alanlarına göre yetiştirilmesinin henüz söz konusu olmadığı ya da asgarî seviyede olduğu bu yıllarda mektepten mezun olan bir öğretmen, birçok alanda öğretim yapmak durumunda kalmıştır ki din ve ahlâk dersi de bunlar arasındadır.²⁷⁹

Öğretmen okullarının ders programları, kuruluşundan itibaren zaman zaman değişikliğe uğramış olsa da Dârülmuallimîn ile Dârülmuallimât mekteplerinin programları birbirinden farklı hazırlanmaya çalışılmıştır.

A. Dârülmuallimîn’de Ahlâk Dersleri

II. Mahmut döneminin son zamanlarında açılmaya başlayan rüşdiye mektepleri, 1846’da Mekâtib-i Umûmiye Nâzırlığı kurulduktan sonra artmaya başlamıştır. Bu okullara medrese dışından öğretmen bulma bir ihtiyaç haline gelmiş ve Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti’nin başına getirilen Kemal Efendi’nin öncülüğünde İstanbul’da 10 Rebiülâhır 1264’te (16 Mart 1848) Dârülmuallimîn açılmıştır. Dârülmuallimîn Nizamnâmesi, mektebin ilk müdürü Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) tarafından 1851’de hazırlanmıştır. Her ne kadar medreseden yetişmiş öğretmenlerin yerine, yeni mekteplere modern eğitim anlayışına sahip öğretmenler yetiştirilmek istenmişse de bu mekteplere önce medrese talebelerinin rağbet etmesiyle Dârülmuallimîn’in ders programı amacına uygun şekillenmemiştir. Dârülmuallimîn-i Sıbyan’ın açılmasından sonra “Dârülmuallim-i Rüşdî” de denilen bu okulun ders süresi üç yıl olup mektebin ilk programında Usûl-i Tedris, Fenn-i Terbiye gibi öğretmenlik mesleği için gerekli derslerin bulunmadığı dikkat çekmektedir.²⁸⁰

Müdür olarak Dârülmuallimîn başına getirilen Ahmet Cevdet Paşa’nın 1 Mayıs 1851 tarihinde kaleme aldığı nizamnâme, Dârülmuallimîn’in ilk nizamnâmesi olup belgede, okula kaç öğrenci alınacağı, giriş şartı, dersler, öğrencilere maaş (burs) ödeneceği ve okulun eğitim süresi hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Eğitim süresi üç yıl olarak belirtilen mektebin programında Usûl-i İfade ve Tâlim (ders verme ve öğretim yöntemleri), Farsça, Hesap, Hendese (geometri), Mesâha (alan ölçme), Hey’et (astronomi) ve Coğrafya dersleri yer almakta; Arapça bilme, mektebe girişte şart olarak aranmaktadır.²⁸¹

279 Zengin, **Tanzimat Dönemi...**, s. 114.

280 Ergin, C. 2, s. 571, 574; Akyüz, s. 154; Unat, s. 30-31; Karal, C. 6, s. 175; Binbaşıoğlu, **Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 12, 14; C. Öztürk, “Dârülmuallimîn”, **DİA**, C. 9, s. 550; Berker, s. 12; Yücel, s. 203; Bilim, 67-68.

281 Akyüz, s. 154. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi adlı eserinde bu nizamnâmenin metnini ve Ahmet Cevdet Paşa’nın nizamnâme ile ilgili yaptığı açıklamayı vermektedir. s. 155-156.

Hazırlanan programda ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Bu duruma mektebe kabul edilen talebenin medresede belirli seviyede eğitim görmüş talebeler arasından seçiliyor olması gerekçe gösterilebilir.

Rüşdiyeler için öğretmen okulu açıldığı halde henüz sıbyan mektepleri için öğretmen okulu mevcut değildi. Evkâf Nezâreti'ne bağlı olan sıbyan mektepleri ile bu dönemde Maarif Nezâreti meşgul olmadığı için sıbyana mahsus mualim yetiştirilmesi de düşünülmüyordu. Fakat 1279 (1862)'den itibaren Maarif Nezâreti tarafından ibtidâî mektepler adıyla bu kurumlarla da ilgilenilmeye başlanınca 15 Kasım 1868'de Dârümuallimîn-i Sıbyan açılmış; müdürlüğüne de Mehmed Cevdet Efendi getirilmiştir. Devrin Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın kaleme aldığı tezkirede, vakitlerini rüşdiyeden çok sıbyan mektebinde geçiren çocuklara Kur'an tâlimi ile birlikte Tâlim-i Erbaa (dört işlem), **Ahlâk** ve Coğrafya'ya Giriş derslerinin de verilmesi gerektiği; ancak mevcut hocaların bu bilgilere sahip olmadıkları, sıbyan mektebi öğretmen okullarının açılış gerekçesi olarak gösterilmektedir. Açıldığı tarihte Dârümuallimîn-i Sıbyan'ın öğretim süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. İstanbul'un Beyazıt semtindeki Matbaa-i Âmire'de öğretime başlayan bu mektepte eskiden beri sıbyan mekteplerinde okutulmakta olan Elifbâ, Kur'an-ı Kerîm, Tecvit ve İlmihal derslerinin yanı sıra Hesap, **Ahlâk** ve Coğrafya'ya giriş ile Usûl-i Tedrîs adı altında öğretim metodu derslerine yer verilmiştir. Bu tarihten sonra bir süre kapalı kalan bu okul Mehmet Cevdet Efendi'nin gayreti ile 1872'de tekrar açılmış; II. Abdülhamit döneminde de sayısı artırılmıştır.²⁸²

1869 yılında Nâzır Saffet Paşa tarafından bugünkü anlamda "Genel Eğitim Yasası" niteliğinde olan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi hazırlanmıştır. Nizamnâme ile öğretmen yetiştiren kurumların hepsi bir çatı altında toplanmaya çalışılmıştır. Nizamnâmenin elli birinci maddesinde Dârümuallimîn ve Dârümuallimât, yüksekokullar arasında zikredilmiştir. Elli ikinci maddesi ile İstanbul'da büyük bir Dârümuallimîn açılması öngörülmüştür. İlk, orta ve yükseköğretime öğretmen yetiştirecek olan büyük Dârümuallimîn, rüşdiye, idâdî ve sultânî şubelerini ihtiva edecek ve her kademe edebiyat ve fûnûn şeklinde iki

282 Ergin, C. 2, s. 578; Akyüz, s. 157; Unat, s. 32; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, Ankara: Yengeçoğlu Matbaası, 1967, s. 11; C. Öztürk, **Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, İstanbul: MEB Yayınları, 2005, s. 9-13; C. Öztürk, "Dârümuallimîn", **DİA**, C. 9, s. 550; C. Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara, 1996, s. 8-9.

dala ayrılacaktır. Dârümuallimîn-i Sıbyan da bu büyük Dârümuallimîn'in idarî yönden dışında bırakılmışsa da onun denetiminde olacaktır. Nizamnâmenin elli üçüncü maddesine göre rüşdiye şubesi iki daireye ayrılıp birincisi Müslüman, ikincisi gayr-i Müslim rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere tahsis edilecektir.

Üç yıl eğitim süresi olan Dârümuallimîn-i Rüşdiye'nin programı nizamnâmenin elli dördüncü maddesinde şu şekilde verilmektedir:

Edebiyat Sınıfı: Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Arapça ve Farsça, (tertib-i cedid üzere tedrise iktidar kesb edilecek derecede), Lisan (her cemaatin kendi lisanı) ve Tarih-i Umumî (her milletin kendi lisanı üzere tedris edilecektir).

Ulûm Sınıfı (Fen Sınıfı): Tersim-i Hutut, Hesap, Defter Tutmak Usûlü (her milletin kendi lisanı üzere tedris edilecektir), Hendese, Mesaha, Cebir.

Elli beşinci maddede eğitim süresi iki sene olarak belirlenmiş olan idâdî şubesinde okutulacak dersler verilmiştir. Ulûm ve edebiyat sınıflarına göre dersler aşağıdaki gibidir:

Ulûm Sınıfı: İlm-i Mevâlid, Hendese-i Resmiye ve Menâzır, Cebir, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Resim.

Edebiyat Sınıfı: Arapça ve Farsça'dan Tercüme Ameliyatı, Türkçe Şiir ve İnşâ, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i Servet-i Mîlel.

Elli altıncı maddede ise büyük Dârümuallimîn'in sultânî şubesinde üç sene-lik eğitim süresi boyunca okutulacak dersler ulûm ve fûnûn şubelerine göre şu şekilde verilmiştir:

Ulûm Sınıfı: Müsellesat-ı Müsteviye ve Küreviye, Cebirin Hendese-ye Tatbiki, Kutû-i Mahrutiyât, Cerr-i Eskal, İlm-i Heyet, Kimyanın Sanayi ve Ziraate Tatbiki, Mükemmel İlm-i Mevâlid, Fenn-i Tabakatü'l-Arz, Fenn-i Tahtit-i Arazi.

Edebiyat Sınıfı: Mükemmel Türkçe İnşâ ve Eş'ar, Mükemmel Arapça ve Farsça, Meanî, Türkçe'den Fransızca'ya ve Fransızca'dan Türkçe'ye Tercüme Ameliyatı, Hukuk-ı Mîlel, Resim.²⁸³

283 **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 175-176; Mahmud Cevad, s. 415-416; Ergin, C. 2, s. 581; Akyüz, s. 157-158; C. Öztürk, "Dârümuallimîn", **DİA**, C. 9, s. 550; Binbaşioğlu, **Öğretmen Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 12; Yücel, s. 203-204; Berker, s. 138.

Görüldüğü gibi Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde açılması öngörülen büyük Dârümuallimîn'nin programına ahlâk dersi konulmamıştır. Ancak nizamnâmenin Dârümuallimînlerle ilgili maddeleri de kâğıt üzerinde kalmış; üç bölümlü öğretmen okulları ile ilgili hükümler gerçekleşmemiştir. Bunun yerine ayrı ayrı öğretmen okulları açılmaya devam edilmiştir. 1874'te "İstanbul Dârümuallimîni" adı altında sıbyan, rüşdiye ve idâdî şubelerini ihtiva eden bir okul açılmıştır. 12 Mart 1874 tarihli resmî ilana göre İstanbul Dârümuallimîni'nin bölümlerine göre ders programları incelendiğinde ahlâk dersine programda yer verilmediği görülmektedir. Buna göre Dârümuallimîn'nin iki sene tahsil müddeti olan sıbyan şubesinde okutulan dersler; Ulûm-ı Tedrisiye, Lisân-ı Türkî ve İmlâ, Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Mebâdî-i Hendese ve Mesâha, Farsça ve Yazı şeklindedir. Rüşdiye şubesinin tahsil süresi üç sene olup burada okutulan dersler de Arapça, Farsça, Hesap, Cebir, Hendese, Tarih, Coğrafya, İmlâ, İnşa, Rik'a ve Resim şeklindedir. Yine üç sene eğitim süresi olan idâdî şubesindeki dersler ise Hesap, Muamelat ve Usûl-i Defteri, Cebir, Mantık, Tarih-i Umumî ve Osmanî, Lisan-ı Ecnebî ve Hüsn-i Hat, Resim, İnşa-yı Türkî, İlm-i Belagat, Hendese, Müsellesat-ı Müsteviye, Kozmografya, Mebâdî-i Ulûm-ı Tabiiye ve Hıfz-ı Sıhha'dır.²⁸⁴

Bu tarihten sonra İstanbul Dârümuallimîn'i örnek alınarak öğretmen okulları açma teşebbüsünde bulunulmuş; bazı yerlerde Dârümuallimîn-i Sıbyan açılabilmiştir. Bu okullar bir yıllık olup Ulûm-ı Diniye, Tecvit, Hesap, Tarih, Coğrafya, İmlâ, İnşa, Yazı ve Türkçe gibi dersler okutulmuştur.²⁸⁵

1877 yılında Dârümuallimîn-i Âliye açılmış; fakat üç yıl sonra 1880'de kapatılmıştır. Mektebin 1880 yılındaki programına bakıldığında okutulan dersler arasında ahlâk dersinin yer almadığı görülmektedir. Buna ilaveten mektebin ders programında Cebr-i Âlâ, Hendese-i Mücesseme, Müsellesât-ı Müsteviye, Kozmografya, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Fransızca, Belagat, Mantık, Arapça, Farsça, İlm-i Hayvanât, Nebatât, Şiir ve İnşa dersleri bulunmaktadır.²⁸⁶

II. Abdülhamit zamanında diğereğitim kurumlarında olduğu gibi öğretmen okulları da sadece İstanbul'a has olmaktan çıkarılarak vilâyet merkezlerinde de açılmaya çalışılmıştır. Öğretim süreleri iki yıl olarak belirlenen vilâyet Dârümuallimînlerine "Türkçe okuyup yazma" kabul şartı olarak getirilmiş; programlarında da Kur'an-ı

284 Mahmud Cevad, s. 115-116.

285 **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1299/1882, s. 193.

286 Mahmud Cevad, s. 170.

Kerim ve Tecvit, Arapça, Kavâid-i Türkî ve İmlâ, Hesap, Tarih, Coğrafya ve Hat dersleri yer almıştır. Meslek dersleri bir program dâhilinde okutulmaya ve hatta ders kitapları yayınlanmaya başlamıştır.²⁸⁷ Öğretmen yetiştiren kurumların ders programlarında Tanzimat döneminde din derslerine yer verilmezken II. Abdülhamit döneminde bütün şubelerin programlarında yer verilmiştir. Ayrıca Ulûm-ı Diniye, Fıkıh veya Akâid derslerinde sadece iman ve ibadet konularına ağırlık verilerek ahlâk eğitimi müstakil bir ders ile verilmeye gayret edilmiştir.²⁸⁸

Yine II. Abdülhamit döneminde daha çok ilköğretim öğretmeni yetiştirilmesine önem verilmiş; öğretmenliğin meslekleşmesi ile ilgili “*Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Tâlimat*” adlı bir çalışma yapılmıştır. Bu tâlimat, öğretmenlik mesleğini icra edecekler için “iyi ahlâk, başka görev veya memuriyette bulunmamak, derse bağlılık ve ihtisasa uymak” şeklinde şartlar getirmiş; öğretmenleri, daimî ve seyyar diye ikiye ayırmıştır. Ayrıca tâlimatta öğretmene verilecek birden fazla dersin uyumlu olması gerektiğinin belirtilmesi de dikkât çekicidir. Aralarında ilişki bulunan ders grupları verilirken ahlâk dersi de Ulûm-ı Diniye ve Arapça ile birlikte gösterilmiştir.²⁸⁹

İlk açıldıkları tarihten itibaren programında ahlâk dersine yer verilmeye çalışılan Dârümuallimîn-i Sıbyan’da II. Abdülhamit döneminde de bu ders ihmal edilmemiştir. Nitekim 1876’da Konya’da açılan Dârümuallimîn-i Sıbyan’da ahlâk dersinin olması, İstanbul dışındaki sıbyan öğretmen okullarında da bu dersin okutulduğunu göstermektedir. Konya’daki Dârümuallimîn-i Sıbyan’ın programındaki dersler şu şekilde verilmiştir: Lisan-ı Türkî, Hendese, Yazı, Resim, Tecvit, Birgivi Risalesi, Dürr-i Yekta, **İlm-i Ahlâk**, Tuhfe-i Vehbi ve Gülistan.²⁹⁰

Dârümuallimîn-i Sıbyan’nın programında yer alan ahlâk dersi, Dârümuallimîn-i Rüşdî’ye ait programlarda bulunmamaktadır. Nitekim II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde bu durumun değişmediği, Dârümuallimîn’in rüşdiye şubesinde hala ahlâk derslerinin okutulmadığı görülmektedir. 1877 yılında yayınlanan bir “*Tevzi-i Mükâfat Cetveli*”nde Dârümuallimîn-i Rüşdî’nin dersleri şu şekilde tespit edilmiştir:²⁹¹

287 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 185-190; Kodaman, s. 150, 154; C. Öztürk, **Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, s. 15.

288 Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi**..., s. 92.

289 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 517-520; Akyüz, s. 217-218.

290 Bilim, s.70-71.

291 **Dârümuallimîn ve Mülkiye ve Mülkiye İdâdî’sinin Tevzi-i Mükâfat Cetveli**, y.y., 1293.

1. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih, İnşa, Rik'a, Resim.

2. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Cebir, Tarih, Hikmet ve Kimya, İnşa, Rik'a, Resim.

3. Sene: Arapça, Farsça, Coğrafya, Hendese, Tarih, Usûl-i Defteri, Hikmet ve Kimya, İnşa, Rik'a, Resim.

Maarif Nezâreti, 1879 yılında, Dârümuallimîn talebesinin çoğunlukla medreselilerden oluştuğunu, bunların da cami derslerine devam etmeleri ve üç aylarda İstanbul dışına gitmeleri sebebiyle okul başarısının olumsuz etkilendiğini ileri sürerek İstanbul Dârümuallimîni'ni yatılı hale getirmek için bir çalışma başlatmış ve bir nizamnâme hazırlanmıştır. Nizamnâme ile Dârümuallimîn'de Ulûm-ı Dînîye, **Ahlâk**, Hesap, Hendese, Cebir, Hikmet, Mihanik, Kozmografya, Kimya, Resim, Lisan-ı Osmanî, Arapça, Farsça, Genel Tarih, Coğrafya, Mevâlid-i Selâse, İlm-i Servet, Pedagoji ve Usûl-i Tedris, Hüsn-i Hat, Musikî, Jimnastik, Kanûn-i Esasî, Usûl-i Defteri derslerinin tâlim edilmesi kararlaştırılmıştır.

Selim Sabit Efendi'nin de içinde bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlanan bu çalışma, Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmüş, malî yetersizlikle birlikte, programının her şube ve yıllara göre düzenli bir biçimde ele alınması için Maarif Nezâreti'ne geri gönderilmiştir.²⁹²

İstanbul Dârümuallimîni'nin idâdî şubesi fazla devam etmemiş ve 1879-1880 yıllarında kapanmıştır.²⁹³ Böylece İstanbul Dârümuallimîni 1890 yılına kadar rüşdiye ve sıbyan şubeleriyle varlığını sürdürmüştür. Ancak İstanbul ve vilayetlerde idâdîlerin artışı ve öğretmen bulmanın güçlüğü göz önüne alınarak Dârümuallimîn'de hem idadî, hem de sultânî öğretmenliğine mahreç olmak üzere 3 Kasım 1891'de âliye şubesi açılmıştır.²⁹⁴

1869 yılı Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile belirlenen dârümuallimînlerin kuruluş düzeni ile ilgili hükümlere, 1891'de tekrar dönülmüş; rüşdiye, idâdî ve sultânî şubeleri yerine her biri iki yıl olan ibtidâiye, rüşdiye ve âliye şeklinde yeni bir düzenleme yapılmıştır. Âliye şubesi edebiyat ve fûnûn sınıflarına ayrılmıştır. Okula giriş şartları 1892 (8 Şevval 1309) tarihli *Takvim-i Vekayî*'de ilan edilmiştir. Buna göre; ibtidâiye şubesine girebilmek için Sarf, Nahiv, Kırâat-ı Türkî, Hat

292 Zengin, **II. Abdülhamit...**, s. 84, 85.

293 Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, s. 28.

294 Kodaman, s. 148.

ve İmlâ'dan sınavı geçmek, iyi ahlâklı olmak, sakat, özürlü, hastalıklı olmamak ve yirmiden aşağı, otuzdan yukarı bir yaşta olmamak şart koşulmuştur. Aynı şartlar rüşdiye ve âliye şubesinde de geçerli olmakla birlikte, rüşdiye şubesine ibtidâî veya idâdî mektepleri mezunu, yirmi yaşını geçmiş olmak; âliye şubesine ise yapılacak imtihanda başarılı olmak şart koşulmuştur. Ancak Dârülmuallimîn-i Rüşdiye mezunları ile merkez idâdîlerden iyi bir dereceyle mezun olanların ve sultânî mezunlarının bir yıl içinde müracaat ettikleri takdirde imtihansız olarak Dârülmuallimîn'in âliye şubesine alınacakları bildirilmiştir.

1891 Dârülmuallimîn Nizamnâmesi, bazı küçük değişikliklerle birlikte II. Meşrutiyete'e kadar uygulanmıştır. 1891'de yapılan bu düzenleme ile ders programlarında Kur'an-ı Kerim ve Tecvit derslerine ağırlık verildiği ve bazı sınıflara ahlâk dersinin konulduğu öğrenilmektedir. Nitekim Dârülmuallimîn'in rüşdiye şubesinin ikinci senesinde "Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâk" dersinin yer aldığı görülmektedir. 1898 yılında Dârülmuallimîn'in ders programında birtakım değişiklikler yapılmıştır. 1891 programında bulunan "Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâk" dersine bu programda yer verilmemiştir.²⁹⁵

1316 maarif salnâmesinde Dârülmuallimîn'in ibtidâîye şubesine ait program şu şekildedir:²⁹⁶

Tablo 59

1898 Yılında Dârülmuallimîn'in İbtidâîye Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Fıkıh-ı Şerif	4	3
Türkçe Kavâid ve İmlâ	3	-
Usûl-i Tedris	-	1
İnşâ	-	2
Arapça Sarf ve Nahiv	2	2
Kavâid-i Farsça ve Gülistan	2	2
Fransızca	-	1

295 1316 Maarif Salnâmesi, s. 130-131; 1319 Maarif Salnâmesi, s. 123; Akyüz, s. 214; C. Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, s. 22-23; Binbaşıoğlu, Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi, s. 15.

296 1316 Maarif Salnâmesi, s. 127.

Hesap	2	2
İlm-i Eşya	1	1
Coğrafya-yı Umûmî ve Osmanî	2	2
Tarih-i İslâm	2	1
Hüsn-i Hat	1	1

Görüldüğü gibi Dârümuallimîn'in ibtidâiye şubesinde 1898 yılında ahlâk dersi yer almamaktadır. Oysa ilk açıldığı tarihten itibaren Dârümuallimîn'in sıbyan şubesinde ahlâk dersinin ihmal edilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca II. Abdülhamit döneminde din derslerinin (Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Akâid, Fıkıh, İlmihâl, Ulûm-ı Diniye) ve ahlâk dersinin programlara konulduğu ya da ders saatlerinin artırıldığı bilinmektedir. Din derslerine önem verildiği programlardaki Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Fıkıh, ve Şerh-i Akâid derslerinden anlaşılmaktadır. Ancak ahlâk dersi için bunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Dârümuallimîn'in rüşdiye ve âliye şubesinde de ahlâk dersine rastlanmamaktadır. Buna göre rüşdiye ve âliye şubelerine ait haftalık ders saatleri de şu şekildedir:²⁹⁷

Tablo 60

1898 Yılında Dârümuallimîn'in Rüşdiye Şubesine Ait Ders Programı

DERSİN ADI	1. Sene	2. Sene
Kavâid ve İmlâ	1	-
Usûl-i Tedris	1	2
İnşâ	1	1
Arapça	3	3
Farsça	1	1
Fransızca	2	2
Hesap	2	1
Usûl-i Defteri	1	2
Cebir	1	1

297 1316 Maarif Salnâmesi, s. 128-129.

Hendese	1	1
Hikmet	1	2
Mevâlid	-	1
Coğrafya	2	1
Tarih	2	2
Hüsn-i Hat	1	1
Resim	1	1
Ulûm-ı Diniye	-	2

Tablo 61

1898 Yılında Dârümuallimîn'in Âliye Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Ulûm-ı Diniye ve Şerh-i Akâid	1	1	2
Edebiyat-ı Osmaniye	1	1	1
Kitabet-i Resmiye	-	1	1
Usûl-i Tedris	-	-	1
Edebiyat-ı Arabiye	1	1	1
Edebiyat-ı Fârisiye	1	1	1
Fransızca	4	4	3
Hesap	2	-	-
Usûl-i Defteri	1	1	-
Cebr-i Âdi	2	1	1
Hendese	1	2	1
Müsellesat	1	1	-
Tersimât-ı Riyaziye	-	-	2
Kozmografya	-	1	1
Makine	-	1	1
Hikmet-i Tabiiye	2	2	1
Mevâlid-i Sülûse	2	1	1

Coğrafya-yı Umûmî ve Umrânî	1	1	1
Tarih-i Umûmî ve Osmanî	1	1	1
Kimya	2	2	1
Kavânîn	1	1	1
İlm-i Servet	-	1	1

Vilayetlerde kurulan ve kurulacak Dârümuallimînlerin kuruluş ve işle-
yişleri ile ilgili tâlimat, 1316 maarif salnâmesinde yayınlanmıştır. Tâlimat ile
vilâyetlerdeki Dârümuallimînlerde, Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Arapça, Kavâid-i
Türkî ve İmlâ, Hesap, Tarih, Coğrafya ve Hat dersleri okutulması kararlaştır-
ılmıştır.²⁹⁸ 1317 maarif salnâmesinde Dârümuallimîn'in ibtidâiye, rüşdiye ve
âliye şubelerine ait verilen ders programlarının bir önceki sene ile aynı olduğu
tespit edilmiştir. Dolayısıyla 1898 ve 1899 yıllarında derslerde değişiklik yapılmadığı aynı programın uygulandığı anlaşılmaktadır.²⁹⁹

1900 yılına gelindiğinde Dârümuallimîn'in ibtidâiye şubesine ahlâk dersi-
nin ilave edildiği görülmektedir. Aynı program bir sonraki sene de uygulanmış-
tır. Dârümuallimîn'in ibtidâiye şubesine ait dersler ve haftalık saatleri şu şekilde
verilmektedir.³⁰⁰

Tablo 62

1900 Yılında Dârümuallimîn'in İbtidâiye Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Fıkıh-ı Şerif	4	3
Dürr-i Yekta Şerhi	2	-
Arapça Sarf ve Nahiv	2	2
Kavâid-i Farsça ve Gülistan	2	2

298 1316 Maarif Salnâmesi, s. 353-357.

299 Bkz. 1317 Maarif Salnâmesi, s. 129-131.

300 1318 Maarif Salnâmesi, s. 133; 1319 Maarif Salnâmesi, s. 119; Akyüz, s. 216. 1318 ve 1319 maarif salnamelerinde yer alan ders programında yukarıda verilen derslerden "Dürr-i Yekta Şerhi"nin olmadığı, ayrıca "Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye" dersinin de sadece "Usûl-i Tedris" olarak geçtiği tespit edilmiştir.

Hesap	2	2
Coğrafya	2	3
Tarih-i İslâm	2	1
Türkçe Kavâid ve İmlâ	3	-
İlm-i Eşya	1	1
Hüsn-i Hat	1	1
Usûl-i İnşâ	-	1
Fransızca	-	1
Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye	-	1

Yukarıdaki ders cetvelinde görüldüğü gibi programda “Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye” adlı bir ders bulunmaktadır. 1891 senesinde Dârümuallimîn’in rüşdiye şubesinde de okutulduğu bilinen bu ders, iki yıllık öğretime sahip ibtidâiye şubesinin ikinci senesinde bir saat olarak yer almaktadır. Ahlâk terbiyesinin öğretim usûlleri ile birlikte verilmesi, bu dersin bir formasyon dersi niteliğinde olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Dârümuallimîn ve Dârümuallimât’ta ders kitabı olarak okutulan Ayşe Sıdika Hanım’a (ö. 1903) ait *Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri* adlı bir eser bulunmaktadır ki bu eser, hem ahlâk terbiyesini hem de öğretim usûllerini konu edinmektedir. Dolayısıyla dersin ve ders kitabının isminden yola çıkılarak “Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye” dersinin hem ahlâk hem de meslekî bir ders olduğu söylenebilir.

1900 yılında Dârümuallimîn’in rüşdiye şubesinin ders programı da şöyledir:³⁰¹

Tablo 63

1900 Yılında Dârümuallimîn’in Rüşdiye Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kavâid ve İmlâ	1	-
Usûl-i Tedris	1	2
İnşâ	1	1
Arapça	3	3

301 1318 Maarif Salnâmesi, s. 134; Yücel, s. 210; Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 471.

Farsça	1	1
Fransızca	2	2
Hesap	2	2
Usûl-i Defterî	1	2
Cebir	1	1
Hendese	1	1
Hikmet	1	2
Mevalid	-	2
Coğrafya	2	1
Tarih	2	2
Hüsn-i Hat	1	1
Resim	1	1
Ulûm-ı Diniye	-	2

1900 yılında uygulanan yukarıdaki programda usûl-i tedris dersi bulunmakta; ancak bunun ibtidâîye şubesindeki “Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye” dersi ile aynı olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Programda birinci sene bir, ikinci sene iki saat olarak okutulan dersin Terbiye-i Ahlâkiye ile birlikte işlendiği düşünülmektedir. Aynı program 1901 yılında da değiştirilmeden kullanılmıştır.³⁰²

1900 yılında Dârülmuallimîn'in âliye şubesinde de usûl-i tedris dersinin okutulduğu görülmektedir. Programda yer alan dersler aşağıdaki gibidir.³⁰³

Tablo 64

1900 Yılında Dârülmuallimîn'in Âliye Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1.Sene	2.Sene	3.Sene
Ulûm-ı Diniye, Şerh-i Akâid	1	1	2
Edebiyat-ı Osmaniye	1	1	1
Kitabet-i Resmiye	-	1	1

302 Bkz. 1319 Maarîf Salnâmesi, s. 120.

303 1318 Maarîf Salnâmesi, s. 135; Binbaşoğlu, Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi. s. 472; Yücel, s. 211.

Usûl-i Tedris	-	-	1
Edebiyat-ı Arabiye	1	1	1
Edebiyat-ı Farsça	1	1	1
Fransızca	4	4	3
Hesap	2	-	-
Usûl-i Defteri	1	1	-
Cebr-i Âdi	2	1	1
Hendese	1	2	1
Müsellesat Tersimat-ı Riyaziye	-	-	2
Kozmografya	-	1	1
Makine	-	1	1
Hikmet-i Tabiiye	2	2	1
Mevalid-i Selase	2	1	1
Coğrafya-yı Umûmî ve Umranî	1	1	1
Tarih-i Umumî ve Osmanî	1	1	1
Kimya	2	2	1
Kavânin	1	1	1
İlm-i Servet	-	1	1

Dârümuallimîn'in ibtidâiye, rüşdiye ve âliye şeklindeki üç şubesinde de okutulduğu görülen "Usûl-i Tedris" in öncelikli olarak öğretmenlik mesleğine yönelik bir ders olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dersin ahlâk terbiyesini de ihtiva ediyor olması ve Dârümuallimîn mezunlarının öğretmenlik yaptığı mekteplerde ahlâk dersinin de okutuluyor olması dikkate alınırsa, Usûl-i Tedris dersi aynı zamanda ahlâk dersi olarak da telakki edilebilir.

1319 (1901) maarif salnâmesinde Dârümuallimîn-i Âliye'ye ait dersler, edebiyat ve fûnûn şubelerine göre ayrı ayrı verilmektedir. Her iki şubenin dersleri de branşa yönelik olup programda ahlâk dersi yer almamaktadır. Edebiyat şubesinin dersleri şu şekildedir:³⁰⁴

Tablo 65**1901 Yılında Dârülmuaallimîn-i Âliye'nin Edebiyat Şubesi Ders Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Belâgat-ı Arabiye	1	2
Belâgat-ı Türkiye	2	1
Belâgat-ı Fârisiye	2	1
Kitâbet-i Resmiye	1	2
Tarih	1	2
Coğrafya	2	1
Kavânîn	2	1

Dârülmuaallimîn-i Âliye'nin fûnûn şubesine ait dersler de aşağıdaki gibidir:

Tablo 66**1901 Yılında Dârülmuaallimîn-i Âliye'nin Fûnûn Şubesi Ders Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Hesab-ı Âlî	2	-
Cebr-i Âdî	3	-
Cebr-i Âlâ	-	1
Usûl-i Defterî	2	-
Kimya-yı Uzvî, Madenî	2	2
Kimya-yı Tahlilî	-	1
Hayvanât, Nebatât	3	-
Tabâkâtul-Arz	-	2
Kozmografya, Mihanik	-	3
Müsellesât	1	1
Hikmet-i Tabiiyye	2	3
Hendese	2	2
Tersimât-ı Riyaziyye	-	1

Yukanda verilmiş olan ders cetvelleri Dârümuallimîn-i Âliye'nin edebiyat ve fen şubelerine aittir. Görüldüğü gibi dersler, 1900 yılındaki ders programından çok farklıdır. Önceki sene fen ve edebiyat şubelerine ayrılmadan verilen dersler, daha çok ortak ders niteliğinde iken 1901 yılına ait bu programda sadece branza yönelik dersler yer almaktadır. Ancak her iki programda da ahlâk dersi bulunmamaktadır.

1902 yılında yeniden düzenlenen Dârümuallimîn için yeni ders programları hazırlanmıştır. Buna göre Dârümuallimîn'in bütün şubelerine ahlâk dersi ilave edilmiştir. Yapılan değişikliklere göre İstanbul'daki Dârümuallimîn'in ibtidâiye, rüşdiye ve âliye şubelerinin ders programları aşağıda verilmiştir.³⁰⁵

1902 yılında İstanbul Dârümuallimîni'nin ibtidâiye şubesine ait dersler şu şekildedir:

Tablo 67

1902 İstanbul Dârümuallimîn-i İbtidâiyyeye Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Tecvit ve Kur'an-ı Kerim	2	-
Fıkıh	1	3
Dürr-i Yektâ Şerhi	2	
Ahlâk	2	2
Arapça	2	2
Farsça	1	1
Lisan-ı Osmanî	4	3
Hesap	3	2
Coğrafya	2	2
Tarih-i İslam	2	1
İlm-i Eşya	1	1
Ziraat	1	1
Hat	1	1
Usûl-i Tedris	-	1
Hendese	-	1
Hıfzı's-Sihha	-	1
Fransızca	-	2

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi Usûl-i Tedris dersinden ayrı olarak programa ahlâk dersi konulmuştur. Dârümuallimîn-i Sıbyan'da, ilk açıldığı tarihten itibaren ihmal edilmeyen ahlâk dersi, zaman zaman program dışında kalmakla beraber 1902'de tekrar programa girmiş ve iki yıllık eğitim ve öğretim süresince haftada iki saat olarak okutulmuştur. Aynı yıl İstanbul Dârümuallimîn-i Rüşdiye'nin ders programında da ahlâk dersi bulunmaktadır. 1902 senesine kadar Usûl-i Tedris dersi ile birlikte verildiği düşünülen ahlâk dersi, rüşdiye şubesinin programında ilk defa ayrı bir ders olarak yer almaktadır. Ancak aşağıdaki programda haftada bir ders saati olarak okutulan ahlâk dersi ile birlikte "Usûl-i Tedris ve Tecrübe-i Ahlâkiye" dersinin bulunduğu görülmekte; uygulamaya yönelik bir ders olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim öğretmen okullarında tâlim edilen meslekî bilginin aynı zamanda tecrübe edilmesi de gerekmektedir.

1902 yılında İstanbul Dârümuallimîni'nin rüşdiye şubesinin ders programı şu şekildedir:

Tablo 68

1902 Yılında İstanbul Dârümuallimîn-i Rüşdiye'nin Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Akâid	2	2
Ahlâk	1	1
Arapça	1	1
Mantık	1	1
Farsça	1	1
Lisan-ı Osmanî	2	1
Usûl-i Tedris ve Tecrübe-i Ahlâkiye	1	2
Hesap	2	2
Hendese	1	1
Cebir	2	1
Usûl-i Defterî	1	
Coğrafya	2	2
Tarih	1	1
Fizik ve Kimya	1	2

Ziraat	1	1
Hat	1	1
Fransızca	2	2
Resim	1	1
Mevâlid	-	2

Açıldığı tarihten itibaren programında ahlâk dersi bulunmayan Dârümuallimîn-i Âliye’de, mektebin diğer şubelerinde olduğu gibi Usûl-i Tedris dersi ile birlikte ahlâk terbiyesi okutulduğu düşünülmektedir. Ancak 1902 yılında yapılan düzenleme ile ilk defa olarak Dârümuallimîn-i Âliye’nin her iki şubesinde de ahlâk dersi yer almaktadır. İstanbul Dârümuallimîn-i Âliye’nin edebiyat şubesine ait ders programı aşağıda verilmektedir:

Tablo 69

1902 İstanbul Dârümuallimîn-i Âliye’nin Edebiyat Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Akâid	2	2
Ahlâk	2	2
Belagat-ı Osmanî	3	1
Kitabet-ı Resmiye	3	2
Belagat-ı Arabiye	1	1
Tarih	2	2
Coğrafya	2	1
Farsça’dan Türkçe’ye Tercüme	2	1
Arapça’dan Türkçe’ye Tercüme	2	2
Fransızca	4	4
Servet	1	2
Hesap	2	2
Usûl-i Tedris	-	2
Türkçe Mantık	-	2

Görüldüğü gibi ahlâk dersi edebiyat şubesinde haftada iki saat okutulmaktadır. Ancak aynı durum fûnûn şubesi için geçerli değildir. Nitekim aşağıdaki programda ahlâk dersine haftada bir saat olarak yer verilmiştir. İstanbul Dârülmuallimîn-i Âliye'nin fûnûn şubesine ait ders programı ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 70

1902 Yılında İstanbul Dârülmuallimîn-i Âliye'nin Fûnûn Şubesine Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Akâid	2	2
Ahlâk	1	1
Fransızca	4	4
Fenn-i Servet ve İlm-i Mâlî	1	2
Hesap	2	-
Cebr-i Âdî	3	-
Cebr-i Âlâ	-	1
Usûl-i Defterî	2	-
Kimya-yı Uzwî ve Madeni	2	2
Kimya-yı Tahlîlî	-	1
Hayvanât ve Nebâtât	3	-
Müsellesât	1	1
Fizik	2	-
Hendese	2	-
Ziraat	-	1
Usûl-i Tedris	1	-
Tabakât	1	-
Fizik	2	-
Hendese	2	-
Ziraat	1	-
Tersimât-ı Riyaziye	-	1

Yukarıda verilen programlar İstanbul Dârümuallimîni'ne ait olup ibtidâiye, rüşdiye ve âliyeden oluşan mektebin bütün şubelerinde ahlâk dersi yer almaktadır. Aynı yıl taşrada bulunan Dârümuallimin-i İbtidâiyelerin ders programına da hafta da iki saat okutulmak üzere ahlâk dersi konulmuştur. Buna göre Dârümuallimîn-i ibtidâiyelerin şubelerinde okutulacak dersler ve saatleri şu şekilde belirlenmiştir:³⁰⁶

Tablo 71

1902 Yılında Taşra Dârümuallimin-i İbtidâiyelere Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	2	-
Ulûm-ı Diniye	2	3
Ahlâk	2	2
Tarih-i İslâm	2	
Arapça	2	2
Farsça	1	1
Kavâid-i Türkiye ve İmlâ		
Hat	1	1
Hesap	2	2
Coğrafya	1	2
Ziraat	3	3
İlm-i Eşya	1	
Tarih-i Osmanî	-	1
Nahv-i Osmanî	-	2
Usûl-i İnşa	-	1

1321 maarif salnâmesinde İstanbul Dârümuallimîn-i İbtidâiye'nin dersleri verilmektedir. 1902 senesinde okutulan ahlâk dersinin bu programda olmadığı görülmektedir. Ancak mesleğe yönelik ders olan Usûl-i Tedris'in programda olması, bu dersin yine ahlâk terbiyesi ile birlikte verildiğini akla getirmektedir. 1903-1904 dönemine ait Dârümuallimîn-i İbtidâiye'nin ders programı aşağıda verilmektedir:³⁰⁷

306 BOA, Y. A. Res., 117/76, 9 Ca 1320.

307 1321 Maarif Salnâmesi, s. 122.

Tablo 72

1903-1904 Dârümuallimîn-i İbtidâiye'nin Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Fıkıh	4	3
Türkçe Kavâid ve İmlâ	3	-
Usûl-i Tedris	-	1
İnşa	-	2
Arapça Sarf ve Nahiv	2	2
Kavâid-i Farsça	2	2
Fransızca	-	1
Hesap	2	2
İlm-i Eşya	1	1
Umumî Coğrafya ve Osmanlı Coğrafyası	2	2
Tarih-i İslâm	2	1
Hüsn-i Hat	1	1
Ziraat	1	1

Yukarıda verilmiş olan programda Dârümuallimîn-i İbtidâiye'nin 1903 senesine ait dersleri görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi ahlâk dersinin olmadığı programda, ikinci sene haftada bir saat okutulan Usûl-i Tedris dersi yer almaktadır. Aynı durum rüşdiye şubesi için de söz konusudur. 1903-1904 yıllarında Dârümuallimîn-i Rüşdiye'nin dersleri arasında da ahlâk dersi bulunmamakta; ikinci sene haftada bir saat Usûl-i Tedris okutulmaktadır. Ahlâk dersinin Dârümuallimîn programlarında olmadığı dönemlerde Usûl-i Tedris veya Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye olarak okutulan dersin bu ihtiyacı karşıladığı düşünülmektedir.

1903-1904 yıllarında Dârümuallimîn-i Rüşdiye ve Âliye'nin dersleri aşağıda verilmektedir.³⁰⁸

Tablo 73**1903-1904 Dârülmualîmîn-i Rüşdiye'nin Ders Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Fıkıh	4	3
Türkçe Kavâid ve İmlâ	3	-
Usûl-i Tedris	-	1
İnşa	-	2
Arapça Sarf ve Nahiv	2	2
Kavâid-i Farsça	2	2
Fransızca	-	1
Hesap	2	2
İlm-i Eşya	1	1
Umumî ve Osmanlı Coğrafyası	2	2
Tarih-i İslâm	2	1
Hüsn-i Hat	1	1
Ziraat	1	1

Edebiyat ve fen olmak üzere iki branşa ayrılan Dârülmualîmîn-i Âliye'nin aynı yıllardaki ders programında, ibtidâiye ve rüşdiye şubelerinden farklı olarak ahlâk dersi bulunmaktadır. Edebiyat bölümünde “Ahlâk ve Usûl-i Tedris” olarak yer alan ders, fen bölümünde “Ahlâk” olarak geçmektedir. Her iki bölümün dersleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 74**1903-1904 Dârülmualîmîn-i Âliye'nin Edebiyat Bölümüne Ait Ders Programı**

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Akâid	2	2
Arapça	3	2
Farsça	1	1

Belâgatı Osmaniye ve Kitâbet-i Resmîye	3	2
İlm-i Servet	1	2
Kavanin	1	1
Tarih-i Osmanî	1	1
Coğrafya	2	1
Mantık	1	1
Fransızca	4	4
Ahlâk ve Usûl-i Tedris	-	2

Tablo 75

1903-1904 Dârümuallimîn-i Âliyenin Fen Bölümüne Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Hesab-ı Nazarî	2	-
Cebir ve Müsellesat	3	1
Cebr-i Âlâ	-	1
Hendese	2	2
Kimya	2	2
Fizik	2	2
Hayvanat ve Nebatat	2	-
Ziraat	1	1
Usûl-i Defter	1	-
Fransızca	4	4
Tabakat'ül-Arz	-	1
Makine	-	1
Kozmografya	-	2
Ahlâk	-	1
Usûl-i Tedris	-	1

Yukarıda verilen Dârümuallimîn-i Âliye'nin edebiyat ve fen şubelerine ait ders programlarında ahlâk dersi yer almaktadır. Edebiyat şubesinde "Ahlâk ve Usûl-i Tedris" olarak ikinci sene iki saat okutulan ders, fen şubesinde "Ahlâk" adıyla ikinci sene bir saat okutulmaktadır.

Taşra Dârümuallimîn-i İbtidâiyelerin ders programı 1908 yılında hazırlanan tâlimat ile birlikte değiştirilmiş; Kur'an, Tecvit ve Ulûm-ı Diniye dersleri birleştirilmiştir. Daha önce iki senelik eğitim sürecinde haftada ikişer saat okutulan ahlâk dersi bir saate indirilmiştir. İlâveten programda "Ahlâk" olarak geçen ders, yapılan düzenlemelerden sonra "İlm-i Ahlâk" adıyla yer almıştır. 1908 yılına ait taşra Dârümuallimîn-i İbtidâiyelerde okutulan dersler şu şekilde tespit edilmiştir:³⁰⁹

Tablo 76

1908 Yılında Taşra Dârümuallimîn-i İbtidâiyelere Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ulûm-ı Diniye	3	3
İlm-i Ahlâk	1	1
İmlâ ve Kırâat	3	2
Türkçe	2	2
Sarf-ı Arapça	1	1
Farsça	1	1
Tarih	1	1
Coğrafya	1	1
Usûl-i Tâlim ve Terbiye ve Hıfzı's-Sıhha		
Hesap	3	3
Ziraat	1	1
Hüsn-i Hat	1	1

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi 1902 yılından beri ahlâk derslerinin okutulduğu taşra Dârümuallimîn-i İbtidâiyelerinde 1908'de değişiklik yapılmış; ahlâk dersinin saatleri azaltılmıştır. II. Abdülhamit döneminde

309 **Vilâyât-ı Şâhâne Dârümuallimin-i İbtidâi Şubelerine Mahsus Tâlimât**, İstanbul: Mihan Matbaası, 1326/1910, s. 1.

mekteplerde din ve ahlâk derslerine ağırlık verildiği bilinmekle birlikte II. Meşrutiyet'le adı geçen derslerin saatlerinde yeni bir düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet'e kadar henüz tam anlamıyla “meslek” haline gelemediği düşünülen öğretmenlikle ilgili olarak bu dönemde çalışmalar hızlanmış; hem nitelik hem de nicelik bakımından olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Dârümuallimîn'den ibtidâiye kısmı ayrılarak bağımsız bir okul haline gelmiş; Dârümuallimîn-i Âliye öğrencileri derslerinin bir kısmını kendi okullarında, bir kısmını da Dârülfünûn'da, oradaki öğrenciler ile birlikte görmeye başlamışlardır. Dârümuallimîne bağlı tatbikat mektebi (uygulama okulu) açılmış; mektep programlarında düzenleme ve ders anlatım yöntemlerinde yenilikler yapılmıştır.³¹⁰

1909'da İstanbul Dârümuallimîni müdürlüğüne getirilen Satı Bey'in (ö. 1969) çalışmalarıyla pedagoji ve eğitim bilimleri ağırlıklı programların uygulanmasına önem verilmiştir. Resim, Ahlâk, El İşleri ve Müzik dersleri ihmal edilmemiş; önceki dönemlerden farklı olarak derslerin işlenişinde tabiat, eşya, olay, deney, gezi ve gözlemler ön plana çıkarılmıştır.³¹¹ 1910'da Satı Bey, Dârümuallimînlerin öğretim süresini iki yıldan üç yıla çıkarmış ve ders programlarında da değişiklik yapmıştır. Buna bağlı olarak iki senelik Dârümuallimînlerin ders programına “İlm-i Ahlâk”, dört yıllık Dârümuallimîn-i İbtidâiye'nin programına ise “Tâlim ve Terbiye-i Etfâl ve Tatbikâtı” dersleri konulmuştur. 1910 yılında iki yıl eğitim süresi olan Dârümuallimîn'e ait dersler şu şekilde düzenlenmiştir:³¹²

Tablo 77

1910 Yılında Dârümuallimîne Ait Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	3
İlm-i Ahlâk	1	1
İmlâ ve Kırâat	3	2
Türkçe	2	2

310 C. Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s. 25-26; Kansu, II. Kitap, s. 31-32; Ergün, 320.

311 Ergin, C. 2, s. 582-58; C. Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s. 24.

312 Yücel, s. 218; Ergün, s. 317.

Sarf-ı Arapça	1	1
Farsça	1	1
Tarih	1	1
Coğrafya	1	1
Usûl-i Tâlim ve Terbiye ve Hıfzı's-Sihha	2	1
Hesap	3	3
Ziraat	1	1
Hüsn-i Hat	1	1

Yukarıdaki ders programında görüldüğü gibi 1908 yılında yapılan düzenleme ile Dârümuallimînlerde “İlm-i Ahlâk” dersi okutulmaya başlanmıştır. Ders, mekteplerin her iki senesinde ve birer saat olarak yer almıştır.

1913 yılında çıkarılan *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-u Muvakkati* ile her il merkezinde yatılı bir ilk öğretmen okulu ve gerekli görülen yerlerde yatılı kız öğretmen okulu açılması kararlaştırılmış; öğretmen yetiştirme hususunda yeni fikirler üretilmeye başlanmıştır. 1915'te yayınlanan otuz dokuz maddelik *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi* gereğince İstanbul'da bulunan Dârümuallimîn-i Âliye ile Dârümuallimât-ı Âliye, ibtidâî, ihzarî ve âlî olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Diğer Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtlar yalnız ibtidâî kısımdan ibaret kalmıştır. İstanbul Dârümuallimîn-i Âliye'nin ilköğretime öğretmen yetiştirecek olan ibtidâî kısmının eğitim süresi dört yıl; Dârümuallimîn-i İbtidâiye'ye öğretmen ve ilköğretime müfettiş yetiştirecek ihzarî kısmının eğitim süresi iki yıl ve âlî kısmı da beş sene olacaktır. Âlî kısım tatbikata münhasır olup edebiyat, tabiiyat ve riyaziyat şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Âlî kısımdan mezun olanlar mekâtib-i tâliye ve âliyede öğretmenlik yapabileceklerdir. Nizamnâmenin yirmi dördüncü maddesinde Dârümuallimîn ve Dârümuallimât'ın ibtidâiye kısmında okutulacak dersler yer almaktadır. Buna göre İstanbul Dârümuallimîn-i Âliye'nin ibtidâî şubesinin dersleri şu şekilde belirlenmiştir:³¹³

313 Maarif-i Umûmiye Nezâreti, **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, s. 3-4; 9-10; MUN, **Dârümuallimîn-i İbtidâîlere Mahsus Müfredat Programı**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, s. 5.

Tablo 78

1915 Yılında Dârülmuallimin-i Âliye'nin İbtidâî Şubesi Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Malûmât-ı Diniye (Kur'an ve Tecvit)	1	1	-	1
İbâdât	2	1	1	-
Siret-i Nebeviye	-	-	-	-
Türkçe (Sarf ve Nahiv)	2	2	-	-
Kırâat ve İmlâ	2	2	2	-
Ezber ve İnşad	1	1	1	-
Tahrir	1	1	1	-
Kavâid-i Edebiyye ve Kırâat	1	-	1	1
Hat	2	2	1	1
Lisan-ı Ecnebî	3	2	1	-
Hesap	-	-	-	2
Cebir	1	2	2	2
Resm-i Hattî, Hendese ve Fenn-i Mesaha	-	-	-	1
Kozmografya	-	-	1	1
Usûl-i Defterî	2	2	1	1
Coğrafya	2	2	2	1
Tarih	1	2	1	1
Fizik	1	1	1	-
Kimya	2	-	-	-
Hayvanat	-	2	-	-
Nebatat	-	-	1	-
Tabakat	-	-	1	1
Teşrih ve Fizyoloji-i Beşer	-	-	-	1
Hıfzı's-Sıhha-i Mekâtib	-	-	3	3
Ziraat	-	-	3	3
Fenn-i Terbiye	2	2	2	-
Musiki ve Gına	2	2	2	2

El işleri ve Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	-
Resim	2	2	2	1
Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Hukukiye	-	1	1	1
Tatbikat	-	-	-	9

Yukarıda İstanbul Dârümuallimîn-i Âliye'nin ibtidâî kısmına ait ders programı verilmiştir. 1915'te yapılan düzenleme ile bu şubenin eğitim öğretim süresi dört yıl olmuş ve derslerinde de değişiklikler yapılmıştır. Yapılan en büyük değişiklik de programa “Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Hukukiye” adlı bir dersin konulmasıdır. İki, üç ve dördüncü sene birer saat okutulan dersin muhtevasıyla ilgili bilgiler de mevcuttur. Buna göre dersin ikinci sene haftada bir saat olan programında, “ahlâk, tarifi, gayesi, mevzu; vezâif-i nefsiyye vezâif-i beytiyye, vezâif-i insaniye, kanun-ı ahlâkiyenin müeyyidatı, vezâif-i diniye” işlenmektedir. Üçüncü sene haftada bir saat olan dersin konuları da, heyet-i ictimaiyenin teşekkülü ve cemiyetin lüzumu, vatandaşlık hukuku, kuvve-i kanuniye, kuvve-i icraiye ve maarif-i umûmiye...” gibi vatandaşlık malûmâtı ile ilgilidir. Dördüncü sene ise “zabıta, usûl-i hukukiye, hukuk-ı cezaiyye, hukuk-ı ticariyye” gibi malûmât-ı medeniye konuları ile devam etmektedir.³¹⁴

1915 Nizamnâmesi'ne göre Dârümuallimîn-i Âliye'nin orta öğretime öğretmen yetiştiren ihzârî kısmının dersleri de şu şekilde düzenlenmiştir: İlm-i Ahvâl-i Ruh ile İlm-i Ahvâl-i Ruh'un Terbiyeye Tatbiki, Tarih-i Fenn-i Terbiye ve Mekâtib-i İbtidâiyede İdare, Dersler, Teşkilât ve Teftişlerle İlgili Uygulama; Muhtasar Tarih-i Lisan, İlm-i İştikak (Etimoloji), Kitâbet ve Edebiyat, Elsine-i Ecnebiye, Tarih (Tarih-i İslâm, Tarih-i Osmanî, Asr-ı Hazır Tarihi), Coğrafya (Tabiî, Beşerî, Kartografi), Riyaziyat (Hesap, Cebir, Müsellesât, Hendese, Kozmografiya, Mihanik), Tabiiyat (Fizik, Kimya, Tarih-i Tabiî), Resim, Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı. Kısım-ı âlinin dersleri Dârülfünûn ile aynı olup bu kısmın dört yıllık öğretim süresinin son yılı, hem teorik derslere hem de uygulamaya ayrılmıştır.³¹⁵

Öğretmen okulları ile alakalı bir başka gelişme de 1916 yılında yaşanmıştır. O yıl hazırlanan *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Tâlimatnâmesi* ile II. Meşrutiyet'e kadar öğretmen okulları programındaki “Osmanlılık bilincinin

314 MUN, *Dârümuallimîn-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Programı*, s. 118-122.

315 MUN, *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi*, s. 11.

geliştirilmesi" amacının yerini, "Türkçülük bilincinin geliştirilmesi" almıştır. Tâlimatnâme'de özellikle Tarih ve Müzik derslerinin bu doğrultuda işlenmesi istenmektedir.³¹⁶

Öğretmen yetiştirme işi uzun yıllar devletin çözüm bekleyen bir sorunu olarak kalmış; yeni öğretmen okullarına ihtiyaç duyulması Cumhuriyet'ten sonra da devam etmiştir. 1924 tarihinde Tevhîd-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra öğretmen okulları, ilk öğretmen okulları, orta öğretmen okulları ve Eğitim Enstitüleri ile Yüksek Öğretmen Okulları ve Yüksek İslâm Enstitüleri adları altında toplanmıştır.³¹⁷

B. Dârümuallimât'ta Ahlâk Dersleri

Türk maarifinin doğuşu ve kuruluşu ile yayılma ve ilerleme senelerinde ilk önce askerî ve idarî ihtiyaç dolayısıyla erkeklerin okutulmasına önem verilmiş; bu zamanlarda kızların okutulması ile meşgul olunamamıştır. Kız çocukları, erkek çocukları ile birlikte sıbyan mekteplerinde eğitim görmek; okuldan mezun olduktan sonra eğer ailesi varlıklı ise özel hocalardan ders alarak eğitimini devam ettirebilmekte; aksi takdirde mevcut tahsili ile yetinmek durumunda idi. Zamanla sıbyan mekteplerinin üzerinde bir eğitim kurumuna ihtiyaç duyulması, öncelikli olarak erkek rüşdiyelerinin, ardından da kız rüşdiyelerinin açılmasını sağlamıştır. Kız mekteplerine kadın muallim tayin edilmesi arzu edildiği halde bulunamadığı için bu iş yaşlı, ahlâkı düzgün erkek muallimlere tevdi edilmiştir. Ancak kadın muallim mektebine olan ihtiyaç zaman içerisinde kendini daha fazla göstermiştir.³¹⁸

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile kız rüşdiyeleri ile sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirecek bir Dârümuallimât açılması öngörülmüş; Nizamnâme'den bir yıl sonra 26 Nisan 1870 yılında da açılışı gerçekleşmiştir. Nizamnâme'nin 68. maddesi gereğince, sıbyan ve rüşdiye olarak iki şubeye ayrılan Dârümuallimât, Müslüman ve gayr-i müslim talebelerin bir arada okuyacağı karma bir kurum olacaktı. Ancak çeşitli engeller nedeniyle yalnız Müslüman kız öğrenciler için öğretmen okulu açılabiliştir. Mektebin

316 **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Tâlimatnamesi**, İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1332, s. 4-5.

317 Binbaşıoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 16-17; Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", s. 467.

318 Ahmed Lütfi, **Tarih-i Lütî**, Münir Aktepe (hızl.), C. XII, Ankara: TTK Yayınları, 1989. s. 108; Ergin, C. 2, s. 668; Akyüz, s. 144.; Karal, C. 7, s. 209.

açılışında konuşma yapan Maarif Nazırı Saffet Paşa, kız öğretmen okuluna ihtiyaç duyulmasının nedenlerini, hem sosyolojik hem de dinî gerekçelerle açıklamıştır.³¹⁹

Nizamnâme'nin 69. maddesinde eğitim süresi iki yıl olarak belirlenen sıbyan şubesinde okutulması kararlaştırılan dersler şu şekildedir: Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, Kavâid-i Lisan-ı Osmanî ve Kitabet, Usûl-i Tâlim, Lisan (her cemaatin kendi dili), **Risale-i Ahlâk**, Hesap ve Defter Tutmak Usûlü, Tarih-i Osmanî ve Coğrafya, Malûmât-ı Nâfia, Mûsikî, Dikiş ve Nakış.

Nizamnâme'nin 70. maddesine göre rüşdiye şubesinin eğitim süresi üç sene olacak ve şu dersler tâlim edilecektir: Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, Kavâid-i Lisan-ı Osmanî ve İnşâ, Arapça ve Farsça, Lisan (her cemaatin kendi dili), **İlm-i Ahlâk**, Tedbir-i Menzil, Tarih ve Coğrafya, Mebâdi-i Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye (Matematik ve Tabii İlimler Başlangıcı), Resim, Mûsikî, Enva-ı Ameliyat-ı Hıyâtiye.³²⁰

Nizamnâme ile belirlenen Dârümuallimât'ın sıbyan şubesine ait dersler arasında ahlâk dersinin bulunmadığı; ancak mektebin rüşdiye şubesinde "İlm-i Ahlâk"a yer verildiği görülmektedir. Hatırlanacağı gibi Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde Dârümuallimîn'de okutulması kararlaştırılan dersler arasında ahlâk dersi bulunmamakta idi. Bu hususta iki mektebin programlarında ortak bir düzenleme yapılmadığı anlaşılmaktadır.

İstanbul'da 1870'de üç sınıf üzerine açılmış olan Dârümuallimât'ın idarî yapısında 1895 yılına kadar büyük bir değişiklik olmamıştır. Dârümuallimât'ta, Tanzimat devri sonuna kadar aşağı yukarı 1869 Nizamnâmesi ile belirlenen program okutulmuştur. Değişiklik olarak sadece ilk programdaki Musiki, Ahlâk ve Usûl-i Tâlim dersleri kaldırılmış ve programa Makine dersi konulmuştur.³²¹ Nitekim 1873 ve 1874-1875 senelerinde Dârümuallimât'ta okutulan dersler arasında ahlâk dersinin bulunmadığı görülmektedir. 1873 senesinde Dârümuallimât'ın ders programı aşağıdaki gibi uygulanmıştır:³²²

319 **Düstûr**, I. Tertip, C. II, s. 196-197; Mahmud Cevad, s. 418; Ergin, C. 2, s. 670-672; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 177-178.

320 Nizamnâmeye göre dersler her cemaatin kendi dilinde okutulacaktır. Gayrimüslim çocukların din dersleri ruhani reislerin tayin edecekleri kişiler tarafından öğretilecektir. **Düstûr**, 1. Tertip, C. II, s. 197; Mahmud Cevad, s. 418; Ergin, s. 669-670.

321 Mahmud Cevad, s. 156, 157; C. Öztürk, "Dârümuallimât", **DİA**, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 549.

322 **Takvim-i Vekâyi**, Sene: 1291, No: 1684, s. 3; Mahmud Cevad, s. 131.

1. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya Kırâat-ı Türkiye ve İmlâ, Nakış.

2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Kırâat-ı Türkiye, Sülûs, Rik'a, Nakış ve Hıyâtiye.

3. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Kırâat-ı Türkiye, Sülûs, Nakış ve Hıyâtiye.

1875 senesine ait Dârümuallimât programı ise şu şekildedir:³²³

1. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Kırâat-ı Türkiye, Hesap, Coğrafya, Nakış ve Hıyâtiye (Dikiş), Sülûs, Resim.

2. Sene: Ulûm-ı Diniye, Arapça, Lisan-ı Türkî ve İmlâ, Hesap, Coğrafya, Nakış ve Hıyâtiye, Sülûs ve Rik'a, Resim.

3. Sene: Arapça, Farsça, Lisan-ı Türkî ve İnşa, Hesap, Coğrafya, Tarih, Nakış ve Makine, Sülûs ve Rik'a, Resim.

1876, 1877 ve 1878 yıllarında Dârümuallimât'ın dersleri aynı olup ahlâk dersi programda yer almamaktadır. Mektepte okutulan diğer dersler ise şu şekilde verilmektedir:³²⁴

1. Sene: Ulûm-ı Diniye, Kırâat-ı Türkiye, Arapça, Farsça, Lisan-ı Osmanî ve İmlâ, Hesap, Resim, Sülûs, Rik'a ve Dikiş.

2. Sene: Tarih-i Osmanî, Arapça, Farsça, Coğrafya, Hesap, İnşa-yı Türkî, Kavâid ve İmlâ, Sülûs, Rik'a, Resim, Makine.

3. Sene: Arapça, Farsça, Nakış, Hesap, İmlâ ve İnşa, Coğrafya, Tarih-i Osmanî, Sülûs, Rik'a, Resim, Makine.

Öğretmenliğin meslekleşmesi amacıyla II. Abdülhamit döneminde çok önemli bir adım atılmış ve “Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Tâlimat” hazırlanmıştır. Tâlimatın birinci maddesinde “meslek-i tâlime duhûl için şerâit-i âtiye mevzudur” ifadeleriyle öğretmen olmak isteyenler için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bunlar; “hüsn-i ahlâk ve sîret, vazife-i tedristen başka bir hizmet veya memuriyet ile adem-i meşguliyet ve uhdesine ihale olunacak derste mezid-i intisap ve ihtisasa riayet” şeklinde sıralanmıştır. Tâlimatın 16.

323 **Takvîm-i Vekâyî**, Sene: 1292, No: 1755, s. 2; Mahmud Cevad, 134, 135.

324 **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, 1294/1877, s. 387; Ergin, C. 2, s. 674.

maddesine göre bir öğretmene birden fazla ders verilecek ise dersler arasında uyum olması gerektiği ifade edilmiş ve buna göre Ahlâk dersi, Ulûm-ı Diniye ve Arapça ile birlikte zikredilmiştir.³²⁵

Dârümuallimât iki sene kapalı kaldıktan sonra 1881-1882'de yeniden eğitim ve öğretime başlamıştır. 1882-1883'te bir nevi tatbikat mektebi olan "Dârülameliyat" kısmı açılmış; mektep, rüşdiye ve sıbyan olmak üzere tekrar şubelere ayrılmıştır. 1892'de de okulun öğrenci ihtiyacını karşılamak maksadıyla rüşdiye seviyesinde bir "ihtiyat kısmı" açılmıştır. Mektep, kuruluşundan 1895 senesine kadar olan ilk yirmi beş sene içinde büyük bir karışıklık devresi geçirmiştir. Daha sonra Mehmet Hulusi Efendi (ö. 1964) ile mektepte reform gerçekleşmiş ve hazırlanan bir tâlimatnâme ile müdür ve müdirenin, muallimlerin, muavinlerin ve mubassırların vazifeleri mükâfat ve mücazat dereceleri, imtihanlar ve tatiller, bütün teferruata varıncaya kadar tespit edilmiştir. Dârümuallimât'ın her sınıfında okutulacak müfredat programı da belirlenmiştir. 1900 senesine kadar mektep bu programla tedrisata devam etmiştir.

Tâlimatnâme'de Dârümuallimât'ta okutulması belirlenen dersler şu şekildedir: Tecvit ve Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, Kavâid-i Osmanî, Kitabet, Hüsn-i Hat, Usûl-i Tâlim ve İdare-i Mekâtîp, **Ahlâk**, İlm-i Eşya, Mevalid ve Hikmet-i Tabiye, Hıfz-ı Sıhhat, İdare-i Beytiyye, Hesap, Hendese, Resim, Coğrafya, Tarih, Musikî ve El Hünnerleri. Programda yer alan ahlâk dersinin içeriği ile ilgili olarak tâlimatnâmede, bu dersin ikinci ve üçüncü sene okutulacağı bilgisi yer almaktadır. Muhteva olarak da ikinci sene, "ahlâk-ı nazarî", üçüncü sene ise "ahlâk-ı amelî" konularının işleneceği belirtilmektedir.³²⁶

1898 ve 1899 yıllarında tâlimatta yer alan ahlâk dersinin Dârümuallimât programında bulunduğu, ancak bir ve ikinci sınıflarda okutulduğu görülmektedir. Bu yıllara ait Dârümuallimât dersleri maarif salnamelerinde şu şekilde verilmektedir:³²⁷

1. Sene: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, **Ahlâk**, Kavâid-i Osmanîye, Hesap, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Piyano, Resm-i Taklîdî, El Hünnerleri.

2. Sene: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Arapça, Farsça, **Ahlâk**, Lügat, Kitabet ve Kavâid, Hesap, Coğrafya, Hendese, Tarih, Piyano, Resm-i Taklîdî, Hüsn-i Hat, El Hünnerleri.

325 1318 Maarif Salnâmesi, s. 517-520.

326 1318 Maarif Salnâmesi, s. 321-356, 347; Ergin, s. 676-677.

327 1316 Maarif Salnâmesi, s. 292; 1317 Maarif Salnâmesi, s. 342.

3. Sene: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Arapça, Usûl-i Tâlim ve Terbiye, Coğrafya, Malûmât-ı Fenniye, Hesap, İlm-i Tedbîr-i Menzil, Hıfz-ı Sıhhat, Lügat ve Kitâbet, Piyano, Resm-i Taklîdî, Hüsn-i Hat, El Hünnerleri.

Yukarıda 1316 ve 1317 tarihli salnâmelerde yer alan Dârülmuaallimât'a ait ders programları verilmiştir. Ahlâk dersinin mektebin ilk iki senesinde okutulduğu anlaşılmakla birlikte, aynı salnâmelerde yer alan Dârülmuaallimât'a ait farklı bir ders cetvelinde, bu ders ikinci ve üçüncü senelerde okutulmaktadır. Maarif salnamelerindeki Dârülmuaallimât'a ait ikinci program şu şekildedir:³²⁸

Tablo 79

1898-1899 Yıllarında Dârülmuaallimât Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvit ve Kur'an-ı Kerim	2	1	1
Ulûm-ı Diniye	2	2	2
Arapça	2	2	2
Farsça	1	1	1
Kavâid-i Osmaniye ve Müntehabât	1	1	1
Kitabet ve Tatbikatı	1	1	2
Hüsn-i Hat	1	1	1
Usûl-i Tedris (Usûl-i Tâlim ve İdare-i Mekâtib)	-	2	1
Ahlâk	-	2	1
İlm-i Eşya	1	1	1
Mevâlid ve Ulûm-ı Tabiiye	1	1	-
Hıfzı's-Sıhha	-	1	1
İdare-i Beytiye	1	2	2
Hesap	2	1	1
Hendese	1	1	1
Resim	1	1	1
Coğrafya	2	1	1
Tarih	1	1	1
Musikî	1	1	1
El Hünnerleri	4	3	3

Yukarıda verilmiş olan Dârulmuallimât ders programı, 1900 ve 1901 yıllarında da değişmemiş; ahlâk dersi yine mektepte ikinci sene iki, üçüncü sene bir saat okutulmuştur.³²⁹ Programda yer alan derslerin içeriği ile ilgili maarif salnâmelerinde açıklama yapılmaktadır. Buna göre ikinci sene “ahlâk” dersinde; nazarî ahlâk, üçüncü sene amelî ahlâkın konuları işlenecektir. Nazarî ahlâkın konuları şu şekilde sıralanmaktadır:

“1. Medhal. Gaye-i Ahlâk.

2. İyi ve fenanın tefrik ve temyizi. Bu kuvve-i temyiziyenin terbiye ile iktisabı.

3. Mesûliyet-i maneviye; derecât ve hududu.

4. Mecbûriyet ve vazife, kavânin-i ahlâkiye, menfaat-i şahsiye ile hissiyatın esas ahlâk olmak üzere kabul olunamayacağı.

5. İyilik ve vazife-i asliye, insanın haysiyet-i şahsiyesi.

6. Faziletle saadet beynindeki münasebet.”

Amelî ahlâkla ilgili konular ise şu şekilde verilmektedir:

“1. Vezâif-i Şahsiye: Esasları, kendi şahsına karşı insanın mecbur olduğu hürmet. Fezâil-i Şahsiye: İtidâl, tedbîr, derecât, doğruluk, va’d.

2. Aile Vezâifi: Aile ve ehemmiyet-i ahlâkiye, vezâif-i ehliye.

3. Vezâif-i İctimâiye: Hukuk ve kavanin, insanların beynindeki münasebet, şefkat.

4. Vezâif-i Sâire: Başkasının hayatına, namusuna, şöhretine, emvaline teca-vüz etmemek, incâz-ı va’d, padişaha ve hükümete itaat ve muhabbet.”³³⁰

Maarif salnâmelerinde “*Dârulmuallimât Hakkında Bazı Mâlûmât*” başlığı altında Dârulmuallimât’ın ibtidâiye ve rüşdiyeye öğretmen yetiştiren üç senelik bir kurum olduğu; ancak rüşdiyeye muadil, altı senelik bir de ihtiyat sınıfına sahip olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Dârulmuallimât’a giriş için inâs rüşdiyesi mezunu olmak ya da ihtiyat sınıfını tamamlamak şart koşulmaktadır. İhtiyat sınıfına girmek için de bir heyet huzurunda yapılacak olan imtihanı başarıyla vermek gerekmektedir.³³¹

329 1318 Maarif Salnâmesi, s. 311; 1319 Maarif Salnâmesi, s. 128.

330 1316 Maarif Salnâmesi, s. 468-469; 1317 Maarif Salnâmesi, s. 502-503; 1318 Maarif Salnâmesi, s. 347.

331 1319 Maarif Salnâmesi, s. 129; 1321 Maarif Salnâmesi, s. 132.

1902 yılında Dârümuallimîn ve Dârümuallimât'ın şubeleri için yeni ders programları hazırlanmıştır. Bu programın daha önceki programlardan farkı, dersler arasında Akâid ve İlm-i Eşya dersinin yer almasıdır. Programda ahlâk dersi, varlığını korumakta olup yeni düzenlemeye göre dersler şu şekildedir:³³²

Tablo 80

1902 Yılına Ait Dârümuallimât Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	2	1	1
Ulûm-ı Diniye	2	2	2
Akâid	-	1	1
Ahlâk	1	2	1
Arapça	2	2	2
Kavâid-i Osmaniye	1	1	1
Kitabet	1	1	2
Usûl-i Tedris	1	1	1
Malûmât	1	1	-
Farsça	1	1	1
İdare-i Beytiye	1	2	2
Hesap	2	1	1
Coğrafya	2	1	1
Tarih	1	1	1
Resim	1	1	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Musikî	1	1	1
El Hünnerleri	5	4	4
Hıfzı's-Sıhha	1	-	1
Hendese	-	-	1

332 BOA, Y. A. Res., 117/76, 9 Ca 1320.

Yukarıda 1902 senesine ait verilen Dârümuallimât programında, ahlâk dersinin daha önceki programlardan farklı olarak mektepte üç sene boyunca okutulduğu görülmektedir. Buna göre ahlâk dersine, birinci ve üçüncü sene bir, ikinci sene ise iki saat yer verilmiştir. Aynı program birkaç değişiklikle birlikte bir sonrakisene de uygulanmış; ahlâk dersinin saatlerinde değişiklik yapılmamıştır.³³³

1908 ile başlayan II. Meşrutiyet döneminde her sahada olduğu gibi eğitimde de birtakım kararsızlıklar yaşanmıştır. Dolayısıyla bu durum Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtları da etkilemiş; öğretmen mekteplerini modern bir şekilde düzeltmek için fikirler ortaya atılmıştır. Netice itibariyle İstanbul Dârümuallimâtı, II. Meşrutiyet döneminde bazı değişikliklere uğramış; 1910–1911 ders yılında Fatih Çarşamba'daki Leylî Kız Sanayi Mektebi'nde ilk yatılı Dârümuallimât açılmıştır.³³⁴

1913'e kadar Dârümuallimât'ta sadece inâs rüşdiyelerine öğretmen yetiştirmek için öğretim yapılmakta idi. Büyük reformların yapıldığı 1913 yılında ise idâdî ve sultânîlere bayan öğretmen yetiştirecek Dârümuallimât-ı Âliye kısmı açılmıştır. Aynı yıl öğretmen adaylarına uygulama imkânı sağlamak için bir de tatbikat mektebi devreye sokulmuştur. 1915 *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi*'nde İstanbul Dârümuallimât-ı, Dârümuallimât-ı Âliye adını alarak ibtidâî, ihzârî ve âlî kısımlara ayrılmıştır. İbtidâî kısmın öğretim süresi beş, ihzârî kısmın iki ve âlî kısmın süresi de üç yıl olarak belirlenmiştir. İbtidâî kısmın mezunları ibtidâîlere öğretmen, ihzârî kısmın mezunları Dârümuallimât-ı İbtidâîlere öğretmen ve ilköğretim müfettişi; edebiyat, tabiiyyât ve ri'yâziyyât şubelerine ayrılan âlî kısmın mezunları ise orta ve yükseköğretim okullarına öğretmen olacaktı. Bu yeniliklere ilaveten 1914-1915 öğretim yılında da anaokulu öğretmeni yetiştirmek için İstanbul Dârümuallimât-ı Âliye'nin bir kısmında öğretim süresi bir yıl olan Ana Muallim Mektebi açılmış, 1918-1919 öğretim yılında fazla anaokulu öğretmeni yetiştirdiği gerekçesiyle kapatılmıştır.³³⁵

333 1321 Salnâmesi'nde yer alan Dârümuallimât programında, yukarıdaki derslerden farklı olarak Malûmât dersinin olmadığı; İlm-i Eşya dersinin okutulduğu görülmektedir. Ayrıca Ulûm-ı Diniye dersi, 3 saat okutulmakta; Hıfzı's-Sıhha dersi ikinci sene değil, birinci sene okutulmamaktadır. Buna ilaveten Hendese dersine ilk iki sene bir saat yer verilmiştir. El Hünêrleri dersinin de saatleri azaltılmış; her sene üç saat olarak okutulmuştur. **1321 Salnâmesi**, s. 131.

334 Ergin, C. 2, s. 678.

335 MUN, *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi*, s. 3-4; Ergin, C. 2, s. 679.

1914-1915 tarihlerinde Dârümuallimât, tatbikat mektebi, dârümuallimât-ı ibtidâiye ve ana muallim mekteplerinden oluşmakta; bunların yanında bir de ana mektebi bulunmaktadır. Tatbikat sınıfının eğitim süresi beş sene olup bu kısımda inâs sultânîsi programı uygulanmaktadır. Dârümuallimât-ı İbtidâiye biri ihzarî olmak üzere beş sınıftan oluşmaktadır. Ana muallim mektebinin eğitim süresi ise bir senedir. Aşağıda Dârümuallimât-ı ibtidâiye'nin bu döneme ait ders programı verilmektedir:

Tablo 81

1914-1915 Dârümuallimât-ı İbtidâiye Ders Programı

DERSLER	İhzarî Sınıf	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Kur'an-ı Kerim	2	1	1	1	-
Ulûm-ı Diniye	2	1	1	1	1
İlm-i Ahvâl-i Ruh	-	-	1	1	-
Ahlâk	-	-	1	1	-
Fenn-i Terbiye ve Tedris ve Mektep İdaresi	-	-	-	1	2
Türkçe (Kırâat ve İnşad)	3	3	2	2	1
İmlâ	3	2	1	-	-
Sarf ve Nahiv	1	2	1	-	-
Edebiyat	-	-	-	2	1
Kitabet	1	1	1	1	1
Coğrafya	1	2	2	1	-
Kozmografya	-	-	-	-	1
Tarih	1	2	2	1	1
Malûmât-ı Medeniye ve Hukukiye	-	-	1	-	-
Lisan	2	2	2	2	-
Usûl-i Defteri	-	-	1	-	-
Hesap	4	3	2	2	1
Hendese	-	2	2	1	-
Cebir	-	-	-	1	1

Malûmât-ı Tabiiye	-	2	2	2	1
Hat	2	-	-	-	-
Resim	3	3	2	1	1
Pirografi	-	-	-	1	-
Musikî ve Gına	2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	1	1
Hıfzı's-Sihha ve Takyidat-ı Sıhhiye	-	-	1	1	-
Dikiş ve Tamir	4	3	3	2	2
Tabakat	-	-	-	2	2
İktisat ve İdare-i Beytiye	-	-	-	1	1
Sanayi-i Ziraiyye ve Bahçevanlık	-	-	-	1	2
Çamaşır Yıkama ve Ütü ve Tathir	-	-	-	1	2
Tatbikat-ı Dersiyeye	-	-	-	-	9

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi Dârülmuallimât-ı İbtidâiye'nin ikinci ve üçüncü senelerinde birer saat ahlâk dersi okutulmaktadır. Bu derste ikinci sene genel olarak “İlm-i ahlâk, mevzuu, faidesi, şuur-ı ahlâkî, fikir, vazife, hayr-ı ahlâkî hakkında tetkikât ve tahriyat, şahs-ı insanın kıymeti, şuur ile nizam-ı eşya arasında mutabakat-i ihtisas, saadet ve terakkinin imkânı, fazilet ile saadet, hayat-ı ferdiye ile vezâif-i ferdiye, aile hayatı ve vezâif-i, hayat-ı ictimaiye ve vezâifi...” gibi konular ele alınmaktadır. Üçüncü sene ise “hayat-ı milliyet ve vezâif-i milliyet”den olan “millet, vatan, vatanı müdafaa, ordu, mükellefiyet-i askeriye ve inzibat-ı şecaat, demokrasi, kavanin... vb.” konular işlenmektedir.³³⁶

1915 *Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât Nizamnâmesi* ile Dârülmuallimât-ı Âliye'nin beş yıl eğitim süresi olan ibtidâî kısmında okutulacak dersler ve saatleri şu şekilde düzenlenmiştir: Kur'an-ı Kerim, Malûmât-ı Diniye ve Siyer, Fenn-i Terbiye ve Usûl-i Tedris, İlm-i Ahvâl-i Ruh, Türkçe (Sarf, Nahiv, Tahlil, İmlâ, Kitabet, Edebiyat, Kırâat, İnşa ve Ezber), Elsin-i Ecnebiye, Tarih-i Osmanî ve Umûmî,

336 Maarif-i Umûmiye Nezâreti, **Dârülmuallimât Programı**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, s. 15-16.

Coğrafya-yı Osmanî ve Umûmî, Kozmografya, Riyaziyat (Hesap, Resm-i Hattî, Hendese, Mesaha ve Cebir), Malûmât-ı Tabiiyye (Hayvanât, Nebatât, Tabakât, Fizik, Kimya, Malûmât-ı Ziraiyye ve Tatbikâtı), Usûl-i Defterî, Malûmât-ı İktisadiye ve İdare-i Beytiye, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Hukûkiye**, Teşrih ve Fizyoloji-i Beşerî, Hıfz-ı Sıhha, Yazı, Resim, Musikî, Gına, El işleri (dikiş ve tamir, yemek pişirme, çamaşır yıkama, temizlik ve ütü, pirografi), Terbiye-i Bedeniye.

Dârümuallimât-ı Âliye'nin iki yıllık ihzârî kısmına ait dersler ise şu şekilde belirlenmiştir: Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye, Türkçe (kırâat, inşa, ezber, kavâid, edebiyat, kitabet, imlâ), Coğrafya, Kozmografya, Tarih, El sine-i Ecnebiyye, Hesap, Hendese, Cebir, Tarih-i Tabii, Hikmet, Kimya, Resim, Musikî, Gına, Terbiye-i Bedeniye, İdare-i Beytiye, Tabahât (yemek pişirme), Dikiş ve Tamir, Çamaşır Yıkama ve Ütü,

Ana muallim mektebinin programına konulan dersler de şöyledir: İlmi Ahvâl-i Rûh, Fenn-i Terbiye, Frobel Usûlünde Tedrisat, El İşleri (nazarî kısmı), Hesap, Hendese, Gına ve Piyano, Târîh-i Osmânî, Türkçe (imlâ, kırâat, kitabet ve inşâd), Ulûm-ı Tabiiyye, Hıfzı's-Sıhha, Coğrafya-yı Osmânî, Terbiye-i Bedeniyye, Resim, Tatbikat-ı Dersiyye.³³⁷

1915 Nizamnâmesi ile belirlenen Dârümuallimât programına bakıldığında ibtidâî, ihzârî ve âlî kısımlardan oluşan mektebin sadece ibtidâî kısmında ahlâk dersinin yer aldığı görülmektedir. “Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Hukûkiye” adıyla programda yer alan ders, II. Meşrutiyet sonrasında diğer mekteplerde de yer almaya başlayan ahlâk dersleri gibi sadece ahlâkî konular değil aynı zamanda vatandaşlık bilgileri de içermektedir.

1922-1923 ders yılı, her sahada olduğu gibi Dârümuallimât için de önemli değişikliklerin meydana geldiği bir yıl olmuştur. Savaş yıllarında varlığını devam ettirmekte zorluk yaşayan İstanbul Dârümuallimât'ı, 5 Kasım 1922 tarihli bir tebliğle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Ancak 1924-1925 ders yılında İstanbul Dârümuallimât'ı kapatılmış ve İstanbul Kız Muallim Mektebi adını almıştır. Aynı dönemde vilâyetlerde bulunan ve sayıları altıyı geçmeyen Dârümuallimâtların isimleri Kız Muallim Mektepleri olarak değiştirilmiştir.³³⁸

337 MUN, **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi**, s. 9-11.

338 C. Öztürk, “Dârümuallimât”, **DİA**, C. 9, s. 550.

Netice itibariyle, yeni usûllerle eğitim ve öğretim yapacak öğretmen ihtiyacını karşılamak için açılan dârümuallimînler; öncelikle erkek öğrencilerin okuduğu rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmiştir. Ardından sıbyan mektepleri ve ortaöğretim kurumları olan idâdî ve sultânîlerin öğretmen ihtiyacını karşılamak için şubelere ayrılmıştır. Dârümuallimîn'in sıbyan kısmı hariç diğer şubelerinde uzun bir dönem ahlâk dersinin programlarda yer almadığı görülmektedir. Ancak bütün mekteplerde olduğu gibi II. Abdülhamit döneminde Dârümuallimîn'in programında da ahlâk dersi yer almaya başlamıştır. Bu dönemde ahlâk terbiyesinin özellikle Usûl-i Tedris dersi ile birlikte okutulması dikkat çekicidir. Dönemin sonuna doğru Dârümuallimîn'in bütün şubelerinde ahlâk dersinin okutulduğu bilinmektedir. II. Meşrutiyet'le birlikte ahlâk derslerinin programdan kaldırılmadığı ancak muhteva değişikliğine uğradığı söylenebilir. Buna göre daha önce nazarî ve amelî ahlâk konularını içeren derste, II. Meşrutiyet'ten sonra fikrî ve siyâsî sebeplerin etkisiyle daha çok vatandaşlık bilgilerine ağırlık verilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar bir problem olarak mevcut olan öğretmen yetiştirme meselesi, bu mekteplerin sık sık program değişikliğine uğramasına neden olmuş; bu durumdan ahlâk dersi de nasibini almıştır.

Erkek öğretmen okulları olan Dârümuallimînlere kıyasla Dârümuallimâtların programında ahlâk dersinin daha istikrarlı bir çizgi takip ettiği görülmektedir. Kızlar için rüşdiye mekteplerinin açılması ile birlikte varlığı gündeme gelen Dârümuallimâtlarda ahlâk dersinin II. Abdülhamit döneminin ilk yılları hariç açıldıkları tarihten itibaren okutulduğu anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet'ten itibaren Dârümuallimînlerde olduğu gibi Dârümuallimât programındaki ahlâk dersi de hem isim hem de muhteva değişikliğine uğramıştır. Böylece programlarda "Ahlâk" adıyla yer alan ders, daha sonra "Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye" olarak okutulmuştur. Sonuç olarak ahlâk dersinin Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtlarda aynı seyri takip etmediği söylenebilir. Nitekim inâs mekteplerinde olduğu gibi kız öğretmen okullarında da bu dersin ihmal edilmediği; ancak erkek öğretmenlerin yetiştirildiği mekteplerde ise aynı önemin gösterilmediği anlaşılmaktadır.

IV. DİĞER MEKTEPLERİN DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

Osmanlı maarif sisteminde umûmî okullar kapsamında olan ibtidâî mektepler, idâdîler, sultânîler, Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtlar, programlarında genel olarak ahlâk dersinin yer alması sebebiyle ayrı başlıklarda incelenmiştir.

Ancak bu mektepler dışında farklı eğitim basamağında olup da programında ahlâk dersi olan bazı mektepler vardır ki Mekteb-i Mülkiye ve Kız Sanayi Mektebi bunlar arasındadır.

A. Mekteb-i Mülkiye'de Ahlâk Dersleri

Tanzimat'tan önce açılan bütün yüksekokullar, askerî okullardan ibaret olduğu için 1839'dan sonra sivil yüksekokullar açılmaya başlamıştır. Bunlardan ilki, müdürlük ve kaymakamlık gibi umûr-i mülkiyede istihdam edilecek memurları yetiştirmek amacıyla açılan Mekteb-i Mülkiye'dir.³³⁹

Tanzimat öncesinde hem şerî (adlî), hem idarî (mülkî) hem de mahallî (beledî) işlere bakan kadıların Tanzimat'tan sonra vazifeleri, yalnız evlenme, boşanma, miras, vesayet gibi şerî işlere hasredilmiş ve bu maksatla Muallimhâne-i Nüvvâb adında bir kadılar mektebi açılmıştır. Kadıların yerlerine getirilen memurları, yani kaymakamları, adlî, idarî ve siyasî bazı malûmâtla hazırlanmış olarak yetiştirmek için de 12 Şubat 1859 tarihinde, İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Mektep için on bir maddelik bir nizamnâme hazırlanmış ve burada bir madde de mektepte okutulacak derslere ayrılmıştır. Nizamnâme'nin sekizinci maddesine göre Mekteb-i Mülkiye'nin dersleri, Fenn-i Hat ve İnşa, Hesap, Hendese-i Ameliyye ve Tevarih, Coğrafya, İstatistik, Kavanin-i Cedide-i Saltanat-ı Seniyye, Hukuk-ı Milî ve Muahedât-ı Devlet-i Âliyye, Ekonomi-Politik ile memleket idaresinin gereği olan bilgiler şeklinde belirlenmiştir.³⁴⁰ Ancak sonraki yıllarda bu programın uygulanmadığı, mektepte farklı derslerin okutulduğu görülmektedir.

Öğrenim süresi iki yıl olan mektebe, Bâb-ı Âli kalemlerindeki ehliyetli kâtipler ve ilimler tarihine giriş konusunda yetenekli öğrenciler imtihanla alınmıştır. 24 Ağustos 1283 (1861) tarihli bir maarif meclisi kararı ile mektebin iki yıl olan eğitim süresi dört yıla çıkartılmış; ancak 1877 yılına kadar mektep üç senelik eğitim vermiştir.³⁴¹

İlk programı mektep nizamnâmesi ile belirlenmiş olan Mekteb-i Mülkiye'nin ulaşabildiğimiz sonraki ders programı 1876 yılına aittir. Üç sınıfa taksim edilmiş olan mektep dersleri şu şekildedir:³⁴²

339 Unat, s. 70; Kansu, II. Kitap, s. 8; Ergin, C. 1-2, s. 594.

340 Ergin, C. 2, s. 594, 598-599; Karal, C. 6, s. 175-176; s. 87; Ali Rıza, **İbtidâiyelere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, s. 62.

341 Ergin, C. 2, s. 601; Karal, C. 6, s. 176.

342 Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1949)**, Ankara: Örnek Matbaası, 1954, s. 31.

1. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih, İnşa, Rik'a, Resim.

2. Sene: Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Cebir, İnşa.

3. Sene: Mecelle, Arapça, Farsça, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hikmet ve Kimya, İnşa, İlm-i Servet ve Muahedat, Kanun-ı Ticaret, Usûl-i Defteri, Rik'a, Resim.

Görüldüğü üzere mektebin açıldığı yıllarda ve II. Abdülhamit dönemine kadar olan sürede mektep programında ahlâk dersi yer almamaktadır. Bununla birlikte programda Ulûm-ı Diniye şeklinde bir din dersine de rastlanmamaktadır.

Nafi Atuf Kansu (ö. 1949), Mekteb-i Mülkiye'nin 1876 yılına kadar yüksek bir tahsil veremediğini, rüşdiye seviyesinde kaldığını; ancak 1876'dan sonra idâdî mekteplerinin üstünde yüksek bir eğitim müessesesi haline geldiğini ifade etmektedir.³⁴³ Nitekim I. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Mekteb-i Mülkiye'nin program ve kuruluşunda değişiklikler yapılmıştır. Münif Efendi (ö. 1910)'nin nâzır olduğu dönemde, 29 Muharrem 1294 (17 Şubat 1877) tarihli tebligat ile "umûr-ı mülkiyede istihdam olunmak üzere, hal-i hazırda da memleketin memur ihtiyacına cevap vermek üzere Mekteb-i Sultânî'nin mâfevkinde bir mektep" açılmasından bahsedilmektedir. 10 Nisan 1877 tarihli resmî ilanda da, Mekteb-i Mülkiye'ye kabul olunacak talebenin on sekiz yaşından aşağı ve otuz beş yaşından yukarı olmaması, hizmete mani bir hastalığının bulunmaması, sabıkasının temiz olması ve kötü hal ve davranışlarla bilinen biri olmadığına dair mensup olduğu daire-i belediye veya Patrikhâne, Hahamhâne tarafından tasdiki hâvi şahadetnâmesinin bulunması şart koşulmuştur. Ayrıca Mekteb-i Sultânî mezunları veya onun düzeyinde eğitime sahip olup imtihanı verenler, mektebin dördüncü sınıfına; rüşdiyenin bitirme derslerini verenler birinci sınıfına alınacaktır.³⁴⁴ Buna göre mektep, beş senelik "Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne" adıyla büyük bir yüksekokul haline getirilmiştir. Mektebin ilk üç senesi, rüşdiye mezunlarının alınacağı idâdî sınıflardan oluşacak; son iki sınıfı da sultânî mezunları veya bu derece eğitim gördüğünü ispatlayanların alınacağı yüksek kısım olacaktır. Mektepte okutulacak dersler ise şu şekilde belirlenmiştir:³⁴⁵

343 Kansu, I. Kitap, s. 116.

344 Mahmud Cevad, s. 149-150.

345 **Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Tarihçesi**, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğraf Matbaası, 1337/1921, s. 22; Mahmud Cevad, s. 156, 159.

1. Sene: İlm-i Hesap, Tarih-i Umumî, Coğrafya-ı Umumî, Kavâid ve Kitabet, Fransızca.

2 Sene: Tarih-i Umumî, Coğrafya-ı Umumî, Fransızca, İnşâ-ı Türkî, Kimya-yı Madenî, Cebir, Hendese, Hikmet-i Tabiiye (Fizik), İlm-i Hesap.

3. Sene: Tarih-i Umumî, Edebiyat-ı Osmanî, Hikmet-i Tabiiye, Kimya-yı Uzvî, Müsellesat, İlm-i Nebatat, İlm-i Hayvanat, Hendese, Fransızca, Cebir.

4. Sene: Tarih-i Osmanî, Etnografya, Usûl-i Mâliye, Usûl-i İdâre, İlm-i Servet, Coğrafya-yı Sinaî, Fransızca, Kozmografya, Coğrafya-ı Osmanî, Usûl-i Defterî, Hukuk-ı Medeniye.

5. Sene: İlm-i Hikmet, Fransızca, İstatistik, İlm-i Servet, Hukuk-ı Mîlî, Etnografya ve Âsâr-ı Atika, Usûl-i Mâliye, Coğrafya-yı Sinaî, Usûl-i İdare, Hukuk-ı Ticaret.

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi 1877 yılında da Mekteb-i Mülkiye'de ahlâk dersi okutulmamıştır. Dolayısıyla kurulduğu tarihten itibaren, II. Abdülhamit döneminin ilk yılları da dahil olmak üzere uzun bir dönem, mektep programında ahlâk dersine yer verilmemiştir.

II. Abdülhamit döneminde mektep programları ile ilgili yapılan düzenlemeler Mekteb-i Mülkiye'yi de kapsamaktadır. Gerekçe olarak da bu mektepten mezun olanların devlete bağlılıklarının yeterli olmadığı, ayrıca öğrencilerin dinî bilgi ve inançtan yoksun oldukları ileri sürülmektedir. Mektep programlarının düzenlenmesi ile birlikte din ve ahlâk derslerine müfredatta yer verildiği, var olanların da ders saatinin artırıldığı görülmekle birlikte bu değişiklik hemen gerçekleşmemiştir. Nitekim 1879 yılında, eğitim süresi beş sene olarak belirlenmiş olan Mekteb-i Mülkiye'nin idâdî ve yüksek kısımlarında okutulan dersler bunu açıkça göstermektedir.³⁴⁶

İdâdî Kısımda Okutulan Dersler

1. Sene: İlm-i Hesap, Tarih-i Umumî, Coğrafya-yı Umumî, Kavâid ve Kitabet, Fransızca.

2. Sene: Tarih-i Umumî, Coğrafya-yı Umumî, Fransızca, İnşâ-yı Türkî, Kimya-yı Madenî, Cebir, Hendese, Hikmet-i Tabiiye (Fizik), İlm-i Hesap.

3. Sene: Tarih-i Umumî, Edebiyat-ı Osmanî, Hikmet-i Tabiiye, Kimya-yı Uzvî, Müsellesat, İlm-i Nebatat, İlm-i Hayvanat, Hendese, Fransızca, Cebir.

Yüksek Kısımda Okutulan Dersler

4. Sene: Tarih-i Osmanî, Etnografya, Usûl-i Mâliye, Usûl-i İdâre, İlm-i Servet, Coğrafya-ı Sinaî, Fransızca, Kozmografya, Coğrafya-yı Osmanî, Usûl-i Defterî, Hukuk-ı Medeniye.

5. Sene: İlm-i Hikmet, Fransızca, İstatistik, İlm-i Servet, Hukuk-ı Mîlî, Etnografya ve Asâr-ı Atika, Usûl-i Mâliye, Coğrafya-yı Sinaî, Usûl-i İdare, Hukuk-ı Ticaret.

12 Şaban 1879 tarihli evrâk-ı havadisle Mekteb-i Mülkiye'ye kayıt yaptıracak öğrenciler için giriş imtihanından bahsedilmekte; Mekteb-i Sultânî'den mezun olanların imtihanla dördüncü sınıftan ya da imtihan sonucuna göre iki veya üçüncü sınıftan başlayacağı ifade edilmekte ve mektebe ait dersler aşağıdaki gibi verilmektedir:³⁴⁷

1. Sene: Türkçe Kavâid ve Usûl-i İnşa, Fransızca (gramer), Tarih-i Umûmî (kurun-ı ûlâ kısmı), Coğrafya (mukaddime ile mufassalan Avrupa kıtası), Hesab-ı Nazarî ve Tatbikâtı, Hendese.

2. Sene: Türkçe Usûl-i Kitabet, Fransızca, Tarih-i Umûmî (kurun-ı vusta kısmı), Coğrafya (kırâat-ı sâire), Cebir, Hendese, Hikmet-i Tabiye, Kimya-yı Gayri Uzvî.

3. Sene: Türkçe Edebiyat, Fransızca, Tarih-i Umûmî (kurun-ı âhire kısmı), Cebir, Müsellesât ve Mesaha Ameliyatı, Hikmet-i Tabiiyye, Kimya-yı Uzvî ve Sinaî, İlm-i Hayvanat (çiftçiliğe tatbikan), İlm-i Nebatât (ziraate tatbikan), Usûl-i Defteri.

4. Sene: Fransızca Tercüme ve İnşa, Memâlik-i Osmaniye'nin Mufasssal Coğrafyası, İstatistik, Etnografya, Tabakatü'l-Arz ve Madeniyat, İlm-i Servet, Usûl-i İdare-i Umûmiye ve İdareye Mûteallik Mevâd, Usûl-i Mâliye ve Varidât ve Tekâlif, Medhal-i Hukuk ve Hukuk-ı Medeniye ve Hukuk-ı Tabiiyye.

5. Sene: Fransızca Tercüme ve İnşa, Sinaat ve Ticaret Coğrafyası, Hukuk-ı İdare, Usûl-i Mâliye, Hukuk-ı Ticariye ve Hukuk-ı Mîlî maa Muahedât, İlm-i Servet.

Yukarıda 1879 senesine ait olarak verilen programlarda birbirinden farklı dersler bulunmakla birlikte her ikisinde de ahlâk dersi yer almamaktadır.

347 Mahmud Cevad, s. 161.

Mekteb-i Mülkiye'nin idâdî kısmına ait 1306 (1888) tarihli bir mükâfat cetvelinden mektepte okutulan dersler öğrenilmektedir. Dersler arasında ahlâk dersinin bulunmadığı görülmekle birlikte bu cetvel, 1891 senesinde yapılan program değişikliğine kadar Mekteb-i Mülkiye'de ahlâk derslerinin okutulmadığını gösteren bir başka örnek olarak değerlendirilebilir. "Tevzi-i Mükâfat Cetveli"nde yer alan dersler şu şekildedir:³⁴⁸

1. Sene: Kavâid-i Osmanî, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesab-ı Nazarî, Coğrafya-ı Umumî, Hüsn-i Hat.

2. Sene: Akâid, Usûl-i İnşâ-ı Türkî, Tarih-i Umûmî, Coğrafya-yı Umumî, Cebr-i Âdî, Hendese, Hikme-i Tabiiye, Kimya-ı Madenî, Fransızca.

3. Sene: Edebiyat-ı Osmanî, Fransızca, Hikmet-i Tabiiyye, Kimya-ı Uzvî, Coğrafya-ı Osmanî, Cebr-i Âdî, Müsellesat-ı Müsteviye, Hendese-i Mücessem, Tarih-i Umûmî, İlm-i Hayvanat ve Nebatat, Kozmografya. (Rumca ve Ermenice seçmeli ders olarak programda yer almaktadır.)

1891'de Mekteb-i Mülkiye'nin ders programında değişiklikler yapılmış; idâdî sınıfların sayısı dörde, âlî sınıfların sayısı da üçe çıkarılmak suretiyle mektep yedi yıllık bir eğitim kurumu haline getirilmiştir. Mektebin programından bazı dersler çıkarılmış; Fıkıh, Kelam, Tefsir ve İlm-i Ahlâk dersleri konulmuştur.³⁴⁹

1891 tarihli kararnâmenin 6. maddesinde öğrencilerin dinî ve ahlâkî yönlerine ilişkin uyarılarda bulunulmuş; "Muallimler tedris edecekleri bütün fûnûn ve ulûm derslerini ve husus ile fıkıh ve dinî akâid, ahlâk ve terbiyeye müteallik olan tedrisatı etrafı ile ve hakkı ile talebeye îfaya ve tefhime çalışacaklardır." şeklinde ifadeler kullanılmıştır.³⁵⁰ Netice itibarıyla 1891 yılında düzenlenen Mekteb-i Mülkiye ders programı, küçük değişikliklerle birlikte 1908 yılına kadar uygulanmış olup şu şekildedir:³⁵¹

348 **Mekteb-i İdadi-i Mülkiye-i Şahânenin Tevzi Mükâfat Cetveli**, Dersââdet: Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Destigahı, 1306, s. 2.

349 Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 100-101; Unat, s. 72-73; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 274.

350 Kansu, I. Kitap, s. 156.

351 **Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Tarihçesi**, s. 23; Çankaya, s. 58-61.

Tablo 82

1891 Yılında Mekteb-i Mülkiye'de Okutulan Dersler ve Saatleri

BİRİNCİ SENE	
DERSLER	Ders Saati
Ulûm-ı Diniye	3
Kavâid-i Osmaniye	2
Arapça	2
Farsça	2
Fransızca	2
Tarih-i Umûmî	2
Coğrafya-yı Umûmî	2
Hesab-ı Nazarî	2
Hüsn-i Hat	1
İlm-i Ahlâk	1
Elsine-i Erbaa (Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca)	1
İKİNCİ SENE	
DERSLER	Ders Saati
Ulûm-ı Diniye	3
Usûl-i İnşâ	1
Arapça	2
Farsça	1
Fransızca	2
İlm-i Ahlâk	1
Tarih-i Umûmî	2
Coğrafya-yı Umûmî	2
Hendese	2
Cebir	2
Hikmet-i Tabiiye	1
Kimya-yı Madenî	1
Hüsn-i Hat	1
Resm-i Taklidî	1
Elsine-i Erbaa	2

ÜÇÜNCÜ SENE

DERSLER	Ders Saati
Ulûm-ı Diniye	3
İnşâ ve Belagat	1
Fransızca	4
Tarih-i Umûmî	2
Coğrafya-yı Osmanî	2
Hendese	2
Cebir	2
Müsellesât	1
Usûl-i Defterî	1
Hikmet-i Tabiiye	1
Kimya-yı Madenî	1
Usûl-i Terceme	1
Hüsn-i Hat	1
Resm-i Taklidî	1
Elsine-i Erbaa	2

DÖRDÜNCÜ SENE

DERSLER	Ders Saati
Ulûm-ı Diniye	3
İlm-i Ahlâk	1
Kitabet-i Resmiye	1
İlm-i Servet	1
Fransızca	4
Tarih-i Umûmî	1
Hıfzı's-Sihha	1
Tersimât-ı Riyaziye	1
Kozmografya	1
Hikmet-i Tabiiye	2
Kimya-yı Uzvî	2

Tabakâtü'l-Arz (Jeoloji)	1
İlm-i Nebâtât	1
İlm-i Hayvanât	1
Usûl-i Terceme	1
Hüsn-i Hat	1
Boyalı Resim	1
Elsine-i Erbaa	2

BEŞİNCİ SENE

DERSLER	Ders Saati
İlm-i Kelâm, Tefsir ve Hadis	3
İlm-i Ahlâk	1
İlm-i Fıkıh	2
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	2
Fenn-i Servet	1
Usûl-i İdâre-i Mülkiye	1
Usûl-i Mâliye	2
Arazi Kanunu	2
İlm-i Hukuk	1
Tarih-i Osmanî	1
Kitâbet-i Resmiye	1
Coğrafya-i Sinaî ve Ticarî	1
İstatistik	1
Fransızca	4
Elsine-i Erbaa	2

ALTINCI SENE

DERSLER	Ders Saati
İlm-i Kelam, Tefsir ve Hadis	3
İlm-i Fıkıh	2
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	2
İlm-i Ahlâk	1

Fenn-i Servet	1
Usûl-i İdâre-i Mülkiye	1
Usûl-i Mâliye	2
Hukûk-i Düvel	1
Hukûk-i Ceza	1
Târih-i Osmanî	1
Kitâbet-i Resmiye	1
Fransızca	4
Elsine-i Erbaa	2
YEDİNCİ SENE	
DERSLER	Ders Saati
İlm-i Kelam, Tefsir ve Hadis	3
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	2
İlm-i Ahlâk	1
Fenn-i Servet	1
Usûl-i İdâre-i Mülkiye	1
Usûl-i Mâliye	2
Hukûk-i Düvel	1
Usûl-i Muhakemâ-ı Hukukiye	1
Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye	2
Ahkâm-ı Evkaf	1
Nizâmât-ı Zaptiye	1
Târih-i Osmanî	1
Kitâbet-i Resmiye	1
Fransızca	4
Elsine-i Erbaa	2

Yukarıda 1891 senesinde yapılan düzenlemeye göre Mekteb-i Mülkiye'ye ait dersler verilmiştir. Eğitim süresi yedi yıl olan mektebin hem idâdî hem de âlî kısımlarında ahlâk dersinin bulunduğu görülmektedir. İlm-i Ahlâk adını taşıyan ders, üçüncü sene hariç her yıl bir saat okutulmaktadır.

II. Meşrutiyet'e kadar programında ahlâk dersine yer verilmiş olan Mekteb-i Mülkiye'nin 1898 yılına ait ders cetvelinde de İlm-i Ahlâk bulunmaktadır. Mektebin idâdî tedrisatı, idâdî mekteplerin son dört senesi ile aynı olup fazla olarak burada elbine-i erbaa (Arapça, Rumca, Ermenice ve Bulgarca) okutulmaktadır. Mektebin âlî sınıflarına ait ders programı aşağıda verilmektedir:³⁵²

Tablo 83

1898 Yılında Mekteb-i Mülkiye'de Okutulan Dersler ve Saatleri

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
İlm-i Kelam, Tefsir ve Hadis	2	2	2
İlm-i Fıkıh	2	2	-
Mecelle	2	2	2
İlm-i Ahlâk	1	1	-
Kitabet-i Resmiye	1	1	1
Tarih-i Osmanî	1	1	1
Usûl-i Mâliye	2	2	2
İlm-i Servet	1	1	1
Mebadi-i Esasiyye-i İlm-i Hukuk	1	1	1
Hukuk-ı Siyasiyye-i Dahiliye	1	1	1
Hukuk-ı Ticaret	-	2	-
Hukuk-ı Düvel	-	1	2
Hukuk-ı Ceza	-	2	-
Arazi-i Kanunî	2	-	-
Kanun-ı Askerînin Ahz-ı Asker Muamelatı Tafsilatıyla Cihât-ı Mühimme-i Sâiresi ve Nizâmât-ı Zaptiye	1	-	-
Coğrafya-yı Sinaî ve Ticarî ve İstatistik	2	-	-
Fransızca	4	4	4
Elsine-i Erbaa	2	2	2

Yukarıdaki programda görüldüğü gibi İlm-i Ahlâk dersi, mektebin birinci ve ikinci sınıflarında birer saat olarak okutulmaktadır. Buradaki dersler, Mekteb-i Mülkiye'nin âlî kısımlarına ait olup 1900 yılına kadar programda değişiklik

yapılmamıştır.³⁵³ Ancak daha önce mektebin âlî sınıflarında her sene okutulmuş olan ahlâk dersine, burada son sene yer verilmediği dikkat çekmektedir. 1900 yılında ise programda değişiklik yapıldığı fark edilmekle birlikte İlm-i Ahlâk dersinin yerini ve saatini koruduğu görülmektedir. Bununla birlikte ahlâk dersinin mektebin hem idâdî hem de âlî kısmında ilk iki sene birer saat olarak okutulduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁴

Tablo 84

1900 Yılında Mekteb-i Mülkiye'de Okutulan Dersler ve Saatleri

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
İlm-i Kelam, Tefsir ve Hadis	3	3	3
İlm-i Fıkıh	2	2	-
Mecelle	2	2	2
İlm-i Ahlâk	1	1	-
Belâgat ve Kitâbet-i Resmîyye	1	1	1
Tarih-i Osmanî	1	1	1
Usûl-i Mâliye	2	2	2
İlm-i Servet	1	1	1
Hukuk-ı Düvel	1	1	2
Hukuk-ı Ticaret	-	2	-
Hukuk-ı Ceza	-	1	-
Usûl-i Muhakamât-ı Hukukiye	-	-	1
Usûl-i Muhakamât-ı Cezaiye	-	-	2
Hukuk-ı Siyasiyye-i Dahiliye	1	1	1
Kanun-ı Askeriyyenin Ahz-ı Asker Muamelâtı Tafsilatıyla Cihât-ı Mühimme-i Sairesi Nizamât-ı Zaptiyesi	-	-	1
Arazi Kanunî	2	-	-
Ahkâm-ı Evkâf	-	-	1
Fransızca	4	4	4
Usûl-i Tercüme	1	1	1
Elsine-i Erbaa	2	2	2

353 1317 maarif salnâmesinde, aynı ders programı verilmektedir. Bkz. **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 77-79.

354 **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 75-77.

Aynı yıl Mekteb-i Mülkiye'nin idâdî kısmına ait ders cetveli de aşağıdaki gibidir:³⁵⁵

Tablo 85

1900 Yılında Mekteb-i Mülkiye'nin İdâdî Kısmına Ait Ders Cetveli

DERSLER	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
Ulûm-ı Diniye ve Akâid-i İslâmiyye	3	3	3	3
Kavâid-i Osmaniye ve Tatbikatı	2	-	-	-
Usûl-i İnşa	-	1	-	-
İlm-i Ahlâk	1	1	1	-
Kitabet-i Resmiyye	-	-	1	1
Usûl-i Tahrir	-	-	1	1
Arapça	1	2	1	1
Farsça	2	1	-	-
Fransızca	4	4	4	4
Usûl-i Defteri	-	1	-	-
Usûl-i Tercüme	-	-	-	1
Hûlasa-i Kavanîn	-	-	1	-
İlm-i Cebr	-	2	2	-
Kozmografya	-	-	-	1
Hesab-ı Nazarî	2	1	-	-
Hendese	1	2	1	-
Fizik	-	-	1	2
Kimya	-	-	2	1
İlm-i Hayvanat	-	-	-	2
İlm-i Nebatat	-	-	-	1
Tabakatü'l-Arz	-	-	-	1
Coğrafya	2	2	2	1
Tarih	2	2	1	1
İlm-i Servet	-	-	1	1

Hıfzı's-Sıhha	-	-	-	1
Hüs-ni Hat	1	1	1	1
Resim	1	1	1	-
Elsine-i Erbaa (Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca)	2	2	2	1

Yukarıda verilmiş olan ilk program, Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmına ait olup ahlâk dersi ilk iki senesinde okutulmaktadır. İkinci program ise mektebin idâdî sınıflarına ait olmakla birlikte, ahlâk dersi ilk üç sene birer saat yer almaktadır. Buradan, 1891'de yapılan düzenlemeye göre ahlâk ders saatinin azaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim o dönemde sadece idâdî sınıflarının üçüncü senesinde olmayan ahlâk dersi, burada yüksek kısmın son senesinde de bulunmamaktadır.

1900 yılından sonra yedi yıllık vilâyet ve İstanbul idâdîleri yeterli sayıda mezun vermeye başlayınca bu mekteplerden Mekteb-i Mülkiye'ye kolaylıkla talebe sağlanabileceği düşüncesiyle mektebin idâdî sınıfları kaldırılmış ve mektep yalnız yüksek tahsil veren bir müessese haline dönüşmüştür.³⁵⁶ Dolayısıyla mektebin idâdî kısmını oluşturan ilk dört yılı kaldırılınca Mekteb-i Mülkiye, üç yıl eğitim veren bir kurum haline gelmiştir.

1902 yılında yapılan program düzenleme çalışmaları neticesinde, Mekteb-i Mülkiye'nin ders programı şu şekilde belirlenmiştir:³⁵⁷

Tablo 86

1902-1903 Yılarında Mekteb-i Mülkiye Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Kelam, Tefsir, Hadis	4	4	4
Fıkıh	2	1	1
İlm-i Ahlâk	1	1	1
Mecelle	1	1	1
Belagat-ı Kitabet-i Resmîyye	2	2	1

356 Unat, s. 72-73.

357 1318 Maarif Salnâmesi, s. 68-69.

Tarih-i Osmanî	1	1	1
Usûl-i Mâliye	2	2	2
İlm-i Servet	1	1	1
Usûl-i İdare	1	1	2
Arazi Kanunu	1	-	-
Fransızca	4	4	4
Usûl-i Terceme	1	1	1
Hukuk-ı Düvel	1	1	2
Hülâsa-i Kavânin	-	1	1
Elsine-i Erbaa	2	2	2

Yukarıda görüldüğü gibi 1902 yılında Mekteb-i Mülkiye’de ahlâk dersinin saatleri değişmiş; sadece ilk iki sene okutulan derse, mektebin son sınıfında da yer verilmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanına kadar bu programla eğitim öğretime devam eden mektep, daha sonra tekrar program değişikliğine uğramıştır. 1909-1910 öğretim yılı başlarında mektebin Dârülfünûn’a bağlanıp bağlanmaması gündeme gelmiş ve netice itibarıyla Mekteb-i Mülkiye, Dârülfünûn’un bir şubesi haline gelmiştir. Mektepte okutulan dinî ilimler (Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh) ve ahlâk dersi (İlm-i Ahlâk) II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte sona ermiş ve bu dönemde program yeni bir şekil almıştır.³⁵⁸

Tablo 87

1909-1910 Yıllarında Mekteb-i Mülkiye Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye	2	2	2
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	1	1	1
Usûl-i İdare	2	2	2
İlm-i İktisat	2	1	1
Usûl-i Mâliye	2	2	2
Edebiyat-ı Osmaniye	-	1	1

Hukuk-ı Düvel	-	2	2
Hukuk-ı Hususiye-i Düvel	-	1	1
Düvel-i Selâse Kanun-i Esâsîleri Tarihi	1	-	-
Devlet-i Osmaniye Tarih-i Siyasî ve İdârisi	1	1	1
Tarih-i Siyasî	2	1	1
Kavanîn-i Ticariyye	-	2	-
Kavanîn-i Araziye	-	1	-
Hukuk-ı Esasiye ve Umûmiye	2	2	-
Coğrafya-ı İktisadî	2	-	-
Etnografya	2	-	-
İstatistik	1	-	1
Fransızca Mükatebât-ı Düveliyeye	-	-	2
Mükatebât-ı Resmîye	-	-	1
Elsine (Arapça, Fransızca, Almanca, İngilizce)	6	5	5

Yukarıdaki programdan eğitim süresi aynı kalmakla birlikte, Mekteb-i Mülkiye'nin derslerinde büyük değişiklik yapıldığı ve ahlâk dersinin programdan çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bu haliyle Dârülfünûn'un bir şubesi haline gelen mektep, 1913'te okul programlarını islah için kurulan komisyonun aldığı kararlar neticesinde, Dârülfünûn binasından ayrılmıştır. Öğrenim süresi dört yıl olarak düzenlenmiş ve üçüncü sınıftan itibaren siyasî, idarî ve malî şubeler halinde üç ihtisas dalına sahip bir program oluşturulmuştur. İlk iki sınıfın dersleri ortak olup aşağıdaki gibidir:³⁵⁹

1. Sene: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Coğrafya-yı Osmanî, Tarih-i Osmanî, Arapça, Hukuk-ı Esasiye, İstatistik, İlm-i İktisat, Hukuk-ı Ticaret, Hukuk-ı İdare, Usûl ve Kavânin-i Mâliye, Fransızca.

2. Sene: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Coğrafya-yı Osmanî, Tarih-i Osmanî, Arapça, Hukuk-ı Esasiye, İstatistik, İlm-i İktisat, Hukuk-ı Ticaret, Hukuk-ı İdare, Usûl ve Kavânin-i Mâliye, Fransızca.

359 Çankaya, s. 93, 150. Mektebin “siyasî, idarî ve malî” şubelere ayrılmış 3. ve 4. sınıflarında okutulacak dersler için bkz. Çankaya, s. 94-95.

24 Ağustos 1915 tarihli bir geçici kanunla Mülkiye ilga edilerek Dârülfünûn Hukuk Fakültesi ile birleştirilmişse de bu durum çok uzun sürmemiş 1918’de kabul edilen bir kanunla mektep, Dâhiliye Nezâreti’ne bağlı yatılı, müstakil ve üç yıl süreli olarak yeniden kurulmuştur. Mektebin yeni programı, ilga edilmeden evvelki programına benzemektedir.³⁶⁰

27 Temmuz 1336 (1920) tarihli bir kararnâme ile Mekteb-i Mülkiye, Dâhiliye Nezâreti’nden alınıp Maarif Nezâreti’ne bağlanmıştır. Cumhuriyet devrinde 1926-1927 öğretim yılında son sınıfının malî, idarî ve siyasî şubelere bölünmesi ve siyasî şubenin öğrenim süresinin dört yıla çıkarılması suretiyle yapılan program tadilatına kadar Mekteb-i Mülkiye’nin durumunda başka bir değişiklik olmamıştır. 1930’lu yıllara kadar hem program hem de yer değişikliğine uğrayan mektep, 1936’da Ankara Cebeci’de yer alan binasında, “Siyasî Bilgiler Okulu” adıyla tedrisata devam etmiştir. Mekteb-i Mülkiye bugün Ankara Üniversitesi bünyesinde Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak yer almaktadır.³⁶¹

Netice olarak Tanzimat’tan sonra, kadıların yerlerine getirilen memurları, adlî, idarî ve siyasî bazı malûmâtla yetiştirmek amacıyla açılmış ilk sivil yüksek okul olan Mekteb-i Mülkiye’nin programında ahlâk derslerinin ömrü kısa olmuştur. Mektebin açıldığı tarih olan 1859’dan mektep programlarında düzenlemenin yapıldığı 1891 yılına kadar ahlâk dersi okutulmamıştır. II. Abdülhamit döneminde dinî derslerin ve ahlâk dersinin mektep programlarına konulması ve var olanların da saatlerinin arttırılmasıyla Mekteb-i Mülkiye’de de ahlâk dersi yer almaya başlamıştır. “İlm-i Ahlâk” olarak okutulan ahlâk dersine, mektebin hem idâdî hem de yüksek kısımlarında yer verilmiştir. 1891’de başlayan bu uygulama, II. Meşrutiyet’in ilanına kadar devam etmiş; 1908’den sonra Mekteb-i Mülkiye’de ahlâk dersi okutulmamıştır. Dolayısıyla mektep programındaki ahlâk dersi II. Abdülhamit dönemi ile sınırlı kalmıştır.

B. Kız Sanayi Mektepleri’nde Ahlâk Dersleri

Kız Sanayi Mektepleri, tedrisat bakımından rüşdiyelerle aynı düzeyde olan, ancak sanat ve amelî dersler açısından farklılık gösteren mekteplerdir. Eğitim tarihi kitaplarında inâs rüşdiyeleri içerisinde mütalâa edilen bu mektepler, husûsî kız rüşdiyeleri olarak da değerlendirilmektedir. Kız Sanayi Mektepleri, ibtidâî ve rüşdiye tahsilinden başka biraz da sanat ve el işleri öğretmekte olup programları

360 Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, s. 125; Çankaya, 194-195.

361 Ergin, C. 2, s. 619; Sakaoğlu, Osmanlı Eğitim Tarihi, s. 87; Unat, s. 70; Çankaya, s. 199.

inâs rüşdiyelerinden çok farklı değildir. Sadece ders saatleri fazla olduğu gibi aynı şekilde muallim ve usta sayıları da daha fazladır.³⁶² Kız Sanayi Mektepleri'ne ait programların da inâs rüşdiyelerinden farklı olmadığı düşünüldüğünde, doğal olarak ahlâk derslerinin bu mekteplerde de okutulduğu akla gelmektedir. Nitekim ulaşılabilen ders programları da bu tespiti doğrulamaktadır.

Kız Sanayi Mektepleri'nin kurulmasına doğru atılan ilk adım, 1859'da İstanbul'da açılan ve ilk kız rüşdiyesi olan Cevri Kalfa Mektebi'nde kadınlara mahsus sanayi okutulmasına karar verilmesi ile atılmıştır. Bu faaliyet, kızlara yönelik ilk teknik öğretim çalışması kabul edilmektedir. Kız Sanayi Mekteplerinin kurulmasına doğru ikinci bir adım da 1865'te Tuna Valisi Mithat Paşa'nın (ö. 1884), Rusçuk'ta ordunun dikim ihtiyacını karşılamak üzere yetim kızlara yönelik dikim atölyesi niteliğinde "İslahhâne" açması ile gerçekleşmiştir. Bu atölye, Osmanlı Devleti döneminde kız çocuklarına sanat öğretme konusunda ilk teşebüs olarak da değerlendirilmektedir.

Mithat Paşa, İstanbul'a gelerek Şûra-yı Devlet başkanlığına geçtiği zaman 1868'de Erkek Sanayi Mektebi açtırmaya muvaffak olmuştur. Bu girişimi, 1869'da İstanbul'da yine ordu ihtiyaçları için Yedikule'de, rüşdiyelerin fevkinde açılan Kız Sanayi Mektebi izlemiştir. Askere sargı ve çamaşır dikmek ve yetiştirmek üzere dikimhâne özelliğinde açılan bu mektebin ilk program ve teşkilatı hakkında çok fazla bilgiye sahip olunmamakla birlikte bir süre sonra Ticaret Nezâreti'ne devrolunduğu bilinmektedir.³⁶³

Maarif Nezâreti, daha sonraki yıllarda kızları hem okutmak hem de kendi ihtiyaçlarını karşılayacak sanatları öğretmek amacıyla biri 1295 (1878)'de Üsküdar'da, diğeri 1296 (1879)'da Aksaray'da, üçüncüsü de aynı sene Cağaloğlu'nda olmak üzere üç Kız Sanayi Mektebi açmıştır. Yedikule'de 1869'da açılan Kız Sanayi Mektebi de öğrencilerinin daha önce açılan mekteplere getirilmesiyle lağvedilmiştir. Bu mekteplerde okutulacak dersler; "Lisân-ı Türkî, Fransızca ve istenilen diğer Avrupa lisanları, Coğrafya, Tarih, Hesap, Hüsn-i Hat, Musiki, El İşleri ve Fünûn-ı Nâfia" şeklinde belirlenmiştir.³⁶⁴

362 Ergin, C. 3, s. 912-914; Ünal, II. **Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri**, s. 20; Kodaman, s. 100.

363 "Cumhuriyetten Önce ve Sonra Meslekî Tedrisat", **Maarif Vekilliği Dergisi**, Şubat, 1939, S. 21-2, s. 1-9; Ergin, C. 3, s. 686-687; Akyüz, s. 151; Kansu, II. Kitap, s. 73-74; Karal, C. VII, s. 211; Unat, s. 80; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 81.

364 Ergin, C. 2, s. 687; Kansu, II. Kitap, s. 74.

Kız Sanayi Mekteplerinin II. Abdülhamit döneminde geliştirilerek, tahsil sürelerinin ibtidâî sınıfları ile birlikte beş yıl olarak belirlenip program ve bir nizamnâme hazırlandığı görülmektedir. 5 Mayıs 1300 (1884)'de Kız Sanayi Mektepleri için yirmi üç madde olarak hazırlanan nizamnâmede mektebin “*Etfâl-i inâsın iktisab-ı hüner ve malûmât eylemeleri*” maksadıyla açıldığı belirtilmiştir. Nizamnâmede mektebin tahsil süresi beş sene olarak gösterilmiş ve ders programı şu şekilde verilmiştir:

1. Sene: İlim (Usûl-i cedide üzere Elifba, Kur'an-ı Kerim), sanat (Dikiş, El Örmesi).
2. Sene: İlim (Akâid-i Diniye, **Risale-i Ahlâk**, Yazı), sanat (Nakış, Kasnak, Resim).
3. Sene: İlim (Muhtasar Kavâid-i Osmaniye, İmlâ, Muhtasar İlm-i Hesap), sanat (Kaneva, Biçim, Resim).
4. Sene: İlim (Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Malûmât-ı Nâfia, Yazı ve İnşa), sanat (Çiçek, Biçim ve Dikiş).
5. Sene: İlim (İlm-i Tedbir-i Menzil, Hıfz-ı Sıhhat), sanat (Dikiş ve Resim, Biçim).³⁶⁵

Yukarıda verilmiş olan program, 1884 yılında Kız Sanayi Mektepleri için hazırlanmış olup dersler arasında, ikinci sene, “*Risale-i Ahlâk*”³⁶⁶ adıyla ahlâk dersinin yer aldığı görülmektedir.

II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında açılan Kız Sanayi Mektepleri, daha sonra taşrada da kurulmuştur. Mekteplerin beş senelik eğitim süreleri, yedi yıla çıkartılarak programları yeniden hazırlanmıştır.³⁶⁷ İbtidâî ve rüşdiye sınıflarından

³⁶⁵ Ergin, C. 2, s. 688.

³⁶⁶ Bu derste ibtidâîlerde ve rüşdiyelerde okutulan Mehmet Sadık Rifat Paşa'ya ait *Risale-i Ahlâk* adlı eserin okutulduğudüşünölmektedir. Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Matbaası, 1263/1847.

³⁶⁷ Kız Sanayi Mektepleri'nde yapılan düzenlemenin hangi tarihte yapıldığı tam olarak anlaşılamamakla birlikte, 1891'de Maarif Nazırı Münif Paşa (ö. 1910) zamanında mektep programlarında düzenleme yapıldığı, din ve ahlâk derslerinin programlara konulduğu veya ders saatlerinin arttındığı bilinmektedir. Ayrıca 1891 senesinde inâs rüşdiyelerinin dört, beş ve altıncı senelerinde ahlâk dersinin okutulduğu görülmektedir. Dolayısıyla aynı yıl, Kız Sanayi Mektepleri'nin eğitim sürelerinin yedi yıla çıkartılıp, programlarında ahlâk dersine yer verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz., Mahmud Cevad, s. 233; Ergin, C. 3, s. 913.

oluşan Kız Sanayi Mektepleri, program itibariyle rüşdiyelerden pek ayrılmamış görünmektedir. Dolayısıyla rüşdiyeye bir yıl ilave edilerek meydana getirilmiş meslek mektepleri konumunda oldukları söylenebilir. Meslek mektebi olmaları da ibtidâî ve rüşdiye mekteplerinde yer alan El Hüneler, Aşçılık gibi derslerin ziyadesiyle yer almasındandır.³⁶⁸

Maarif salnamelerinden anlaşıldığı üzere II. Abdülhamit döneminde yeniden düzenlenen Kız Sanayi Mekteplerine ait program, değiştirilmeden dönemin sonuna kadar uygulanmıştır. Bu dönemde mektepte yıllara göre okutulan dersler ve saatleri aşağıda verilmektedir:³⁶⁹

Tablo 88

II. Abdülhamit Dönemi'nde Kız Sanayi Mektepleri'nin Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	7. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit	6	4	4	4	2	1	1
Elifbâ ve Şifahî Malûmat	18	-	-	-	-	-	-
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	1	1	1
Kırâat ve İmlâ	8	6	6	6	2	1	1
Kütâbet	-	-	-	-	-	1	1
Kavâid	-	-	2	3	2	-	-
Arapça	-	-	-	-	-	1	2
Farsça	-	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	-	2	1	1	1	1	1
Dürüs-ı Eşya ve Malûmât-ı Nâfia	2	2	1	1	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	-	1	1	1

368 Unat, s. 80; **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 435-452; Kansu, II. Kitap, s. 74; "Cumhuriyetten Önce ve Sonra Meslekî Tedrisat", s. 8.

369 Mahmud Cevad, s. 259; Ergin, C. 2, s. 689; **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 435; **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 476; **1318 Maarif Salnâmesi**, 295; **1319 Maarif Salnâmesi**, s. 161; **1321 Maarif Salnâmesi**, 165; Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri**, s. 20.

Hıfzı's-Sihha	-	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	-	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	-	2	2	1
Resim ve Hendese	-	-	-	-	1	1	1
El Hünelerleri	-	12	12	12	12	12	12

Yukarıda verilmiş olan ders cetveli, 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 marif salnâmelerinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu programın 1898'den 1903 yılına kadar uygulandığı kesin olarak bilinmektedir. Programda görüldüğü üzere ahlâk dersi, yedi yıl eğitim süresi olan Kız Sanayi Mektepleri'nin son üç senesinde okutulmuştur. İlk dört senenin ibtidâî kısım olduğu düşünüldüğünde, ahlâk dersine sadece rüşdiye kısmında yer verildiği farkedilmektedir.

Maarif salnâmelerinde, programda yer alan derslerin içeriği de verilmektedir. Buna göre Kız Sanayi Mektepleri'nin beş, altı ve yedinci sınıflarında okutulan ahlâk dersinde, inâs rüşdiyelerinin dört, beş ve altıncı senelerindeki ahlâk ders konularının gösterileceği bildirilmektedir. İnâs rüşdiyelerinde yer alan ahlâk dersinin içeriği de "Allah'a karşı kulluk vazifeleri, aile içerisinde kız evladın anne-babasına ve kardeşlerine karşı vazifeleri, hizmetçiye karşı ahlâkî vazifeler, mektep içerisinde kız öğrencinin vazifeleri, insanın kendine karşı vazifeleri ile ev idare etme ve tasarruf, hayvanlara iyilikle muamelede bulunma, insanlara karşı vazifeler, evlada karşı vazifeler" şeklinde özetlenebilir.³⁷⁰

II. Meşrutiyet'ten sonra Kız Sanayi Mektepleri'nin teşkilat ve programlarında yapılan düzenlemelerle birlikte ahlâk dersinin kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kız Sanayi Mektepleri'nin Cumhuriyet dönemine kadar geçirdiği değişimi anlamak için Üsküdar Kız Sanayi Mektebi ve İstanbul Kız Sanayi Mektebi'ne bakmak gerekmektedir.

1878 senesinde Üsküdar'da Mithat Paşa (ö. 1884) tarafından Üsküdar Kız Mektebi adıyla açılan üç sınıflı mektep, 1881'de Suphi Paşa (ö. 1886) tarafından Kız Sanayi Mektebi haline getirilmiştir. Nehârî (gündüzlü) olarak açılan okulda

370 Mahmud Cevad, s. 265; **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 443; **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 479; **1318 Maarif Salnâmesi**, s. 302.

her gün öğleye kadar, o zamanki rüşdiye mekteplerinin programı uygulanmış, öğleden sonraları ise yalnızca atölyelerde uygulamalı derslere yer verilmiştir. Sabah saatlerinde genel kültür dersleri okutulmuş; öğleden sonra da Kasnak, El Örgüleri, Dikiş ve Halı gibi meslek dersleri gösterilmiştir.

Mektep açıldığı tarihten 1911 tarihine kadar Maarif Nezâreti'ne bağlı iken bu tarihten sonra vilayete devrolunmuştur. 1912 senesinde vilayetin Avrupa memleketlerine mümasil açtığı İstanbul Kız Sanayi Mektebi ile birleştirilerek mektep lağvedilmiştir. Ancak bir sene sonra ihtiyasına lüzum görülerek İstanbul'daki Kız Sanayi Mektebi'nin aynı teşkilatı ile ibtidâî ve tâlî olmak üzere her sene bir sınıf açılmak suretiyle dört senede dokuz sınıflı bir sanat mektebi haline gelmiştir. Beş senelik ilk kısma 7-12 yaşındakiler, üç senelik ikinci yani tâlî kısma 13-14 yaşındaki rüşdiye mezunları alınmıştır. Sekizinci sınıftan mezun olanlar, bir yıl da uygulama yaptıkları takdirde öğretmen olabileceklerdir.³⁷¹

1920 senesinde mektep tekrar lağvedilmiştir. Ancak o zamana kadar kırk sene memleketin sanat ve maarifine hizmet etmiş bir mektebin kapanmasına razı olmayan mektep müdürü Fatma Zekiye ile tâlim heyetinin teşebbüsleri neticesinde mektep, Üsküdar İnâs Sultânîsi adıyla ve sanayi teşkilatını muhafaza ederek nezârete bağlanmıştır. Mektebin programında hiçbir değişiklik olmamıştır. Bu ünvan; Cumhuriyet'in ilanından sonra 1927 senesine kadar devam etmiş, sonra da Kız Sanat Enstitüsü şeklinde teşkilâtlandırılmıştır.³⁷²

Maarif Nezâreti tarafından 1879'da Aksaray'da açılan Kız Sanayi Mektebi, sonraki yıllarda farklı yerlerde ve binalarda öğretime devam etmiş; 1913 senesinde Saraçhânebaşı'ndaki Münir Paşa Konağı'na taşınmış ve İstanbul Kız Sanayi Mektebi adını almıştır. II. Meşrutiyet'e kadar Kız Sanayi Mektepleri'nde okutulan dersler daha önce verildiği şekilde olup 1913 senesinde, İstanbul Kız Sanayi Mektebi'nde; "Ulûm-ı Diniye, Türkçe, Hesap, Coğrafya, İlm-i Eşya, Hıfzı's-Sıhhat, İdare-i Beytiye, Tarih, Usûl-i Defterî, Fransızca, Hat, Musikî, Terbiye-i Bedeniye, Resim, Biçki-Dikiş, Tamir, Çamaşır Yıkama" dersleri verilmiştir.

1329-1330 (1914) yıllarında sanat mekteplerine verilen ehemmiyet artmış, Avrupa'dan uzmanlar getirilerek yenilikler yapılmış; bu kurumların mezunlarından Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Kuruluşundan itibaren gayesi, iyi bir ev hanımı ve dışarıda kazanç sağlayabilecek meslekî bilgilere sahip elemanlar

371 Ergün, s. 247.

372 Unat, s. 80; Ergin, C. 2, s. 690-691.

yetiştirmek olan bu mektepler, hayata uygun derslerle birlikte orta dereceli bir tahsil veren kurumlar olmuşlardır. Cumhuriyet'in ilanından sonra enstitü olarak varlıklarını devam ettiren bu müesseseler, başta Ankara olmak üzere İstanbul dışında birçok ilde açılmıştır.³⁷³

Görüldüğü gibi mektep programında artık ahlâk dersi yer almamaktadır. Ancak din dersinin kaldırılmamış olması, ahlâkî konuların bu derste işlendiğini akla getirmektedir ki bu, ahlâk dersinin kaldırılmasına sebep olarak telakkî olabilir. Nitekim II. Meşrutiyet'ten sonra, II. Abdülhamit döneminde olduğu gibi din derslerine ve ahlâk dersine ağırlık verilmediği bilinmektedir.

Netice olarak rüşdiye düzeyinde eğitim vermiş olan Kız Sanayi Mektepleri, sanat ve el işleri ile onlardan ayrılmış ve orta seviyede meslek okulları olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Program açısından rüşdiyelerden farklı olmayan bu mekteplerde, inâs rüşdiyelerinin programları takip edilmiştir. Bütün derslerde olduğu gibi ahlâk derslerinde de aynı konular işlenmiş; aynı kitaplar kullanılmıştır. II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında açılan bu mekteplerin ders programlarında, önce ahlâk dersine rastlanmaz iken yine bu dönemde yapılan düzenlemeler neticesinde ahlâk dersi okutulmuş ve ders programı, II. Meşrutiyet'e kadar değiştirilmeden uygulanmıştır. 1908 yılından sonra hem teşkilat hem de program değişikliği geçiren Kız Sanayi Mektepleri'nde ahlâk dersi programdan kaldırılmıştır. Dolayısıyla Mekteb-i Mülkiye'de olduğu gibi Kız Sanayi Mektepleri'nde de ahlâk dersleri II. Abdülhamit dönemi ile sınırlı kalmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

AHLÂK DERS KİTAPLARI

Devletler ve yönetimler kendi geleceklerini korumak ve güvence altına almak için eğitim programlarına müdahale etmek isterler. Bu programlar sayesinde mevcut ve gelecekteki hakimiyetlerine yön verebilirler. Ders programlarına müdahale, ya ideolojiye uygun ders kitabı hazırlatma ya da hazırlanmış kitapların uygunluğunu gözden geçirmek şeklinde de gerçekleşebilir. Dolayısıyla ders programı ya da ders müfredatı, eğitim ve öğretimin içeriği anlamına gelmekle birlikte devletin eğitim politikasını da yansıtmakta; toplumun sosyo-kültürel yapısını şekillendirmektedir.³⁷⁴ Eğitime yön verme, devlet politikasını eğitim programlarına ve ders kitaplarına yansıtmak, Osmanlı Devleti'nde, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan yenileşme sürecinde kendini göstermiştir.

Tanzimat'la birlikte hız kazanan yenilik hareketleri, Batı yönünde gelişme göstermiş ve değişimin ancak eğitimle gerçekleşebileceği anlaşılmıştır. Bu süreçte eğitim faaliyetleri, devletin bir vazifesi olarak telakki edilerek eğitim programları yeniden düzenlenmiştir. Yine bu dönemde bir taraftan geleneksel eğitim kurumları varlıklarını sürdürürken diğer taraftan yeni eğitim kurumları açma yoluna gidilmiştir. Modern mektepler olarak tasarlanan bu kurumlarda, yeni usûllerle eğitim öğretim yapma amacıyla ders programları hazırlanmış; ders kitapları yazdırılmıştır. Hazırlanan kitaplar arasında ahlâk dersi kitaplarının da yer aldığı tespit edilmiştir. Nitekim Osmanlı'nın son devrinde devletin gerilemesinde ahlâkî yozlaşmanın büyük rolü olduğu fikrinin yaygın bir kabul haline gelmesi ile birlikte ahlâk kitabı yazma ve yazdırma faaliyetine girildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁵

İlk yazılan ahlâk dersi kitapları ile II. Meşrutiyet sonrası kaleme alınanlar arasında şekil, muhteva ve başvuru referansları açısından farklılıklar olmuşsa da mekteplerde okutulmak üzere ahlâk dersi kitaplarının hazırlanması,

374 Nuri Doğan, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Ankara: Bağlam Yayınları, 1994, s. 15.

375 Hüsameddin Erdem, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk**, İstanbul: DEM Yay., 2006, s. 13.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar artarak devam etmiştir. Tanzimat döneminde klâsik ahlâk kitaplarından yararlanılarak kaleme alınan ahlâk dersi kitapları, Meşrutiyet'ten sonra farklı bir hüviyete bürünmüş; hem ahlâk hem de vatan-daşlık konularını ihtiva eder hale gelmiştir. Çalışmamızda ilk dönem ahlâk dersi kitaplarına etki etmeleri sebebiyle öncelikle Tanzimat'tan evvel yazılmış olan ahlâk eserleri ele alınmış; ardından mektep kademelerine göre okutulan ahlâk dersi kitapları incelenmiştir.

I. AHLÂK DERS KİTAPLARINA KAYNAKLIK EDEN BAŞLICA ESERLER

Çağlarını siyasî, sosyal, kültürel, hatta ekonomik yönden yansıtan, içinde bulundukları toplumun çocuk ve terbiye anlayışı hakkında bilgiler veren, eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan klâsik denilmeğe hak kazanmış bazı eserler vardır. Bunlar, Osmanlı eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuş olan eserlere kaynaklık etmişlerdir.³⁷⁶

Son devir Osmanlı ahlâkçılarını etkilediği bilinen XI. asırdan XVIII. asra kadar yazılmış belli başlı ahlâk kitapları arasında, İbn-i Miskeveyh (ö. 1030), Gazâlî ve Kınalızâde'nin (ö. 1571) eserleri yer almaktadır. Kınalızâde Ali Efendi'nin de İbn Miskeveyh, Gazâlî, Nasirüddin Tûsi (ö. 1274) ve Celaleddin Devvanî (ö. 1502) gibi ahlâkçıların eserlerinden etkilendiği, onlardan farklı olarak Türkçe olarak kaleme aldığı ahlâk kitabı *Ahlâk-ı Alâî*, hem şekil, plan, hem de muhteva yönünden kendinden sonra gelen ahlâkçılar üzerinde büyük tesirlere sahiptir. Tanzimat'tan sonra ahlâk dersi için kaleme alınmış olan eserlerin muhteva yönünden daha iyi kavranamabilmesi için öncelikle *Ahlâk-ı Alâî*'nin tanıtımı gerekli görülmüştür.³⁷⁷

A. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*

Türkçe ahlâk kitabı olan "*Ahlâk-ı Alâî*", Osmanlı dönemi âlim ve şairlerinden Kınalızâde Ali Çelebi'nin³⁷⁸ en meşhur eseridir. Kınalızâde Ali Çelebi,

376 Sabri Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları, 1981, s. 42.

377 Erdem, s. 26-36; 303.

378 Kınalızâde Ali Çelebi, sakalını sürekli boyadığı için "Kınalı, Hinnâvî" sıfatıyla anılan, Fatih Sultan Mehmed'e hocalık etmiş olan Abdülkadir Hamidî'nin torunu, İsparta (Hamid ilinin merkezi) doğumlu, şiirlerinde "mîrî" mahlasını kullandığı için bu lakapla anılan Mîrî Emrullah Efendi'nin (ö. 1559) oğludur. 1510 senesinde İsparta'da doğmuştur. Tezkiretü's-Suara sahibi Hasan Çelebi'nin (ö. 1607) babasıdır. Riyaziyyat, Tefsir ve Hadis'de âlim ve üç

Osmanlı'nın hem siyâsî hem de kültürel olarak en parlak ve zengin dönemi XVI. yüzyılda yaşamış, aynı zamanda en uzun süre tahtta kalan Kanunî Sultan Süleyman devrine şahitlik etmiş, Bursa, Edirne, İstanbul gibi Osmanlı'nın payitahtı olan üç büyük şehirde görev yapmış, Şam ve Mısır gibi merkezlerde âlimlerle tanışma ve onlardan istifade etme imkânı bulmuştur. Bu yüzyılda kaleme aldığı Türkçe ahlâk kitabı *Ahlâk-ı Alâî*, ders kitabı olarak okutulmamakla beraber, Osmanlı medreselerinde ve sivil okullarda son dönemlere kadar okutulan ahlâk ders kitaplarına ve daha sonra yazılan Türkçe ahlâk kitaplarının hemen hemen hepsine kaynaklık ettiği bilinen bir eserdir.³⁷⁹

Üzerinde pek çok inceleme-araştırma yapılmış olmakla birlikte, Osmanlı müellifleri tarafından hazırlanan *Ahlâk-ı Alâî*'nin özeti niteliğindeki ahlâk kitaplarının mekteplerde okutulmuş olması, eserin öncelikli olarak ele alınmasını gerekli kılmıştır. Eserin muhtasarı hükmünde olan, Yağlıkçızâde Ahmed Rifat Efendi'nin (ö 1894), önce *Bergüzâr*, daha sonra da *Bergüzâr-ı Ahlâk* adıyla yayınlanan eseri ve Abdurrahman Şeref Bey'in *İlmü'l-Ahlâk* kitabı idadîlerde; *Vezâifü'l-Etfâl* türü kitaplar rüşdiyelerde okutulmuştur.³⁸⁰ Osmanzâde Ahmed Tâib'in (ö. 1724), İstanbul'un çeşitli kütüphânelerinde nüshaları bulunan *Hülâsatü'l-Ahlâk* adlı eseri de *Ahlâk-ı Alâî*'nin özetlenmiş şeklidir.³⁸¹ Hatta Cumhuriyet'ten sonra Maarif Vekâleti tarafından basılan "*Türk Ahlâkının İlkeleri*" isimli öğrencilere yönelik kitapçıkta dahi *Ahlâk-ı Alâî*'nin izleri vardır, denilebilir.³⁸²

dilde (Arapça, Farsça ve Türkçe) şiir yazmaya muktedir olan; Süleymaniye Medresesi'nde müderrislik, Kahire, Bursa ve İstanbul'da kadılık yapan Ali Çelebi, 1571 yılında vefat etmiştir. Kınalızâde Ali Çelebi, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hızl.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 1; İbrahim Alaaddin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1368/1949; Mehmet Ali Ayni, **Türk Ahlâkçıları**, 1364/1945, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1993, s. 79; Binbaşoğlu, s. 85. Bazı kaynaklar, dedesi Abdülkadir Hamidî'yi babası olarak tanıtmaktadırlar. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri** (1299-1915), A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (hızl.), C. I, İstanbul: Meral Yayınları, 1344/1925, s. 371; Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", **DİA**, C. 25, Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 416.

379 Ayşe Sıdika Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s. 522; Ahmet Kahraman, "Ahlâk-ı Alâî", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 14, 15.

380 Kahraman, s. 14, 15; Oktay, s. 67.

381 Enfel Doğan, "Ahlâk-ı Alâî", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2006), s. 31; Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alâî**, Hüseyin Algül (hızl.), Tercüman 1001 Temel Eser 30, s. 18; Abdülhak Adnan Adıvar, "Kınalızâde", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: MEB Yayınevi, 1955, s. 710.

382 Ali Köse, "Ahlâk-ı Alâî'nin II. Kitabı İlmü Tedbirü'l-Menzil'de Eğitim", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 1998), s. 25; Erdem, s. 30.

Ahlâk-ı Alâî'nin bugüne intikal edebilen yüzü aşkın yazma nüshası dışında, yazılış tarihinden yaklaşık iki buçuk asır sonra eser, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın (1805-1849) gayretiyle 1248/1833 senesinde Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılmıştır.³⁸³ Ahlâk-ı Alâî'nin yazmaları İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde mevcuttur. Sadece İstanbul kütüphânelerinde yetmişten fazla nüshası bulunan eser, kısmen Batı dillerine de çevrilmiştir.³⁸⁴

Ahlâk-ı Alâî, Kınalızâde Ali Efendi'nin, Türkçe olarak yazdığı ahlâk kitabıdır. Kınalızâde eseri kaleme aldığı elli altı yaşındadır. Osmanlı'nın büyük medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra kadı olarak ilk görev yeri olan Şam'a tayin edilmiştir. Bu eseri, 1564 yılında Şam'daki kadılık vazifesi sırasında kaleme aldığı bilinmektedir. Kınalızâde Ali Çelebi'nin oğullarından Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü'ş-Şuara* adlı eserini özetleyen Beyânî de (ö. 1597) Ahlâk-ı Alâî'yi Kınalızâde'nin Şam kadısı iken yazdığını söyler. Nirtekim Kınalızâde'nin kendisi de eseri, Şam kadısı iken kaleme aldığını belirtmektedir. Ayrıca yazar, eseri ne zaman yazmaya başladığını ve ne zaman bitirdiğini kitabın baş kısmında ebced hesabıyla ifade etmiştir. Buna göre hicrî 971 senesinin sonlarında yazmaya başladığı eserini, 972 senesinin başlarında tamamlamıştır.³⁸⁵

Kınalızâde eserini, o zamanlar Suriye beylerbeyi olan Semiz Ali Paşa'ya (ö. 1564) ithaf etmiş, "Ali" adının "yükselmek, yücelmek" anlamındaki alâdan türediğini göz önünde tutarak kitabına "Ahlâk-ı Alâî" adını verdiğini belirtmiştir.³⁸⁶

Kınalızâde Ali Çelebi, eserin ne amaçla yazıldığı hakkında kitabın başında, mukaddimeden önce şu şekilde bilgi vermektedir:

"Hikmet ve fazilet sahibi kişilerce kesin olarak bilinen bir husus vardır. Ahlâk ilmi, tedbiri'l-menzil, siyaset-i medînenin ki, amelî hikmet bundan ibaret, inceliklerine nüfuz edemeyen insan ruhu, gerçek olgunluğu elde edemez, mutluluk ve marifete ulaşamaz. Bilginlerin ve filozofların ileri gelenleri bu konuda değerli eserler meydana getirmişlerdir. Özellikle bunlardan kâmil, hakîm ve fâzıl filozof Nasireddin Tusî'nin ki, yıkılan hikmet direklerini yenilemiş, hikmet

383 Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hzl.), s. 10; Bursalı, **Ahlâk Kitaplarımız**, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325/1909, s. 26.

384 Aksoy, s. 416; Adivar, s. 710; Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Hüseyin Algül (hzl.), s. 18.

385 Beyânî, **Tezkiretü'ş-Şuara**, İbrahim Kutluk (hzl.), Ankara: TTK Basımevi, 1997, s. 60.

386 Kahraman, "Ahlâk-ı Alâî", **DİA**, 14, 15; Oktay, s. 71, 72; Binbaşıoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 85.

ehlîni şerh etmiştir, *Ahlâk-ı Nasirî*'si³⁸⁷, başta gelir. Bundan sonra ilmî kaideleri kaleme almakla, dinî akîdelerin canlı tutulmasında önemli kitapları şerh etmekle meşhur, bilginlerin övülenlerinden Celâleddin Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'si³⁸⁸, ahlâka dair ikinci önemli eserdir. Bunlardan başka hatip, nükteden Hüseyin Va'ız'ın Mirza Muhsin Baykara adına kaleme aldığı *Ahlâk-ı Muhsinî*³⁸⁹ gelir. Bunun üslubu her ne kadar önceki iki eser gibi, felsefî araştırma ve ilmî inceleme üzerine kurulmuş değilse de terkip ve manaları açık, kelime ve cümleleri gayet hoş ve kolay anlaşılır cinstendir. Bu sebeple çoğunluğun kalbinde öncekilerden daha çok etki yapmış ve şöhret bulmuştur. Bu üç kitap Farsça idi. Kendi kendime şöyle düşündüm: Ne olaydı hikmet-i ameliyeyi tamamen içine alan Türkçe bir kitap yazılıyorsa ve üç kitaptan sonra dördüncü sırayı alsaydı. Bunu gerçekleştirmek için bir taraftan gerekli ilim ve fennin tetkikini yaptım. Diğer taraftan esere başlamak için uygun bir zamanı bekledim. Nihayet zaman ve zeminin uygun olduğu mübarek bir yılda başladım. Neticede bu kitap meydana geldi."³⁹⁰

Özet olarak eserin yazılış sebebi, daha önce yazılan ahlâk eserlerini ikmal ve onlara Türkçe elbise giydirecek tezyin etmek şeklinde anlaşılabilir. Anlaşıldığı üzere Kınalızâde eserinde, yukarıda işaret ettiği Farsça yazılmış üç ahlâk kitabı ile İmam Gazâlî'nin *İhyâ-u Ulûmiddîn* adlı eserlerinden yararlanmıştır. Yazar, eserini yazarken birçok hikâye, kıssa ve fıkralarla bahsettiği teorik mevzulara pratiklik, derinlik ve tesir kazandırmış; ahlâk kurallarını birçok misâl, hikâye ve fıkralarla müşahhas ve anlaşılır tarzda ele almıştır. Genellikle ağır bir dil kullandığı eserinde sık sık Türkçe, Arapça ve Farsça şiiirlere yer vermiş; yer yer ayet ve hadislerle konuları zenginleştirmiştir. Şiirlerden Türkçe olanların tamamı ona aittir ve hepsinin dil bakımından çok sade olduğu söylenebilir. Arapça ve Farsça şiiirlerden de kendisine ait olanlar olmakla beraber daha çok şiiirlerin Molla Câmi, Şeyh Sa'di, Hâfız, Ömer Hayyam, Senâî, Zuheyr-i Fâryâbî, İbn Yemîn, Mütenebbî ve Nâbiga gibi şiiirlere ait olduğu görülmektedir. Netice olarak;

- 387 Nasîrüddîn-i Tûsî'nin ahlâk ve ahlâk felsefesiyle ilgili temel konuları ele alan ve İslâm âleminde ilk sistemli ahlâk kitabı olarak kaydedilmiş olan Farsça eseridir. Bkz. M. Nazif Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Nâsirî", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 17; Köse, s. 17, 18.
- 388 Celâleddin ed-Devvânî'nin ahlâk felsefesiyle ilgili Farsça eserdir. Bkz. Harun Anay, "Devvânî", **DİA**, C. 6, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 257-262.
- 389 Hüseyin b. Ali el-Kâşîfî'nin (ö. 910/1504) ahlâka dair Farsça eseridir. Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebü'l-Muhsin Mirza adına 900/1495 yılında kaleme alınmıştır. Bkz. Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Muhsinî", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 16.
- 390 Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hızl.), s. 38.

Kınalızâde daha önce yazılmış ahlâk kitaplarından ve diğer eserlerden de faydalanmak suretiyle orijinal, yeni bir eser meydana getirmiş; bu eserini hikâye, ayet, hadis, şiiir ve kelâm-ı kibarlar ile tezyin etmiştir.³⁹¹

Ahlâk-ı Alâî'yi yayına hazırlayan Mustafa Koç, Ahlâk-ı Alâî hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Şahsî ahlâktan devlet yönetme âdabına, dünyevî ahlâktan uhrevî mesuliyeteye kadar birçok konunun derinlikli işlendiği bir eserdir. Aynı zamanda şark mirasını ve şarkın ahlâk sahasında devraldığı antik Yunan metinlerinin tesirlerini bünyesinde toplamış, dinî ve tasavvufî cepheleri bu mirasa ilave etmiş seviyesi yüksek bir metindir. Eser, saray erkânının terbiyesini, ilmiye sınıfının istinat ettiği yüksek ahlâkı ve umumî halk zümrelerinin ihtiyacını karşılama kabiliyeti itibarıyla kuşatıcı bir metindir. Saray kütüphânesinde nüshası en çok yer alan ahlâk kitabı olması itibarıyla Ahlâk-ı Alâî bir devlet kitabıdır.”³⁹²

Merhum müderris Ferid Kam (ö. 1944), eser hakkındaki düşüncesini; “Pek yüksek bir seviye-i irfanın mahsûlü olan ‘Ahlâk-ı Alâî’ cidden mühim bir eserdir. Tarz-ı tahriri zamanın icâbâtından inhiraf etmemekle beraber, âsâr-ı sâireye nisbetle iğlâk ve ibhamdan âridir...”; ayrıca “Tarih-i te’lifinden zamanımıza kadar geçen 362 sene zarfında nakzen ve ta’dilen bir mislini vücuda getiremediğimizden dolayı biz ahlâf ne kadar iftihar (!) etsek sezadır...” şeklindeki ifadelerle beyân etmektedir.³⁹³

Kınalızâde, kendisine ulaşan geleneksel bilgi birikimini kendi dönemindeki ihtiyaçlara ve problemlere uygun olarak değerlendirmiş, bu felsefî birikimi dinî ve edebî muhteva ile zenginleştirme yoluna gitmiştir. Seleflerinde yer alan fakat amelî ahlâkla doğrudan ilgisi olmayan felsefe ve mantıkla ilgili ayrıntılı açıklamalarla okuyucuyu boğmamış, daha çok amelî ahlâka ağırlık vermiştir. Dolayısıyla Ahlâk-ı Alâî, sadece geleneksel bilgi birikimini aktaran bir eser olmanın ötesinde Kınalızâde’nin amelî hikmet konusundaki görüşlerini açıkladığı bir kitap özelliği taşımaktadır.

391 Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hızl.), s. 10.

392 **Büyük Türk Klasikleri: Başlangıcından Günümüze Kadar**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985, s. 173.

393 Ferid Kam, “Kınalızâde Ali Çelebi”, **Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, Sayı: IV, İstanbul, 1314, s. 364-366; Celal Saraç, “Ahlâk-ı Alâî”, **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, Ankara 1959, s. 23.

Türk ahlâkçılarının ilki olan Kınalızâde Ali Çelebi'nin ölümünden bugüne, dört yüz seneyi aşkın bir zaman geçtiği halde Ahlâk-ı Alâî kadar kuvetli bir ahlâk kitabı yazılamamış olması da eserin değerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.³⁹⁴

Ahlâk-ı Alâî, 563 sayfa olup mukaddime ve hâtime hariç üç kitaptan oluşmaktadır:

1. Kitap: İlm-i Ahlâk (Ahlâk ilmi)
2. Kitap: Tedbirü'l-Menzil (Aile ahlâkı)
3. Kitap: Tedbirü'l-Medîne (Devlet Ahlâkı)

Ahlâk-ı Alâî, kendisinden önce yazılan diğer ahlâk kitapları gibi Allah'a dua ile başlamakta, Peygamber ve Osmanlı padişahlarına dua ile devam etmektedir. Bundan sonra mukaddime bölümü gelmekte; bu bölüm de kendi içinde üç bahse, bahisler de "makam" ve "emirler"e ayrılmaktadır. Mukaddimedede genel olarak hikmet ilmi ve bölümleri, nefis ve nefsin güçleri ile hulk (huy) konusu işlenmektedir. Mukaddimededen sonra Kınalızâde'nin "kitap" adını verdiği üç ana bölüm yer almaktadır.

Ahlâk-ı Alâî'nin birinci kitabı eserin en hacimli kısmı olup "İlm-i Ahlâk" konusuna tahsis edilmiştir. İlm-i ahlâk, bir başka şahıs söz konusu olmadan tek bir şahıstan zahir olan fiiller ve amelleri inceler. Müellif, bu bölümde bâb adını verdiği dokuz bölümde ferdi ahlâk meselelerini ele alarak huy çeşitleri, erdemler, rezilet, bunların çeşitleri, erdeme benzeyen rezilet, adalet, erdemi kazanma yolları, erdemlerin korunması ve ahlâkî hastalıkların tedavi usûlleri, lisan terbiyesi ve konuşma âdabını konu edinmiştir.

Müellif, ahlâk ilmi, tıbb-ı rûhanîdir, yani ruhlara ait hastalıkların çarelerini gösteren doktorluk ilmidir, der ve tıp ile beden hastalıklarını giderip sıhhatini iade etmek nasıl mümkünse, ahlâk ilmi ile de nefsin ahlâkının ve hastalıklarının giderilebileceğini söyler. Kınalızâde burada "huy değişir mi?" sorusunu tartışır ve bu konuda İslâm ahlâkçılarından fikirler sunar.

Müellif âlemdaki varlıklar ve konumlarından bahseder; "maden, bitki, hayvan, insan" şeklinde varlıklar arasında yetkinlik sıralaması yapar. Kınalızâde bu varlıkların her bir cinsinin kendi içindeki türleri arasında yetkinlik ve gelişmişlik bakımından fark görür. Ona göre her cinsin en yetkin türü, fazilet olarak daha üst mertebede olan cinsin en alt türüne yakındır ve bunlar çoğu zaman ortak özelliklere sahiptir.

394 Oktay, s. 17, 522-526; Aynî, s. 80-81; Binbaşıoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 85.

Nefs ve nefsin güçleri, nefsin tanımı ve nefis çeşitlerini ele alan Kınalızâde, üç çeşit nefis olarak bitkisel nefis (nefs-i nebâtî), hayvanî nefis (nefs-i hayvânî) ve insanî nefsten (nefs-i insani) bahseder ve ardından her birinin güçlerini açıklar.

Ahlâk ilmini, beğenilen güzel fiilleri yapıp, beğenilmeyen kötü fiillerden kaçınmayı sağlayan, nefs-i insâniyenin fiillerinden ve huylarından bahseden bir ilim olarak tarif eden Kınalızâde, bu tanımdaki güzel davranışları erdemler, kötü davranışları reziletler olarak açıklama yoluna gitmiştir.

Faziletlerin asılları dört huydur, diyen müellif, bunları hikmet, adalet, iffet ve şecaat olarak sıralar. Bu dört fazilet itidaldır. Her birinin ifrat ve tefriti olmak üzere iki ucu vardır ki bu iki taraf da rezilettir. Kınalızâde erdemlerden yola çıkarak reziletleri açıklar; bunun dışında ayrı bir rezilet tarifi vermez. Reziletlerin cinsi de dörttür, der ve bunları da faziletlerin zıddı olarak şu şekilde ifade eder: Hikmet'in zıddı cehalet, şecaatin zıddı korkaklık, iffetin zıddı iffetsizlik, adaletin zıddı zulümdür. Her faziletin zıddı sonsuzdur, der ve her fazilet ya vasat veya itidaldır ki, buna ifrat ve tefrit asla dâhil değildir sözlerini ilave eder. Fazilet ve reziletlerin ne oldukları bahsinden sonra faziletlerle benzeyen reziletler ve faziletin ifrat derecesinde olmasının rezilete dönüşebileceği konusu üzerinde duran Kınalızâde tek tek "hikmet faziletine benzeyen reziletler", "iffet faziletine benzeyen reziletler", "cömertlik erdemine benzeyen reziletler", "cesaret erdemine benzeyen reziletler" ve "adalet erdemine benzeyen reziletler" başlığı altında konuya açıklık getirir.

Kınalızâde, ahlâk öğretimi konusunda iyimserdir. Ona göre eğitim ve çevre çok önemlidir. "Kurdu terbiye etmek boşunadır" inanışına katılmaz; kişi iyi bir eğitim gördükçe daha iyi bir insan olabilir, der. Allah'ın peygamberler göndermesinin sebep ve hikmetini buna bağlayan düşünür, insanın kendi nefsinde mevcut olan güçleri kullanarak huyunu değiştirmesi, erdemli davranışlar yapması ve güzel ahlâkı kazanmasının mümkün olacağını düşünmektedir. Böyle bir imkânın varlığının kabul edilmesi, insanın bunu nasıl gerçekleştireceği sorusunu gündeme getirmektedir. Müellif, bu sorunun cevabını "*Tahsil-i Fezayil ve İktisâb-ı Sa'âdet Etmenin Tarik-i Mûsılı Nedir ve Tertib-i Esbâbı Nice Olmak Gerak Anın Beyânındadır*" (Faziletlerin Kazanılması ve Mutluluğun Elde Edilmesi) başlığı altında ele almıştır.³⁹⁵ O, faziletlerin nasıl kazanılacağını anlattıktan sonra faziletlerin korunmasını ayrı bir başlıkta açıklamaktadır. Buna göre Kınalızâde insanın, kazandığı faziletleri korumasının önemli bir vazife olduğunu, "bedenin

sıhhatini korumak nasıl önemliyse, ruhun sıhhatini korumak da önemlidir; hatta daha önemlidir”, diyerek belirtir. Faziletleri devam ettirmenin en temel yolunun da fazileti kazanmış, aşağılayıcı ayıplardan arınmış kimselerle dostluk kurmak olduğunu ifade eder.

Kınalızâde, birinci bölümün (İlm-i Ahlâk) son kısmını (dokuzuncu bâb), “*Emrâz-ı Nefsâniyyenin Ferden Ferden İlâcları Beyânındadır*” adıyla ahlâki hastalıkların tedavisine ayırmıştır. Bu bölümde erdeme engel olan nefsin hastalıklarına yer vermiş ve her biri için ayrı ayrı reçeteler önermiştir. Burada bedenî hastalıkların tedavisiyle ruhî hastalıkların tedavisini birbirine benzetmekte ve şöyle demektedir: “Sıhhati korumak misliyle olur. Yani önceki sahip olunan sıhhati koruma ve onu devam ettirmekle... Hastalığın giderilmesi ise zıddı ile ilaç uygulamak suretiyle olur. Ruh doktorluğunda da bu kaide uygulanır. Ve bu şekilde çareleri bulunur.” Doktorlukta dört genel tedavi şekli vardır, diyen Kınalızâde önce bunların neler olduğunu sıralar ve ardından da ruh hastalıklarının tedavisinde de aynı yolun takip edilmesi gerektiğini belirtir. Vitamini bol gıda almak, ilaç kullanmak, haddi aşmaksızın bazı zehirli maddelerden faydalanmak ve bazı yerleri kesmek şeklinde bahsettiği tedavi şekillerini ruhî hastalıkların tedavisi için “güzel amel ve faydalı davranışlarda ruha kuvvet vermek; kötü huy ve çirkin ahlâk sebebiyle ruha gelen hastalığın ızdırabını şuurlu bir şekilde düşünüp kendisini azarlamak, pişmanlık duymak; ruhta gayet sağlam yer tutmuş âdî bir huyu gidermek için onun zıddını işlemek; çirkin huy, ruh ülkesinde uzun zaman kalmış ve yıkılmaz bir kale gibi olup önceki üç yolla da tedavi edilememişse, nefse zor ibadetler, güç ameller yüklemek” şeklinde dört farklı tedavi şeklinden bahsetmektedir.

Kınalızâde ikinci bölümü “*Risâle-i Ahlâk-ı Alâî’den İlmü Tedbîrî’l-Menzil Beyânındadır*” diyerek “aile ahlâkına” ayırmıştır. Bu bölümde Müslüman Türk ailesinin kuruluşu, aile reisinin görevleri, küçükten büyüğe doğru aile fertlerinin hak, vazife ve mesuliyetleri hakkında bilgi vermiş, ailede uygulanması gereken terbiye usûllerini örneklerle anlatmıştır. Aile müessesesine son derece önem veren müellif, bu bölümün “ehl-ü iyâl terbiyesi” kısmında, evin düzenini ve aile huzurunu bozabileceği düşüncesinden hareketle, taaddüd-i zevcât hakkında ihtiyatlı bir ifade kullanmakta ve şu tavsiyede bulunmaktadır: “Erkek, evinde, tende can gibidir. Nitekim iki bedene bir can olmadığı gibi iki eve de bir erkek yakışmaz.”³⁹⁶

396 Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hzl.), s. 323.

Kınalızâde Ali Çelebi, eserinde “Aile Ahlâkı” konusunda Tûsî ve Devvânî’yi takip etmiş; ailenin baba, anne, çocuklar, hizmetçiler ve erzak olmak üzere beş esası olduğunu bildirmiştir. Kazanç konusunda ticaretten ziyade zanaatı önermiştir.

Aile ahlâkıyla (Tedbîr-i Menzil) ilgili olan ikinci kitapta bir bölüm, aile, insanın aile içinde yaşamaya olan ihtiyacı, evin idaresi ve evin geçiminin temin edilmesi konularına ayrılmıştır. Bu bölümde “Evlat ve Ailenin Terbiyesi” ana başlığında çocukların terbiyesi, söz söyleme ve yeme içme âdâbı, anne babaya saygı, hizmetçi ve kölelerin terbiyesi, köle satın almanın kuralları ve insanların mensup oldukları millete göre oluşan genel karakterleri hakkında bilgi verilmektedir. Aile ahlâkı ile ilgili kitabın altıncı bölümünden itibaren sonuna kadar devlet ahlâkını ilgilendiren konular işlenmektedir. Altıncı bölüm “ülkenin idaresi, memleketlerin zabtı, idarecilik kuralları ve ilahî kanunlar” adını taşımakta ve fasıl iki alt bölüme daha ayrılmaktadır. Bunların ilkinde insanların birlikte yaşamaya olan ihtiyacı, diğerinde de sevgi konusuna yer verilmektedir. Yedinci bölüm ülke çeşitleri, sekizinci bölüm ise siyaset çeşitleri ile ilgilidir.

Eş, çocuklar, hizmetçiler ve öteki yakınardan meydana gelen ev halkının dünyada haysiyeti, ahirette de saadeti temin edebilmesi için kaide ve kanunlara uygun hareket etmesi gereklidir, diyen müellif, bu kaideleri herkesin aklını kullanarak elde edemeyeceğini çoğunun nazarı olduğunu ve ahlâkçılarla filozofların onları delil ve kaynaklarından çıkarıp toplamına “Aile Ahlâkı” adını verdiklerini ifade etmektedir.

Tedbîr-i menzil bölümüne, aile reisi olması sebebiyle babaya ait ailenin oturacağı evi temin etmek, kazanç sağlamak gibi birtakım sorumlulukları anlatmakla başlayan Kınalızâde, “*Ehl ü İyal Terbiyesi Beyânındadır*” (Aile ve Çocukların Terbiyesi) başlığı altında da annenin rolünü, evlenilebilecek kadınların, aynı şekilde evlenmekten kaçınılması gerekli olan kadınların özelliklerini anlatır. Şahsiyetin teşekkülünde hem verasetin hem de çevre ve eğitimin rollerini teslim eder. O’na göre eğitim daha evlenmeden, eşin tespitiyle başlar. Bu sebeple eş seçiminde dikkat edilmesi gereken bazı ilke ve prensipler sunmaya çalışmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi çok evliliğe karşı olan Kınalızâde, bu tavrı arzulara uyma ve aşırılık olarak görüp bunu fazilet, kemal ve saadete engel olan bir hareket olarak değerlendirmektedir. Ayrıca yetkinliği kazanmaya ve Allah’a ihlâsla yönelmeye mani olacağı kanaatindedir. Kadın ve erkeğin (eşlerin) birbirilerine karşı vazife ve sorumluluklarını da anlatan yazar, aynı zamanda aile huzuru için gerekli gördüğü ilkeleri de sıralamaktadır.

Kınalızâde, “*Bâb Der Beyân-ı Âdâb-ı Terbiyet-i Evlâd u Etfâl*” başlığı altında çocuk eğitimi ve terbiyesi konusunu ele almıştır. Çocuk eğitiminde daha önce belirtildiği gibi öncelikle iyi bir evlilik yapılması gerektiği düşüncesinde olan müellif, doğan çocuğun cinsiyeti ne olursa olsun Allah’a hamd ü senâ etmek gerektiğini söyler. Çocuğa güzel bir isim koymanın gerekliliği üzerinde durur. Doğum sonrası süt devresini “tabii eğitim” dönemi olarak gören ve bu döneme “veladet-i sâniye”, yani ikinci doğum adını veren Ali Çelebi, sütannenin sahip olması gereken vasıflardan bahseder; annenin âdet ve ahlâkının çocuğa tesir edeceğini ifade eder. Bu dönemden sonra çocuğa telkin ağırlıklı eğitim verilmesini uygun gören müellif, çocuğun “levh-i idrâk”inin sade olduğunu, dolayısıyla telkine açık olduğunu belirtir. Telkinî eğitimden sonra da iradî eğitimden ve nasıl olması gerektiğinden bahseder. “İnsan tabiatı huy hırsızdır. Bilhassa sabîlik ve küçüklük çağında bu daha ileridir”, diyen Kınalızâde çocukların giyimde ve yemede çok fazla rahatlığa alıştırılmamasını tavsiye eder. Kız çocuklarının eğitimi konusuna da değinen yazar, kız çocuklarının okuyup yazması konusunda seleflerinden ayrılarak onlara hem okuma hem de yazma öğretilmesinden yana bir tavır sergilemiştir. İlaveten bunlarla da yetinmeyerek kızlar için daha ileri seviyede eğitim düşünmektedir. Müslüman kadın âlimler hakkında bilgi verip övgü dolu sözler sarf etmesi bu konuda delil olarak görülebilir.³⁹⁷

İkinci kitabın (Aile Ahlâkı) beşinci bölümü olan “*Ehl ü İyâl Terbiyesi Beyânındadır*” başlığı altında görgü kurallarına da yer verilmiştir. Konuşma âdâbı, oturma ve yürüme âdâbı, yeme-içme âdâbı, anne-babaya karşı davranış âdâbı, uşak ve hizmetçileri terbiye etme âdâbı şeklinde müellifin herkesin bilmesi gerektiğini düşündüğü görgü kuralları yer almaktadır. Yazar bu bölümde, “*Beyân-ı Ahlâk-ı Ecnâs ve Emzice-i Tavâ-yif-i Nâs*”, yani “Ahlâk Türleri ve İnsanların Farklı Tabiatları ” anlamındaki başlık altında çeşitli milletlerin özellikleri, eve hizmetli olarak alınacak kişilerde dikkat edilmesi gereken hususları konu edinmiştir. Daha sonra aile ahlâkı içerisinde altıncı bâb olarak devlet ahlâkı ile ilgili konuları işlemeye başlar ki bu konular; “*Tedbîr-i Mûdûn ve Zabı-ı Memâlik ve Kavâ'id-i Şâhî ve Nevâmîs-i İlâhî Beyânındadır*” (Şehirlerin idaresi, memleketlerin zabtı ve hükümdarlık kaideleri ile İlâhî sırların beyanı) başlığı altında toplanmıştır.³⁹⁸

397 Bkz. Kınalızâde Ali Efendi, **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Ahmet Kahraman (hzl.), Tercüman 1001 Temel Eser: 69, İstanbul, s. 61, 65.

398 Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hzl.), s. 373-390, 405-476.

Eserin üçüncü kitabı, “*Risale-i Ahlâk-ı Alâî*’den *İlm-i Tedbîrü’l-Medîne Beyânındadır*” adıyla devlet ahlâkıdır. Bu bölümün baş kısmında bâb, fasıl gibi herhangi bir ayırım yoktur. İlm-i tedbîrî’l-medîne insanın bütün şehir halkı ile olan münasebetleri bakımından sadır olan fiillerini ilgilendiren konulardan bahseder. Devlet adamının vasıfları ve halkla olan münasebetleri de bu kitabın konusudur. Bir siyasetname özelliğinde olan üçüncü kitap, geleneksel İslâmî yönetim ilkelerini ve Türk milletinin asırlardır içinde yaşadığı ve yaşattığı devlet modelini anlatmaktadır. Mülkün korunması ve adaletin hâkim kılınması, devlet reisinin vasıf ve görevleriyle devlet adamlarının seçiminde uyulması gereken kurallar, devletin halk ile münasebeti, ordunun gücü gibi konular bu bölümde anlatılmaktadır. Eserin bu son kısmında adalet kavramı üzerinde ısrarla durulduğu görülür. Bölümün sonuna eklenen adalet dairesine ait şema ile devlet, ordu ve halk bütünleşmesine işaret edilmekte, mülkün ancak adaletle ayakta durup devam edebileceği anlatılmak istenmektedir. Burada âdil devlet adamında bulunması gereken özellikler ve devlet adamının uyması gereken kurallara da yer verilmektedir. Bölümün sonuna doğru açılan iki kısmın ilkinde sultanlara hizmet edenlerin riâyet etmesi gereken kurallar, diğerinde de bütün insanlara muamele adı altında dost ve dostluk hakkında bilgi verilmektedir.

Kitabın son kısmında ahlâk kitaplarında âdet olduğu üzere “vasiyet” adıyla çeşitli tavsiyeler bulunmaktadır. Kınalızâde kendisinin yararlandığı iki büyük kaynaktan biri olan Nasîrüddin-i Tûsî’nin, kitabını, Eflatun’un Aristoteles’e nasihatıyla bitirdiğine; diğer önemli kaynağı Devvânî’nin de Ahlâk-ı Celâlî’de buna Aristoteles’in İskender’e yazdığı *Sırr-ı Esrâr*’da yer alan nasihatleri eklediğine işaret eder. Kendisinin aynı usûlu takip ederek bu nasihatlere ilave yaptığını belirtir ve Eflâtun, Aristo gibi filozoflardan ve din büyüklerinden nasihatler naklederek eseri tamamlar.³⁹⁹

B. Hayriyye ve Lütfiyye

XVII. yüzyılın sonunda yazılmış olan Hayriyye ve Lütfiyye, bir babanın oğlunun şahsında bütün çocuklara hitaben yazdığı nasihatleri ihtiva eden eserlerdir. Ahlâk-ı Âlâî gibi ilm-i ahlâk üzerine yazılmış eserler olmamakla beraber, muhteva itibariyle manzum ahlâkî öğütler içermektedirler. Her iki eser de gerek mekteplerde okutulmaları, gerek ahlâk ders kitaplarına etki etmeleri itibariyle önem arz etmektedir.

399 Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hızl.), s. 477-543.

1. Nâbî, Hayriyye

Hayriyye, divan edebiyatında didaktik şiir türünün önemli temsilcilerinden sayılan, XVII. asrın ikinci yarısında yetişmiş Osmanlı şairi Nâbî'ye⁴⁰⁰ ait bir eserdir. Nâbî, elli yaşından sonra, Ebulhayr Mehmed ve Mehmed Emin adında iki evlat sahibi olur. Bunlardan Ebulhayr Mehmet Çelebi yedi yaşında iken ona öğüt vermek için bir manzum eser yazar ki bu Nâbî'nin en tanınmış eseri Hayriyye'dir. Orijinal adı "Hayri-nâme" olmakla beraber Hayriyye olarak tanındığı için bu isim yaygınlaşmıştır.⁴⁰¹

Halep'te iken kaleme aldığı eser, didaktik, fikrî, ahlâkî mesnevî türünün divan edebiyatındaki beli başlı örnek eserlerinden biri olup Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her köşesinde yaygın bir okuma alanı bulmuştur. Hayriyye için İslâmî görgü, öğüt ve ahlâk kitabıdır, denilebilir.⁴⁰² Bu öğütler, zamanla toplumda, tüm Osmanlı Müslüman çocukları için uygun görülmuş ve benimsenmiştir. Eserde şairin oğluna öğütleri, günlük hayatın her alanını kapsamakta ve homoseksüel ilişkilerden kaçınmaktan, fakirleri doyurmaya, öfke ve kin beslemekten, halinden memnun olmaya kadar çeşitlilik göstermektedir. Nâbî, Hayriyye'de oğlu Ebulhayr Mehmed Çelebi'ye hayatta karşılaşabileceği hususlarda yol göstermek ve istikbâlini temin yolunda yardımcı olmak gayesiyle önemli nasihatlerde bulunmaktadır. Bunu yaparken pek çok sosyal konuda tenkitlerini de çekinmeden dile getirmektedir.⁴⁰³

1653 beyitten oluşan Hayriyye, *Kutadgu Bilig*'i andırmakta ve Türk-İslâm felsefesinin ana hatlarını vermektedir. Tarihî bir vesika olan Hayriyye, devrinin iç yüzünü, sosyal hayatını ve pedagojik görüşlerini yansıtmaları açısından da önem

400 Asıl adı Yusuf olan Nâbî, 1642 tarihinde, kendi ifadesiyle "Rehâ", yani Urfa'da doğmuştur. Son nefesinde söylediği "Nâbî bihuzûr âmed" ifadesinin işaret ettiği 1124/1712 tarihinde vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'da Karacaahmet civârındadır. Muallim Nâci, **Osmanlı Şâirleri**, Cemal Kurnaz (hızl.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 684, 1986, s. 312, 313; Hüseyin Yorulmaz, **Urfa'lı Nâbî**, İstanbul: Şule Yayınları, 1998, s. 19.

401 Şair Nâbî, **Hayriyye**, İskender Pala (hızl.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989, s. 3, 5; Mine Mengi, **Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991, s. 40; Mahmut Kaplan, **Hayriyye-i Nâbî**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayın-Sayı: 94, "Mesneviler Dizisi: 1", 1995, s. V.

402 Hayriyye, Bursalı Mehmed Tahir'in eserinde ahlâk kitapları arasında geçmektedir. Bursalı, s. 19; Şair Nâbî, **Hayriyye**, s. 3.

403 Akyüz, s. 106, 112-115; Ali Fuat Bilkan, **Nâbî, Hayatı Sanatı Eserleri**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, s. 146.

arz etmektedir. Eser eski harflerle dört kez basılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde basımı ise ancak 1989'da gerçekleşebilmiştir.⁴⁰⁴

Nâbî, eserin yazılış tarihini Hayriyye'de dolaylı olarak vermektedir. Bir beyitten, eser yazıldığı zaman, oğlunun yedi yaşında, kendisinin altmış bir yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Oğlu Ebulhayr'ın doğduğu yıl 1106/1694 olarak bilindiğine göre Hayriyye'nin yazılış tarihi 1113/1701 olarak ortaya çıkmaktadır.

Eser, otuzbeş başlıktan oluşmaktadır. Konu başlıkları manzum olup beyitlerle aynı vezindedir. Besmele ile başlayan altmış beş beyitlik giriş bölümünde Allah'a hamd ü senâ ile tevhid bulunmaktadır. Kâinatın yaratılışı, eşyanın hikmeti, eşya ve insandaki mertebelerin amacı anlatıldıktan sonra Hz. Muhammed'e övgüde bulunulmuştur.

Hayriyye'de, Nâbî'nin din, ibadet, ahlâk anlayışını ve verdiği örnek insan tipini, ilme ve tasavvufa yaklaşımını ve devrindeki tarikat şeyhlerine yönelik eleştirisini; Osmanlı Devleti'nde mevcut olan ayânlık, paşalık, kadılık ve kassamlık, kazaskerlik, eminlik gibi kurumlara bakışını, şiir anlayışını; bunlarla beraber eserin yazıldığı dönemde İstanbul ve taşranın durumunu görmek mümkündür.

Araştırmanın konusuyla bağlantılı olması sebebiyle Nâbî'nin din, ibadet ve ahlâk anlayışına, örnek insan portresine bakılacak olursa, öncelikle Nâbî'nin oğluna İslâm Dini'nin temel prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olmasını tavsiye ettiği görülür. Gösterişten uzak bir ibadet hayatına sahip olmasını tavsiye ederken ibadetlerin bireye kazandırdığı şahsî erdemler ve toplumsal olgunluğa vurgu yapmaktadır. Nâbî, her konuda soru sorulduğunda "bilmiyorum", demeyecek kadar bilgi sahibi olmak gerektiğini tavsiye etmektedir. Onun bu yaklaşımını, Mahmut Kaplan, "ansiklopedist" bir tip şeklinde değerlendirmektedir.⁴⁰⁵ Örnek

404 Birinci baskı, Bulak Matbaası'nda 1257'de gerçekleşmiştir. İkinci baskı, 1292 tarihli ve Şeyh Yahya Efendi Matbaası'nda basılmıştır. 1307 ve 1857'de Matbaa-i Ebuziyya'da Fransız Türkologu Pavet de Courteille tarafından Türkçe aslı ve Fransızca tercümesi ile birlikte yayınlanmıştır. 1989'da ise İskender Pala tarafından yayına hazırlanmıştır. İskender Pala, **Yusuf Nâbî Hayriyye**, İstanbul: Kapıyayınları, 2005, s. 4.

405 Türk Edebiyatı profesörü Mehmet Kaplan (ö. 1986), Nâbî'nin Hayriyye'de çizdiği insan portresine "orta insan tipi" adını verir. Gençlere örnek gösterilen bu tip için şu değerlendirmeleri yapar: "1701 yılında yazmış olduğu Hayriyye adlı mesnevisinde Nâbî oğluna ve devrinin gençlerine bu öğüdünü veriyor. Burada, kendi içine kapalı kültürü olmakla beraber sosyal meselelere karşı lakayd, dış dünya ile ilgisini kesmiş, rahatından başka bir şey düşünmeyen insan tipine has davranış tarzının makbul bir örnek haline geldiğini görüyoruz." Kaplan, **Hayriyye-i Nâbî**, s. 64-86; Kaplan, "Nâbî ve Orta İnsan Tipi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 11, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1961, s. 25.

olarak gösterdiği tipin âlim olmasını isteyen Nâbi, özellikle “marifetullah” a götürececek ilimlerin öğrenilmesini tavsiye eder. Bu ilmin, “irfan” olduğunu belirten Nâbi, irfanla donanmış bu örnek insanın dürüst, iyi huylu, alçakgönüllü, uyumlu, güler yüzlü, hoşgörülü ve geniş meşrepli, insanlara surat asmayan bir özellikte olduğunu söyler. Bunlara ilâveten şahsında tüm güzel huyları barındıran bu tipten övgüler karşısında şımarmamasını istemektedir.

Nâbi, portresini çizdiği insanı, konuşma şeklinden giyinip süslenmesine kadar en ince ayrıntıları ile tarif etmektedir. Ormaya koyduğu şahsiyetten edep ve hayâyiden bırakmamasını isteyen Nâbi, konuşurken tekrardan kaçınarak, sözleri ağızda yuvarlamadan, insanları bıktırmadan, gerektiğinde susmasını bilmeyi tavsiye etmekte; öfke ile insanlara hitap etmemeyi, onları kırmamayı prensip olarak sunmaktadır. Bütün davranışlarında “iyilik”i esas almasını istemekte; elinin altında bulunan herkesle iyi geçinmesini, hatta kendisine eziyet edene dahi şefkatle davranmasını öğütlemektedir. Bu öğüdünü de “derviş”çe olmak şeklinde ifade etmektedir.

Komşu hakkına riayeti titizlikle işleyen Nâbi, başkalarının evine davetsiz girmeyi hoş görmez, her davet edilen yere de gitmemek gerektiğini söyler. İçkinin zararlarından ve insanı düşüreceği olumsuz durumlardan bahseder; ancak içki içilen bir sofrada bulunma zorunluluğu ortaya çıktığı zaman da hoşgörülü olmayı tavsiye eder. Özellikle de sarhoş olan insana müdahale etmemeyi, kişinin maslahatı açısından gerekli görür. Dostlukların gelişmesi için hediyeleşmenin, hediyenin karşılıksız bırakılmamasının önemini vurgular. Hak yemeyi kınanması gerekli bir davranış olarak göstermekte; gerektiğinde hakkını bağışlamayı, lütûfta bulunmayı öğütlemektedir. Kibirli olmanın hoş olmadığını, bu vasıfta olanlarla konuşmamak gerektiğini söyler. Kibirli olan kişiye karşı kibirli davranmak gerektiğinin tavsiye edilen bir davranış olduğunu ama yine de böylelerine tevazu ile mukabelede bulunmayı daha uygun bulduğunu dile getirir.

Söz taşımanın, gıybetin sakıncalarından ve toplum içerisindeki sıkıntılardan bahseden müellif, bu vasıfların “*Müslüman, halkın elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir*”⁴⁰⁶, hadisi gereğince bir Müslüman’da bulunmasının doğru olmadığını belirtir. Ayrıca bir kimseyi günahlarından dolayı kınamamak gerektiğini, kişinin ayıbının yüzüne vurulmasının doğru olmadığını, bunu yapan insanın aynı günaha kendisinin de düşebileceğini söyler. İnsanın kendi kusurları ile uğraşmasının daha doğru olacağını ifade eder.

Kişinin ilmiyle övünüp başkalarını cahillikle suçlamasını doğru bulmayan Nâbî, şakalarda dahi ölçülü olunması gerektiğini belirtir ve bunu alışkanlık haline getirmekten kaçınmayı tavsiye eder. Ehil olmayana sır vermeyi, ağzın yemine alıştırılmasını ve rastgele kullanılmasını doğru bulmaz. Ayrıca “Vakit, nakittir” özdeyişini hatırlatarak vaktin iyi kullanılmasını öğütler.

Güzellik konusunda da uyanlarda bulunan Nâbî, ruh güzelliğinin öneminden, eş seçiminde titiz davranmanın gerekliliğinden bahseder ve kişinin huzuru evde aramasını, evde de vaktini okuyarak geçirmesini nasihat etmektedir. Oyun oynamayı çocukça bulan Nâbî, tavlaya kesinlikle el uzatmamak gerektiğini; yalnız satranç oyununun zihin açıcı olması ve ilimle uğraşırken yorgunluk gidermesi maksadıyla oynanabileceğini söylemektedir. Esrar, afyon, uyuşturucu gibi bağımlılık yapan maddelerin zararlarından, insanı düşürdüğü kötü hallerden bahsetmekte ve kesinlikle uzak durulmasını tavsiye etmektedir.

Geçim konusunda tevekkül ehli olmayı, Allah'ın verdiği ile yetinmeyi, gelir ve gider hesabının iyi yapılmasını, mümkünse tasarruf yapmayı tavsiye eder. İhtişam ve gösteriş için borç altında kalmamayı, borçlanmaktansa aç kalmanın daha külfetsiz olduğunu belirtir. Mevki ve makam hırsından kaçınmayı öğütler; bulunduğu makam dolayısıyla kişinin gurura kapılmasını hoş karşılamaz. Hangi mesleklerin tercih edilmesi gerektiğini söylerken bazılarının da olumsuz yanlarından bahseder. Nâbî, oğlundan mûsikîyi sevmesini isterken, bu istek ve arzunun ev dışında giderilmesinin daha uygun olacağını belirtir.

Hayriyye’de önerilen insan tipinin özelliği, İslâm ahlâkı ile donanmış samimi bir Müslüman olmaktır. Bir diğer husus da eserin 17. yüzyıl Osmanlı hayatını, idarî, sosyal, ekonomik ve ahlâkî açılardan gözler önüne sermesidir. Bir babanın dönemin şartlarına göre bazı meslekleri yerip bazılarını övmesi ve oğluna divân memurluğunu (kâtipliğini)⁴⁰⁷ tavsiye etmesi de kendi döneminin özellikleri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir husustur. Nitekim her devirde hayat standartları ve toplumsal özellikler gereği rağbet edilen meslekler olduğu bilinen bir gerçektir. Nâbî ilme ilgi duyan ve sürekli okuyan, bununla beraber şiir ve musikiden de hoşlanan bir insan tasvir etmektedir. Ayrıca sürekli zevk ve eğlenceyle vakit geçirmeyi eleştirmekle beraber, onlardan ölçülü bir şekilde

407 “Şiirde Hâcegân olarak geçen bu meslek, Osmanlı devlet dairelerinde, yazı işlerinin başında bulunan ve defterdarlık, nişancılık gibi vazifeler gören kimselere verilen bir ünvandır. Kelime daha İlhanlılar devrinde, Divan kâtipleri için hâceğî şeklinde kullanılırdı.” Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. II, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1971, s. 676.

faydalanmayı da tavsiye etmektedir. Öncelikle bireysel mutluluğu öne çıkarmakta ve sonra aile ve topluma yararlı olmayı önermektedir. Devrin sosyal, idarî ve ekonomik şartları gereği yapılmış nasihatler her ne kadar günümüz için bir anlam taşımasa da dinî ve ahlâkî öğütler zaman engelini ortadan kaldırmakta, günümüz gençliğine de hitap etmektedir. Ahlâkî öğütler, salt bir vecibe şeklinde değil, gerekliliği ve sonuçları ile birlikte açıklanmıştır. Konuyla alakalı öğütlerden birkaçı örnek olarak verilebilir:

Dostı itme latîfeyle fedâ

Hakk-ı nân u nemegi itme hebâ

(Dostunu bir lâtifeye feda etme ki, tuz ekmek hakkını hebâ etmiş olmayasın.)

Asdikâya sebeb-i nefret olur

Âkıbet vâsıta-i vahşet olur

(Bunlar samimi dostlar için nefret sebebi olabilir.)

Hûy-ı bed âdet-i bed meşreb-i bed

İder erbâbını merdûd-ı ebed

(Kötü huy, kötü alışkanlık ve kötü meşrep, sahibini, ebedî olarak istenmeyen kişi yapar.)

Hazm olunmaz revîş ü etvâr

Her kimin k'ola tekebbür kân

(Her kimin ki işi büyüklenme olsa, gidişatı ve hareketleri başkaları tarafından hazmedilmez.)⁴⁰⁸

Nâbî, kişinin hayatta kazanabileceği faziletlerin en üstününün huy güzelliği olduğunu belirtir. Onun ahlâk anlayışında ahlâkla mutluluk arasında bir ilişki vardır. Ona göre ahlâkın amacı hem dünyada hem de ahirette mutluluğu elde etmeye yardımcı olmaktır. O kişiyi mutluluğa götürecek yolda, ilâhî, beşerî ya da ahlâkî olanları birbirinden ayırmamış, ama insanın mutluluğuna yarar sağlama koşuluyla hepsini amaca ulaşmakta aracı olarak görmüştür. Nâbî, kişinin kimseye zarar vermeksizin mutlu olabileceğini savunur. Oğluna, hayatın ve toplumun çeşitli özellikleri hakkında bilgi veren şair, Ebulhayr'a insanı mutsuz kılacak olan kötülükleri göstererek olanlardan sakınmasını tavsiye eder. O, oğluna, şan, şöhrat, para, mal ve mülk hırsından, süsten, gösterişten uzak durmasını, şeref ve

haysiyetini rencide etmemek şartıyla, kötülerle bile iyi geçinmesini, güler yüzlü, tatlı sözlü olmasını, ikiye yüzölçümünden, yalancılık ve adaletsizlikten sakınmasını söylerken, oğlunun mutluluğunu amaç edinmektedir. Hayriyye’de beliren ruh, toplumsal ahlâktan çok, kişisel ahlâkı ilgilendirir. Nâbî’nin ahlâk anlayışı, varlığını daha çok ilme borçlu olduğu hikmete dayanır. Bundan dolayı o, davranışların ölçüsü olarak akli kullanmaktan yanadır. Ama imanı da bir kenara bırakmaz. Onda esas olarak akılla imanı, beşerî ile ilâhîyi birleştiren bir ahlâk anlayışına rastlamaktayız.⁴⁰⁹

Nâbî’ye göre bilim öğrenmek insan için mutlaka gereklidir. Bilim, insanı hayvandan ayırır. O âlet ilimlerinden çok “esas” ilimlere önem verilmesini ister. Nâbî, her türlü ilim öğrenilmesini salık verir; ancak hepsini kullanmaya gerek yoktur. Nâbî, dinî ilimleri dünyevî ilimlere tercih etmekte, hatta insan için dinî ilimlerin yeterli olduğunu söylemektedir. O kimya ve felsefeye karşı olduğunu açıkça belirtir. Fakat tıp ilminin gerekli olduğu görüşündedir. Nâbî oğluna, her bakımdan “orta insan” olmasını öğütler. İnsan ancak Allah’a ibadet ederek, başına gelen her şeye razı olup gözlerini yükseklerle dikmeyerek rahat bulabilir. Nâbî, kendi açısından, çeşitli mesleklerin sakıncalarını, güçlüklerini gösterdikten sonra, oğluna “divan-ı hümayûn kâtipliğini” tavsiye eder. Nâbî, yöneticiler, ulemâ, hâkimler ve din adamlarının el birliği ile kendi çıkarları için halka her türlü kötülüğü (zulüm, rüşvet vs.) yaptıklarını belirtir ki bu büyük bir cesaret ve mücadele örneğidir. Nâbî’ye göre, İstanbul bilim ve irfan yuvasıdır; taşrada ise okuma yazma, eğitim ve bilimin adı bile anılmaz.⁴¹⁰

XVIII. yüzyılın başında yazılan Hayriyye’nin dil ve üslup bakımından muhatap alınan kesimin anlayabileceği bir dil ve anlatım özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Nâbî, eserin anlaşılmasını güçleştirecek dil ve anlatıma genellikle yer vermemiştir. Dinî konuların, inanışların işlendiği bölümlerde dilin ister istemez ağırlaştığı gözden kaçmamaktadır. Bunun dışında Hayriyye’nin dili, yetişme çağındaki bir çocuğun anlayabileceği şekildedir. Eserin bazı beyitleri tamamen terkipsiz, sade bir dille yazılmıştır, denilebilir. Nâbî, süssüz, sade ve oldukça yalın bir anlatım şekli kullanmıştır. Şair bol bol deyimlerden yararlanmış, eseri, öğretici kuruluktan kurtarmak için bazen hikâyeye başvurmuştur. Ebulhayr Mehmed Çelebi’nin şahsında dönemin gençlerine öğüt vermek amacıyla yazılan bu eser, taşıdığı toplumsal eleştiri özelliği ile büyüklere de seslenmiştir, diyebiliriz. Nâbî, hayat tecrübesini yapmacıksız, süssüz, yalın ve zarif bir anlatımla Hayriyye’de ifade etmiştir.⁴¹¹

409 Mengi, **Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî**, s. 93, 133, 134.

410 Akyüz, s. 106, 112-115.

411 Kaplan, **Hayriyye-i Nâbî**, s.129-147.

2. Sünbülzâde Vehbî, Lütfiyye

Lütfiyye, asıl adı Mehmed olan Sünbülzâde Vehbî'nin⁴¹², Nâbî'nin Hayriyye'sine nazire olmak üzere yazdığı bir eserdir. Yazar, çocuk eğitim tarihi için önemli bir kaynak olan Lütfiyye-i Vehbî'de oğlu Lütfullah'a hitap etmektedir. Lütfullah doğduğu zaman Vehbî elli yaşındadır. Bu yaşta bir erkek evlada sahibi olan Vehbî, baba nasihatının bir ömür boyu süreceğini düşünerek kendi ifadesiyle hasta iken bir haftada bu eseri tamamlar ve Türk-İslâm düşüncesiyle eğitmeye çalıştığı oğlu Lütfullah'a armağan eder. Yazılış tarihi 1205/1791 yılına rastlamaktadır.⁴¹³

Nâbî'nin Hayriyye'sinden ilham alınarak yazıldığı konusunda ortak kanata sahip olunan bu eser, Lütfullah'ın şahsında dönemin gençliğini Türk-İslâm düşüncesiyle eğitmek için yazılmış, Cumhuriyet'e kadar medreselerde, mahalle mekteplerinde ve rüşdiyelerde ahlâk ve davranış kitabı olarak okutulmuş; ezberlenmesi kolay olsun diye nazım şeklinde yazılmış bir eserdir.⁴¹⁴

Lütfiyye, Hicri 1252'de (1836), Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası'nda “*İş bu manzume-i lâife-i tezhîb-i ahlâka vesile-i külliye olmağla*” düşüncesiyle basılmıştır. Gazâlî'den başlayarak İslâm düşünür, aydın ve ozanlarının “Eyyühe'l-veled” veya “Ey Oğul” başlıkları ile işledikleri, çocuk ve genç eğitime yönelik eserlerin Osmanlı kültürü kapsamındaki son örneklerinden olan Lütfiyye öylesine rağbet görmüştür ki, yazma, basma nüshaları 19. yüzyıl sonuna kadar sürekli çoğaltılmıştır.⁴¹⁵

-
- 412 Vehbî, 1718 yılında Maraş'ta doğmuştur. Meşhur âlim ve şairlerden olan Sünbülzâde Vehbî, Mehmed adını hiç kullanmamış; “Vehbî” adını gerek divanında ve gerekse diğer eserlerinde mahlas olarak kullanmayı tercih etmiştir. 1224/1809 yılında İstanbul'da vefat etmiş; Topcular'a defnedilmiştir. Mekteplerde okutulmuş olan *Tuhfe* ve *Nuhbe* adında biri Farsça, diğeri Arapça iki lügatı bulunmaktadır. Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, C. 2, s. 356-357.
- 413 Süreyya Ali Beyzadeoğlu, **Sünbülzade Vehbi: hayatı, edebî şahsiyeti, eserleri ve divanından seçmeler**, İstanbul: İklim Yay., 1993, s. 7-9; Sünbülzâde Vehbî, **Lütfiyye**, Süreyya Ali Beyzadeoğlu (hızl.), İstanbul: MEB Yay., 2004, s. 25.
- 414 Sakaoğlu, “Lütfiyye-i Vehbî'de Çocuk Eğitimi ile İlgili Görüşler”, **Çocuk Kültürü**, (1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri), Bekir Onur (hızl.), Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1997, s. 71-96; Akyüz, s. 134, 135; Sünbülzâde, s. 35; Binbaşıoğlu, s. 93.
- 415 Eser, Bursalı Mehmed Tahir'in eserinde ahlâk kitapları arasında geçmektedir. Bursalı, **Ahlâk Kitaplarımız**, s. 20; Sakaoğlu, “Lütfiyye-i Vehbî'de...”, s. 73.

Lütfiyye-i Vehbî, aruz vezninde ve mesnevi tarzında yazılmış 1181 beyitlik bir nasihat kitabıdır. Eserin beyit sayısının nedeni ile ilgili her hangi bir bilgiye rastlanmamakla beraber, Vehbî, oğlu doğduğunda elli yaşlarında bulunduğundan 1181'in oğlunun doğum tarihi olma ihtimali yüksek görünmektedir.⁴¹⁶

Vehbî'nin, kendisi kabul etmemekle beraber, Lütfiyye'yi yazarken kendisinden yüz yıl evvel yaşamış Nâbî'nin Hayriyyesi'nden etkilendiği düşünülmektedir. Hatta "Lütfiyye-i Vehbî, tıpkı Nâbî'nin Hayriyye'si tarzında, hatta onu takliden yazılmış manzum bir nasihatnâmedir" şeklinde kanaatini bildirenler vardır. Buna karşılık Lütfiyye'nin Hayriyye'ye nazire olarak yazıldığını iddia edenler de bulunmaktadır. Nitekim Vehbî'nin, Nâbî'nin sözü biraz uzatmış olsa da konuları iyice araştırarak manalarla dolu Hayriyye adlı bir öğüt kitabı yazdığını, kendisinin ise aynı şeyleri özetlediğini söylemesi, Lütfiyye'nin Hayriyye'ye bir nazire olduğuna delil olarak kabul edilebilir. Ancak Vehbî, kendi eseri ile alakalı olarak son beyitlerinde, dünyayı gezdiğini, çeşitli görevler yaptığını, tecrübeler edindiğini, sıkıntının da mutluluğun da her türlüşünü tattığını, bu nedenle yazdıklarının başkaları tarafından yazılamayacağını belirtmektedir.

Eserde, sosyal hayatın hemen hemen her konusuna temas edilmiştir. Toplum içerisinde nasıl davranılması gerektiği (âdâb-ı muâşeretin şerâiti), ahlâk kurallarının neleri emrettiği anlatılmış (ahlâk-ı ferdiyyenin îcâbâtı), muhtelif ilim ve sanat şubeleri ile meslekleri ve bunların mensuplarının hallerine (turuk-ı manâsıb ahvâli) işaret edilerek meslek seçimiyle ilgili tavsiyelerde bulunulmuştur. Ayrıca ilim çeşitleri ve ilmin değerine ve hoca hakkına vurgu yapılmış; tefsir, hadis, fıkıh ve tıp ilimlerinin tercihen iyi öğrenilmesi; bunun yanında felsefe, geometri, kimya ve musikîye meyledilmemesi tavsiye edilmiştir. Eserde hurafelere ve zararlı alışkanlıklara da yer verilerek Lütfullah'ın şahsında o günün insanı terbiye edilmek istenmiştir.⁴¹⁷

Sünbülzâde Vehbî, eserinde 18. yüzyıla bir önceki yüzyıldan miras kalan ve kısmen 19. yüzyıla da devredilecek olan gelenekçi, uhrevî ve bireysel çocuk eğitiminin program çerçevesini, temel becerilerden, inanç sahibi olmaya, kültürel öğelere kadar geniş kapsamda çizmektedir.⁴¹⁸

416 Sünbülzâde, s. 25.

417 Ali Cânîp Yöntem, "Hayriyye-Lütfiyye", **İstanbul Mecmuası**, No: 31, Mart 1945, s. 6; Sünbülzâde, s. 26; Sakaoğlu, "Lütfiyye-i Vehbî'de...", s. 76.

418 Necdet Sakaoğlu, Lütfiyye-i Vehbî'nin, yazıldığı çağın çocuklarını yaşama bağlayacak, mutlu kılacak birçok etkinliği günah, suç ve ayıp saydığını; çocukları, edilgen, suskun, gülcük-süz, korkak ve kaderci olmaya yönelttiğini söylemektedir. Sakaoğlu, s. 73, 95.

Vehbî, öğütlerine “Besmele” ile başlar. Ardından oğluna hitabı ve diğer bölümler gelir. Bir “*Hâtîme*” (sonuç) ile bitirilen eserin yazılış tarihi de “*Târih li-Nâzimihi*” başlığı altında verilmektedir. Vehbî’nin Lütüyye’si, Nâbî’nin Hayriyye’sine göre daha az beyite sahip olmakla beraber konu başlıkları daha fazladır. Muhtevayı kısa tutan Vehbî, öğütlerini daha çok başlık altında vermeye çalışmıştır. Başlıklara dikkat edildiğinde Hayriyye’nin konu başlıkları ile ekseriyetle aynı olduğu görülür.

Vehbî, oğlu için gerekli gördüğü ilimleri; ilm-i tıp, mantık, ilm-i tasavvuf, ilm-i feraset, ilm-i muamma, edebiyat, tarih ve siyer olarak sıralar; şiiir ve inşâyı över, hüsn-i hat ve imlânın değerli bir hüner ve kazanç yolu olduğunu söyler. Ancak imlâ ve anlam olmadan salt güzel yazı yazmanın da yeterli olmayacağını sözlerine ilave eder. Ayrıca gereksiz ve zararlı olarak gördüğü ilimlerden de bahseder. Bunları; ilm-i hikmet (felsefe), ilm-i hendese (geometri), ilm-i nücûm (astronomi), ilm-i kimya, ilm-i simya (cisimleri altına dönüştürme), ilm-i ta’vir (tahmin etme), ilm-i kırtasiye (kâğıt yazma), tılsimat ve himyâ (tılsım, sihir), ilm-i ihfa (gizleme, saklama), ilm-i musiki (müzik dinleme değil, bestekâr olma) şeklinde sıralar.

Vehbî’nin oğluna ahlâkî açıdan telkin ettiği öğütler, eserin ağırlıklı kısmını oluşturmaktadır. Bu öğütler hocaya saygıdan evliliğe kadar uzanmaktadır. Tazim-i üstad (hocaya saygı), edeb, adâb-ı suhan (konuşma ahlâkı), libâs-ı edibâne (edebli giyim), tevazû, ilm-i insaf, sabır ve afv-ı cemil (güzel bağışlayıcılık), gayretkârî (çaba göstermek), tevkîr-i ehl-i ilim (ilim adamlarını ululama), tevkîr-i pirân (yaşlılara saygı), tazim-i ebeveyn (ana babaya saygı), keyfiyet-i havişan (akraba ve yakınlarla ilişki), incâz-ı va’d (sözünde durmak), edâ-yı şükr-i ni’met (iyiliğe şükretmek), miḥman-nüvâzi (konukseverlik), beyân-ı saḥavet ve men-i israf ve sefaḥat (cömertliğin ne olduğu; savurganlık ve eğlenmenin önlenmesi), itibar-ı rûsûm-ı şer’î şerîf (şeriat kurallarına saygılı olmak), hayâ ve istiğna (utanma, yetinme ve bakmama), tarîk-i ulemâ, terk-i unvan ve ḥazm-ı devlet (böbürlenme ve görevde alçak gönüllülük), meşveret-i umûr (her işi danışmak), tedbir-i umûr-ı beyt (ev işleri), emr-i izdivac (evlilik), hüsn-i ülfet (güzel ilişkiler), ahval-i hademe (hizmetçilerin durumu) şeklinde yirmi beş başlık altında oğluna ve onun şahsında çağın gençlerine nasihat vermektedir.⁴¹⁹

Vehbî, oğluna çekinmesi gereken durum ve kişileri de şöyle sıralamaktadır: Müvaneset-i nâs (halkla senli-benli olmak), va'd-i mazûlin (azledilmişlerin söz vermeleri), idbaran-ı devlet (gözden düşenler), adem-i asayiş-i ehl-i câh (makam sahiplerinin mutsuzluğu), hubb-ı câh (makam tutkusu), tarik-i hâcegân (yazıcılık mesleği)⁴²⁰, ahval-i mülâhide-i zaman (doğru inançtan ayrılanların durumu), ittisaf-ı esnaf be adem-i insaf (insaf yoksunu esnaktan sakınmak), ihtizâr-ı hilekârân ve hâyinân (hainlerden ve hilecilerden sakınma), et'ime-i hasisan (alçakların sofrası), keyfiyet-i cerreran ve fukara-yı sâbirin (dilenciler ve yoksullar), teczi-i ez mükeyyifat (keyif vericileri yok etmek), lezzet-i intikam (öç alma isteği), def-i kibr-i şeytan (şeytan kibrinin def'i), şehadet (şahitlik yapma), vesâyet, vekâlet, kefâlet (ne vasi, ne vekil ne de kefil ol), men'i tevliyet ve cibayet (vakıf görevleri almamak ve gelir toplamamak), karz ve düyûn (kredi ve borç).

Vehbî, oğluna günah, yasak ve suç olan davranışları da anlatmaktadır. Bunlardan biri ilm-i remil, yani nokta ve şekilleri yorumlayıp gaipen haber vermektir. Yine ilm-i cifr (remilin daha karmaşık hali), ilm-i tâ'bir (rüyaya anlam verme), ilm-i vefk (dua yazılı şekilleri içeren muska yazma), sihir ve mushakâri (büyücülük ve muskacılık), nâriyyat (cin bağlama) gibi işlerle uğraşmamayı tavsiye etmektedir. Bunlardan bir kısmının ermişlik gerektirdiğini, diğerlerinin de günah ve şeytan işi olduğu ifade eder. Toplumu karıştıran, fitneye sebep olan bazı davranışlar vardır ki Vehbî bunları, kaçınılması gereken davranışlar olarak ayrı başlıklar altında vermiştir. Men-i fîsk ve isyan, men-i kizb ve düruğ (yalancılık), men-i istihza ve nemime (alay ve koğuculuk), men-i hased, men-i keşf-i u'yûb (ayıpları açıklamamak), men-i keşf-i raz (gizlilikleri açıklamamak), men-i zulüm, men-i taassub ve riya, men-i tasaddur (başköşeyi gözetmemek), men-i tebdil-i tarik (meslek değiştirmemek), men-i devr-i ebvab berâ'yı taleb-i rızk (geçim için kapı kapı gezmemek), men-i beytûlmal ve mal-ı mirî (kamu mallarından uzak durmak), men-i ıtlâh-perdazî (konuşmayı süslememek), baziçe-i nerd ve satranç (tavla ve satranç oyunları), men-i kuşbâzî (kuşçuluk), men-i şükufe-kâri (çiçek yetiştirme yasağı) de şairin oğlundan uzak durmasını istediği davranış ve uğraşlardır.⁴²¹

Esere, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ile başlayan Vehbî, daha sonra Nâbî'nin hitabına benzer bir şekilde oğluna seslenmekte ve burada Nâbî'nin Hayriyye'sini övmekle beraber onu özetlediğini ifade etmektedir. Âlimlerin peygamber vârisi olduklarını hatırlatarak ilmin değerini, mal ile kıyaslayarak anlatır. Oğluna

420 Nâbî'nin oğluna ısrarla tavsiye ettiği meslek olan hâcegânlık, Vehbî tarafından yerilmektedir.

421 Sakaoğlu, "Lütfiyye-i Vehbî'de...", s. 87-95.

ilmin önemini Fahrüddin-i Râzî'den okumasını nasihat eder. İlmin, güzel ahlâkın mayası olduğunu söyler ve faydalı ilim olarak fıkıh, hadis, tefsir ve usûl ilmini sayar. Hocaya hürmetin, huzura ermeye vesile olduğunu anlatır. Tıp ilmini, sağlığını koruyabilmek için öğrenmesini, felsefeden ve geometriden uzak durmasını, ancak mantık ilmine yönelmesini öğütler. Yıldız ilmi, astronomi de dâhil, kum falı olan remil ilmi, rüya tabiri, muskacılık ve sihir, hokkabazlığa dayalı bir çeşit sihir olan nâriyyat hakkında olumsuz düşüncelerini dile getirir ve oğlundan bunlara meyletmemesini ister. Ayrıca oğlunun kimya ve simya ile de uğraşmasını istemeyen müellif, bunları zaman kaybı ve mal israfı olarak görür ve bir hikâye ile sözlerini pekiştirmeye çalışır. Bununla birlikte tılsım ve benzeri işlerden de uzak durmasını ister ve ilimlerin en güzeli kabul ettiği tasavvuf ilminin insanın iç dünyasını temizlediğini söyler.

Vehbî, oğlu Lütfullah'ı sahte şeyhlere ve itikadı bozulmuş mezheplere karşı uyarır; *"Hırka vü tâc giyenler çokdur. Lîk bir mürşid-i kâmil yokdur"* der. Yani dervişlik tacı ve hırkası giyenlerin çok olduğunu; ancak içlerinde mürşid-i kâmil olmadığını; aynı zamanda Kitap ve Sünnet varken başka yol aramamasını tavsiye etmektedir. İnançla ilgili uyarılarını, amelin eksik olsa da affedilebilirsin, yeter ki inancında eksiklik olmasın, şeklindeki sözlerle pekiştirmeye çalışır.

Musikî ilmini öven Vehbî, Nâbî'nin oğluna yaptığı nasihatın aynısını tekrarlar. Musikîyi, rahatlamak için dinleyebileceğini, makamları öğrenmesini fakat bizzat onunla uğraşmamasını, herhangi bir musikî aleti çalıp şarkı söylememesini ister. Sebep olarak da toplumun nazarında farklı algılanma, zevk ve safaya yönelmiş biri olarak görülme endişesini dile getirir.

Tarih, siyer ve edebiyat okumayı ve bu şekilde dünya ahvalini keşfetmeyi tavsiye eden Vehbî, şiir ve inşa için *"Şi'r ü inşâ hünerün a'lâsı. Yani her ma'rifetün rânâsı"* sözlerini sarfeder; bunların hünerin, marifetin en güzeli olduğundan bahseder. Ayrıca oğluna, şiirle ilgili tüm incelikleri bilmesini tavsiye eder. Hüsn-i hatta önem vermesini ister; ancak salt güzel yazının manaya faydası olmadığı için yeterli gelmediğini, bu sebeple imlâya önem verip zamanını sadece güzel yazıya harcamaması gerektiğini de ifade eder.

Vehbî'nin tavla ve satranç konusundaki düşünceleri Nâbî'den farklı değildir. *"Lub ü lehv ile çü dünyâ meşhûn. İstemez âkil olan gayr-i oyun"* diyerek dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu, akıllı başında olan kişinin başka bir oyun aramayacağını ifade etmektedir. Tavlaya nazaran satrancın ibret alınacak özelliklere sahip olduğunu, fakat alışkanlık haline getirildiğinde insanı çok meşgul ettiği için oynamamanın daha doğru olduğunu söyler.

Taassup ve riyâ konusunda da uyarılarda bulunan Vehbî, “*Hoş-eda hoş-dil ü hoş-rûy olagör. Yeri geldikçe mahal-gûy olagör*” Yani hoş edalı, hoş gönüllü ve hoş yüzlü ol, yeri geldikçe uygun bir şekilde konu, demektir. “*Görinür gerçi zebân cirmi sagîr. Lîk söyletsen olur cürm-i kebîr*” şeklindeki sözleriyle yerinde, zamanında ve düşünerek konuşmanın öneminden, dilin gereksiz kullanıldığında sebep olabileceği sıkıntılardan bahsederek konuşma âdâbı hakkında bilgi verir. “*Dehen-i kâzib olur zehr-feşân. Birdür imlâda yalan ile yılan*” ifadeleriyle yalancının ağızından âdetâ zehir saçıldığını, yalan ile yılanın imlâda bir olduğunu söyleyerek yalanın kötülüğünü etkili bir şekilde anlatır. Mizahı yerinde ve ölçülü olduğu takdirde hoş bulan, fakat alaydan şiddetle kaçınılmasını tavsiye eden Vehbî, oğluna, kendi menfaati açısından, laf taşıyan dedikoducu kimselerle dostluk yapmamasını tavsiye eder. Döneminin siyasî özelliği sebebiyle olsa gerek oğlundan evinde devletle ilgili sohbet edilmesini yasaklamasını ister.

Oğlunun kötülöklere bulaşmamasını isteyen Vehbî, halk ile çok içli dışlı olmasını tavsiye eder. En iyi dost olarak kitapları gösterir. Bulunduğu meclislerde başköşeye geçme arzusunda olmamasını, alçakgönüllü olanların değerini Allah’ın yücelteceğini hatırlatır. Ancak, “*Sana kibr eyleyene kibr etmek, sadaka virme gibüdür bî-şekk*” diyerek kibirli olana kibirli davranmanın sadaka vermek gibi olduğuna vurgu yapar. Kılık kıyafet konusunda da öğütler veren müellif, oğluna başkalarının ayıbını araştırdığı vakit, o ayıbın kendi başına geleceği uyarısında bulunur. Devamında yumuşak huyluluğu ve affı tavsiye eder; intikam ve hasedden uzak durmasını öğütler.⁴²²

İlim sahiplerini ağırlamay, ihtiyarlara saygı ve hürmet gösterip nasihatlerini dinlemeyi tavsiye eden Vehbî, anne-baba hakkını âyet ve hadislerden örnekler vererek anlatır ve oğluna “*Vâlideyne sözümüz yok ammâ. Arama gayride âsâr-ı vefâ*” diye seslenir. Bir yandan akrabasının hasedi konusunda oğlunu uyarırken diğer yandan akraba ile bağıni koparmamasını ama çok da yakınlık göstermesini tavsiye eder. Akraba ile akrebi bir tutar; yazılışta amcayla gamın aynı olduğunu, aralarında bir nokta farkı bulunduğunu sözlerine ilave eder. Rızık konusunda tevekkül etmeyi, “Allah’a şükür” demenin gerçek şükür olmadığını, her organın ayrı ayrı şükür olduğunu söyler ve bunu da Gazalî’nin *İhyâ*’sını okuyarak anlaması gerektiğini oğluna nasihat eder.

Cimriliğin zararlarını örneklerle açıklar ve cömertliği de övgülerle anlatır. Sadakayı, dilencilere değil, gerçek fukarayı bulup onlara vermeyi tavsiye eder. Dinin emir ve yasakları konusunda hassas davranmayı, icabında delil gösterebilmek için şer'i senetlere rağbet etmeyi, yemin etmekten kaçınmayı; şahitlik, vesâyet, vekâlet ve kefâlet işlerinden uzak durmayı öğütler. Kanaatkâr ve tok gözlü olmayı över; borç almayı, borçlu olmayı neticeleri ile anlatarak bu davranıştan men etmeye çalışır. Devlet malı için, yılan kemiğinin parçası gibidir, der ve evde devlet malı bulundurmanın hayır ve bereketi engelleyeceğini söyler. Makam-mevki düşkünlüğünden ve sık sık meslek değiştirmekten sakındıran müellif, Nâbî'nin oğluna tavsiye ettiği hâcegânlık mesleğini, eski değerini, itibânı kaybedip karın doyumadığı için yerer.

“Her tarîkûn şerefi zât iledür. Sanma kim raht iledür at iledür” diyen Vehbî, oğluna unvan peşinde koşmayıp elinde olana razı olması gerektiğini, her mesleğin şerefine kişi ile kâim olduğunu anlatır. Makam sahiplerinin görünüşte debdebeli olup içlerinin kederle dolu olduğunu söyler ve yaşamında hep itidalli olması için *“Mutavassıt ola hâl ü mâlûn. Arama pek ötesin ikbâlûn”* diye tavsiyede bulunur. Esnaf sınıfının hile ve yalanlarına karşı uyarır; insanların görünüşüne aldanmamasını nasihat eder. *“Âzmâyış ile oldı malûm. Sıdk u ihlâs eseridür madûm. Ekser ebnây-yı zamândur hâsîd. Zâhire bakma derûn-ı fâsîd”*, yani *“Tecrübeyle anlaşıldı ki doğruluk, samimiyet kaybolmuştur. Devrin bütün insanları kıskançtır, dışına bakma içi fesattır”* sözleri ile karamsar bir tablo çizmekte ve beraberinde *“Kimseye itme ‘adâvet izhâr. Şâyed ol dostun olur âhir-i kâr. Hâlûn anlatma dahi dostuna sen. Giderek belki olursın düşmen”* sözleri ile de *“Kimseye düşmanlık etme, belki birgün o kişi dostun olur. Durumunu dostuna anlatma, belki giderek düşman olur”* diyerek insanlara karşı temkinli olmayı tavsiye eder. Bir taraftan akıl ve mantıkla hareket etmeyi, diğer taraftan da salt akla güvenip istişareden kaçınmamayı öğütler.

Ev her zaman düzgün olmalı, şairin beyti gibi sağlam olmalıdır, diyen Vehbî, ev huzurunun nelere bağlı olduğunu açıklar. Daha sonra evlilik bahsine geçer ve mutlu olmak için eş seçiminde dikkat edilecek hususları ayrıntılı bir şekilde anlatır. Komşularla olan münasebetle alakalı olarak *“Evinin kapısına set çekme, komşuna yardımın dokunsun; fukarâsını nimetle doyur, zenginine saygılı davran”* şeklinde tavsiyelerde bulunmaktadır. Eve alınacak hizmetliler hususunda da birtakım uyarı ve nasihatlerde bulunan Vehbî, İbn-i Haldun'un dört sınıfa ayırarak anlattığı hizmetlilerden bahseder.

Vehbî, sözlerini bitirirken, içki, afyon, sigara, enfiye ve nargile hakkında birkaç söz söyler. İçkinin kötülüğünden bahsederken diğer keyif vericilerden de uzak durulmasını tavsiye eder. Sigara ve kahve için zararından kurtulmak için çok az kullanmaya çalış, der. Boş işlerle uğraşmaktan vazgeç, senden beklenilen budur, diyen Vehbî, boş işlerden olarak kuşçuluğu ve çiçekçiliği gösterir. Vehbî, son olarak oğlundan bazı eserleri mutlaka okumasını ister ve şu şekilde tavsiye de bulunur: “*Oku bin cân ile İhyâ-yı Ulûm. Hüsni hulk anda serâpâ ma’lûm.*”, “*Eyle Ahlâk-ı Alâî’ye nazar. Bul Nasîrî’deki ma’nâya zafer.*” Vehbî oğluna büyük bir arzuyla Gazâlî’nin *İhyâ’sını* okumasını tavsiye eder; bilinen bütün güzel ahlâk kurallarının onda olduğunu ifade eder. Ardından *Ahlâk-ı Alâî’yi* incele, ondaki anlama eriş; Nâsîrî’deki manayı anlayıp kurtuluşa er, der. Vehbî, eserin yazılış tarihini 1205 olarak vererek nasihat-nâmesini tamamlar.⁴²³

II. MEKTEPLERDE OKUTULAN AHLÂK DERS KİTAPLARI

A. İlköğretim Ahlâk Ders Kitapları

Tanzimat’tan önce var olan eğitim kurumlarından sıbyan mekteplerinde öncelikli amaç, çocukların Kur’an öğrenmesi, temel dinî bilgilere sahip olması ve yazı tâlimi yapması şeklinde olduğundan ders kitapları da daha çok ilmihal kitapları ile sınırlı kalmıştır. Bunun bir sebebi de eğitim öğretimin daha çok şifahî yapılıyor olması ile alakalıdır. Ayrıca sıbyan mekteplerinin kuruluşundan itibaren öğrencilere ahlâkî bilgiler verilmeye çalışıldığı; ilmihal kitapları, özellikle *Birgivi Risalesi* ile bu amacın gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁴²⁴ 1847 tarihinde, sıbyan mektebi muallimleri için hazırlanmış olan tâlimatta sıbyan mekteplerinde öğrencilere ahlâk, ilmihal ve tecvid risalelerinin okutulmasının gereği üzerinde durulmakta; ancak hangi ilmihal ve tecvid risalelerinden faydalanılacağı belirtilmeyerek en meşhur olanların okutulması istenmektedir. Ahlâk risalesinin ise Meclis-i Maarif-i Umûmiye tarafından verileceği ifade edilmekte; kitap adlarından bahsedilmemektedir. Her ne kadar tâlimatta, okutulacak kitapların kimlere ait oldukları hakkında bilgi verilmemekte ise de aynı yıllara ait çeşitli belgelerden bu eserlerin adlarını kısmen de olsa tespit etmek mümkündür. Nitekim 1847 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye reisi Mehmet Sadık Rifat Paşa tarafından kaleme alınan *Mebadi-i Ahlâk*⁴²⁵ adlı

423 Sünbülzâde, s. 97-167.

424 Kâdızâde, s. 5-7.

425 Bu tarihten sonra da birçok defa baskısı yapılan eserin adı sonraki baskılarında *Risale-i Ahlâk* olarak değiştirilmiştir. Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Matbaası, 1263/847.

kitabın Meclis-i Maarif-i Umûmiye’de görüşülerek basılması ve sıbyan mekteplerinde okutulması kararlaştırılmış ve bu karar uygulanmıştır. Ancak aynı eserin daha sonra rüşdiyelerde de okutulduğuna dair bilgilere rastlanılmıştır.⁴²⁶

Ders kitapları ile ilgili ilk teşebbüs 25 Nisan 1870 tarihinde “*Telif ve Ter-cüme Nizamnâmesi*” ile gerçekleşmiştir. Nizamnâme ile sıbyan mekteplerinde okutulması düşünülen kitapların vasıfları belirtilmiş ve ders kitapları hazırlanması konusunda ödüllü müsabaka düzenlenmiştir. Buna göre ahlâk ders kitaplarının vasfı, dinî ödevler, ana ve babaya, öğretmenlere, insanlara, nefse, büyüklere, vatana, kanunlara, hayvanlara ve sâir mahlûklara karşı vazifeler şeklinde belirlenmiştir. Ayrıca kitapta yer alacak konuların izahı ve örneklen-dirilmesinde Hz. Peygamber’in hayatını anlatan kitaplardan faydalanılması esası da getirilmiştir.⁴²⁷

1891 yılında ilköğretim programlarının yeniden düzenlenmesi esnasında İstanbul ve kasaba ibtidâîleri için hazırlanan müfredatta ders kitaplarına da yer verilmiştir. Ahlâk derslerinde birinci sınıfta *Ahlâk*, ikinci sınıfta ise *Rehnümâ-yı Ahlâk* adlı eserlerin, yine aynı yılda köy mektepleri için hazırlanan program ile ikinci sınıfta kıraat dersinde *Risale-i Ahlâk*’ın okutulması öngörülmüştür.⁴²⁸

II. Abdülhamit döneminde ibtidâî mekteplerin ahlâk derslerinde okutulmak üzere hazırlanmış kitaplarda güzel ahlâk ve davranışlarla ilgili bilgiler, dinî bilgi ve kavramlarla açıklanmıştır. Çocukların zihinlerine ve duygularına hitap eden yaklaşımlara ağırlık verildiği görülmüştür. Ayrıca güzel ve kötü ahlâkla ilgili fi-iller tek tek ele alınarak çocukların anlayabileceği dille açıklanmıştır.⁴²⁹ Yine bu dönemde kız öğrenciler için ayrı ahlâk ders kitapları hazırlanmıştır. Tanzimat yıllarında görülmeyen bu uygulamanın II. Abdülhamit döneminde başladığı ve sonraki yıllarda da devam ettiği bilinmektedir.⁴³⁰

Kız rüşdiyelerinde okutulmak üzere hazırlanan ders kitaplarında ahlâkın pratik yönü üzerinde durulmuş ve bu hususta dinî bilgiler esas alınmıştır.

426 Akyüz, “Nisan 1847 Tâlimatı”, s. 4, 13; Bilim, s. 49.

427 **Takvim-i Vekayi**, Sene: 1287, No: 1217, s. 2.

428 Cevad, s. 282

429 **Ahlâk**, İstanbul: Karâbet Matbaası 1318/1902, s. 3-4; **Rehnümâ-yı Ahlâk**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1899.

430 Mehmedoğlu, “1838–1920 Yılları Arasında Örgün Eğitim’de Kullanılan Dini ve Ahlâkî Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslâmi Araştırmalar XIV**, S. 3-4, Ankara 2001, s. 531.

Genel konuların yanında, kızların ileride birer ev hanımı olacakları da hatırlatılarak kazanmaları gereken ahlâkî davranışlar örnek olay ya da menkıbelerle verilmiştir.⁴³¹

Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar sıbyan ve ibtidâîlerde, ahlâk dersi için gerek resmî olarak belirlenmiş gerek mektep hocasının inisiyatifi ile okutulmuş olan eserlerden tespit edebildiklerimizi şekil, muhteva ve yöntem açısından incelemeye çalıştık. Tanzimat'tan sonra birlikte eğitim öğretime devam etmiş olan sıbyan mektepleri ve ibtidâîlerin ders kitaplarını birbirinden ayırmak oldukça güç olduğundan bu iki kurumun ahlâk kitapları tek başlık altında ele alınmıştır.

1. Sıbyan ve İbtidâî Mekteplerde Okutulan Ahlâk Ders Kitapları

Osmanlı sıbyan mektep programlarında ağırlıklı olarak Kur'an ve ilmiyal öğretiminin yer aldığını; bunların yanında zaman zaman ahlâk risalelerinin de okutulduğunu, bu mekteplerin programlarını anlatırken belirtmiştik. Ahlâkın öğretiminden ziyade eğitiminin yapılmaya çalışıldığı Tanzimat öncesi dönemde, sistemli bir ahlâk ders programından söz etmek mümkün olmadığından bu ders için ayrı ders kitaplarının da çok az sayıda olduğu anlaşılmaktadır. Ahlâk öğretiminin, içerisinde ahlâk bahsi yer almasından dolayı daha çok ilmiyal kitapları ile sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Okutulan ahlâk risalelerinin de İslâm Dini'nin "yap", "yapma" dediklerini, yani dinsel ahlâkı öğretmeyi amaçladığı bilinmektedir.⁴³²

Tanzimat'ın ilk yıllarında sıbyan ve ibtidâî mekteplerde okutulan ahlâk risalelerinin veya ahlâk kitaplarının Tanzimat öncesinden çok farklı olmadığı bilinmektedir. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden sonra ders kitabı yazma faaliyetine ağırlık verilmesi ile birlikte mekteplerde okutulan kitaplarda şekil ve muhteva bakımından yeni metotlar uygulanmaya çalışılmıştır. Ahlâk dersi için hazırlanan kitaplarda da görülen bu farklılık, II. Meşrutiyet'ten sonra daha fazla belirginleşmiş; bu dönemde yaşanan siyasî ve kültürel hareketlilik ders kitaplarını da etkilemiştir. Dolayısıyla mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitapları, Tanzimat dönemi ve II. Meşrutiyet dönemi olarak iki ayrı zaman dilimine ayrılarak incelenmiştir.

431 Ali Rıza, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, 1. ve 2. Kısım, İstanbul Matbaa-i Amire 1316/1898.

432 Abdullah Kaygı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Ahlâk Öğretimi ve Ali Seydi Bey", **Felsefe Dergisi**, Cilt: 2 (Kasım 1986), s. 17.

a. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Sıbyan ve İbtidâî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları

(1) Birgivî, Risale-i Birgivî

Kadızâde İstanbulî Ahmed b. Muhammed Emir, Birgivî Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi, A. Faruk Meyan (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1970, 345s.

Vasiyetnâme veya *Risale-i Birgivî*, İmam Birgivî'nin⁴³³ en çok tanınan eseridir. Kısa, özlü ve rahatlıkla anlaşılabilir bir dille kaleme alınan eser, kadın, erkek ve çocuk farketmeksizin toplumun her kesimine hitap ederek iman ve ibadetlerle ilgili bilgilerin verilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Eserin bu yönüyle ilgili olarak Kâtip Çelebi, "Bu bir risâledir ki; onu Türkçe yazmıştır. Onunla avâma, kadınlara ve çocuklara menfaati şâmil kılmiştir. Zira o, müellifin çocuklarına, akrabalarına ve bütün müminlere vasiyetleri zımında, ehl-i sünnet ve'l cemaat mezhebi üzere, itikad, ibâdet ve ahlâk esaslarını kısaca içine alıcıdır. Onu takriben 970 senesinde tamamlamıştır" demektedir.⁴³⁴ Risale, gerek dili gerek konuların verilmiş şekli sebebiyle toplumun farklı çevrelerinde itibar görmüş; hatta idarî ve askerî çevrelerde de okutulmuştur.⁴³⁵

Eserin ilk baskısı, Topkapı Sarayı Kütüphânesi'nde bulunan müellif nüshası esas alınmak suretiyle 1218/1803 yılında Matbaa-i Âmire'de gerçekleşmiştir.⁴³⁶ Ayrıca eserin hem kendisi hem de şerhleri defalarca neşredilmiştir. Ancak en kapsamlı çalışma, Lâtîn harfleriyle edisyon kritikli bir metnini sözlük ve fihrist ilavesi ile hazırlayan Musa Duman'a aittir.⁴³⁷

433 XVI. yüzyılda yaşamış, asıl adı Mehmed olan ancak "İmam Birgivî" nâmıyla meşhur âlim, kendi ifadesiyle 1523 yılında Balıkesir'de doğmuştur. Babası âlim bir zat ve medrese müderrisi olup Birgivî'nin ilim tahsil etmesinde büyük role sahiptir. Tahsilinin büyük bir kısmını İstanbul'da tamamlayan Birgivî, hayatını eğitim-öğretim faaliyetleri ile geçirmiş; Türkçe ve Arapça çeşitli eserler kaleme almıştır. Birgivî, 1573'te elli iki yaşında iken vefat etmiştir. Ahmet Turan Aslan, **İmam Birgivî** (Hayatı-Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri), İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s. 24-27, 38; Emrullah Yüksel, "Birgivî", **DİA**, C. 6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 191-194.

434 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zünun an Esamî'l-Kütüb ve'l-Fünun**, M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (tsh.), C. 1, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1945, s. 850; Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi...**, s. 93, 94.

435 Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. 6, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309, s. 367.

436 Ali Birinci, "Birgivî Risalesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", **Türk Yurdu**, Sayı. 112. (Aralık 1996), s. 14.

437 Birgivî, **Vasiyetnâme**, Musa Duman (hzl.), İstanbul: Risale Basım Yayınları, 2000.

Birgivî'nin risalesinin Türk dilinde yazılmış ilk ilmihal olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte hem ilmihal hem de ahlâk kitapları arasında zikredilmektedir.⁴³⁸

Eser, iman, ibadet ve ahlâk konularından bahseden bir risale olup sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Araştırmanın sınırları dışına çıkmama gayesiyle burada Birgivî Risalesi'nin sadece ahlâkla ilgili konuları Kâdızâde Şerhi baz alınarak ele alınmıştır.

Risalede kötü ahlâk ve güzel ahlâk ayrı ayrı bahislerde anlatılmıştır. Kalbin kötü ahlâktan temizlenmesi gerektiği, ancak bu şekilde kişinin dünyada zavallı olmaktan, ahirette de cehennem azabına uğramaktan kurtulacağı üzerinde duran Birgivî, sözlerini hadis-i şerifle temellendirmiştir. Huyların kaynağı olarak klasik ahlâk kitaplarında da belirtilen üç kuvvetten bahseder ki bunlar; nâtıka kuvveti, gadap kuvveti ve şehvet kuvvetidir. Bunların ifrat ve tefrit hallerini belirttikten sonra her bir kuvveti ayrı ayrı açıklar: Üç kuvvetin de itidâl olanı makbuldur; dinin uygun gördüğü ve sahibine toplum nazarında itibar kazandıracak olan da budur. Nâtıkanın itidali hikmet, gadabın şecaat ve şehvetin de iffettir. Bunlar güzel ahlâkın başlangıcıdır; güzel ahlâk sahibi de yüksek derecelere ulaşır. Kişi kötü ahlâktan kurtulmadıkça günahattan da kurtulamaz. Birgivî, insanın ahlâkını değiştirip değiştiremeyeceğini de sorgular; akıl ve gayret ile bunun mümkün olduğunu, "Seksen yıllık kâfir Müslüman olur; bâhil (cimri) istese cömert olur..." şeklinde örnekler vererek savunur.⁴³⁹

Sözlerini hadis-i şeriflerle kuvvetlendiren ve ahlâkı, öncelikle dinî bir vecîbe olması yönüyle ele İmam Birgivî, kötü huylardan riyâ, hased, kibir, hıkd (bir kimseye dünyalık için kin tutmak), dünya sevgisi, ucub, makam sevgisi, tûl-i emel, nefse uymak, fakirlikten korkma konuları üzerinde durur. Dünya sevgisinin büyük günahlardan olduğunu ve aynı zamanda hırs, tama', kibir, hased, zulüm, taşkınlık gibi başka kötü huylara sebep olduğunu belirtir. Ayrıca dünyadan ahirete, faydalı ilim, ahlâk, dil ve bedenle yapılan ibadetlerden başka birşey götürülmediği; akli olanın güzel ahlâk elde etmeye ve ibadetleri yerine getirmeğe çalışması gerektiğini vurgular.

438 Ramazan Ayvallı, "İmam Birgivî'nin İlmî Şahsiyeti", **İmam Birgivî**, Mehmet Şeker (hızl.), Ankara: TDV Yayınları, 1994, 24-29; Cemal Sofuoğlu, "Birgivî'nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler", **İmam Birgivî**, Mehmet Şeker (hızl.), Ankara: TDV Yayınları, 1994, s. 73-77.

439 Kâdızâde, s. 178.

Birgivî, başlıklar halinde ele almış olduğu kötü huylara ilaveten öfke, inat, hırs ve tama', bahillik (cimrilik) gibi huylardan, zenginleri yüceltip fakirleri beğenmemekten, başkalarının ayıplarını aramaktan, emanate hıyanetten, insanları aldatmaktan ve kalbden ahiret korkusu ve üzüntüsünü çıkarmaktan sakınmayı tavsiye eder. İmam Birgivî "kalp hastalıkları" da denilen kötü ahlâkın bunlardan ibaret olmadığını, ancak küçük bir risalede bu konulardan daha fazlasına yer verilemeyeceğini belirtir. Daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenlere de İmam Gazâlî'nin *İhyâ, Kimyâ-yı Saâdet* adlı eserleri ile ve Ebu'l-Leyl Semerkandî'nin *Tenbîhü'l Gâfilîn* adlı eserini okumalarını tavsiye eder.⁴⁴⁰

İmam Birgivî güzel ahlâkla ilgili bölümde, ahlâk-ı hamîde, hısâl-ı cemîle, ahlâk-ı Muhammediyye ve mekârim-i ahlâk şeklinde ifade edilen güzel huyları bildirir. Birgivî, güzel ahlâk sahibi kimsenin dünya ve ahirette ibadeti az dahi olsa iyilik bulacağı; kötü ahlâk sahibi kimsenin de cehennemin en alt tabakasında yer alacağını hadislerle anlatmaktadır.

Güzel ahlâkın kaynağının hikmet, şecaat, iffet ve adalet olduğunu söyleyen müellif, "Ey bu yolun yolcusu, ahiret için çalış! Önce kalbinden kötü huyları gidermeye uğraş! Sonra güzel ahlâkları, huyları elde et! Böylece her işin şeriata uygun olur. Her iki dünyada izzet ve saadet bulursun..." sözleri ile dünya ve ahiret mutluluğunun güzel ahlâktan geçtiğini ifade etmektedir. Güzel huylardan sırayla sabır, tefvîz (herşeyi Allah'tan bekleme), şükür, havf, kanaat, cömertlik, ihlâs, tevekkül, faide, tevâzu, nasihat, hüsni zanda bulunmak ve takvâ üzerinde durmaktadır.

Güzel huylardan bahsederken ahlâkî faziletleri ayet ve hadislerle destekleyen Birgivî, reziletleri de somutlaştırarak anlatmaya çalışır. Sabır, şükür, tevazû gibi güzel hasletlere sahip olan kimse dünyada çeşitli nimetlerle karşılaşacağı gibi ahirette de kazançlı olanlardan olacaktır. Sözlerini pekiştirmek için âlimlerin görüşlerine de yer veren müellif, yeri geldiğinde şiirlerden de yararlanmıştır. Bu şekildeki bir üslup, manayı akıcı ve anlaşılır kıldığı gibi okuyucuyu sıkmadan maksadı yerine getirmektedir. Ayrıca müellifin benzetmelerden yararlanması, mesajı daha etkili kılmaktadır. Örneğin dünyanın gelip geçiciliğini anlatmak için, "Dünyanın süsü çöllerde meydana gelen otlara ve çiçeklere benzer ki kış yaklaşınca hepsi helâk ve yok olur" şeklinde bir benzetme kullanmaktadır.

Eserde dikkat çeken bir başka husus, eserin tamamına hakim olmamakla birlikte soru-cevap metodunun çok sık kullanılmasıdır. Ayrıca güzel huylar somutlaştırılarak anlatılmakta; daha çok akılda kalması sağlanmaktadır. Örneğin tevâzunun ne olduğu, faziletleri anlatılıp hadis-i şerifle de temellendirildikten sonra tevâzu alâmetleri şu şekilde bildirilir: “Kendine lâzım olan şeyleri alıp kendisi taşımak. Hayvanların yemini kendisi verip sütünü kendisi sağlamak. Evini süpürmek. Anne ve babasına hizmet etmek...”

Birgivî kişinin kendi kusurları ile meşgul olup başkalarının ayıp ve kusurlarını araştırmamak; kendi kusurunu itiraf etmekten utanmamak ve her zaman tevbe etmek üzerinde çokça durur. Güzel ahlâk ve huyların çok olduğunu ancak risâlede hepsine yer verilemediğini söyleyen müellif, “Ahireti isteyen müminlerin nefsinden gafil olmayıp kendini kötü huylardan temizlemesi, güzel huylar ile ahlâklanması, faydalı ilimler ve sâlih ameller ile ahiretini mamur eylemesi lâzımdır” demektedir.⁴⁴¹

(2) Mehmet Sadık Rifat Paşa, *Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk*

(a) *Risale-i Ahlâk*

*Mehmet Sadık Rifat Paşa, Risale-i Ahlâk, İstanbul, 1296/1879, 27s.*⁴⁴²

Mehmet Sadık Rifat Paşa⁴⁴³, *Risale-i Ahlâk*’ı ilk önce *Mebadi-i Ahlâk* adıyla bir babanın çocuklara nasihatı şeklinde kaleme almıştır. Risâlede ahlâkî

441 Kâdızâde, s. 191, 202, 205.

442 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu’ndan tespit edebildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Matbaası, 1267; Matbaa-i Amire, 1284; Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, 1306, 1308; Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325. Bkz. Özege, Seyfeddin, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu: (yazar adına göre)**, Ahmet Eryüksel (hızl.), İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

443 1807’de İstanbul’da dünyaya gelen Rifat Paşa, zengin bir kimse olan Hacı Ali Bey’in oğlu olup kâtiplik, Viyana sefirliği ve hariciye nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Mehmet Sadık Rifat Paşa, sadece Osmanlı hariciye nazırlarından biri değil, önemli bir düşünce ve siyaset adamı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Meclis-i Âli-i Tanzimât’a âzâ iken 1857 tarihinde vefat etmiştir. Sadık Rifat Paşa’nın en ünlü eseri *Müntehabât-Âsâr*, onun resmî, hususî yazılarıyla, iktisâdî, idarî, siyasi ve eğitim konularındaki görüş ve düşüncelerini içermektedir. *Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, basımı, müellifin oğlu Rauf Bey tarafından gerçekleştirilen bu eserin içinde yer almaktadır. Ali Rıza ve Mehmed Galip, **XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricalî, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I**, F. Çetin Derin (hızl.), İstanbul 1972, s. 26. Mehmed Sadık Rifat Paşa hakkında bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. *Tezde Risale-i Ahlâk*’ın latince edilmiş hali de bulunmaktadır. Bkz. Belir Günay, “Mehmed Sadık Rifat Paşa’nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri”. (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, 1992), s. 1, 3, 39.

tavsiyelerin yanında, kaçınılması gereken davranışlardan da bahsedilmektedir. Sade bir üslûpla kaleme alınan eserin, Meclis-i Maarif-i Umûmiye’de görüşülerek sıbyan mekteplerinde okutulması onaylanmış, daha sonra da basılmıştır.⁴⁴⁴ Nitekim yazarın, “Sıbyana nasihat-i peder suretinde bir eserdir.” şeklinde bir ifade kullanması, eserin sıbyan mekteplerinde okutulduğuna bir delil olmakla beraber;⁴⁴⁵ 1292/1875 baskısında “Mekâtib-i Rüşdiye Şakirdânına Mahsustur” ibaresi kullanılmaktadır.⁴⁴⁶ Dolayısıyla eser, her iki kademede de okutulan bir ahlâk kitabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca eserin ulaşabildiğimiz baskılarından Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e kadar mekteplerde okutulduğu anlaşılmaktadır.

Eserde ahlâkî esaslar, uyulması ve kaçınılması gerekli davranışlar, kötü huy ve alışkanlıklar, temizlik, başkalarının haklarına saygı, iyilik yapmak, ana-babaya itaat gibi güzel ahlâka dair nasihatler yer almaktadır. Ele alınan bütün konular dinî esaslar ile temellendirilmiştir. Mesela büyüklere ve öğretmene saygı konusu anlatılırken bu insanlara saygısızlık yapanların dünya ve ahirette mutlu olamayacakları; aynı şekilde temizliğin dinin bir emri olduğu, ibadet edebilmek için öncelikle temizlik ve sıhhatin şart olduğu ifade edilmektedir. Diğer taraftan bütün bunların sosyal hayatta saygın bir yer edinmenin ve aklın gereği olduğu belirtilerek din, sosyal hayat ve akıl arasında bağlantı kurulmaya çalışılmaktadır.

Eserin dili sade ve anlaşılır olup hedef kitle olan çocuklar için somut örneklerin kullanılmış olması, konuların anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Sıbyana mahsus olarak hazırlandığı bildirilen 1296 baskısı, 1325 baskısı ile her ne kadar konu başlıkları açısından paralellik arz etse de eski baskıda konular başlıklarla değil, işaretlerle birbirinden ayrılmaktadır.

Risale, insanı hayvandan ayıran özelliklerden bahis ile başlar. İnsanın hayvandan ayrılmasının, iyi ile kötüyü bilmesi ve iyi huy kazanıp kötü huydan kaçınması ile mümkün olduğu ifade edilmektedir. “Çocukluk yaş ağaç gibidir; ne kadar eğri de olsa doğrultulması kolay olur” sözleri ile büyüyüp çirkin ve uygun-suz huylara alışmadan çocuğu eğitmenin önemi ifade edilir ve okullar kurarak buna vesile olan padişaha teşekkür ve dua edilir.

444 Bkz. BOA, İ. DH, 134/6911, 18 Muharrem 1263, s. 1-3; Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325, s. 2, 58; Bilim, s. 49.

445 Bilim, s. 49. Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, (Sıbyan Mektepleri için), İstanbul, 1296, s. 1-5.

446 Mehmed Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, (Mekâtib-i Rüşdiye Şakirdânına Mahsus), 1292/1875.

Eserde giriş cümlelerinden sonra “ibadet”in şart olduğu ve “ilim” sahibi olmanın önemi anlatılır. “Riâyet” başlığı altında anne-baba, hoca ve öğretmen saygısı ile alâkalı öğütler verilmektedir. Büyüklerine saygı göstermeyip nasihatlerine de kulak vermeyen çocukların dünya ve ahirette iyilik bulamayacağı ifade edilir. “Adamı kâmil eden hocadır”, diyen yazar bu sebeple hocaya saygının daha fazla olması gerektiğini belirtir.

Yazar, iyi ve kötü huylardan bahsederken, bunların sebep olacağı sonuçları da anlatır ve iyi huylu olmayı toplumda itibar sahibi olma ile alakalandırır. Davranışın dinî hükmü üzerinde çok durmaz; ancak aklen iyi ya da kötü olanın dinen de aynı olduğu mesajını vermeyi ihmal etmez. Örneğin “yalan”dan bahsederken yalanın toplum içerisinde insanın itibarını zedeleyen kötü bir alışkanlık olduğunu söyler. “Dince ve akılca ondan kaçınmak lâzımdır”, diyen yazar yalanın günah olduğu için kaçınılması gereken bir huy olduğunu dolaylı olarak hatırlatmakla birlikte, daha çok bireysel ve toplumsal sonuçlarından bahseder. “Nemmamlık” (koğuculuk, söz taşıyıcılık) “iki yüzlülük” ve “gıybet” hakkında nasihat verirken de aynı yolu takip eden Rifat Paşa, bu kötü fiillerin ne olduğunu açıklarken onların hem dinen hem de aklen doğru olmadığını ifade etmekte ve ardından bu huylara sahip olanların toplum nezdinde düşeceği durumu gözler önüne sermeye çalışmaktadır.⁴⁴⁷

“Ziyankârlık”, “enânîyet”, “hased”, “haylazlık”, “hilekârlık”, “arsızlık” başlıkları altında bu kötü huyların ne olduğunu, niçin kaçınmak gerektiğini, daha çok toplum içinde itibar kaybetme açısından ele alarak anlatan yazar, diğer yandan doğru davranışın ne olduğunu söyleyerek pedagojik bir yaklaşım sergilemiş olur. “Bedzebânlık” (kötü söz söylemek, hicvetmek) fiilinin çirkin ve günah olduğunu belirten Rifat Paşa, “Çocuklar usluca oturup ve edebiyle gezip böyle yaramazlıklarda bulunmamalıdır”, der.

“Sirkat” başlığı altında hırsızlığın kötülüğünden, sebep olduğu sonuçlardan bahseden yazar, bu fiilin günah ve haram olduğunu hatırlatır. Ayrıca bu suçu işleyenin “ceza kanunu” gereği cezalandırılacağını ifade eder. Görüldüğü gibi burada hırsızlık suçunun dinî cezasından değil de ceza kanunundaki yerinden bahsedilmesi, Osmanlı aydınında başlayan düşünce değişikliğinin filizlerinden biri olarak algılanabilir.⁴⁴⁸

447 Mehmed Sadık, s. 2-8.

448 Mehmed Sadık, s. 60.

“Ağız gevşekliği”, “tahkîr”; “garez, kin ve nefsâniyet” gibi kötü huylar da eserdeki diğer konular gibi sosyal neticeleri ile birlikte anlatılmaktadır. “Sadakat”; “vefakârlık”, “kanaat”, riayetkârlık, “hüsn-ü karîn”, “iffet ve hamiyet”, “muâvenet ve şefkat”, “nezafet” yazarın eserinde konu edildiği güzel huylardandır. “Sehâvet” yani cömertlikten “iyi huyların en âlâsı ahlâk-ı memdûhanın pek bâlâsı” diye bahseden yazar, sehâvetin zıddı “buhl” yani cimriliğin dinen de yerildiğini ifade eder. Ayrıca sehâvetin çocuk yaşta kazanılacağını ve çocukların anne-baba izni dâhilinde vermeye alıştırılması gerektiğini söyler.

Ahlâk kitaplarının hepsinde yer verilen bir konu da hıfz-ı sıhhattir. *Risale-i Ahlâk*’ta da “Bu cihanda her nimetten ziyâde vücut sağlığı gibi teşekkür olunacak nimet yoktur” ifadesiyle sağlığın önemi belirtilmiştir.

Mehmet Sadık Rıfat Paşa, “Ülfet ve ünsiyet” başlığı ile insanların birbirleriyle konuşurken dikkat etmeleri gereken konuşma âdâbına, güleryüz ve tatlı dil ile konuşmanın gerekliliğine değinir. Büyük küçük herkese lâzım bir sıfat olarak ifade ettiği “edeb ve hürmet”ten, özellikle çocuklara küçük yaşta büyüklerin yanında söz söyleme ve davranış âdâbı açısından kazandırılması gereken bir vasf olarak bahsetmektedir. “Hukûk-u uhuvvet”, başlığı altında insanın kardeşine ve kardeşi gibi görüştüğü akranına karşı hangi duygu ve düşünceler içerisinde olmasının daha iyi olacağını ifade etmektedir.

Netice olarak “İnsana lâzım olacak iyi huylarla huylanmak ve çirkin huylardan kaçınmak sade-i hale mazhar olmak ve halk nazarında muhakkir olmamak için gereklidir. İyi ve kötü ahlâka dair daha yazacak çok şey var”, diyen yazar çocukların mizacına ve tabiatına ağır gelmesi endişesi ile ve daha sonra nice ahlâk kitapları okuma imkânları olduğu için bu kadarla yetindiğini söylemektedir. Rıfat Paşa’nın risaledeki son sözü, padişaha uzun ömür dilemek olmuştur.⁴⁴⁹

Şekil ve muhtevası hakkında bilgi vermeye çalıştığımız *Risale-i Ahlâk*, çocuklara hitaben yazılmış bir nasihat kitabı hüviyetindedir. Başlıklar altında kısa kısa ahlâk bahislerinin yer aldığı risalede sahip olunması veya kaçınılması gerekli olan değerler, hem dinen hem de aklen açıklanmakta ve bu konuda halkın nazarına dikkat çekilmektedir. İyi huylara sahip olunması ve kötü huylardan kaçınılması gerektiği, sebepleri ile birlikte açıklanmakta, bunların zararları ve faydaları izah edilmektedir. Ayrıca büyüklerin yanında izin verilmeden konuşmayan, “otur” demeden oturmayan, edebli, hürmetkâr çocuk veya gençler övülmektedir.

(b) Zeyl-i Risale-i Ahlâk

Mehmet Sadık Rifat Paşa, *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, İstanbul: Takvimhâne-i Âmir Matbaası, 1275/1859, 42s.

Mehmet Sadık Rifat Paşa, *Risale-i Ahlâk*'tan sonra *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*'ı kaleme almıştır ki önceki esere hangi konuları ilâve ettiğini "...beher hal memuriyet ve insaniyete lâzım olacak bazı kelimât-ı nushiye zeyl-i risale-i ahlâkiye kılındı" şeklinde ifade etmektedir. Bu risale de *Risale-i Ahlâk* gibi Rifat Paşa'nın ünlü eseri *Müntehabât-ı Âsâr*'ın içinde yer almaktadır.⁴⁵⁰

Mehmet Sadık Rifat Paşa, *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*'ta, *Risale-i Ahlâk*'tan farklı olarak önce Allah korkusu üzerinde durmuştur ki bunu da, "Âlemde vuku bulan her fenalık Allah korkusu olmayan insanlardan zuhûra gelmektedir. Bu cihetle kişi, taassuptan kaçınarak itikad-ı dinîyyeye ve usûl-i mezhebiyesine kemaliyle itimad ve riâyet etmelidir. Padişah hazretlerine itaat, sadakat ve de muhabbet herkese farz-ı ayn mesabesindedir." şeklinde bir ifade ile anlatmaktadır.

"Namus" kavramı üzerinde çokça duran yazar, ırz ve namus kişinin canından, evlâdından, malından, kısacası her şeyinden aziz ve muhterem olduğu için herhangi bir şey ümidiyle feda edilemez, der. Çünkü ehl-i namus ve insan-ı kâmile göre bu âlemde namussuz yaşamaktansa ölmek evlâdır.

Hizmet ve memuriyetlerde bulunacak zatlarda bulunması gerekli hasletleri; dirâyet (zekâ, kavrayış), zekâvet (çabuk anlama), iffet, emanet, doğruluk, insaf ve adâlet, vakar ve temkin, sebat, metanet, halim ve hamiyet, kerem ve merhamet, mürüvvet ve insaniyet olarak sıralayan Rifat Paşa, bunlara hüner, malûmât ve tecrübeyi de ilave eder. Hizmet ve memuriyette vazife alacak kişilerde hiffet (vurdumduymazlık, hafiflik, hoppalık), hırs ve tamah, cehalet, zulüm ve taaddi (saldırma, zulm etme), ihânêt ve gaflet, kibir, cimrilik gibi kötü ahlâk özelliklerinin de olmaması gerektiğini söyler.

Rüşvetle iş görmeyi, malî işlerde hırsızlık yapmayı, "namus ve itibarı akçeye değişmek" olarak gören Rifat Paşa, kendi menfaat ve kâr için hak yiyen kişinin başının belâdan kurtulamayacağını ifade eder. Ayrıca yalan, hile ve iğfâl (aldatma) gibi ahlâk-ı rezîleden olan hastalıkları üzerinde taşıyan kişinin rütbesi ne olursa olsun insanlar arasında hakîr ve hor görüleceğini belirtir.

450 Mehmed Sadık, **Zeyl-i Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Takvimhâne-i Âmir Matbaası, 1275/1859. Eserin diğer baskıları Seyfeddin Özege Katalogu'nda yer almaktadır.

Büyüklerle hürmet etmek, küçüklerle şefkat göstermek, hayr için gayret etmek, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek insanî mürüvvetlerdendir, der. İşlerde rehavet ve teseyyüb (üşengeçlik, tembellik) göstermenin bir hastalık olup böyle adamların işinin ilerlemeyeceğini ve sonlarının perişan olacağını söyler. İsrâf, hased, gasb, hırs, kibir ve gurur gibi kötü huylara da değinen Rıfat Paşa, itidal üzere hareket herkese, özellikle de devlet memurlarına gereklidir, düşüncesindedir. Rıfat Paşa'ya göre kişi çalışması ve gayretiyle ilim tahsil ederek kabiliyetlerini geliştirmeli ve bunları da devlet ve millet için kullanmalıdır. İnsan ziraatten ticarete her türlü sahada kabiliyetine göre tahsil etmelidir. Doğruluktan ve doğru yoldan ayrılmamalı, sabırlı olmalı, akraba ve dostlarının hukukunu korumalıdır. Ayrıca hüzn ve keder vücuda zarar verir. Özellikle memur hüzn ve kederden uzak durmalı; töhmet altında kalmamalı; kısmetine razı olmalı, itibar ve şerefini muhafaza etmelidir.

Mehmet Sadık Rıfat Paşa devlet memurlarını dörde ayırmaktadır. Birisi hem zâtı hem de işi güzel olandır; diğeri zâtı kötü, işi güzel olandır. Bir diğeri güzel ahlâk sahibidir; ancak iş yapması kötüdür. Dördüncüsü de hem kendi ahlâkı hem de yaptığı iş kötü olandır. Devlet memurlarını sınıflandırdıktan sonra politika ve politikacıdan bahseden Rıfat Paşa, devlet memurunda bulunması gereken en önemli hasletin sadakât olduğunu ve memurun devlet menfaatini koruması gerektiğini ifade eder. Netice olarak devlet memuru olan zâtta akıl, itidal, bilgi, sadakat, devlet ve millete bağlılık olması gerektiği üzerinde durmuştur.⁴⁵¹

Mehmed Sadık Rıfat Paşa, *Risale-i Ahlâk*'ta yer verdiği güzel huylara ve de seilmeyen özelliklere *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*'ta tekrar değinmekle birlikte, farklı olarak devlet memurunda olması gereken özellikler ve devlet işlerinde çalışanlarda kesinlikle bulunmaması gereken huy ve alışkanlıklara ağırlık vermiştir. Bu şekilde eserinde, ideal bir devlet memurunun portresini çizmektedir. *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, *Risale-i Ahlâk*'a nisbetle daha ağır bir dile sahiptir. Halbuki *Risale-i Ahlâk*'ta son derece açık ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*'ta konular bir tasnife tâbi tutulmadığı gibi konu başlıkları da kullanılmamıştır. Bu fark, risâlelerin muhtevaları ve hitap ettiği yaş grubuyla alakalı olabilir. Çünkü *Risâle-i Ahlâk*, tamamen çocuklara nasihat türünde yazılmışken, *Zeyl*, devlet memurlarının sahip olması gereken vasıflara ağırlık veren bir eserdir.

451 Mehmed Sadık, *Zeyl-i Risale-i Ahlâk*, s.42.

(3) Edhem İbrahim Paşa, Terbiye ve Tâlim-i Adâb ve Nesâyihü'l Etfâl

Edhem İbrahim Paşa (Mir-i Miran), *Terbiye ve Tâlim-i Adâb ve Nesâyihü'l Etfâl Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1285/1869, 144s.⁴⁵²

Edhem İbrahim Paşa⁴⁵³, oğlunun şahsında çocuklara davranış kurallarını öğretmeyi, onlara sağlık, temizlik, ders çalışma ve oyun konularında öğütler vermeyi amaçlayarak yirmi beş ders olarak hazırladığı eseri *Terbiye ve Tâlim-i Adâb ve Nesâyihü'l Etfâl*'i, daha sonra mekteplerde okutulmak üzere ilaveler yapıp genişletmiştir. Eserin taş baskısında “umûm evkâf mektepleri” için hazırlandığı ifade edilmekte ise de 1285 ve sonraki baskılarında “umûm mekteplerde okutulmak üzere kabul edilmiştir” kaydı yer almaktadır. Ayrıca eserin adı, sonraki baskılarda kısaltılarak sadece *Terbiyetü'l-Etfâl* şeklinde kullanılmıştır.⁴⁵⁴

Edhem İbrahim Paşa, “Besmele” ile başladığı risalenin giriş kısmında, bu risaleyi kaleme alma nedenini, “Terbiye ve tâlim-i etfâl için inşâ olunan işbu risale nezâreti uhde-i kemterâneme ihâle buyrulan evkâf-ı Haremeyn-i şerifeyn ve gayr-ı evkâf mekteplerinde bulunup Türkçe kıraate hoşkâr olan telâmiz için

452 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu'ndan ulaşabildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Edhem İbrahim Paşa (Mir-i Miran-Eyalet valisi anlamındadır), **Terbiyetü'l-Etfâl Risalesi**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1286/1870; İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şahâne Matbaası, 1293/1876. Eserin baskıları için ayrıca bkz. Faruk Öztürk, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlâk Kitapları”, **Kebikeç**, S. 6, 1998, s. 31–39; Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 144.

453 Osmanlı sadrazamı olan Edhem İbrahim Paşa 1818 yılında Sakız'da doğmuştur. Rum asıllı olduğu, çok küçük yaşta İstanbul'a getirilip Kaptan-ı Deryâ Koca Hüseyin Paşa tarafından satın alınıp evlât edinildiği bilinmektedir. İlköğrenimini Hüseyin Paşa'nın konağına gelen hocalardan gören Edhem İbrahim, Paşanın diğer çocukları ile birlikte tahsilini Batı usûllerine göre tamamlamak üzere 1830'da Paris'e gönderilmiştir. Devlet kademesinde Edhem Paşa, Encümen-i Dâniş ve Tanzimat Meclisi üyeliği gibi çeşitli idarî görevlerde bulunmuştur. *Mecmûa-i Fünûn*'da tabii ilimlere dair makaleler yazmış, 1869 yılında ölçüler hakkında bir nizâmnâme neşretmiş, rasathâne ve Matbaa-i Âmir'e'nin inşasında, Dârüşşafaka'nın kurulmasında büyük gayret göstermiştir. 2 Ramazan 1310/1893 tarihinde vefat etmiş ve Üsküdar'da bulunan Mihrimah Sultan Camii civarına defnedilmiştir. Akyüz, s. 184; Mahir Aydın, “Edhem Paşa, İbrahim”, **DİA**, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 418-419; Semuhi Sonar, “İbrahim Edhem Paşa'nın Geometri Kitabı Hakkında”, **Araştırma**, C. II, 1964, s. 155; Melek Dosay, “İbrahim Edhem Paşa”, **OTAM**, Sayı: 7, Ankara, 1996, s. 113-114; Gövsâ, **Meşhur Adamlar Ansiklopedisi**, Sedat Simavi (hızl.), İstanbul, 1933/1935, C. 2, s. 437.

454 F. Öztürk, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlâk Kitapları”, 31–39; H. Raşit Öymen, “Terbiye ve Tâlim-Adab ve Nasayihül-Etfâl Risalesi Üzerine”, **Araştırma**, C. XII, Ankara: Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981, s. 3, 6.

tertîp ve etfâl zihinleri alacak ve hîn-i kıraatinde sıkılmayacak derecelerde vaz' ve tastîr kılınmıştır..." sözleri ile açıklamaktadır. Ardından çocukların terbiyesine yönelik Türkçe yazılmış pek az kitap bulunduğunu, bunların da ağır bir dile sahip olduğunu ifade etmektedir. Oysaki okumaktan maksadın birşeyler öğrenmek, iyi ve kötü şeylerden haberdar olup çocuklara güzel ahlâk kazandırmak olduğunu söyleyen İbrahim Paşa, bu gaye ile daha önce yirmi beş ders olarak tertîp edip oğluna tahsis ettiği risaleye, bir mukaddime ve beş ders ilave edip umûm mektepler için tab ettirdiğini belirtmektedir.⁴⁵⁵

E. İbrahim Paşa mukaddime kısmında eserin yazılış gerekçesini anlattıktan sonra çeşitli güzel sözlere yer vermektedir. Bunlardan bazıları, "Ne eylersen talep onu verir Çalab", "Dinler isen nasihat herkes eder sana hürmet", "Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır", "Fukaraya sen acı, para vermektir onun ilacı, kudretin kadar ver parayı, ancak hesapla verip kendine götürme ihtiyacı", "Hengâme-i muhasarada peksimedinde kurtlusuna bakılmaz..."⁴⁵⁶ şeklinde örnek gösterilebilir.

455 Edhem İbrahim Paşa, **Terbiyetü'l-Etfâl Risalesi**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1285/1869, s. 3, 4.

"Çocukların eğitim ve öğretimi için kaleme alınan bu kitapçık, yönetimi hakkım olmayarak bana verilen Mekke ve Medine Vakıf Okulları ile öteki vakıf okullarında olup da Türkçe okumaya istekli olan öğrenciler için düzenlenmiş; çocukların zihinleri alacak ve okuduklarında sıkılmayacak ölçülerde ele alınıp yazılmıştır. Çünkü çocukların öğretim ve eğitime ilişkin olarak Türk dilinde pek az kitap bulunduğu gibi bunların dili de ağır olduğundan henüz düzgün ve doğru konuşamayan öğrencilere daha işin başında dili ağır kitaplardan okutmak, çocuklara güçlük göstermek ve nazik çağlarını yalnızca okumakla geçirmek demek olup, çoğu zaman okumadan sonra yine okuduğunun anlamını yeterince kavrayamaya-çağı açıktır. Asıl okumadan amacın, okuduğu deyişin içeriğini anlayıp, yararlanarak hisse almak ve iyi işleri öğrenip yapmak, kötü ve çirkin şeyleri bilip kaçınmak olduğu ortadadır. Çocuklara bulunduğu yaşın dilinde kullanılan ve okudukça içeriğini anlayıp aklına ve zihnine giren sözler ile düzenlenmiş kısa deyişli öykü ve öğütleri; okuma sırasında tadına vararak ibret alınacak haberleri; insanlık ve uygarlıkça bilinmesi gereken hususları içeren ve çocukların güzel ahlâk göstermelerine ve eğitilerek kendilerini tehlikeye atmayıp bedenlerinin korunmasını gözetmelerine ilişkin küçük hacimli kitaplardan başlanarak okutmak daha uygun görüldüğünden, bundan önce 25 ders üzere düzenlenmiş ve yaşamımın ürünü oğlumun (İsmail Bey) okumasına ayrılmış olan bu kitapçığa bir sunuş, beş ders ve bir sonuç eklenmesiyle bütün okullarda okunmak için bastırılıp yayımlanmıştır." Edhem İbrahim Paşa, **Davranış Kurallarının Eğitim ve Öğretimi ve Çocuklara Öğütler (Terbiye ve Tâlim-i Adab ve Nesâyihü'l-Etfâl)**, Hıfzırrahman Raşit Öymen (hızl.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979, s. 3-5.

456 Edhem İbrahim, **Terbiyetü'l-Etfâl Risalesi**, s. 14-18.

Otuz dersten oluşan risalede dikkat çeken bir husus, onuncu derse kadar numaralandırma “Ders-i evvel, der-i sâîn...” şeklinde Arapça olarak gösterilmiş olmakla birlikte onu takip eden derslerde Türkçe olarak devam ettirilmiştir. Bu, Edhem İbrahim Paşa’nın, Arap çocuklarına Türkçe’yi öğretmek istemesinden ileri geliyor olabileceği gibi, aynı zamanda bilinenlerden bilinmeyenlere doğru alıştırma tekniği gereğince de olabilir. Ayrıca o dönemde kitap yayınının yeni olması ve tarih gibi pek önemszenmeyen alışkanlıklar yanında “içindekiler” şeklinde bir düzenlemenin de çoğu yayında görülmemesi bu eserde de karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵⁷

Başlıklar kullanılmadan sadece ders sayısı ile birbirinden ayrılan konulardan ilkinde çocuklara anne-babaya itaat, hocaya saygıyı tavsiye eden İbrahim Paşa, “Anne-baba duası alan çocuk berhudâr olur; Allah ona çok nân ve nimet ihsan eder” der. Çocuklardan anne-baba ve diğer büyüklerin dualarını almalarını isteyen yazar, çocukları, “Gel oğul, mektebe git, oku, yaz; dersini bitirdikten sonra biraz da gez”, diyerek okumaya teşvik ettiği gibi onlara çalışma usûlü de göstermektedir. İkinci derste, başta oğlu olmak üzere tüm çocuklara sabah kalkar kalkmaz el ve yüzlerini yıkamalarını tavsiye eder. Uykunun gerekli olduğunu ama kesret-i nevmin (fazla uykunun) gaflet getireceğini söyler. Ayrıca sabah vaktininin ders çalışma ile geçirilmesini öğütler ve “ne mutlu o çocuğa ki eyyâm-ı sabaveti nafiye yere geçirmeyip tahsil-i ulûm ve fûnûn eylemiş ola” der ve ardından şu örnekle maksadını açıklar: “Kart ağaç eğilmez taze fidan istediğin yana döner.”⁴⁵⁸

Üçüncü ders, “Dünya ahiretin tarlasıdır” hadis-i şerifi çerçevesinde nasihatler içermektedir. Dördüncü derste yalanın kötülüğü ve yalancı insanın toplum nazarındaki itibarsızlığı üzerinde durulmakta ve latife bile olsa yalandan kaçınılması tavsiye edilmektedir. “Ey oğul selâmetü’l-insân fi hıfzı’l-lisân” denilerek gıybet, küfretmek, kalp kırıcı söz söylemek gibi dilin âfetleri anlatılır ve “halk içinde mezmum olan şeylerden uzak ol ki cümle indinde makbul olasın” tavsiyesi yapılır.⁴⁵⁹

İsraf etmemek, tutumlu olmak ve helâlinden mal elde etmek, dost edinmek ve iyi dost olabilmek, temizlik, beden sağlığı konuları ile devam eden eserde sağlık üzerinde çokça durulmuştur. Sağlığın her işin başı olduğu, Allah’a ibadet için beden sağlığının gerekliliği vurgulanmış ve bedeni sağlıklı kılmanın birinci yolu

457 E. İbrahim, **Davranış Kurallarının Eğitim ve Öğretimi**, s. XI.

458 E. İbrahim, **Terbiyetü’l-Etfâl Risalesi**, s. 19-20.

459 E. İbrahim, s. 22-23.

olarak, acıkmadan yemek yememek, mideyi rastgele doldurmamak tavsiye edilmiştir. Ayrıca zihnî melekelerin tam olarak çalışabilmesinin az yemekle mümkün olduğu, birçok hastalığın da çok yemekten kaynaklandığı ifade edilmiştir.

On üçüncü derste İbrahim Paşa oğluna, nasıl biri olması gerektiğinden eğitim öğretim usûlüne kadar çeşitli öğütler verir. Bu tavsiyelerden genel olarak çocuk eğitimine bakışın değişmeye başladığını, çocuğun yaşına göre davranılması anlayışının ön plana çıktığını görmekteyiz. “Ey oğul bir yerde üç beş saat oturup kalma bana uslu desinler diye pek sakın olma. Biraz oku, biraz oyna, biraz yaz, dersini bitirdikten sonra gez sinnine göre davran dur çocukluk hakkında icrada ol” tavsiyesi çocuğun bir yetişkinen farklı bir birey ve “çocuk” olarak görülme-ye başladığının bir kanıtı şeklinde değerlendirilebilir.⁴⁶⁰

On yedinci ders atların özellikleri ve ata binmenin usûlü üzerinedir. Burada Edhem İbrahim Paşa döneminin bir gereği olarak at binmenin yol ve yordamından ve de tehlikelerinden oğlunu haberdar etmektedir. On sekizinci ders ise cesaret konusu ile başlar; askerlik ve denizcilik üzerine nasihatler ile devam eder. Kaptan olmak isterse nelere dikkat etmesi gerektiği konusunda oğluna uyarılarda bulunan Edhem İbrahim Paşa, “Ancak denizdir hesapsız neler zuhûr eder sen dâima Hakk’a tevekkül üzere ol” tavsiyesiyle bu konuyu bitirir.⁴⁶¹

Derslerden biri de uyku ile alakalıdır. “Kesret-i nevm insana gaflet getirir ise de killet-i nevm dahi zihin perişanlığı ve hastalık getirir” diyerek dengeli uykunun vücut için gerekli olduğunu anlatır. Ve “Azizdir lezizdir cümleden sıhhat-i

460 Genel bir kabul olarak Tanzimat’ın ilânına kadar (1839) Osmanlı’da çocuk, yetişkinden ayrı bir birey olarak değerlendirilmiyor; çocuk, çocuk olarak değil de “küçük yetişkin” olarak görülüyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’la birlikte modernleşme ve yenileşmenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde yaşanan en önemli gelişmelerden biri o zamana kadar arka planda kalan kadın ve çocukların yavaş yavaş da olsa toplumda bir yer edinmeye başlamaları ve sosyalleşmeleridir. Çocukları ilgilendiren önemli değişim hareketlerinin ilk adımı ise çocuğu “çocuk”, yani ayrı bir birey olarak tanımak olmuştur. Yine aynı yüzyılda çocuk terbiyesinin ayrı bir alan olduğunun ve ihtisas gerektirdiğinin farkına varılmış ve çocuğun ailede aldığı eğitimden okuldaki eğitimine kadar birçok konuda değişimler ortaya çıkmıştır. Cüneyd Okay, **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler (1850-1900)**, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998, s. 28, 46, 58, 157; Okay, **Eski Harfli Çocuk Dergileri**, 1999, İstanbul: Kitapevi, 1999, s. 16; Alev Sınar, **Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950)**, İstanbul: Alfa, 1997, s. 89; Orhan Okay, “Edebiyat Dünyasında Çocuk”, **Çocuk Edebiyatı Yıllığı**, İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987, s. 61.

461 E. İbrahim, **Terbiyetü’l-Etfâl Risalesi**, s. 58-64.

ebdân. Ona bakmayıp inciten sayılır hayvan” diyerek vücut için gerekli olan bakımın hakkını vermek gerektiği üzerine vurgu yapar. Bir ahlâk ders kitabında pek rastlanmayan bir özellik olarak yazar, hastalıklar konusuna ağırlık verir ve grip, nezle, suçiçeği, kızamık, frengi gibi hastalıklardan sebepleri ve tedavileri ile birlikte bahseder. Her türlü hastalıktan korunmanın en temel yolu olarak “Ey oğul, hukema tam sıhhati perhizde bulmuş ve perhiz ile pek çok hasta illetten kurtulmuş olduğundan iktizasına göre perhiz et. Her cihetten nefesine galip ol tam sıhhati onda bul” sözleri ile perhiz önerilmektedir.

Eserin sonuç kısmında Edhem İbrahim Paşa, hayvanlara karşı güzel muamelede bulunmanın öneminden bahseder ve ardından insanın korunma amaçlı birtakım ilaçlara sahip olması gerektiğini söyler. “Heybesinde bulunması lâzım olan edviye” olarak belirttiği bir eczâ listesi verir ki bunlardan bazıları “ufak birer şişe nişadır ruhu, sirke ruhu, nane ruhu, bir şişe mağnezya, roje limonatası, ufak bir kutu Nemçe hâpı, bir teker temr hindi (hint hurması), bir miktar sinameki, hurû yani hind yağı şişesi, bir miktar İngiliz tuzu, zamk-ı arabî, bir miktar çay, Vichy (vişi) tuzu, Taylun yakısı, sakız melhemi, Oxyde de zinc, tutyadan (çinko-dan) çıkarılan göz tozu, Sulfate de zinc, çinkolu (tutyalı) göz suyu, bir şişe luksor suyu, gül suyu, zaferanlı (safranlı) laudanum, afyon suyu, göz taşı suyu, göz taşı kalemi...” şeklindedir.

“Ey nur-u dîdem sıhhat-i ebdânı hıfza lâzım olabilecek mevâddı sana beyân eyledim” diyen yazar, bunlara ilaveten son sözlerine “...ömrünün birazını tahsil-i ulûm ve fûnûna sarf eyle...” diyerek ilim ve fen tahsil etmenin faydalarını da ekler. Risalenin sonunda Rifat Paşa, nasihatlerini şu şekilde tamamlar: “... madem ki dünyaya gelinmiş ve yine gidilecektir kimseye taaddî ve rencide etmeyip umuma yarar hayırlı işlerde bulunasın ve Cenâb-ı Hüdâya hamd ü senâdan hiçbir vakit halî olmayıp nev-i benî âdeme ihsan buyurduğu hesapsız nimetlere can ü dilden teşekkür edesin bîkes ve fakir ve alîl ve mariz ve yetim ve muhtâc olanlara elinden geldiği derece iânede kusur etmeyesin oğlum.”⁴⁶²

Risalede konu anlatımı, hayatî konular, örnekler ve çağrışımlar etrafında şekillenmiştir. İbrahim Paşa, yakından uzağa ilkesini başarıyla kullanmıştır. Ateş ve su üzerine yaptığı anlatımda bunları görmek mümkündür. Örneğin suyla ilgili olarak önce suyun hayat kaynağı olduğuna, açıktan çok insanların susuzluktan öldüklerine dikkat çektikten sonra, Nil nehrinin taşmasını, olumsuz sonuçlarını

ve insanların bu durumdan korunmak için ağaçlara çıktığını örneklerle anlatıktan sonra konuyu Amerika'ya Misisipi Nehri'ne kadar götürmektedir. Yine güneşin faziletlerinden bahsetmekle birlikte öğle ve ikinci vakitlerinde güneşte durmanın zararları ve güneş çarpması neticesinde yapılması gerekenleri adım adım anlatmaktadır. Böylece konuya hayat bilgisi, coğrafya ve sağlık bilgisi de katarak etkili ve kalıcı bir anlatım yöntemi uygulamış olmaktadır.

Edhem İbrahim Paşa, eserin önsözünde belirttiği gibi anlaşılır bir dille kaleme aldığı risalede öz Türkçe'ye yer vermesi ile dikkat çekmektedir. Atasözleri ve deyimler kullanması, çocuklara ve Türkçe'yi öğrenmek isteyen Arap çocuklarına öz Türkçe ile dersler vermeye önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca çocuğa yaşına uygun bir şekilde seslenilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Müellif risalede, genel anlamda öğütlerini “gerekliliği” ile birlikte vermekte; verdiği bilgileri anlamlı kılmaktadır. Ahlâkî öğütleri, iyi ya da kötü fiilerin sonuçlarını anlatarak etkili kılmaya çalışmaktadır. Rıfat Paşa'nın nasihatlerinden sakın, konuşmayan “uslu” çocuk anlayışının değiştiği ya da değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim yaşına göre oyun oynayan, hareketli, canlı ve çalışkan bir çocuk profili çizilmekte; minyatür yetişkin modelinden ziyade, yaşına göre davranması beklenen bir çocuk modeli sunulmaktadır. Beden sağlığı ile ilgili verilen bilgilerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Sağlıkla ilgili tavsiyelerde dönemin tedavi metotları, kullanılan ilaçları hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Risalenin dersler şeklinde bölümlere ayrılması, içeriğin anlaşılmasına olumlu katkı sağlamıştır. Öğütler, dinî motiflerle desteklenmekle beraber, iyi ve kötü davranışlar “günah ve sevap” çerçevesinde değil, doğuracağı sonuçlar itibarıyla ele alınmıştır. Bununla birlikte dünya hayatını, Allah'ı unutmadan en güzel şekilde yaşamak gerektiği hatırlatılmakta; tevekkül ve hamd kavramları üzerinde durulmaktadır.

Edhem İbrahim Paşa'nın risalede yer alan eğitim ile ilgili görüşleri, onun içinde yaşadığımız yüzyılın pedagojik düşünce ve davranışlarını benimsediğini göstermektedir. Ayrıca İbrahim Paşa, bir yabancı dil öğreniminin gerekliliğine, her köyde ilköğretim bulunması zorunluluğuna, iş eğitimine, kendi kendini eğitime ilkesine ve öğrenimin yaşam boyunca sürebileceğine değinmektedir. Risalenin dikkat çekici yönlerinden biri de, birçok mektep ders kitabında, Paşahamam hamd ve senâ için sayfalar ya da satırlar ayrıldığı halde, İbrahim Paşa sadece Allah'a şükür ve hamd, Peygamber'e salât ve selam bildiren ifadelerle yer vermiştir.

(4) Rehnümâ-yı Ahlâk

*Rehnümâ-yı Ahlâk, Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1315/1897, 24s.*⁴⁶³

Rehnümâ-yı Ahlâk, kasaba ibtidâî mekteplerinde okutulmak üzere Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından Matbaa-i Âmire'de basılmış yazarı belli olmayan bir eserdir.⁴⁶⁴ Eserde önsöz mahiyetinde besmele ile başlayan bir bölüm, otuz dört konu başlığı ve bir hâtîme (sonuç) kısmı yer almaktadır. “İçindekiler” şeklinde bir bölüm bulunmamaktadır.

Eserde ele alınan konu başlıkları klasik ahlâk kitaplarındaki “faziletler ve reziletler” benzeri her hangi bir gruplamaya tabi tutulmadan karışık olarak verilmiştir. Bu başlıklar genel olarak şu şekildedir: İbadet, ilim, riâyet, kizb (yalan), nemmamlık (söz taşımak), iki yüzlülük, gıybet, ziyankârlık, inayet (lütûf, iyilik), hased, haylazlık, arsızlık ve maskaralık, bedzebanlık (kötü dilli olmak), sirkat, ağız gevşekliği, tahkir, garaz ve kin, sadakat, vefakârlık, riâyetkârlık, kanaat, hüsn-i karîn, inat, nezafet, sehâvet, buhl, muavenet, hıfz-ı sıhhat, ülfet, edeb ve hürmet, hukuk-ı uhuvvet, iffet ve hamiyet, riâyet-i hukuk-ı ülfet.

Eserde kullanılan dil oldukça anlaşılır, akıcı ve sadedir. Eserin ibtidâî mekteplerde okutulduğu dikkate alınırsa, dil özelliğinin mektep kademesine uygun olduğu söylenebilir. Atasözü, ayet, hadis veya deyimlere yer verilmemiş olan eserde ağır kelime veya terkipler de kullanılmamıştır.

Eserde, “İnsanın sair hayvanlardan farkı, bilmediğini öğrenmek, iyi ile kötüyü bilmek ve güzel huyu tahsil edip kötülük etmemektir” şeklinde sözlerle konuya giriş yapılır. Kemale ulaşmanın ancak güzel ahlâk ile mümkün olduğu, güzel ahlâkın da çocukluk döneminde daha çabuk kazanılacağı belirtilir. Çocukluk çağında güzel ve iyi şeylerle meşgul olmanın ilerde toplum içerisinde saygınlık kazanmaya vesile olacağı ifade edilir. “...Şu adam ne güzel çıktı ve kemal-i hüner ve marifet ve hüsn-ü ahlâk peydâ eyledi...” diye ahlâk sahibi olmanın

463 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu'ndan ulaşabildiğimiz bir diğer baskısı 1317 senesine aittir: **Rehnümâ-yı Ahlâk**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1899.

464 *Rehnümâ-yı Ahlâk*, yine ibtidâîlerde okutulan Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın eseri *Risale-i Ahlâk* ile muhteva bakımından aynı olup kullanılan ifadeler de benzerdir. Ancak basılı tarihi dikkate alındığında *Rehnümâ-yı Ahlâk*'ın, kasaba ibtidâî mekteplerinde okutulmak üzere *Risale-i Ahlâk*'ın küçük değişikliklerle tekrar basılmış şekli olduğu söylenebilir. Benzerlik gösteren bir başka eser de Mehmet Cevdet Efendi'ye ait olan *Risale-i Ahlâkiye*'dir. Bu eserin de *Rehnümâ-yı Ahlâk* ve *Risale-i Ahlâk* ile muhteva olarak çok benzerlik gösterdiği anlaşılmıştır.

gerekçesi toplumdaki itibar ile ilişkilendirilir. Güzel ahlâklı olmanın önemi bu şekilde belirtildikten sonra, padişaha övgülerle teşekkür ve dua edilir. Besmele ve padişahı övme, II. Abdülhamit dönemi ders kitaplarının bir çoğunda bulunmaktadır.⁴⁶⁵

Konu başlıklarına geçmeden evvel dipnotta verilen bir bilgi ile dersi okutacak olan muallimlere hatırlatma yapılır. Buna göre muallim, dersi soru ve cevaplarla pekiştirmeli, öğrencilerin verdiği cevaplara göre anlaşılmayan kısımları tekrarlamalı ve hataları düzelterek konuyu tamamlamalıdır.⁴⁶⁶

Eserde önce erdemli davranışların ve ahlâka uygun olmayan hal ve hareketlerin tanımları yapılır. Bu tanımlar genel ifadeler şeklinde olmayıp şu şekilde örnekler içermektedir: “Hased yani halkta bulunan rütbe ve esvab vesair güzel canının istediği şeyleri görüp kıskanmak ve çekememek ve onun elinden gitmesini istemektir”, “Bedzebanlık yani şuna buna ve akranı çocuklara kötü söz söylemek ve sövmektir...”, “Kanaat, yiyecek ve içecek ve giyecek vesair böyle şeylerde daha ziyadesine bakmayıp Cenâb-ı Hakk’ın verdiği nimetlere razı ve müteşekkik olmaaktır.”⁴⁶⁷ Tanımları yapılan ahlâkî fazilet veya reziletler, daha sonra nedenleri ile birlikte açıklanmaktadır. Bu anlatım şeklinin eserin tamamında uygulandığı, sebep-sonuç ilişkisi ile konuların anlaşılır kılındığı görülmektedir.

Eserde, daha önce de belirtildiği üzere ahlâklı olmanın mükâfatı olarak “toplumda itibar kazanma” üzerinde çokca durulmaktadır. Örneğin cehaletin çirkinliğinden, ilmin faziletinden bahsedilirken “İlim ve kemâl ve marifet her yerde sahibine hürmet ettirir” şeklinde bir ifade kullanılmakta; nezafetle ilgili olarak da “Üstü başı ağzı burnu temiz olandan herkes hoşlanır. Pis ve murdarlardan herkes iğrenip tiksindir” denilerek hem davranışın sonucu gösterilmekte; hem de bir yaptırım gücü olarak çevre faktörü kullanılmaktadır. Aynı şekilde yalanın dinen ve aklen yanlış bir davranış olduğu ifade edilmekte; ardından “Buna müptela olan çocuk bazı vakitlerde yalanı meydana çıkıp utanır ve rezil olur...” sözüyle de bu davranıştan sakındırılmaya çalışılmaktadır.

Ahlâklı olmanın dünya hayatındaki öneminden ve kazançlarından bahsedilirken ahiret hayatı da unutulmaz. Burada güzel ahlâkın her iki dünya için de

465 Bkz. Nuri Doğan, s. 24-26.

466 **Rehnümâ-yı Ahlâk**, Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Matbaa-i Amire, 1315/1897, s. 2-4.

467 a. g. e., s. 9, 11, 14.

gerekliliğine vurgu yapılır. Örneğin “riâyet”in önemi anlatıldıktan sonra “Böyle olan çocuk feyzâb olamaz ve dünya ve ahirette hüsn-ü hâl bulamaz” sözleri ile verilmek istenilen mesaj desteklenmektedir.

Konu anlatımında dikkat çeken bir başka unsur da dinen ve aklen ahlâkî davranışların hükmünün aynı olduğu mesajının verilmesidir. Yani dinen günah olan hal ve hareketlerin aynı zamanda akla da muhalif olduğu ifade edilmektedir. Nitekim “Kızb yani yalan söylemek pek kötü ve mezum huy olduğundan dince ve akılca ondan sakınmak lâzımdır.” ve yine “Gıybet dahi dince ve akılca insaniyet hakkına yakışmayan kötü huyların biridir” şeklindeki örnekler eserde çok sayıda bulunmaktadır.⁴⁶⁸

Kaçınılması gereken davranışlardan bahsedilirken doğru davranışın ne olduğu da söylenmektedir ki bu, çocuğun kötü huy ve davranışlardan sakınırken iyinin ne olduğunu öğrenmesi açısından önemlidir. Örneğin “haylazlık” bahsinde, davranışın olumsuzlukları anlatıldıktan sonra “Vakt-i sabavetini hayırsız ve faidesiz oyunlar ve haylazlık tembellikler ile geçirmeyip her türlü ilim ve marifeti tahsile çalışmalı ve her gün sevine sevine mektebe gitmeğe alışıp hiçbir vakit terk etmemeğe gayret etmelidir.” sözleriyle iyi ve kötü davranış birlikte verilmektedir.

Kötü davranıştan sakındırmak için günah ve haram kavramlarının sıkça kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Kullanıldığı yerlerden birisi “sirkat” konusudur. Burada “Hüda etmesin buna alışanların akibeti türlü rezalet ve nedamete sebep olacağından başka günah ve haramdır.” şeklinde kötü huyun pişmanlık getireceği söylendiği gibi dinî hükmü de belirtilmektedir. Ardından dünyevî cezası da “küreğe konulmak, pıranga ve hapishânelerde kalıp çürümek” olarak bildirilir. Dinî ve dünyevî sonucun birlikte verilmesinin, olumsuz davranıştan sakındırmak için daha etkili olacağı âşikardır. Ancak eserde fiillerin dünyevî sonuçlarına daha çok yer verildiği görülmektedir.

Sağlıkla ilgili genel tavsiyeler diğer bir çok ahlâk dersi kitabında olduğu gibi bu eserde de yer almaktadır. “Bu cihanda vücut sağlığından büyük nimet yoktur” sözleri ile sağlığın önemi ve sağlığı korumanın gereği anlatılmaktadır.

Konu bitiminde bir “hatime”ye yer verilmiştir. Burada “...iyi huylar ile huylanmak ve çirkin huylardan hazr etmek elzemdir. Hüsn-ü ahlâk sahibi olan zât saadet-i hale mazhar olduğu gibi bed ahlâk ve garazkâr olan eşhas cümle

yanında muhakkirdir.” sözleri ile ahlâkın dünyevî saadet için gerekli olduğuna vurgu yapılmakta; kötü ahlâkın ise hor ve hakir görülmeye sebep olacağı ifade edilmektedir.⁴⁶⁹

(5) Ali Nazima, Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl

*Ali Nazima, Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313/1896, 101 s.*⁴⁷⁰

Ali Nazima⁴⁷¹ tarafından kaleme alınan *Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl*, Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından ibtidâî mektepler ve rüşdiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.⁴⁷² Çocukların hem nesih hem de rik'a hatlarını birlikte okumaya alışmaları için bir sayfa nesih ve diğer sayfası rik'a olarak basılmış nüshalara sahip olan eser, yalnız rik'a hattıyla da basılmıştır. Diğer bir nüshası daha vardır ki o da nesih hattıyla hazırlanmıştır.

Ali Nazima esere başlamadan evvel “ifade” başlığı ile eseri kaleme alış sebebini dile getirmektedir. Buna göre eser, küçük çocuklara kendilerinde var olan iyi ve kötü huyları göstermek, davranışların sonuçlarını zihinlerine yerleştirmek ve faydalı örnekler vermek gayesiyle kaleme alınmıştır. Yazarın bunlara ilave-ten bir diğer amacı da çocukların hem kitap hem de mektup yazısını birlikte

469 **Rehnümâ-yı Ahlâk**, s. 10, 11, 19.

470 Eserin tespit edebildiğimiz bir diğer baskısı 1308 yılına aittir. Bkz. F. Öztürk, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ahlâk Kitapları”, s. 31–39.

471 1861’de İstanbul’da dünyaya gelen Ali Nazima, eserlerinde Nazima ismini kullanmakla birlikte asıl adı Mehmed Ali’dir. Soyadı kanunundan sonra Yiğit soyadını almıştır. İlk eğitimini Üsküdar’daki Doğancılar Sıbyan Mektebi’nde görmüş, sonra Mahrec-i Aklâm’a girmiştir. 1882’de Galatasaray Lisesi’nden mezun olmuştur. Bu yıldan itibaren elli iki yıl muhtelif derslerde hocalık yapmıştır. Galatasaray Sultânîsi’nde Türkçe ve Arapça; Mekteb-i Mülkiye’de Fransızca hocalığı yapmış; Dârülfünûn’da müdür yardımcısı olarak görev yapmıştır. Aşiret Mektebi, Mülkiye Mektebi, Mercan Sultânîsi, Dârülmuallimât ve Nişantaşı Sultânîsi müdürlüklerinde bulunmuş; 1924’te emekli olmuştur. Emeklilikten sonra da muallimliğe devam eden Nazima, son muallimliğini Üsküdar Kız Sanat Mektebi’nde yapmıştır. Çok sayıda eser kaleme alan Nazima, *Mükemmel Osmanlı Lügatı* ile tanınmıştır. Yüzden fazla ders kitabı hazırlamış olup bunlardan bazıları çeviri-uyarlama şeklindedir. Gövsa, **Meşhur Adamlar Ansiklopedisi**, C. 3, s. 1161; İhsan Işık, **Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara: Elvan Yayınları, 2006, s. 2425; Âlim Kahraman, “Nazimâ”, **DİA**, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 453-454.

472 Ali Nazima, **Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313/1896.

okuyabilmelerini sağlamak olduğu için yukarıda da belirtildiği üzere eser, hem nesih hem de rik'a hattı kullanılarak basıldığı gibi her iki hat ile ayrı ayrı da basılmıştır.

Yazar, konulara besmele ile başlamaktadır. Eser, yüz on bir başlığa ayrılmış; her bir başlık numaralandırılmıştır. Çoğunlukla hikâye şeklinde anlatılan konulardan ilki “Okuma Bilen Çocuk”, ikincisi ise “Okuma Bilmeyen Çocuk”tur. Birinci konu, mektebe severek giden, hocasını dinleyen ve öğrendiklerini evde tekrar eden Cevahir’le ilgilidir. İkincisi ise mektebe isteksiz giden ve mektepte tembellik yapan, bu sebeple de okuma bilmeyen Nasip’le alakalı bir hikâyedir. Diğer konular da benzer şekilde hazırlanmış olup verilmek istenilen mesajlar hikâye içerisinde, çocuk kahramanlar üzerinden anlatılmıştır. Eserde, “Uslu Çocuk”, “Uslu Olmayan Çocuk”, “Dikkatli Çocuk”, “Dikkatsiz Çocuk”, “İtaatli Çocuk”, “İtaatsiz Çocuk”, “Tembel Çocuk”, “Tembel Olmayan Çocuk”, “Ebeveynini Seven Çocuk”, “Ebeveynini Sevmeyen Çocuk”, “Nazik Çocuk”, “Kaba Çocuk” şeklinde olumlu ve olumsuz özellikler birlikte verilerek ahlâkla alakalı konular farklı açılardan gösterilmeye gayret edilmiştir. Konu anlatımları bazı yerlerde “Hırçın Selim”, “Bir İyi Çocuk”, “Zevzek Çocuk”, “Miskin Çocuk”, “Gayyûr Çocuk”, “Boşboğaz Çocuk”, “Hoyrat Çocuk” şeklinde devam etmekte; iyi ve kötü huylar ağırlıklı olarak bir çocuğun şahsında verilmektedir.

Dili oldukça sade ve akıcı olan eserde, yazarın belirli bir konu sıralaması yapmadığı görülmektedir. Ancak konular ağırlıklı olarak çocuğun aile içerisinde ve mektepte sahip olması veya kaçınması gereken huy ve davranışlar şeklinde kendini göstermektedir. Konu seçiminde dikkat çeken bir başka husus, yazarın diğer ahlâk dersi kitaplarından farklı olarak hayvanlara iyi muamelede bulunma konusuna daha fazla yer vermiş olmasıdır. Öncelikle, “Hayvanlara Acımalıdır”, “Hayvanlara Fenalık Eden Çocuk”, “Küçük Kuşları Yuvalarından Almamalıdır”, “Kuşları Yuvasından Alan Basrı” başlıkları ile hayvanlara nasıl davranmak gerektiği hususunda bilgi veren yazar, daha sonra çeşitli evcil hayvanlara ve kuşlara ayrı başlıklar altında yer vermektedir. Hayvanlara karşı güzel muamele, ahlâk dersi kitaplarının genel itibarıyla son konusu olup bu eserde de aynı şekilde konuların sonunda yer aldığı görülmektedir.

Eserde, konular bittikten sonra “Mektep Vesaire Üzerine Hatıralar” başlığı ile ayrılmış bölümde, ifade edildiği gibi hatıra değil ancak mektebi hatırlatan çeşitli unsurlar üzerinde durulmaktadır. Öncelikle mektep, öğle tatili, tevzi-i mükâfat (ödül dağıtımı), aferin varakası (aferin kartı), tahsin varakası (on aferin

varakası alan öğrenciye verilen kart) ve imtiyaz varakası (on tahsin varakası alan öğrenciye verilen kart) hakkında bilgiler verilmekte; bunlardan örnekler sunulmaktadır. Ardından takbih (kınama), tevkif (alıkoyma) ve izinsizlik gibi ceza türleri anlatılmakta; tebeşir, yazı tahtası, sınıf saati, mektep bahçesi gibi mektebe ait unsurlara da yer verilmektedir. Daha sonra herbirinin altında bir öğrencinin adının ve yaşının yazılı olduğu kısa anlatımlar yer almaktadır ki bunlar; “İlkbahar”, “Yaz”, “Sonbahar”, “Kış” ve “Büyük Bir Çocuk Olursam”, “Büyük Bir Kız Olursam” başlıklarını taşımaktadır. Adı geçen yazıların altında “Dokuz buçuk yaşında Vasfi”, “Yedi yaşında Fikri” “Altı buçuk yaşında Nedime” şeklinde çocuk isimleri ve yaşları bulunmaktadır. Bu yazılardan özellikle ikisi ahlâk eğitimi açısından oldukça dikkat çekicidir. Yedi yaşındaki Fikri tarafından yazıldığı belirtilen “Büyük Bir Çocuk Olursam” adlı metindeki ifadeler şu şekildedir:

“Büyük çocuk olursam artık mektebe gitmeye ihtiyacım kalmaz ve ihtiyarladıkları vakit pederimi ve validemi iyice beslemek için çalışırım. İyi bir makinist olmak isterim. Haftalık aldığım gün küçük hemşireme kurabiye ve valideme pandispanya alırım. Kahve ve gazino gibi yerlere hiç gitmem. Çünkü bu çirkin birşeydir. Cumaları biraderim yanımda olduğu halde pederimle birlikte gezmeye giderim. Arkadaşlarımla güzel geçinir ve bir iyi çocuk olurum.”

Altı buçuk yaşındaki Nedime tarafından yazılan ve “Büyük Bir Kız Olursam” başlığını taşıyan metin ise aşağıdaki gibidir:

“Bebеğimi komşum küçük Nedime’ye veririm. Hanımlar büyüdüğü vakit artık bebekle oynamazlar. Kendime bir mavi ruba yaptırırım ve validemle teyzeme gitmek için bir ferace alırım. Sonra valideme biraz yardım etmek için dikmiş dikmeyi, yemek pişirmeyi öğrenirim. Ev işlerini görmeye, çalışkan olmaya, herkesle iyi geçinmeye çalışırım. Param olduğu vakit fukaraya sadaka veririm.”⁴⁷³

Konular bittikten sonra “mevadd-ı münderice”, yani “içindekiler” kısmı yer almaktadır. Ardından eser “cümel-i hikemiyye” ile devam etmektedir. Burada “İlim sahife ve kitaptan ibaret olmayıp tedris ve tefhimden ibarettir”, “Denizin dalgalarına binmeyen beyaz balı ekl edemez. Yani zahmet çekmeyen rahat görmez”, “Topraktan yaratılmış kimse nasıl kibir etmelidir” gibi güzel sözler ile mesajlar verilmektedir. Son olarak eserde darb-ı meseller ile ilgili bir bölüm bulunmaktadır ki burada yazar, alfabetik bir sıralama yapmıştır. “Atı alan Üsküdar’ı geçti” atasözü ile başlayan bölüm, “Yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanır” atasözü ile bitmektedir.

Ali Nazima, çocukların güzel ahlâk sahibi olmalarını sağlamak gayesiyle onlara, farklı huylara sahip çocuklardan örnekler vermektedir. Anlatımlarında dinî referanslar kullanmayan yazar, davranışların neticelerini de dinî açıdan değerlendirmemiş; toplumsal kabul veya ret açısından ele almıştır. Dinî motiflere ancak eserin sonunda yer alan güzel sözler ve darb-ı meseller içerisinde rastlanmaktadır ki bunlardan birkaçı şu şekildedir: “Zekâtı verilen malın bereketi çok olur”, “Akla ve şer’a tabi olan usûl ve fûrûu cem etmiş olur”, “Allah bir kapıyı kaparsa bin kapı açar”, “Allah kardeşi kardeş yaratmış, kesesini ayrı yaratmış”.

(6) Ahlâk

*Ahlâk, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315/1899, 15s.*⁴⁷⁴

Yazarı belli olmayan eserin ibtidâî mekteplerin ikinci ve köy mekteplerinin üçüncü sınıflarında okutulduğu öğrenilmektedir.⁴⁷⁵

Konu başlıklarının bulunmadığı eserde, Allah’a, peygamberlere ve kitaplara iman, peygamberin sünnetine tâbi olma, ilahî kudret, halifeye bağlı olma, akıl, lisan, ahlâk-ı zemîme, yalancılık, koğuculuk, ikiyüzlülük, gıybet, enâniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, garaz, işsizlik, tembellik, adalet, merhamet, hayır ve hasenât gibi konular işlenmektedir.

Besmele ile başlanılan eserde Allah’ın varlığı, birliği ve kulluğun gereği üzerinde durulmaktadır. Metin içerisinde geçen “şerik, münezzeh, şedîd, efâl, seyyiât, felah...” gibi bazı kelimelerin dipnotta anlamları verilmektedir. Allah’a iman konusundan sonra peygamberleri sevmenin ve onların yüce zâtlarına ve peygamberlik mefhumuna zarar verebilecek itikattan kaçınmak gerektiği ifade edilmektedir. Akıl ve lisan gibi vermiş olduğu nimetlerden dolayı Allah’a ne kadar şükredilse yeterli olmayacağı belirtilmektedir. Allah’a ve peygambere itaattan sonra padişaha itaat konusu üzerinde durulmaktadır. Bu konuda “Şu mektepler hep onun saye-i şâhânesinde yapılıp içlerinde okumaktayız. Ve onun sayesinde rahatla yaşamakta ve geçinmekteyiz” şeklinde övgüler yapılmakta; itaat etmenin bir borç olduğu söylenmektedir.

İlim ve marifetin kıymeti ve amelsiz ilim olamayacağı üzerinde durulmaktadır. Padişaha itaatin bir gereği olarak askerlik ve vergiden kaçmamak gerektiği ifade edilmekte ve askerliğin ve vergi vermenin öneminden bahsedilmektedir.

474 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu’ndan tespit edebildiğimiz diğer baskısı 1318 senesine aittir: **Ahlâk**, İstanbul: Karâbet Matbaası 1318/1902.

475 Bu bilgi, kitabın ulaşabildiğimiz her iki baskısında da yer almakla beraber, 1318 maarif salnamesinde de aynı bilgiye rastlanmaktadır. **1318 Maarif Salnâmesi**, 18, s. 226-227.

“Memleketini, devletini sevenler devletin kanun ve nizamlarına ve padişahımız efendimiz hazretlerine bihak itaat ve sadakat ve hüsn-i hizmet eden ve evâmîr-i hükûmete her suretle ittibâ eyleyenlerdir.” ifadeleriyle vatandaşlık vazifesine vurgu yapılmaktadır.⁴⁷⁶

Eserde, insana yakışan ve lâzım olan huylar şeklinde belirtilen bazı ahlâkî faziletler ve sakınılması gereken hal ve hareketler (ahlâkî reziletler) sıralanmaktadır ki bunlar; yalan söylememek, koğuculuk, ikiyüzlülük, gıybet etmemek, enaniyet, haset, haylazlık, hilekârlık, bedzebanlık (kötü dillilik), hırsızlık eylememek, arsızlık, maskaralıktan ve garazdan kendini sakınmak, vefakâr, riâyetkâr, kanaat ve nezafet ehli olmak şeklinde verilmiştir. Burada adı geçen huylar, sonuçları ortaya konularak anlatılmakta; toplumsal algı üzerinden değerlendirme yapılmaktadır ki şu ifadeler buna örnek gösterilebilir: “Bir kimse bir kere münafık diye şöret aldı mı artık herkesin yanında menfur olur ve sözüne inanılmaz”, “Mütavazî ve güler yüzlü ve tatlı sözlü kimseler herkesin yanında makbul ve mu-teber olurlar. Ve enaniyeti olanlar makbul olmazlar.”

Eser, İslâm ahlâkî çerçevesinde kaleme alınmış; iyi ve fena huylar dinî açıdan değerlendirilmiştir. “Gıybet”in ne olduğu anlatılırken “... bunu da dinimiz men etmiştir...” ifadesinin kullanılması örnek olarak verilebilir. Bir başka örnek de fena huylardan biri olan “hased”le alakalıdır: “Hak Teâlâ Hazretleri insanlara daima kalblerine yani iyilik ve yakınlıklarına göre lütûf ettiğinden ve hased olunan kimse mutlaka bir cihetle iyiliği yüzünden o şeye nail olduğundan beyhude yere bir arzuda bulunmaktan ise Cenâb-ı Hak’tan istemeli ve hased etmekten sakınmalıdır”. Temizlik konusunda “Temizlik dince ve akılca insana lâzımdır” ifadelerinin kullanılması da eserde iyi ve fena huyların hem dinen hem de aklen ele alındığını göstermektedir. Ancak devamında yer alan “Ağzı burnu temiz olan çocuğu her kim görse ondan hoşlanır. Ve murdar kimselerden ise herkes ikrah eder” şeklindeki ifadeler ahlâkî davranışların aynı zamanda toplumsal neticeleri ile birlikte ele alındığına örnek teşkil etmektedir.⁴⁷⁷

Muavenet, batalet, işsizlik, işte rabıta ve intizam, adalet, merhamet, ebnâ-yı cinsine muhabbet, hayır ve hasenât, ahz-ı intikam, vazife, kabahat ve hıfz-ı sıhhat eserde yer alan diğer başlıklardır. Vazife konusunda, “Heke hergün vazifesi ne ise onu tamamıyla ifa ederek gelecek vakit için Cenâb-ı Hakk’ın takdirine tevekkül etmelidir” sözleri kullanılmaktadır. Hıfz-ı sıhhat, eserin son konusudur.

476 **Ahlâk**, s. 5-6.

477 **Ahlâk**, s. 8-9, 11.

“Dünyada vücut sağlığı gibi teşekkür olunacak büyük bir nimet yoktur” diye konuya giriş yapılmakta ve öncelikle ibadet edebilmek için vücut sağlığının gerekli olduğu üzerinde durulmaktadır. Ardından çocuklar için temel sağlık bilgileri verilmektedir.

İslâm ahlâkına dayalı bilgiler ihtiva eden eser, on beş sayfalık küçük hacimli bir ders kitabıdır. Dili ağır olmayıp gayet anlaşılır ve akıcı bir üslubu vardır. Konular çok etraflı olmayıp Allah’a, peygambere ve padişaha itaat ile temel ahlâkî fazilet ve reziletler çerçevesinde hazırlanmıştır. Gerek hacmi gerek konuların muhtasar ele alınması itibarıyla ders kitabından ziyade kıraat dersinde okunabilecek bir kitap özelliği taşımaktadır. Köy mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmuş olması, bu tespitimizi güçlendirmektedir. Nitekim şehir mekteplerinde okutulan ahlâk dersi kitapları, köy mekteplerinde Kıraat dersi içerisinde mütalaa edilmektedir.⁴⁷⁸

(7) Cevdet, Risale-i Ahlâkiye

*Cevdet, Risale-i Ahlâkiye, İstanbul: Mühendisioğlu Ohannes Matbaası, 1286/1869, 36s.*⁴⁷⁹

Cevdet Efendi’nin⁴⁸⁰ “*Risale-i Ahlâkiye*” adlı bu eserinde, ahlâkla ilgili olarak kısa ve öz parçalarla bilgi verilmeye çalışılmıştır. O zaman için oldukça duru bir Türkçe ile yazılmış olan ahlâk risalesi ibtidâîlerde okutulmuştur.

Risalede ibadet, ilim, riâyet, yalan, gıybet, ikiyüzlülük, riyakârlık ve benzeri konularda kısa açıklamalarda bulunmaktadır. Yazar, risalenin sıbyana mahsus olduğunu ve nasihatler içerdiğini, “İş bu risale-i ahlâkiye sıbyana nasihat-i peder

478 Köy mekteplerinin ders programı ve kıraat dersinin içeriği araştırmanın birinci bölümünde ele alınmıştır.

479 Eserin ulaşılabildiğimiz nüshasında kapak kısmı yırtılmış olduğundan kitabın üzerinde, yazarı, basım yeri ve yılı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Seyfeddin Özege’nin katalogundan eserin yazar adı, basım yeri ve yılı tespit edilmiştir. Ayrıca kitabın son sayfasında, eserin Dârümuallimîn hocası Mehmet Cevdet Efendi tarafından 1286 yılında, Desâadet’te Mühendisioğlu Ohannes Matbaası’nda basıldığının belirtilmesi de ulaştığımız bilginin doğruluğunu göstermektedir.

480 Risale-i Ahlâkiye’nin yazarı Mehmet Cevdet Efendi, 1868’de İstanbul’da açılan ilk dârümuallimîn (öğretmen okulunun) müdürüdür. Cevdet Efendi, yoksul Müslüman çocukların eğitim ve öğretimine yardımcı olmak amacıyla 1865’te kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye’nin de etkin üyelerindendir. Aynı zamanda “*Cevdet Efendi Elifbası*” adı ile anılan alfabesinin yazarıdır. Akyüz, s.161; C. Öztürk, “Dârümuallimîn”, *DİA*, s. 551.

suretinde bir eserdir” şeklinde ifade etmektedir.⁴⁸¹ Eserin ilk sayfalarında yazar, heceleme yöntemini kullanmış, kelimeler harflere ayrılarak üzerlerine hareketler konulmuştur. İlk iki sayfadan sonra kelimeleri hecelere ayırmayı bırakan yazar; ara ara hareketler kullanmaya devam etmiştir.

Yazar, konuya insan ile hayvanın birbirinden en büyük farkının insanın akıl sahibi olması; dolayısıyla iyiyi kötünden ayırtedebilmesi olduğunu ifade ederek başlar. Küçük yaşta güzel huylar kazanmanın çok daha kolay olduğunu; bu sebeple çocukluk çağında güzel ahlâk kazanmaya çalışmanın önemi üzerinde durur. Ayrıca güzel özelliklere sahip bir çocuğun toplum içerisinde beğenilip övüleceği; aksi durumda sevilmeyen, yerilen biri olacağı ifade edilir.

Eserin girişinde yazar, “Cenab-ı Hak cümlemizin veliyy-i nimeti olan şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerine pek çok vakit tükenmez ömürler ihsan buyursun ve saye-i merhametini her sınıf tebası hakkında eksik etmesin”⁴⁸² şeklinde başlayan ifadelerle padişaha dua etmektedir. Ayrıca sadece mekteplerde yaptığı düzenlemeler bile “büyük ve çok teşekkür edecek nimettir” diye ilave etmektedir.

Yazar, eserde öncelikle eserin yazılış amacını belirtmekte ve padişaha teşekkür etmektedir. Ardından “Bilinmesi elzem olan huyların beyanına başlayalım” diyerek yeni bir başlığa geçer. Her konu bir başlık altında verilmekte; anlatım oldukça kısa tutulmaktadır. Konu başlıkları şu şekildedir: İbadet, ilim, riâyet, kizb, nemmamlık (söz taşıma), ikiyüzlülük, gıybet, ziyankârlık, enaniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, arsızlık ve maskaralık, bedzebanlık (kötü dilli olmak), sirkat, ağız gevşekliği, tahkir, garaz, kin ve nefsanîyet, sadakat ve vefakârlık, riayetkârlık, kanaat, hüsn-i karîn (iyi arkadaşlık), acele ve terk-i kabul-i nasihat, nezafet, sehavet, hasislik, muavenet ve şefkat, bahillik (cimrilik), hıfz-ı sıhhat-i vücud, ülfet ve ünsiyet, edeb ve hürmet, hukuk-u uhuvvet, iffet ve hamîyyet, riâyet ve hukuk-u ülfet.

Eserde İslâm ahlâkı hâkimdir. İlk konu olarak ibadet seçilmiş; Allah’tan korkarak kötü davranışlardan sakınıp iyi davranışlarda bulunmak dince ve akılca farz olarak ifade edilmiştir. İyi ve kötü huyların sonuçlarının ne olacağı gösterilmekte; kazanılması ya da kaçınılması gerekli olan hal ve hareketler nedenleri ile birlikte anlatılmaktadır. Örneğin “ilim” konusunda “İlim ve kemal ve marifet

481 Cevdet, **Risale-i Ahlâkiye**, İstanbul: Mühendisioğlu Ohannes Matbaası, 1286/1869, s. 2.

482 Cevdet, s. 5-6.

her yerde sahibine hürmet ettiricidir. Ve cehalet ise daima utandırıcı ve hacalet verici şeydir” şeklinde bir yaklaşım söz konusudur. Yine yalan konusunda aynı metot takip edilmekte ve şu şekilde bir ifade kullanılmaktadır: “Buna müptela olan çok vakitlerde yalanı meydana çıkıp kendisi utanır ve rezil olur ve halk-ı âlem yanında namusu ve itibarı gider”. “Bahillik”, yani cimrilik konusu burada örnek verilebilir. Nitekim yazar, “Bahillik edip kimseye mürüvvet ve muavenet etmez isen bir darlık gününde senin dahi işine yardım ve iâne edici bulunmaz” şeklindeki ifadeleri ile cimrilik edenin akibeti hakkında bilgi vermektedir.⁴⁸³

Eserde, iyi ve kötü huylar, hem dinî hem de aklı açıdan değerlendirilmektedir. “Kızb” konusu bu duruma örnek gösterilebilir. Nitekim yalan “...pek kötü ve mezmûm huy olduğundan dince ve akılca ondan ictinâb etmek lâzımdır” şeklinde bir ifade yer alır. “Gıybet” hakkında da “Bu dahi dince ve akılca insanıyet hakkına yakışmayan şeydir” ifadeleri kullanılmaktadır. Bir başka örnek de “sirkat”le ilgilidir. “Bu dahi dince ve akılca en büyük kötü huylardan” diyen yazar, devamında “...buna alışan kişinin akibeti türlü rezalet ve nedamete sebep olacağından başka günah ve haramdır” sözlerini kullanmaktadır.

Yazar, önce başlık olarak verdiği ahlâkî kavramı tanımlamakta; ardından olumlu ve olumsuz açıdan değerlendirmesini yapmaktadır. Örneğin “hased”i “Halkta bulunan rütbe ve esvap ve sair güzel ve canının istediği şeyleri görüp kıskanmak ve çekememek ve onun elinden gitmesini istememektir” şeklinde tarif etmekte; ardından bu huyun fenalıklarından bahsetmektedir. Bu konuda bir başka örnek olarak “kanaat” verilebilir. Yazar kanaati, “Yiyecek, içecek ve giyecek vesair bu misüllü şeylerde daha ziyadesine bakmayıp Cenab-ı Hakk’ın verdiği nimetlere razı ve müteşekkik olmaktır” ifadeleri ile tanımladıktan sonra kanaat ehli olan ve olmayan insanların hallerinden bahsetmektedir.⁴⁸⁴

Netice olarak yazar, güzel ahlâk sahibi olan kişinin saadete ereceğini ve felah bulacağını, kötü ahlâklı olanın da herkes yanında hakir görüleceğini ifade etmektedir. Buna ilaveten ahlâk-ı memdûhe ve mezmûmeye dair çok fazla şey yazılabileceğini, ancak çocukların mizacına ağır geleceğinden nasihatlerin kısa tutulduğunu söylemektedir. Yine padişah sayesinde çocukların daha sonra da ahlâk kitapları okuma imkânlarının olduğunu belirtmekte ve bunun için padişaha dua etmektedir. Bilindiği üzere II. Abdülhamit zamanında bazı mekteplerin programına din ve ahlâk dersleri konulmuş; bazılarında ise bu

483 Cevdet, s. 8, 27.

484 Cevdet, s. 9, 11, 13, 17.

derslerin saatleri arttırılmıştır. Yazarın, çocukların “saye-i inayetvaye-i hazret-i şahâned nice kütüb-i ahlâkiyye” okuyabileceklerini ifade etmesi bu manada değerlendirilebilir.

Kitabın sonunda eserin Dârulmuallimîn hocalarından Mehmet Cevdet Efendi tarafından mekâtib-i sıbyan için “müceddeden” tertip edilmiş olduğu ve Dersaadet’te hurûfat-ı cedide ile Mühendisioğlu Ohannes’in matbaasında basıldığı ifade edilmiştir. Eserin yazılış tarihi 1286 olarak metnin sonuna ilave edilmiştir.

b. II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İbtidâî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı’nın en çalkantılı yılları olarak bilinmektedir. Siyasal, sosyal, ekonomik ve ahlâkî sıkıntılar sonucu, ülkenin içinde bulunduğu buhrandan kurtulması için aydınlar tarafından çare arayışları artmıştır. Bu dönemin ahlâk anlayışında millî değerlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Ahlâk ders kitaplarına, malûmât-ı medeniye, vataniye, sıhhiye şeklinde yeni konular ilave edilmiş; dolayısıyla ilk dönem ahlâk kitaplarından hem muhteva hem de şekil itibarıyla oldukça uzaklaşmıştır. Tanzimat öncesinde ve kısmen de sonrasında yazılmış olan ahlâk kitaplarında hakim olan “dinî ahlâk”, bu dönemde yerini yavaş yavaş “toplumsal ahlâk”a bırakmaya başlamıştır. Yani bu dönemde ahlâkî açıdan iyi ve kötünün ölçüsü, ağırlıklı olarak eylemin sonuçlarından hareketle toplumdan gördüğü onay şeklindedir.⁴⁸⁵ Netice olarak da iyi davranışlar, başkalarını memnun eden, fayda sağlayan, takdirle karşılanan davranışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum tarafından hoş karşılanmayan, beğenilmeyen ve bu sebeple de kaçınılması gerekli davranışlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Dinî referans ve ifadeler daha çok sosyal ve ahlâkî içeriklerin meşrulaştırılması amacıyla kullanılmıştır. Ahlâkî erdemlerin kazandırılması hususunda etkili bir yöntem olarak bilinen örnekler ve hikâyelerden yararlanılmıştır.

(1) Ali Rıza, İbtidâîlere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

*Ali Rıza, İbtidâîlere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, İstanbul: Nefâset Matbaası, 1331/1915, 63s.*⁴⁸⁶

485 Ali Gurbetoğlu, “II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Ahlâk Eğitimi ve Ahlâkî Değerler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: I. Haziran 2007, s. 81-101.

486 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu’nda tespit ettiğimiz diğer baskıları şunlardır: Ali Rıza. *İbtidâîlere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, İstanbul: Nefâset Matbaası, 1332/1916:

Ali Rıza'ya⁴⁸⁷ ait eser, Maarif Nezâreti tarafından mektep programlarına uygun olarak tertip edilmiş, umûm ibtidâî mekteplerin üçüncü senelerinde okutulmak üzere kabul olunmuştur. 1909'dan 1915'e kadar çeşitli baskıları olan eserin elimizdeki baskısı 1331/1915 senesine aittir.

Eserde başlıklar ile birbirinden ayrılmış otuz bir ders bulunmaktadır. Ahlâka, görgü kurallarına, idare ile ilgili meselelere kadar değişik konular kitabın içeriğini oluşturmaktadır. Eserin konuları şu şekilde sıralanabilir: Ahlâk, temizlik, hıfz-ı sıhhat, tahsil, cesaret, metanet, çocuğun ebeveynine, biraderlerine, hemşirelerine hizmetkârlarına, hocalarına, arkadaşlarına ve diğer insanlara karşı vazifeleri, başkalarının hayatına hürmet, yalan, istikamet, sa'y (çalışmak), vezâif-i uhuvvet (kardeşlik vazifeleri), memalik-i Osmaniye, hükûmet, heyet-i idare, intihab (seçim), kuvve-i teşriyye (yasama organı), kuvve-i icraiye (yürütme organı), teşkil-i vilâyât, vergiler, hizmet-i askeriyye, maarif-i umûmiye, belediye ve meclis idareleri.

Eserin ulaşabildiğimiz ilk baskısı dikkate alındığında, II. Meşrutiyet sonrasında telif edilmiş ve ibtidâîyelerde okutulmuş olduğu görülür. Bu sebeple eserde II. Meşrutiyet öncesinde yazılmış olan ahlâk ders kitaplarında olmayan bir özellik dikkat çekmektedir. Bu da ahlâk kitabının sadece ahlâkî değerleri değil, vatandaşlık bilgilerini de içeriyor olmasıdır. *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*'nin son on dersi eserin isminde de belirtildiği gibi "malûmât-ı medeniye" konularını içermektedir.

Dili oldukça akıcı ve sade olan eserin, ibtidâî mektep öğrencilerinin seviyesine uygun olduğu söylenebilir. Ağır kelime ve terkipler yerine yalın ifadeler kullanılmıştır. Eserde ayrıca ayet, hadis gibi referanslar kullanılmadığı gibi bazı ahlâk ders kitaplarında olduğu gibi atasözü veya şiiirler de yer almamaktadır. Padişahla alakalı hiçbir ifade bulunmamaktadır. Bu da eserin II. Meşrutiyet sonrasında yazılmış olmasının bir tezahürü kabul edilebilir.⁴⁸⁸

Ahlâkın kısa ve anlaşılır bir tanımı ile konuya başlayan yazar, ardından "Ahlâk bize ne öğretir? İyi işler, fena işler ve vazife nedir?..." benzeri sorular yönelterek dersin anlaşılıp anlaşılmadığının kontrol edilmesini ister. Bu usûlü eserin

Karâbet Matbaası, 1325/1909; Necm-i İstikbâl Matbaası 1328/1912, 1334/1918; Jirayir Keteon Matbaası, 1328/1912.

487 *Kızlara Mahsus Malûmât-ı Nâfia, İlm-i Ahlâk, Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk, Malûmât-ı Ahlâkiye, Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye* şeklinde birçok ders kitabı kaleme almış olan Ali Rıza'nın hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

488 Bkz. Doğan, s. 71-74.

tamamında uygulayan yazar, ahlâk dersini okutacak muallimlere dersin işlenişi ile alakalı bir metot sunmaktadır. Konuları belli bir sıra dâhilinde ele almayan Ali Rıza, ahlâkın tanımından sonra ahlâkî erdemleri açıklar. Eserde dikkât çeken bir husus, “reziletler” olarak bilinen huy ve davranışlara yer verilmezken kazanılması gerekli olan faziletlerin üzerinde durulmuş olmasıdır. Buna ilaveten ağırlıklı olarak bireyin kendisine, ailesine ve çevresine karşı vazifeleri anlatılmaktadır. Nitekim ahlâk, “vazife” olarak sunulmakta; bu da “Hepimiz bahtiyar olmak istediğimiz için ahlâkın bize işlemesini ihtar ettiği şeyleri yapmak borcumuzdur ki buna “vazife” derler. Mesela; yalan söylememek borcumuzdur...”⁴⁸⁹ sözleri ile ifade edilmektedir.

Ahlâkî değerlerin verilme şekli, faydacı bir ahlâk anlayışını ön plana çıkarmaktadır: “Eğer başkalarına hizmet edecek olursak... bize de imdada gelirler; biz de bahtiyar oluruz”. “Biz başkalarına yardım edersek onlar da bize yardım ederler”.⁴⁹⁰ Birçok ahlâk kitabında din, ahlâkî faziletlerin yerleşmesinde veya reziletlerden kaçınılmasında etkili bir unsur olarak yer alırken, Ali Rıza’ya ait *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı bu eserde din kaynaklı bir ahlâk anlayışı görülmemektedir.

Ahlâk ders kitaplarının çoğunda olduğu gibi burada da hıfz-ı sıhhat konusuna ağırlık verilmekte; idman ve itidal ile sıhhat bulunabileceği ifade edilmektedir. Şehir çocuklarının idman yapma ortamlarının kısıtlılığı sebebiyle onlara “fennî idman” tavsiye edilmektedir. Genel itibarıyla sağlıklı ilgili yapılan tavsiyeler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Kazanılması istenilen ahlâkî faziletler veya sakınılması gerekli olan davranışlar, olumlu-olumsuz birçok yönleri ile ele alınmakta, sonuçları örneklerle gösterilmektedir. Böyle bir anlatım şekli, çocuğun aklında kalması, kolay kavranması açısından önem arz etmektedir. Hıfz-ı sıhhat bahsinde sarhoşluk, içilmemesi gereken içecekler, doğuracağı sonuçların caydırıcı olması açısından âdetâ resmedilmekte; bu konuda, “... sarhoşluk hastalıklarının cümlesi öldürücüdür. Bütün sarhoşlar genç iken ölürler...”⁴⁹¹ ifadeleri kullanılmaktadır.

489 Ali Rıza, *İbtidâilere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, İstanbul: Nefâset Matbaası, 1331/1915, s. 3.

490 A. Rıza, s. 6, 26.

491 A. Rıza, s. 13-14.

Tahsilin gayesi de bir ders olarak konu edinilmiş ve bu gaye, iyi vatandaş olmak şeklinde özetlenmiştir: “Çalışkan bir adam, iyi bir vatandaş olmak için mektebe devam ederek tahsil-i maarif etmelidir.”⁴⁹² İyi vatandaş olmanın, özellikle II. Meşrutiyet’ten sonra ders kitaplarında ağırlıklı olarak işlenen bir konu, hatta bir amaç olduğu anlaşılmaktadır.

Yirmi birinci dersle birlikte kitabın ahlâk ile ilgili bahisleri son bulmakta; devlet, millet, vergiler, askeriye ve maarif konularının bulunduğu medenî malûmât bölümüne geçilmektedir. Burada vatan, millet, lisan ve Osmanlı kavramları üzerinde durulmakta, Osmanlı milletinin hangi unsurlardan oluştuğu, padişahın bütün Osmanlılar’ın hükümdarı ve bütün Müslümanlar’ın halifesi olduğu söylenmektedir. Hükûmet çeşitleri, meşrûtiyetin ilânı, Kanun-ı Esasî ve hürriyet, müsavât ve uhuvvetin meşrutiyetle gelen haklardan olduğu ifade edilmektedir. Kanun-ı Esasî, “...bizim için mukaddestir, hepimiz o kanuna candan gönülden itaat ederiz”⁴⁹³ şeklindeki sözlerle övülür. Devamında idare heyeti, intihab, kuvve-i teşriyye, kuvve-i icraiyye, vilâyet teşkilatı, vergiler, askerî hizmetler, Maarif-i Umûmiye, belediyeler ve meclis idareleri ayrı başlıklar altında ele alınır.

Görüldüğü gibi Ali Rıza’nın *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı eseri, sadece ahlâkî fazilet ve reziletleri konu edinmemekte, vatandaşlık bilgilerini de içermektedir. Ayrıca konular, daha önceki ahlâk dersi kitaplarında örneklerini gördüğümüz gibi dinî referanslarla temellendirilmemiş, dinden bağımsız bir ahlâk anlayışı verilmeye çalışılmıştır. Bu da o dönemde ahlâkın kaynağının ne olduğu meselesi üzerinde farklı yaklaşımların ortaya çıktığının bir göstergesi olarak algılanabilir. Buna ilaveten eserin günümüz okullarında yer alan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitaplarıyla vatandaşlık bilgisi içermesi açısından benzerlik gösterdiği söylenebilir.

(2) Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye*

Hazırladığı sözlükler ve okullar için yazdığı tarih kitaplarıyla tanınan Ali Seydi Bey⁴⁹⁴ *Musâhabât-ı Ahlâkiye* adlı eserini, devre-i ûlâ 1-2, devre-i mutavassıta

492 A. Rıza, s. 16.

493 A. Rıza, s. 38.

494 Ali Seydi Bey, 1286/1870 yılında Erzincan’da dünyaya gelmiş; Askerî Rüşdiye ve Mekteb-i Mülkiye mezunudur. Muallimlik, valilik gibi devlet memuriyetlerinde bulunan Ali Seydi, aynı zamanda Tarih-i Osmanî Encümeni’nin daimî âzalarından olmuştur. TBMM’ye mebus olarak girdiği 1933 senesinde vefat etmiştir. Daha çok eserleriyle eğitim ve fikir hayatına

3-4 ve devre-i âliyye 5-6 olmak üzere mekâtib-i ibtidâiye⁴⁹⁵ programına uygun olarak hazırlamış ve eserin çok sayıda baskısı yapılmıştır.⁴⁹⁶

(a) Devre-i Ülâ 1. Sene

Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Devre-i Üla 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335/1919, 56s.*⁴⁹⁷

Eserin tespit ettiğimiz çeşitli baskılarında sayfa sayıları birbirini tutmamaktadır. Ancak baskılar arasında farklılık olup olmadığı incelendiğinde eserin resimli olmasının ve baskı şeklinin hacmi artırdığı, muhteva açısından hiçbir farklılık olmadığı görülmektedir. Eserin iç kapağında “mekâtib-i ibtidâiye ve mekâtib-i sultâniye devre-i ülâ birinci sınıfa mahsustur” ifadesi yer aldığından eserin hangi mektep kademelerinde okutulduğu anlaşılmaktadır.

Eserin kapağında kitabın içindeki konular verilmekte ve 1330 senesi müfredat programına uygun olarak hazırlandığı bildirilmektedir. Yazar ana-babaya karşı vazifelerle esere başlamaktadır. Önce Sadi ve Atıf adında iki çocuğun

hizmetlerde bulunmuş; ekseriyetle ders kitapları hazırlamıştır. Mektepler için yazmış olduğu kitaplar; sözlükler, tarih kitapları, dinî ve ahlâkî eserler olmak üzere üç grupta toplanabilir. Ahlâka dair yazmış olduğu eserler; *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye ve Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*'dir. Mustafa Uzun, “Ali Seydi Bey”, **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 442-445; Işık, C. I, s. 252.

495 II. Meşrutiyet'ten sonra 6 Ekim 1913 tarihli “*Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*” ile mevcut okulların üç yılı ibtidâî ve üç yılı da rüşdiye olmak üzere altı yıllık eğitim kurumları şeklinde düzenlendiği daha önce ifade edilmişti. Geçici olarak adlandırılmış olsa da 1961 yılına kadar etkili olan bu kanunla birleştirilen her iki kademe, Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye adını almıştır. Mekâtib-i ibtidâiyenin altı senelik eğitimi üç devreye ayrılmıştır. 7-8 yaşındaki çocuklara mahsus devre, “devre-i ibtidâiye”; 9 ve 10 yaşındaki çocuklara mahsus olan devresi “devre-i vasatiye”; 11-12 yaşındaki çocuklara mahsus devresi de “devre-i âliye” adını almıştır. Mektepte okutulan ahlâk ders kitapları da mekâtib-i ibtidâiyenin her bir devresi için öğrencilerin seviyesi dikkate alınarak hazırlanmıştır. Dolayısıyla bu eserlerin ayrı ayrı incelenmesi gerekli görülmüştür. Akyüz, s. 186, 232; Binbaşıoğlu, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 269; **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s. 83; s. 83; Unat, s. 40.

496 Eserin, Telif ve Tercüme Heyeti tarafından reddedildiği halde ibtidâî mekteplerde okutulmak üzere kabul olunan kitaplar arasında yer aldığı öğrenilmektedir. Ancak konu ile alakalı bir açıklama yer almamaktadır. BOA, MF. MKB, 215/105, 28 S1338, s. 5.

497 Eserin Özege katalogundan tespit edebildiğimiz bir diğer baskısı 1332 yılına aittir: Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Üla 1. Sene, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası 1332/1916. 1336 yılına ait baskısının Millî Kütüphâne'de bulunduğu öğrenilmiştir: Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Üla 1. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1336/1920.

anne-baba hakkındaki konuşmaları verilmektedir. Ardından “Anne” başlıklı bir şiir ve sırasıyla “tâlim” ve “lûgat” kısımları yer almaktadır. “Tâlim” başlığı altında “Muallim âtideki ibareyi talebeye sual tarzında izah ve tafsil ettirecektir: Anamıza-babamıza ettiğimiz hürmet ve riâyet bir borçtur, biz bu borcu ileride kimden alacağız?” şeklinde ödev verilmektedir. “Lûgat” kısmında da “takdis etmek, sefil, nefret etmek” gibi metin içerisinde geçen bazı kelimelerinin anlamları izah edilmektedir.⁴⁹⁸

Anne-baba sevgisinin anlatımı konusunda uygulanan yöntem, diğer konularda da görülmektedir. Ancak bazı konuların sonunda şiir yerine güzel sözler verilmiştir. “Kardeş ve Hemşirelerimizi Sevmeliyiz”, “Padişahımıza, Büyüklerimize İtaat Etmeliyiz”, “İhtiyarlara, Akrabaya Hürmet Etmeliyiz”, “Arkadaşlarla Kavga Etmemeliyiz” şeklinde “yapmalıyız, yapmamalıyız” ifadeleriyle biten konu başlıkları ele alınmaktadır. Her konu iki kişi arasındaki sohbet şeklinde verilmekte; iki arkadaşın konuşması ya da muallim-öğrenci diyalogu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ardından anlatım bir şiirle tamamlanmakta; konu sonuna mini bir sözlük ilave edilmektedir. Yine metin bittikten sonra talebenin konuyu anlayıp anlamadığını kontrol amaçlı sorular sorulmaktadır.

Sevgi ve saygıya dayalı konulardan sonra “Kimseye İftira Etmemeliyiz”, “Arsız Çocuklarla Oynamaktan, Tehlikeli Oyunlardan Sakınmalıyız”, “Vazifeye Dikkat”, “Çalışmak ve Çalışkanlık”, “Bugünün İşini Yarına Bırakma”, “Tembellik, Tembelleri Kimse Sevmez”, “Fukaraya, Muhtaçlara Yardım Etmeli”, “Obur Olmamalı”, “Doğru Olmalı”, “Başkasının Malına Dokunmamalı”, “Yolda Bulunan Şeyi Sahibine Vermeli”, “En Fena Huylar”, “Hayvanâta ve Nebâtata Dokunmamalı”, “İyi Hava Almalıyız”, “Bazı İyi Huylar (Âdet-i Milliye)”, “Bazı Kötü Huylar (Tama’, Emanete İhânet, Yalancılık, Haset)”, “Ticaret ve İktisat”, “Sarhoşluğun Akıbeti, Sigaranın Mazarratı”, “Memleketimizi, Hemşehrilerimizi Sevmeliyiz”, “Sancağımıza, Ecdadımızın Yadigârına Hürmet Edelim” şeklinde ahlâkî konular ele alınmaktadır. Yazar eseri, “Ağustos Böceği ile Karınca”, “Karğa ile Tilki” şeklinde bazı meşhur ahlâkî manzumeler ile bitirmektedir.

Eserin dili, ibtidâî mekteplerin birinci senesine mahsus olması itibarıyla sade ve akıcıdır. Ayrıca yine mektep kademesine uygun olarak konu anlatımları kısa tutulmuş, şiir, soru ve bazı ahlâkî manzumelerle konular dikkat çekici kılınmıştır. Konu başlıklarına dikkat edildiğinde muhtevanın ağır olmadığı, anne-babaya

498 Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Üla 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335, s. 3.

ve büyüklere itaat, vatan sevgisi, ve bazı davranışların anlatımı ile sınırlandırıldığı görülür. Bazı konu girişlerinde “*Çalışmak definedir*” gibi güzel sözler yer almaktadır. Kullanılan şiirler de anlaşılır ve kısa ifadeli olmaları açısından önem arz etmektedir. Örneğin “iftira” ile alakalı olarak verilen şiirin bir kısmı şöyledir:

İftiradan kötü bir hal olamaz

Müfteri rahat vicdan bulamaz

...

Böyle mahlûka selam vermemeli

*Evine hânesine gitmemeli*⁴⁹⁹

Görüldüğü üzere ibtidâî mekteplerin birinci sınıfları ile sultânî mekteplerin ibtidâî birinci sınıfında okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, gerek dil gerek muhteva açısından çocukların seviyesine uygun hazırlanmış bir eserdir.

(b) Devre-i Ülâ 2. Sene

Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, *Devre-i ülâ 2. Sene*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916, 131s.⁵⁰⁰

Eser, altı dershâneli ibtidâî mekteplerin devre-i ülâ ikinci sınıfları için hazırlanmış ahlâk dersi kitabıdır. İbtidâî mekteplerde okutulan diğer ahlâk ders kitaplarının ekseriyetinde olduğu gibi bu kitapta da resim kullanılmıştır. Dolayısıyla ibtidâî mekteplerin ilk dört devresinde resim kullanımının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Devre-i ülâ ve devre-i mutavassıttan oluşan ilk devrelerde 7-10 yaşlarındaki çocukların okuduğu dikkate alındığında ahlâk ders kitaplarında resim kullanılması oldukça yerinde bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Eserde, çok tafsilata girmeden amelî ahlâk konularına yer verildiği görülmektedir. Bir aileye sahip olmanın güzellikleri, öksüz olmanın verdiği acı ve yaşanan sıkıntılar eserin ilk konularıdır. Tiyatral bir anlatımın kullanıldığı *Musâhabât-ı Ahlâkiye*'de konular, soru-cevap şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin “Aile ve Ailenin Nimetleri”, Necip ve Hüseyin’in aralarında geçen konuşmalar ile verilmektedir. Necip “Aile nedir?” diye sormakta; Hüseyin de

499 Ali Seydi, *Devre-i Ülâ 1. Sene*, s. 15.

500 Eserin Özege kataloğundan ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nden tespit edebildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, *Devre-i Ülâ 2. Sene*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333/1917; 1334/1918, 1336/1920.

“İnsanın aralarında doğup büyüdüğü, içlerinde yaşadığı, hayatına, namusuna, menfaatine ortak ettiği adamların heyet-i mecmuasıdır” şeklinde cevap vermektedir.⁵⁰¹ Daha sonra “tâlimler” başlığı altında konu, sorularla pekiştirilmeye çalışılır. Yine “lügatler” şeklinde verilen kısım ile de konu içerisinde geçen “heyet-i mecmûa, bedbaht ve izâle” gibi bazı kavramların anlamları açıklanır. İlâveten konu sonlarında şiirlerin kullanıldığı görülmektedir ki bu uygulama, konuyu zenginleştirmektedir. Ailenin önemi ile ilgili olarak verilen “Aile Hayatı” ve “Bulgarlar Mezâliminden” adlı şiirler, ezberlenmesi kolay, sade bir dille sahip olmaları yönünden dikkât çekmektedir. Eserdeki şiirlerin genel olarak bu özellikte olması, şiir seçiminde öğrencilerin yaş seviyesinin dikkâte alındığının bir göstergesi sayılabilir.

Kitapta öğretmen ve öğrenci diyalogu üzerinden büyüklere itaat ve hürmet bir borç olarak anlatılmaktadır. Küçüklere güzel muamelede bulunma ve onlara şefkat göstermenin önemi ile hizmetçilere iyi davranmanın gerekliliği ve onlara karşı vazifeler de sohbet eden bir baba ve oğul aracılığıyla izah edilmektedir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi ahlâk ders kitaplarında ihmal edilmeyen konulardan biri sağlıktır. Bu eserde de sıhhatin önemi anlatılmakta; özellikle “idman”ın gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Hatta konu, “idman” adlı bir şiir ve fotoğrafla pekiştirilmektedir.

Sa’y ve gayretin önemi, ilmin kadir ve kıymetinin bilinmesi gerektiği, mektebin önemi ve mektep içerisindeki vazifeler kitabın diğer konularındandır. Yazar, buraya kadar kişinin kendine, ailesine ve çevresine karşı olan vazifelerini herhangi bir konu tasnifine tâbî tutmadan karışık bir şekilde ve kısa anlatımlarla verdikten sonra vatandaşlık bilgilerine geçmektedir. Mekâtib-i ibtidâiyenin son senelerinde daha çok ağırlık verilen malûmât-ı medeniye konuları, devre-i ûlâya mahsus olması sebebiyle bu eserde belli başlı konularla sınırlı tutulmuştur. Öncelikle vatanın önemi ve vatan muhabbeti üzerinde durulduktan sonra yabancı ülkeler hakkında bilgiler verilmiştir. Burada Osmanlı Devleti’ne ait toprakları gösteren bir haritanın kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı bayrağına, ata yadigârı câmiler, mektepler, medreseler, çeşmeler, türbeler, köprüler, imâretler ve yollara hürmet etmenin gereğinden bahsedilmektedir. Yine bu bahisten olarak vatana karşı vazifeler üzerinde durulmakta ve bunlar; kanuna itaat, vergi, askerlik şeklinde sıralanmaktadır.

501 Ali Seydi, Devre-i Ülâ 2. Sene, s. 3.

Eserde haysiyeti koruma, başkalarının haysiyetine tecavüz etmeme, kusurları düzeltmeye çalışmak, hiddet ve pişmanlık ele alınan diğer konulardandır. Adı geçen konular için “Kıskanç Çocuk” adlı bir şiir kullanılmıştır. Bunlardan başka hayvanların insanlara hizmeti dolayısıyla onlara güzel muamelede bulunma, zulmetmekten kaçınma hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır. Hayvanlara karşı merhametli olmanın gereğine vurgu yapmak açısından konuya “Avcı” adlı bir şiir ilave edilmiştir. Kitabın son konusu vicdan istirahatı ve vicdan azabı ile alakalıdır. Nazaî ahlâkın bir konusu olan “vicdan” bahsi, burada yine bir sohbet içerisinde kısaca ele alınmış; ancak diğer konularda olduğu gibi sorular, bilinmeyen kelime ve şiirler kullanılmamıştır.

Kitapta dinî referanslara yer verilmiş; ayet ve hadislerden faydalanılmıştır. Örneğin ailenin önemi anlatılırken “Ailesine hayırlı olan sizin en hayırlı olanınızdır”⁵⁰² hadisi hatırlatılmıştır. Yine say ve gayretten bahsedilirken “Leyse lil insani illâ ma sa’a”⁵⁰³ ayeti ile konunun önemi vurgulanmıştır.⁵⁰⁴

(c) Devre-i Mutavassıta 1. Sene

Ali Seydi, Musâhabât-ı Ahlâkiye, Devre-i Mutavassıta 1. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336/1920, 96s.

Ali Seydi Bey tarafından yazılan, mekâtib-i ibtidâiyenin ikinci devresinin ikinci senesine ait Musâhabât-ı Ahlâkiye, Maarif Nezâreti tarafından mekteplerde tedris edilmek üzere kabul edilmiştir. Eserin birçok baskısını tespit etmiş bulunmakla beraber ulaşabildiğimiz baskıları 1332 ve 1336 yıllarına ait olanlardır. 1332/1916 senesine ait olan baskı küçük boy olup yüz doksan iki sayfadan oluşmaktadır.⁵⁰⁵ 1336/1920 baskısı ise büyük boy olarak hazırlandığından doksan altı sayfadır. Her iki baskı incelendiğinde muhteva olarak hiçbir farklarının olmadığı, sayfa sayısındaki değişikliğin, eserin ebatı ile alakalı olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple 1336 senesine ait doksan altı sayfalık baskı baz alınarak değerlendirme yapılmıştır.

Eserde öncelikle Maarif-i Umûmiye tarafından belirlenmiş olan devre-i mutavassıtanın birinci sınıfına ait Musâhabât-ı Ahlâkiye ders programı verilmekte; ardından konu anlatımına geçilmektedir. Buna göre dersin içeriği aşağıdaki gibidir:

502 Ebû Davud, Sünnet, 16; Tirmizî, Rada, 11.

503 “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.” Necm Sûresi, 53/39.

504 Ali Seydi, Devre-i Ülâ 2. Sene, s. 7, 55.

505 Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Mutavassıta 1. Sene, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332/1916. Kitabın Şirket-i Mürettibiye Matbaası’nda basılmış olan 1338 tarihli baskısı da 96 sayfadır.

Vezâif-i diniyye: Cenab-ı Hakk'a karşı vezâif-i ubûdiyet.

Nefse karşı vazifeler: Muhafaza-i sıhhat, temizlik, itidal, huzûzât perverlik, sadelik, idman, sa'y ve gayret, fikr-i teşebbüs, istiklal-i şahsî, samimiyet, dostluk, haysiyet, itimad-ı nefis, cesaret, itidal-i dem, hiddet, sabır ve metanet, intizam, tasarruf, borç, israf, tamahkârlık, kusurları tashih etmeli, doğruluk.

Aileye karşı vazifeler: Aile şaadeti, vezâif-i aile, efrad-ı ailenin menfaat ve haysiyete iştiraki, hizmetçiler ile efendiler arasındaki vazifeler.

Vatana karşı vazifeler: Vatani sevmek, ona fedakârane hizmet etmek, vergi, kavânine itaat; erbâb-ı ziraat ve sanat.

Ebnâ-yı nev'a karşı vazifeler: İnsanların birbirine olan ihtiyacı, başkalarının hayatına hürriyetine, haysiyetine, mal ve ırzına, itikadına hürmet; tahkir (hor görme), zem (yermek), istihfaf (küçümseme), istihza (alay etmek), iftira, sirkat (hırsızlık) ve fenalık; verilen söze, yapılan ahde riâyet, âdâb-ı medeniyyeye riâyet; hayvanlara hilm ile muamele, onlara eza ve cefadan tevakki (eziyet etmekten kaçınmak), çift ve binek hayvanlarına muhabbet ve onları himaye ve sıyanet (koruyup kollamak).

Musâhabât-ı Ahlâkiye dersinin yukarıda verilmiş olan programına uygun olarak eserin birinci kısmı vezâif-i diniyye ve nefsiyyeye ayrılmıştır. İkinci kısım, başkalarına karşı vazifelerle ilgilidir. Burada aileye, vatana ve insanlığa karşı vazifelerin neler olduğu anlatılmıştır. Erbâb-ı ziraat ve sanat hakkında bilgi verilmiş, insalığa hizmetleri sebebiyle bu sınıfın saygıya layık olduğu ifade edilmiştir. Ardından insanların birbirlerine karşı olan vazifelerinden bahsedilmiştir. Eser, hayvanlara karşı vazifelerin kısaca anlatıldığı bir sayfalık bölümle sona ermektedir.

Eserde muallim ve şakird (öğrenci) karşılıklı konuşmakta; konu anlatımı, soru ve cevaplarla yapılmaktadır. Örneğin muallimin “Senin dünyadaki en büyük vazifen nedir?” şeklinde sorduğu bir soruya öğrenci, “Bizi yoktan var eden Cenab-ı Hakk'a ibadet ve evamir-i ilahiyyesine itaat etmektir.” cevabını verir. Konu sonuna “fikir” başlığı altında konuyla alakalı bir beyit veya güzel söz ilave edilir. “Varlığım hâlıkımın varlığına şahittir/Gayr-ı burhan-ı kavî var ise de zâiddir” beyiti bunlardan biridir. Yine konu bitiminde metin içerisinde geçen kelimelerin anlamının verildiği bir sözlük yer almaktadır. Son olarak muallimler tarafından talebelere izah edilmesi gereken soru ve ifadelerin yer aldığı “tâlim” kısmı ile konu bitirilir. Örneğin vezâif-i nefsiyye bahsinde “itidal”ın önemi

ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra “tâlim” kısmında “İnsan yemek için yaşamaz. Yaşamak için yer” sözü öğrenciler tarafından açıklanmak üzere verilmiştir. Ayrıca konularla alakalı şiir ve resim kullanıldığı görülmektedir.⁵⁰⁶

Yazar, “huzûzâtperverlik” gibi bazı konuların anlatımında da öğrenciyi soru sordurur ve açıklamayı da muallime yaptırır. Ahlâkî sohbetler şeklinde hazırlan eserde Ali Seydi Bey, birbirinden farklı sohbet ortamları oluşturarak konuyu işler. Öğretmen-öğrenci diyalogu dışında “sadelik” bahsinde baba ve üç oğulun sohbetini aktaran yazar, bir baba ile çocuklarının şahsında ifrat, tefrit ve sadeliği anlatır. Aynı şekilde tasarruf, borç, israf ve tamahkârlık gibi konuları da üç kardeş üzerinden açıklar.

Eserde konuların oldukça renkli bir şekilde sunulduğu görülmektedir. Ali Seydi’nin konuları, yakın çevreden örnekler vererek izah etmeye çalıştığı fark edilmektedir. Vazife-i nefsiyye ile alakalı “huzûzâtperver olmamalı” bahsinde yer alan muallim-şakird konuşması buna örnek verilebilir. Konuşma, öğrenci Halim’e muallimin, kardeşinin nerde olduğunu sormasıyla başlar:

Halim - O hasta olduğundan bugün mektebe gelemeyecek.

Muallim - Neden hasta olmuş?

Halim - Pederime söylediğine göre dün tiyatrodan üç tabak dondurma yemiş ondan!

Muallim - Ne! üç tabak mı? Oğlum ben size her vakit demiyor muyum ki nefsinize esir olmayın; huzûzât perver olmayın...⁵⁰⁷

Yukarıda görüldüğü gibi yazar, mesajı, çocukların dikkatini çekecek bir örnek üzerinden vermekte, bu şekilde sözlerini etkili kılmaya çalışmaktadır.

Eserin birçok konusu öğretmen-öğrenci sohbeti şeklinde iken konuların bir kısmında farklı sohbet ortamlarından da yararlanılmıştır. Konular, bazan bir ane-oğul arasında geçen sohbetle bazan sınıf ortamında müfettiş ve öğrencilerin yaptığı söyleşi ile bazan da iki arkadaşın konuşması ile anlatılmıştır. Bir başka husus da birkaç konunun aynı hikâye içerisinde verilmesidir. Örneğin vatan sevgisinin önemi ve vatanî hizmetlerden olan verginin önemi, bir amca-yeğen arasında geçen konuşma ile verilmektedir.

506 Ali Seydi, Devre-i Mutavassita 1, s. 5, 11.

507 Ali Seydi, Devre-i Mutavassita 1, s. 12.

Farklı konu anlatımları ile dikkat çeken eserde, referans olarak ayet ve hadislerin kullanıldığı; Kur'an-ı Kerim'e atıflarda bulunduğu görülmektedir. Ali Seydi, şiirlerden ve özlü sözlerden de yararlanarak konuları zenginleştirmiştir. Örneğin "sa'y ve gayret" anlatılırken hem ayet hem de hadisle anlatım desteklenmekte; şiire, sahabe, âlim ve filozof sözlerine yer verilmektedir. Ayrıca Osman Gazî, Selahaddin Eyyûbî gibi tarihî şahsiyetler de örnek olarak sunulmaktadır.

Eserde davranışların dinî ve dünyevî akibeti birlikte verilmeye çalışılmıştır. Buna "Namussuz adamlar dünya ve ahirette rezil ve rüsve ve herkesin indinde mayûb olur." ifadesi örnek gösterilebilir. Aynı şekilde "doğruluk" bahsinde muallim, öğrenciye "Müstakim olan adam mutlaka doğruluğunun mükâfatını görür mü?" diye bir soru yöneltir. Öğrenci Said Efendi ise "Ergeç mükâfatını görür. Meşhur meseldir: Müstakîm ol Hazreti Allah utandırmaz seni!" diye cevap verir. Muallim, "Doğru olanlar için daha başka bir mükâfat var mıdır" şeklinde bir soru daha yöneltir. Bunun üzerine öğrenci "Evet vardır. O da mükâfat-ı uhrevîdir..." der ve ardından bu konuda Kur'an-ı Kerim'in emri olduğunu beyan eder.⁵⁰⁸

Son olarak eserde yazarın çizdiği çocuk profilinin de oldukça dikkat çektiği söylenebilir. Büyüklerine, özellikle babasına karşı son derece saygılı ve edeble hareket eden, akranları da dâhil olmak üzere herkese saygı ifadeleri ile hitap eden, soru soran, öğrenmeye istekli, araştırmayı seven çok malûmât sahibi bir çocuk karşımıza çıkmaktadır.

(d) Devre-i Mutavassıta 2. Sene

Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Devre-i Mutavassıta 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916, 104s.*⁵⁰⁹

Tarih encümeni âzâsı Ali Seydi Bey tarafından kaleme alınan eser, altı dershâneli mekteplerin devre-i mutavassıta ikinci sınıfında okutulmak üzere hazırlanmıştır. Ders kitabı, ahlâk konularından ziyade hükûmetin salahiyetleri ve hizmetleri, hükûmet çeşitleri, kanun, belediyeler, askerlik gibi tamamen vatan-daşlık bilgileri içermektedir.

508 Ali Seydi, *Devre-i Mutavassıta 1*, s. 34; 60-61.

509 Eserin ulaşabildiğimiz diğer baskısı 1333 yılına aittir. Bu baskı da 104 sayfa olup resimlidir. Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Mutavassıta 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333/1917.

Dili sade ve akıcı olan eserde, ağır ifade ve terkiplere rastlanmamaktadır. Sade dil kullanımı, II. Meşrutiyet sonrasında kaleme alınan ahlâk ders kitaplarının genel özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat öncesinde yazılmış ahlâk kitapları ile Tanzimat'ın ilk dönemlerinde mekteplerde okutulan ahlâk ders kitaplarının II. Meşrutiyet dönemine göre daha ağır bir dile sahip olduğu görülmektedir.

Konular, diğer devrelere ait Musâhabât-ı Ahlâkiye ders kitaplarında olduğu gibi konuşma diyalogları şeklinde, sohbet içerisinde verilmektedir. Konu bitiminde “tâlimler” başlığı altında sorular sorulmakta; öğrencinin âdeta konu üzerinde düşündürülmesi hedeflenmektedir. Bu metot da eğitimde ezberci anlayışın terkedilmeye başlandığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Diğer bazı ahlâk ders kitaplarında olduğu gibi burada da “lügatler” başlığı altında konu içerisinde geçen kavramlardan bazılarının anlamları verilmektedir. Örneğin “hükûmetin hizmetleri” konusunda “gazap etmek, salahiyetdâr, nezafet, hal-i ictimâ, elzem, ehem” gibi kavramların tanımları yapılmaktadır. Böyle bir uygulamayı, dilde sadeleşme konusundaki gayretlerin bir göstergesi saymak mümkündür.⁵¹⁰

Eserde, az da olsa resimler kullanılmıştır ki II. Meşrutiyet sonrası okutulan ahlâk dersi kitaplarının ekseriyetinde görülen bir durumdur. Ayrıca konu sonlarında şiirlerin yer aldığı görülmektedir. Yazar, “Tanrı, şükür, elhamdulillah” gibi dinî motiflerden faydalanmakla beraber dinî referanslar kullanmamıştır. Konuların tamamen hükûmetle alakalı ve vatandaşlık vazifeleri üzerine kurulu olması sebep olarak gösterilebilir.

Netice olarak devre-i mutavassitanın birinci sınıfında, kişinin nefesine, ailesine, çevresine karşı vazifeleri ile dinî vazifeleri ders konusu olarak karşımıza çıkarken, devre-i mutavassitanın ikinci devresinde ise sadece vergi, askerlik, seçim, kanunlar, devlet memurları, güvenlik görevlileri, mahkemeler gibi malûmât-ı medeniye konularına yer verilmiştir.

(e) Devre-i Âliye 1. Sene

Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Devre-i Âliye 1. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333/1917, 172s.*

510 Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Mutavassita 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332, s. 7.

Ali Seydi Bey'in altı dershâneli mekteplerin devre-i âliye birinci sınıfları için hazırlamış olduğu Musâhabât-ı Ahlâkiye, Maarif Nezâreti tarafından kabul edilip mevcut programa uygun bulunmuştur. Birçok kez basılmış olan eserin elimizdeki baskısı 1333 senesine ait olup resimlidir.⁵¹¹

Eser, vicdan, vazife, vezâif-i nefsiyye, vezâif-i beytiyye, vezâif-i medeniyye ve vataniyye, vezâif-i insaniyye konularını içermektedir. Eserde teorik ahlâk konularına da yer verilmiş olduğu görülmektedir. Nitekim eserin, mekâtib-i ibtidâiyenin devre-i âliyesine yönelik olması bu duruma sebep olarak gösterilebilir.

Yazarın kullandığı dil, diğer Musâhabât-ı Ahlâkiye kitaplarında olduğu gibi sade ve akıcıdır. Ağır kelime ve terkiplerin yer almadığı ahlâk ders kitabının çocukların seviyesine uygun olduğu söylenebilir. Yine diğer devrelerin ahlâk ders kitaplarındaki gibi bazı kelimeler konu bitiminde "lügatler" başlığı altında açıklanmaktadır. Bu da dil konusunda yazarın hassasiyetini birkez daha göstermektedir.

Vicdan bahsiyle başlayan ders, bir muallimin tarafından anlatılmaktadır. Buradaki ifadelerden devre-i âliye ait konuların bir önceki sene (devre-i mu-tavassıta) işlenen dersin tafsilatlı hali olduğu; vicdan, vazife gibi birkaç yeni bahsin ilave edildiği anlaşılmaktadır. Muallim öğrencilere, "Vicdan ne demektir? İnsanda vicdan namıyla bir uzuv var mıdır?" şeklinde sorular sorup örnekler sunarak dersi anlatmaktadır. Zaman zaman öğrenciler de soru yöneltmekte ve muallimin verdiği cevaplarla ders işlenmektedir. Konu bitiminde "fikir" başlığı altında güzel sözlerle yer verilir. Ardından konu içerisinde geçen bazı kelimeler "lügatler" başlığı altında açıklanır. "Tâlîm" kısmında sorular sorularak konunun pekiştirilmesi amaçlanmaktadır. Buradaki sorular, konuyu tekrar etmekten ziyade öğrenciyi araştırmaya sevkedecek şekilde hazırlanmıştır.⁵¹² Konuların teorik bir anlatım yerine öğrencilerin anlayabileceği somut örneklerle izah edilmesi, ders verimi açısından oldukça önem arz etmektedir.

511 Eserin Özege katalogunda tespit ettiğimiz ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nden ulaşabildiğimiz diğer baskısı 1332 senesine aittir: Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Âliye 1. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürrettibiye Matbaası, 1332/1916. Özege kataloğundan yer alan diğer iki baskı, 1334/1918 ve 1336/1920 yıllarına aittir. Ali Seydi ile birlikte İstanbul Vilayeti Maarif Müdürü Mustafa olarak adı zikredilen yazar tarafından mekâtib-i âliye birinci sınıf ve mekâtib-i sultâniyenin ibtidâî dördüncü sınıflarına mahsus 1336 tarihli bir Musâhabât-ı Ahlâkiye daha tespit edilmiştir. Bu eser 104 sayfadan oluşmaktadır ve her iki kitabın da konuları aynı olmakla birlikte konuların işleniş şekli farklılık arz etmektedir. Bu eser, sultânî mekteplerde okutulan ahlâk ders kitapları arasında ele alınacaktır.

512 Ali Seydi, Devre-i Âliye 1, s. 4-11.

Eserdeki bütün konular, “vicdan” bahsinde olduğu gibi ele alınmaktadır. Ders, önce muallim ve öğrencilerin karşılıklı konuşmaları şeklinde başlamakta; ardından ana fikir ve bir sözlük verilmektedir. Daha sonra, birkaç soru ile konunun anlaşılıp anlaşılmadığı kontrol edilir ve konu anlatımı şiirle bitirilir.

İkinci konu vazife ve kısımları ile ilgilidir. Aynı şekilde burada da muallim Nuri Efendi ve öğrencileri konuyu birlikte işlemektedir. Vazifeyi, beş kısma ayıran muallim bunları, vazife-i nefsiyye, vazife-i beytiyye, vazife-i vataniyye, vazife-i insaniyye, vazife-i diniyye olarak sıraladıktan sonra gelecek konularda bunların tek tek ele alınacağını söyler. Yukarıda belirtildiği gibi konu sonuna yine bir fikir ve lügat ilave edilmiştir. Sorularla ders tâlimi yapılmakta ve ardından yazarı belirtilmeyen “Vazifeni Bil” başlığını taşıyan bir şiirle konu tamamlanmaktadır.

Muallim yeni bir derse geçmeden evvel, öğrencilere önceki dersle ilgili sorularının olup olmadığını sormakta; soru yoksa yeni derse geçmektedir. Bu usûlü, eserin tamamında uygulayan yazar, ders anlatımında hayattan, tarihten örnekler vermekte; öğrenmeyi kalıcı hale getirmektedir. Öğrencilerin sorduğu sorularla da konuları, farklı açılardan ele almaktadır.

Vazifenin kısımlarından olarak “vezâif-i nefsiyye” bölümünde ele alınan başlıklar şu şekildedir: Hıfz-ı sıhhat, terbiye-i iradeye itina, tahsil-i ilim, sebat ve metanet, şecaat, riayet-i nefis, tevazû ve vakar, kibir ve gurur, tasarruf, iktisat, borçtan tevakki (borçtan kurtulma), sa’y, fikr-i teşebbüs, herkes mensup olduğu cemiyete ve hükûmete bâr olmamağa (yük olmamaya), ziraat, ticaret ve sanatla kendini geçindirmeye mecburdur.

Diğer ahlâk ders kitaplarında olduğu gibi hıfz-ı sıhhat konusu üzerinde önemle durulmuştur. Vazife-i nefsiyyeden olarak belirtilen hıfz-ı sıhhat için kırk bir maddede öğrencilere tavsiyeler verilmiştir. “Fikir” bölümünde de “Olmayınca hasta kadrini bilmez adam sıhhatin/Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi” beyitine yer verilmiştir.

Eserde konular resimlerle desteklenmiştir. Örneğin “sa’y ve sebat”ın öneminden bahsedildikten sonra konunun sonuna “zeblin balonu” resmi konulmuş; altına da “sa’y ve sebat neler tevliid ediyor!” ifadesi yazılmıştır. Bir başka örnek de sarhoşlukla ilgili olarak verilen resimdir. Sarhoş bir adamın bulunduğu resmin altında “Sarhoşun çehresinin aldığı şekle dikkat!” yazılıdır. Aynı yerde iki tane de mide resmi verilmiştir ki onların altında “İşret kullanmayanın midesi”,

“İşret kullananın midesi” şeklinde ifadeler yer almaktadır. Yine tasarruf ve iktisat konusunda Newyork’taki otuz katlı bir binanın resmi, konunun sonuna ilave edilmiş ve altına “İktisat sayesinde neler yapılıyor?” yazılmıştır.

Cesaret, kahramanlık, vatan sevgisi ağırlıklı olarak üzerinde durulan konulardır. Çocuklara sık sık “Osmanlı” oldukları hatırlatılmakta; Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinden bahsedilmektedir. Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa’nın resmi, konunun sonunda “Gaza Yolunda” adlı şiirle birlikte verilmektedir.⁵¹³

Eserde yazar, dinî referanslara oldukça az başvurmuştur. Yaratıcı olarak Allah, çoğunlukla zikredilmekle beraber ayet ve hadislerle yer verilmemiştir. Sadece, çalışmanın öneminden bahsedilirken “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.” mealindeki⁵¹⁴ ayet referans olarak kullanılmıştır.⁵¹⁵

Eserin birinci kısmında “nefse müteallik ahlâkiyyât” olan “vezâif-i nefsiyye” işlendikten sonra ikinci kısmında “nefsin gayrına müteallik ahlâkiyyât”a yer verilmiştir. Burada kişinin kendine karşı vazifelerinden başka ailesine, vatanına ve diğer insanlara karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu birtakım vazifeler anlatılmıştır. Bunlar; “vezâif-i beytiyye”, “vezâif-i medeniyye ve vataniyye” ve “vezâif-i insaniyye” başlıkları altında yer almaktadır. Vezâif-i beytiyyeden olarak anlatılan konular; evlâdın ebeveynine, ebeveynin evlada karşı vazifeleri, aile bireylerinin birbirlerine karşı vazifeleri, izdivacın mahiyet ve ehemmiyeti şeklindedir. Muallim tarafından anlatılan ders ile öğrencilerin soruları daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin muallim ailenin öneminden bahsettikten sonra öğrencilerden biri olan Cemaleddin Efendi, “İnsanlar temeddün ve terakki ettikçe aileye merbutiyetleri artar, yoksa hal-i bedeviyetteki insanların mı bu hissi galiptir?” şeklinde sorusunu sorar. Muallim de “Elbette insanlar terakki ve temeddün eyledikçe aile teşkili hususuna daha çok önem verirler, aile efradı daha çok birbirini severler...”⁵¹⁶ der ve eski Romalıların ve cahiliye dönemi Arapların çocuklarına davranışlarından örnekler vererek öğrencinin sorusunu etraflıca cevaplandırır. Burada öğrencilerin sadece soru sorarak değil, aynı zamanda konular hakkında sahip oldukları bilgileri paylaşarak derse katıldıkları görülmektedir.

513 Ali Seydi, Devre-i Âliye 1, s. 29, 40-55, 71.

514 Necm Süresi, 53/39 numaralı ayet, daha önce devre-i ulâ 2. sene okutulan Musâhabât-ı Ahlâkiye ders kitabında da kullanılmıştır.

515 Ali Seydi, Devre-i Âliye 1, s. 72.

516 Ali Seydi, Devre-i Âliye 1, s. 81.

Veẗâif-i medeniyye ve vataniyye konuları; kanuna itaat, askerlik, sancağa hürmet, hakk-ı intihab ve bunun suret-i istimali şeklinde ele alınmıştır. Burada vatan, millet, askerlik, vergi, Osmanlılık ve sancağa hürmet kavramları üzerinde çokça durulduğu görülmektedir. Hatta eserde yer verilen bir resmin altında “Artık bundan sonra her yerde Osmanlılık” ifadesi yazmaktadır.⁵¹⁷ II. Meşrutiyet sonrasında yazılmış olan eserde meşrutiyet, eşitlik, hürriyet gibi kavramlara değinilmemesi dikkat çekmektedir.

Veẗâif-i insaniyye konuları olarak insanlara karşı şefkat, hayırhahlık, namus ve haysiyet-i beşeriye, tahkir, zem (yerme, kınama), istihza (alay etme), başkalarının din, mal ve mülküne tecavüz etmemek, uhûd ve ukûda riâyet (anlaşmalara bağlı kalmak) ve incâz-ı va’d (sözde durmak) yer almaktadır. Eser, vezâif-i insaniyyeden biri olan Cenab-ı Hakk’a karşı olan vazifeler ile tamamlanmaktadır. Muallim, “vazifelerimizin en mukaddesi” şeklinde ifade ettiği vezâif-i diniyyenin itikadî ve amelî olmak üzere iki türlü olduğunu söylemekte; vazifelerin neler olduğu muhtasar bir şekilde anlatılmaktadır. Konu, altında “Kible-Mekke-i Mükkerreme” yazılı Kâbe resmi ile sonlandırılmaktadır.

(f) Devre-i Âliye 2. Sene

Ali Seydi, Musâhabât-ı Ahlâkiye, Devre-i Âliye 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1332/1916, 140s.

Ali Seydi Bey’in altı dershâneli mekteplerin devre-i âliyye ikinci sınıflarında ahlâk dersinde okutulan eseri *Musâhabât-ı Ahlâkiye*’nin ulaşabildiğimiz baskısı 1332/1916 senesine aittir.⁵¹⁸

517 Ali Seydi, Devre-i Âliye 1, s. 165.

518 Seyfeddin Özege Katalogu’ndan tespit edebildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Âliye 2. Sene, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1333/1917; 1336/1920; Kanaat Matbaası, 1339/1923. Özege katalogunda 1332 tarihine ait bir baskıda “İlk Mekteb 5. ve 6. sınıflar için” şeklinde eserin devre-i âliyenin her iki sınıfına mahsus olduğu belirtilmektedir. Tespit ettiğimiz bir başka *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, Ali Seydi ile birlikte İstanbul Vilâyeti Maarif Müdürü olarak takdim edilen Mustafa (başka bir isim kullanılmamış) tarafından kalem alınmıştır. Devre-i âliye ikinci sınıf ve sultânî mekteplerin ibtidâî son sınıfına mahsus hazırlanmış olan 1339 tarihli eser, yetmiş bir sayfadır ve konuları itibarıyla yukarıda tanıtımı yapılmış olan ders kitabı ile aynıdır. Farklılık az da olsa konuların işleniş ve kitabın resimleri ile ilgilidir. Bu eser, sultânî mekteplerin ahlâk ders kitaplarıyla birlikte ele alınacaktır.

Eserin konuları, devre-i âliye birinci sene okutulan ahlâk ders kitabından farklıdır. Devre-i âliye birinci sınıfın ders konuları; kişinin nefesine, ailesine, vatanına ve dinine karşı vazifeleri şeklinde iken ikinci sınıfta sadece vatandaşlık vazifeleri anlatılmakta; hükûmet, hükûmet çeşitleri, kanun, il teşkilatlanması gibi konular hakkında bilgi verilmektedir. Devre-i âliye ikinci sene, mekâtib-i ibtidâiyenin altıncı ve son senesidir. Dolayısıyla vatandaşlık bilgileri, önceki devrelere göre daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

İbtidâî mekteplerin son senesinde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*'de önce hükûmete olan ihtiyaç, hükûmetin vazifeleri (asayiş ve adaletin temini, harice karşı muhafaza-i memleket, umûr-ı maarif ve nâfia), muhtelif eşkâl-i hükûmet (hükûmet-i mutlaka, hükûmet-i meşrûta, hükûmet-i cumhuriyye) ve herbirinin faydalı ve sakıncalı tarafları ile meşrutiyet mücahitleri ele alınmaktadır.

Kitaptaki ikinci bir başlık "Vatandaşlık Hukuku"dur. Burada da hürriyet-i şahsiyye, hürriyet-i kelim, hürriyet-i ictima, hürriyet-i iştirak, hürriyet-i harekât üzerinde durulmakta daha sonra vatandaşlık vazifeleri anlatılmaktadır. Bu vazifeler; teâvun ve tenâsur (yardımlaşma ve dayanışma), sancağa, ecdada, milletin büyüklerine, âsâr-ı ecdâda, kışla, mektep ve âbidât gibi müessesât-ı milliyeye hürmet; askerlik yapmak, vergi vermek ve memurluk hizmetinde bulunmak şeklinde sıralanmaktadır.

Ders kitabındaki konulardan biri de kanun ve Kanûn-ı Esasî'dir. Kuvve-i icraiyye (yürütme organı), kuvve-i kanuniyye (yasama organı), kuvve-i adliyye (yargı organı) hakkında bilgi verilmekte ve her birinin vazifesi anlatılmaktadır. Hakimiyet-i milliye, intihabât (seçim) ve Meclis-i Mebusan üzerinde durulmaktadır. Teşkilât-ı vilâyât, devre-i âliyenin bir başka konusudur. Burada karye, nahiye, kaza, liva, vilâyet gibi kavramlar izah edilmektedir. Daha sonra güvenlik görevlileri olan polis, jandarma ve bekçinin vazifeleri anlatılmakta; imam ve muhtarın öneminden bahsedilmektedir.

Kitabın dili diğer devrelerde olduğu gibi sade ve akıcıdır. Ancak onlardan farklı olarak devre-i âliye ikinci sınıfa ait olan bu eserde daha uzun ifade ve anlatımların yer aldığı görülmektedir. Bunun da kitabın ibtidâî mekteplerin son sınıfında okutulması ve muhtevasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

(3) Mehmed Hazık, *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*

Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, 1. Kısım, İstanbul: Jirayir Keteon Bedrosyan Matbaası, 1325/1909, 32s.⁵¹⁹

Mehmed Hazık⁵²⁰ tarafından *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* adıyla iki kısım olarak hazırlanan eserin birinci kısmı, ibtidâiler ve rüşdiyelerde okutulmuştur.⁵²¹ Bu kısım “Ahlâk Kısmı” olarak ifade edilmekle birlikte bu bölümde malûmât-ı medeniye konuları da işlenmektedir.

Yazar, eserin giriş kısmında “Rica-yı mahsus” başlığı altında birtakım isteklerde bulunmaktadır. Daha önce yazdığı, *Malûmât-ı Medeniye*⁵²² isimli kitabını, çocukların masum kalplerine, vatan ve millet muhabbetlerini doldurmak arzusu ile kaleme aldığını belirtmektedir. Yazar daha sonra ezber metodunu eleştirmekte, dönemin hocalarının muhakemeye yer vermediklerinden yakınmaktadır. Ona göre hocalar çocuklara iyi bir tahsil ve terbiye vermek isterlerse ki bu aslî vazifeleridir, çocukların fikir ve muhakemelerini açmaya çalışmalıdırlar.⁵²³

Eserin “Ahlâk” kısmı, on üç dersten müteşekkildir. Birinci ders “Aile”dir. İkinci ders aile içerisinde nizamı sağlamak için uyulması gereken kurallardır. Yine hak ve hürriyet konusu da bu derste işlenmektedir. Üçüncü dersin konusu komşu, mahalle, köy ve şehirdir. Dördüncü ders, vatan-millet bahsidir. Bu derste vatan ve millet tanımlanmakta; Osmanlılık fikrinin birleştirici bir faktör olduğu üzerinde durulmaktadır. Beşinci ders, vatan ve milleti sevmek, onlar için yüksek emeller beslemek ile alakalıdır. Altıncı dersin konusu, dünya, insanlar

519 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu’nda tespit ettiğimiz diğer baskıları 1324 ve 1326 senelerine aittir: Mehmed Hazık, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, 1. Kısım, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1324. Eser, aynı matbaada 1326’da tekrar basılmıştır.

520 Mehmed Hazık Zeynizade hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitapları dışında “terbiye”ye dair bir eseri olduğu bilinmektedir: Mehmed Hazık Zeynizade, **Terbiye (Terbiye-i Bedeniye, Fikriye ve Ahlâkiye)**, İstanbul: Matbaa-i Cihan, 1323-1325.

521 Mehmed Hazık, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, 1. Kısım, İstanbul: Jirayir Keteon Bedrosyan Matbaası, 1325/1909.

522 *Malûmât-ı Medeniye*, yazarın iki kısım halinde hazırladığı ve kendi ifadesiyle “usûl-i idare ve hayat-ı ictimaiyyeye” dair faydalı bilgiler ihtiva eden eseridir. Eserin birinci kısmı ibtidâî mektepler ve rüşdiyelerde; ikinci kısmı ise idâdîlerde okutulmuştur. **Mekâtib-i İdâdiye Kitap ve Resail Cetveli**, s. 1, 10.

523 Mehmed Hazık, s. 5.

ve insanlıktır. Bu derste ilme, fenne ve terakkîye vurgu yapılmaktadır. Yedinci ders teşebbüs ve fedakârlıktır. Yazar, insanların sanat, ticaret ve ziraatle meşgul olmasını tavsiye etmektedir. Memurluğun insanı atalete yönelttiğini düşünmekte ve memurluğa hoş bakmamaktadır. Sekizinci derste mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet şeklindeki idare şekilleri anlatılmaktadır. Meşrutî idare övülmekte ve medeniyet seviyesine ulaşan milletlerin idare şekli olarak vasıflandırılmakta; sonraki derslerde de meşrutiyetin tarihçesi anlatılmaktadır. Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamit'i sert bir şekilde eleştiren yazar, kitabın son bölümü olan on üçüncü bölümde meşrutiyetin getirdiği haklar olarak hürriyet, eşitlik ve adalet üzerinde durmaktadır.

Eserde yalın bir dil kullanılmıştır. Ağır ifade ve terkiplere rastlanmamakta; cümlelerin kısa tutulduğu görülmektedir. Bu açıdan yazarın, eseri kaleme alırken çocukların seviyelerini dikkate aldığı söylenebilir. “Çocuklar! Siz dünyada yok idiniz. Sonra ana ve babanızdan meydana geldiniz. Ananız sizi doğurdu. Bababınız çalışarak sizi besledi” şeklinde çocukların anlayabileceği ifadelerle konular anlatılmaktadır. Ayrıca çeşitli sorularla öğrencilerin kendi kendilerine öğrenmeleri sağlanmaktadır. Nitekim üçüncü derste “Şimdi aile ocağından yani evinizden dışarı çıkınız. Ne görürsünüz? Komşular, komşulardan sonra mahalle, mahalleden sonra köy veya şehir; değil mi?... Şimdi mahalle, köy veya şehrin sizin evinizden ne farkı var?” şeklindeki sorular bu konuda bir örnektir. Sorularla başlayan konu, verilmek istenilen mesaj ile bitmektedir. Üçüncü derse yukarıdaki sorularla başlayan yazar, “Keza her çocuk, kendi mektebinin, kendi köyünün, kendi memleketinin çocukları ile kardeş gibi geçinmeğe mecburdur...” ifadelerini kullanmaktadır.⁵²⁴

Yazarın eserde aile kavramından dünya ve insanlardan yola çıkarak insanlık kavramına doğru bir anlatım tercih ettiği görülmektedir. Ailenin önemi üzerinde durduktan sonra komşu, mahalle, köy ve şehir hakkında gerekli bilgiler vermektedir. Ardından vatan ve millet kavramlarını açıklamakta ve “Vatanınız dünya dediğimiz ‘küre-i arz’ın bir cüz’üdür” diyerek her insanın aslında insanlığın bir parçası olduğu; dolayısıyla birtakım vazifeleri yerine getirmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sadece yedinci derste “teşebbüs ve fedakârlık” şeklinde ahlâkî bir davranışa değinen yazar, diğer derslerde milletlerin idare şekillerini ve meşrutiyetin tarihini anlatmaktadır.

Hacmi küçük ve resimsiz bir eser olan *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*'nin, ağırlıklı olarak malûmât-ı medeniye konuları içerdiği görülmektedir. Yazarın, ailenin önemi, fertlerin ailelerine ve komşularından başlamak üzere bütün insanlığa karşı birtakım vazifeleri olduğu mesajını vermek dışında ahlâkî konulara çok fazla yer vermediği söylenebilir.

(4) Jules Payot, Mektebde Ahlâk

Jules Payot, Mektebde Ahlâk, Kâzım Nâbi Duru (çev.), Selânik: Şems Matbaası, 1329/1913, 127s.

Jules Payot, 1859-1939 yılları arasında yaşamış Fransız eğitimcidir. 1908'de kaleme aldığı "*La morale à l'école*" adlı eser, Kâzım Nâbi Duru⁵²⁵ tarafından "*Mektepte Ahlâk*" olarak çevrilmiştir.⁵²⁶ Kızlara ve erkeklere mahsus ahlâk kitabı olarak geçen eser, ibtidâîlerin son sınıfı ile rüşdiyelerin ilk sınıfları için basılmıştır. Mütercim eserin önsözünde, eseri Türkçe'ye uyarlama sebebini şu şekilde açıklamaktadır:

"Şimdiye kadar mekteplerde okutulan ahlâk kitapları, çocukların fikirlerine müracat etmeksizin birtakım ahlâk kâideleri göstermekle iktifâ etmiş olduğu için bizce lâzım gelen vazifeyi ifa etmemiş addolunuyor. Bir çocuğa 'Fena şudur, bundan kaç; iyilik budur, bunu edin' demek kâfi değildir. Fenalığın niçin fenalık, iyiliğin niçin iyilik olduğunu göstermek, intihab hakkını çocuğun muhakemesine terk etmek lâzım gelir, itikadındayız... Halbuki iyilik bütün meziyetleriyle, fenalık bütün çirkinlikleriyle izah ve irae edilirse, çocuk iyiliği intihabda daha ziyade zevk duyar."

525 Kâzım Nâbi Duru, 1876'da İstanbul'da doğmuştur. Toptaşı, Edirne ve Selanik askerî rüşdiyelerinde okumuş; 1894 yılında Manastır Askerî İdâdisi'ni bitirmiştir. 1897 yılında Harp Okulu'ndan mezun olmuş, orduda çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1909 yılında Selanik Askerî Rüşdiyesi Fransızca öğretmenliğine atanmıştır. 1910 yılında ordudan ayrılmış ve sonra sırasıyla, Selanik Maarif Müfettişliği (1910-1911), Edirne, İstanbul, Çatalca, İzmit Maarif Müfettişliği, İzmit Maarif Müdürlüğü, Mercan Sultânisi Tarih öğretmenliği (1916-1920), Dârülmualimât-ı Âliye ve Vefa Sultânisi Tarih öğretmenliği, TBMM Umûr-ı Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Müdürlüğü (1920-1922), çeşitli okul öğretmenliği ve Tâlim Terbiye Kurulu üyeliği (1933-1935) yapmıştır. Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin ve Ali Canip (Yöntem) ile birlikte Genç Kalemler'in kurucuları arasında yer almıştır. 1935 yılında Manisa milletvekili olan Kâzım Nâbi Duru 1967'de vefat etmiş ve Karacaahmet'te toprağa verilmiştir. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Murat Yalçın (edt.), İstanbul: YKY, 2001, C. I, s. 286.

526 Jules Payot, http://en.wikipedia.org/wiki/Jules_Payot, (23 Mart 2012).

Kâzım Nâbi, konu girişinde “Çocuk Babalarına” başlığı altında çocuk terbiyesi ile alakalı şu nasihati vermektedir: “Çocukların tâlim ve terbiyesi için yalnız levâzımını tedarik etmek ve mektep maaşı vermek kâfi değildir. Mektebin gösterdiği yolu takip ederek evlatlarınıza delalet de lazımdır. Uyanınız! İlim ve ifrandan mahrum olan bir millet ölmeğe mahkûmdur.”

Konu başlıkları ile birlikte alt başlıklar numaralandırılmıştır. Her ana başlık altında konunun muhtevası “Mündericât” adı altında verilmiştir. Ardından konu, alt başlıklara ayrılarak anlatılmıştır. Eserin ilk konusu, “insanî hürriyetin istihsalı”dır. Burada “Nereden geliyoruz? İlk babalarımızın üzerine yüklenen zahmetler”, “Birlikte çalışma bizi nasıl azât etti” ve “Birlikte çalışmanın büyük muvaffakiyetleri” şeklinde alfabetik olarak maddelenmiş olan üç alt başlık yer almaktadır. Her alt başlık altında izah edilen konular da paragraf başlarında numaralandırılmıştır. Konu anlatımı bittikten sonra “Şifahen veya tahriren tasvîr edilecek mevzûlar” adıyla “Doğar doğmaz nelere varis oluyoruz? İlk insanlar nasıl yaşıyorlardı? gibi sorular verilmektedir. İkinci ve üçüncü alt başlıklar da aynı şekilde ele alınmıştır. Önce konunun muhtevasının verildiği, ardından numaralandırılmış paragraflarda açıklamalar yapıldığı ve son olarak konunun sorularla bitirildiği görülmektedir. Eserin tamamında aynı usûl kullanılmıştır.

Eserin ikinci konusu, “İçimizdeki Fena Meyillere Dahilî Hürriyetin Galebesi” şeklindedir. Burada, insanoğlunun yaşam kalitesini arttırma yolundaki çabası ve terakkî süreci örnek verilerek aynı şekilde insanın, öfkesini, cesaret ve teşebbüse; gururunu, vakara dönüştürebileceği ifade edilmektedir.

Üçüncü konu, “Fikir Hürriyetinin İstihsalı”dır. Öncelikle ilim tahsilinin, eğitim almanın öneminden bahsedilen bu bölümde, Meşrutiyet hükûmeti sayesinde her yerde, köylerde dahi mekteplerin açıldığı; herkesin parasız ve mecburî bir eğitim aldığı ifade edilmektedir.

Dördüncü başlık, “Siyasî Hürriyetin İstihsalı”dır. Burada bir inkılap olarak söz edilen II. Meşrutiyet’ten sonra halkın kazandığı haklardan bahsedilmektedir. Öncelikle “Bugün hiç kimse bir çocuğun sa’yini fena kullanamaz” ifadesiyle artık çocukların küçük yaşta çalıştırılmayacağı anlatılmaktadır. Ardından yazar, inkılaptan sonra emniyet ve asâyişin sağlanabildiğini; dolayısıyla kimse-nin tekrar istibdat altına girmek istemediğini belirtmektedir. Bunlara ilaveten işaretlerle ayrılmış paragraflarda kızlara mahsus bilgiler de verilmiştir. Geçmiş zamanlarda kadınların çektiği sıkıntılar, maruz kaldıkları muameleler örnek

gösterilmiştir. Sonuç olarak da “Edyân bu vahşetlere manî oldu. Kadınların hukukunu tanıdı” şeklindeki ifadelerle dinler sayesinde kadınların haklarına kavuştuğu belirtilmiştir.⁵²⁷

“Hür olmak, idrâke itaat etmek demektir. Lâkin cemiyetsiz, idrâksiz bir insan, vahşi olur.” diyen yazar, cemiyet halinde yaşamının önemi üzerinde durmakta ve yalnız ictimâî muavenetin hürriyeti mümkün kılacağını örneklerle ifade etmektedir. İdrâke itaat etmeyi de, oburluğa, tembelliğe ve hiddete mağlup olmamak şeklinde izah etmektedir. İnsanın iyilikle kötülüğün menbâi olduğunu belirten yazar, “Tabiatımız ikidir. Def’aten hem hayvanız, hem de fikirli mahlûklanz. Bizde obur, pis, tembel ve hiddetli olan hayvanlıktır; faal ve iyi yapan fikirdir” dedikten sonra, ikisinden birini seçmek gerektiğini ifade etmektedir.⁵²⁸

Bir başka başlıkta da faal olmayı, “mümkün olduğu kadar en açık ve en zengin insanlık hayatı yaşamak” olarak ifade eden yazar, onu muhafaza etmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. Ayrıca, cismanî faaliyet, fikrî faaliyet ve iradenin faaliyeti şeklinde faaliyet türlerini ayrı ayrı başlıklar altında ele almıştır. Ardından sağlam bir iradenin alâmetleri olarak sabır, metanet, soğukkanlılık ve cesaret kavramlarına vurgu yapmıştır. İradenin hastalıkları ve onları iyileştirecek vasıtalarla da değinen yazar, burada da alkol, hiddet, bedhâhlık (her işin fenalığını istemek), kibir, gıybet, iftira, garaz, sû-i zan, para ve zararları, tamahkârlık, tembellik, hicab, keder ve korku hakkında açıklamalar yapmıştır. Son olarak da “Muhâsım Kuvvetlere Karşı Mücadelede Bulunan Kuvvet” başlığı altında çalışma, intizam, teşebbüs ve kararlı olmaktan bahseden yazar, “İnsanlar, sa’y ile dahilî hürriyetlerini kazandılar. Zira sa’y, vücut, irade ve zekâ için bir mekteptir” der ve çalışma ile elde edilecek başarı ve mutluluktan bahseder.⁵²⁹

Yazar, iradenin hastalıkları bahsine geçtikten sonra farklı bir usûl takip etmiş; alt başlıkları bir çerçeve içerisinde vermeye başlamıştır. Bu başlıklar, “hiddet bir delilik buhranıdır”, “hiddetin iyisi olmaz”, “küsen kimse hastadır”, “kibirli olan esirdirler” şeklinde dikkât çekici ifadelerden oluşmaktadır.

Kızlara ve erkeklere mahsus ahlâk kitabı olarak ifade edilen eserde, kızlara yönelik farklı bilgilere yer verildiği; bunların da işaretle diğer bilgilerden ayrıldığı dikkât çekmektedir. Nitekim yazarın “Kızlara mahsus fıkralara şu

527 Jules Payot, **Mektebde Ahlâk**, Kâzım Nami Duru (çev.), Selânik: Şems Matbaası. 1329/1913, s. 30-31.

528 Payot, s. 33-37.

529 Payot, s. 116.

işaret konulmuştur” şeklinde kitabın girişinde “ihtar” olarak bu konuya değindiği görülmektedir. İşaretleli yerlerde yazarın da ifade ettiği gibi, daha çok kız öğrencileri alakadar edecek mevzûlar (ev hanımlığına dâir bilgiler) yer almaktadır.

Kâzım Nâbi Duru’nun, eseri tercüme etmekten ziyade uyarladığı görülmektedir. Nitekim siyasî hürriyetin elde edilmesi konusunda, II. Meşrutiyet’in getirdiği haklardan bahsedilmesi, istibdadın yerilmesi ve eserde kullanılan diğer ifadeler buna işaret etmektedir. Yazar sade ve akıcı bir dil kullanmıştır. Muhteva olarak diğer ahlâk ders kitaplarıyla benzerlik göstermekle birlikte, kullanılan başlıkların daha farklı olduğu görülmektedir. Eserde dinî referanslara yer verilmemiştir. Şiir ve hikâye kullanılmamış; ancak konular örneklerle anlatılmıştır.

(5) Ahmed Cevad (Emre), Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye

Ahmed Cevad Emre’ye⁵³⁰ ait olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, Ali Seydi tarafından kaleme alınan *Musâhabât-ı Ahlâkiye* gibi mekâtib-i ibtidâiyenin üç devresi için ayrı ayrı hazırlanmıştır.

(a) Devre-i Ülâ 1. Sene

Devre-i ülâ 1. sene için hazırlanmış olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye* Telif ve Tercüme Heyeti tarafından reddedilmiş; yazarın devre-i ülâ 2. seneden itibaren kabul edilmiş olan beş eseri ibtidâî mekteplerde okutulmuştur.⁵³¹ Mekteplerde okutulmadığı anlaşılan devre-i ülâ 1. seneye ait *Musâhabât-ı Ahlâkiye*’ye ulaşılammıştır.

530 1887 Girit doğumlu olan Ahmed Cevad Emre, dilci ve yazardır. Ortaöğretiminin Girit’te tamamlayan yazar, Kuleli Askerî İdâdisi’nden mezun olmuştur. 1895 yılında siyasî suç işlediği gerekçesiyle Trablusgarb’a sürülmüştür. Avrupa’da Jön Türkler’in siyasal faaliyetlerine katılmış; II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönerek gazetecilik yapmaya başlamıştır. 1909’dan itibaren Dârülfünûn’da Türkçe Dilbilgisi ve Türk Edebiyatı dersleri vermiştir. Cumhuriyet’ten sonra harf inkılabı çalışmalarına katılmış ve alfabe komisyonunda bulunmuştur. *Muhit* adlı bir fikir ve sanat dergisi çıkarmış olan Ahmed Cevad’ın fikir hayatı ve siyasal tutumları dönem dönem değişiklik göstermiştir. Savaş yıllarında harf değişikliğine karşı fikirler ileri sürerken Cumhuriyet’ten sonra dil devriminin en hızlı savunucuları arasında yer almıştır. Işık, C. 3, s. 1180.

531 BOA, MF. MKB, 215/105, 28 S 1338, s. 4.

(b) Devre-i Ülâ 2. Sene

Ahmed Cevad (Emre), *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye. Medeniye. Vataniye ve İnsaniye, Devre-i Ülâ 2. Sene, İstanbul: Orhaniye Matbaası. 1337/1921, 80s.*⁵³²

Kitabın kapağındaki bilgilerden eserin, Maarif Nezâreti tarafından mekâtib-i ibtidâiye sınıflarına en uygun kitap olarak kabul edildiği öğrenilmektedir.⁵³³

İçerisinde fihrist ve mukaddime bulunmayan kitap resimli olarak hazırlanmıştır. Eserde belli başlı konular, ailenin önemi, büyüklere itaat ve hürmet, hayvanların yararları, insanlar arasında yardımlaşma ve herkese karşı muhabbet. hizmetkârlar, ilmin kadir ve kıymeti, arkadaşlarla güzel geçinmek, başkasının hukukuna hürmet, israf, iktisat, kusurları düzeltme, vicdan azabı, vicdan rahatlığı, ecdâd yadigârları, vatandan mahrumiyet ve sancağa hürmet şeklindedir. Devre-i ülâ, ibtidâî mekteplerin ilk sınıfları olup ahlâk ders konularının bu sınıflarda ameli ahlâk çerçevesinde genel olarak ve kısaca işlendiği görülmektedir.

Eserde konular, sohbet tarzında ve hikâyelerle birlikte anlatılmaktadır. Her konudan sonra “Musahaba Zemini-Öğrenilecek Hülâsa” adıyla konu özeti yer almakta; ardından da konuyla alakalı sorular verilmektedir. Anlatılan hikâyelerin kahramanları, ağırlıklı olarak çocuklardır. Örneğin “Ailenin Nimetleri” başlığı altında, “Selim ile Cemile, derslerini okumak için yemekten sonra masa başına geçtiler. Yan yana oturarak kitaplarını açtılar, kendileri dikmiş oldukları çiçek saksısını da karşlarına aldılar... Selim ile Cemile’nin anneleri, babaları, hocaları da kendilerinden memnundurlar; onları hiç azarlamazlar; bilakis aferinlerle mükâfatlandırırılar.”⁵³⁴ şeklinde iki çocuğun güzel özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Konu anlatımının ardından “Cenâb-ı Hak kardeşleri birbirinin en halis dostu, en yakın arkadaşı olmak için yaratmıştır...” sözleri

532 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu’ndan farklı baskıları tespit edilmiştir. Ahmed Cevad Emre, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Ülâ 2. Sene, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332/1916. Eserin devre-i ülâ ikinci seneye ait olan bu kaydının Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde olduğu tespit edilmekle birlikte; verilen kütüphâne numarasında devre-i ülâ ikinci sene değil, devre-i âliye ikinci seneye ait eser yer almaktadır. Eserin Matbaa-i Orhaniye’de basılmış 1336/1920, 1338/1922 tarihli baskıları da bulunmaktadır.

533 Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye-i Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Ülâ 2. Sene, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1337.

534 Ahmed Cevad, Devre-i Ülâ 2, s. 6-7.

ile kardeşlerin iyi geçinmesi gerektiği, mesaj olarak ifade edilmektedir. Kitapta verilen konuların tamamında Cemile ve Selim adlı iki çocuk karakterin yer aldığı görülmektedir.

Yazar, yukarıda da ifade edildiği gibi eserde önce bir hikâye anlatmakta; ya da sohbet şeklindeki bir üslupla konuya giriş yapmaktadır. Daha sonra “hülasa” kısmında maksadını ifade etmektedir. Örneğin “Büyüklerle Hürmet ve İtaat” başlığı altında Cemile ve Selim’in büyük annesinin nasıl biri olduğundan ve meşguliyetlerinden bahsetmekte; gece kalkıp namaz kılması, Kur’an okurken uyuyakalması gibi bazı özellikleri hikâyeleştirerek vermektedir. Ardından gelen hülasa bölümünde ise büyük anne ve büyük baba kavramlarını açıklamakta ve onlara karşı vazifelerin neler olduğu hakkında bilgi vermektedir.

“Cümleye Muhabbet” başlığı altında çiftçilerden özellikle de çalışkan ve namuslu çiftçilerin herkes tarafından sevilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Ardından gelen “Hayvanların Hizmetleri” konusunda, koyunlarını otlatan bir çoban ve en çilekeş hayvanlardan olarak at ve eşekten söz edilmesi, ağırlıklı olarak tarımla geçinen bir toplum olmanın etkisi olarak görülebilir.

Eserde, nezaket, sabır ve sebat, çalışkanlık, dikkat ve itina, muallimlere hürmet ve itaat, muhabbet, öfkeyi yenme, temizlik, iyiliğe karşı teşekkür, başkasının malına, canına hürmet ve hukukuna riâyet, israf etmemek, vatan ve bayrak sevgisi gibi konular da yer almaktadır. İbtidâî mekteplerin üst devrelerinde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye* ders kitaplarında, vatandaşlık bilgileri ayrıntılı bir şekilde yer alırken, devrelerin birinci sınıflarında sadece vatan sevgisi işlenmektedir. Dolayısıyla burada da vatan sevgisi, vatan için fedakârlık yapma, bayrağa muhabbet ve hürmet şeklindeki konular sınırlı bir şekilde ele alınmıştır.

Eserin dili, ibtidâî mekteplerin ilk devresine yönelik olması açısından oldukça sade ve akıcı olup konu anlatımları kısa tutulmuştur. Eserin ibtidâî mekteplerin birinci devresinde okutulması sebebiyle resimlerin oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir.

(c) Devre-i Mutavassıta 1. Sene

Ahmed Cevad (Emre), Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, Devre-i Mutavassıta 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331/1915, 175s.

Ahmed Cevad tarafından ibtidâî mekteplerin devre-i mutavassıta birinci ve ikinci sınıfları için kaleme alınmış olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye* adlı eserlerinden sadece birinci sınıfa ait olana ulaşılabilmiştir.

İbtidâî mekteplerin devre-i mutavassıta birinci senesinde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, *Sıhhiye*, *Medeniye*, *Vataniye* ve *İnsaniye*, Maarif Nezâreti'nin 1914-1915 müfredat programına uygun olarak hazırlanmıştır. Eserin tespit ettiğimiz çeşitli baskıları olmakla birlikte ulaşabildiğimiz baskısı 1331/1915 senesine aittir. Baskı tarihlerinden kitabın Cumhuriyet'e kadar mekteplerde okutulduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁵

Eserde konular, başlıklarla birbirinden ayrılmış olup genel olarak şu şekildedir: Hıfz-ı sıhhat, itidal-sadeliik, sarhoşluk ve neticeleri, idman ve faaliyet, sa'y ve gayret, tahsil-i ilim, ilme hevesli meşhur çocuklar, tasarruf, sefahet, küçük zararlar, borçtan tevakkî (borçtan sakınma), hisset-sehavet (cimrilik-cömertlik), natıka-yı hüsn-i istimâl (güzel konuşma), iyi-fena huylar, haysiyet-i şahsiyye, başkasının haysiyetine hürmet, merâm, teşebbüs-i şahsî, Cenâb-ı Hakk'ın nimetleri, merâmın terbiyesi, itidâl-i dem (soğukkanlılık), istiklâl-i şahsî, aile vezâifi, vatan, cemiyet-i beşeriyenin lütûfları ve hayvanlar.

Yazar, eserdeki konuları bir plan çerçevesinde sunmaktadır. Örneğin "ibadet" bahsinde önce, "İnsan kâinatın bir zerresidir. Yaradan Allah'a ibadet insanın en mukaddes vazifesidir." şeklinde güzel bir sözle konuya giriş yapmaktadır. Yine "itidal ve sadelik" bahsinde de giriş cümlesi olarak "İnsan ancak yaşamak için yer, yemek için yaşamaz"⁵³⁶ ifadesini kullanmaktadır. Ardından yazar, konuyu etraflıca anlattıktan sonra, devre-i ûlâ ahlâk dersi kitabında olduğu gibi "Musahabe Zemini-Öğrenilecek Hülâsa" başlığı altında konuyu tekrarlamaktadır. Her konu özetinden sonra da çeşitli sorularla öğrencinin konuyu anlayıp anlamadığını kontrol etmektedir.

Dili sade ve akıcı olan eserde konu anlatımı, yazarın sorular sorup cevaplarını yine kendisinin vermesi ile canlılık kazanmıştır. Öğrencilere kendilerinden ve çevrelerinden örnekler verilmekte; konular, özetle tekrarlanıp çeşitli

535 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu'ndan tespit edebildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Ahmed Cevad (Emre), **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Mutavassıta 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1330; Necm-i İstanbul Matbaası 1332/1916; Matbaa-i Orhaniye, 1333/1917, 1334/1918, 1338/1922; Şirket-i Mürettibiye Matbası, 1336/1920.

536 Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Mutavassıta 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331, s. 14.

sorularla bitirilmektedir. Konular arasında bağlantılar kurulmakta; dersin işle- nişinde bütünlük olduğu fark edilmektedir. Ayrıca konu içerisinde alt başlıklar kullanılmaktadır ki bu, mesajı daha anlaşılır kılmaktadır. Örneğin “Sadelik ve İtidal” başlığı altında “Perhizkârlık” diye ikinci bir başlık bulunmaktadır. Konu içerisinde de “Yaşamak İçin Yemek”, “Fazla Yemek”, “Gıdalar”, “Yemişler”, “Oburluk”, “İntizam-İtidal” gibi ayrı başlıklar verilerek sadelik ve itidal ko- nusunu çeşitli açılardan ele alınmaktadır. Bir başka örnek de “Natika-i Hüsn-i İstimâl” konusudur. Burada da “Doğruluk-Yalancılık”, “Riyakârlık”, “Ketum Olmalıdır” şeklinde lisanı iyi kullanmanın gerekliliğini anlatmak için alt başlık- lar kullanılmıştır.

Ahlâkî faziletler ve ahlâka aykırı davranışlar izah edilirken tafsilatlı bir ta- nım yapılmamakta; örnekler üzerinden konu açıklanmaktadır. Bununla bir- likte bir hikâye anlatmak suretiyle de kavramların açıklandığı görülmektedir. Örneğin “iftira” ve “meram” bahsinde herhangi bir tanımlama yapılmadan doğrudan hikâyeye geçilmektedir. “Nezakat” bahsinde de “Kabalığa kimse ta- hammül etmez. Nezaketsiz, terbiyesiz insanlardan herkes kaçır.” denildikten sonra “Nezaketsizliğin envayı çoktur. En ziyade tesadüf olunanları aşağıda sayıl- mıştır.” sözlerinin ardından maddeler halinde nezaketsizlik sayılan davranışlar sıralanmaktadır.

Yazar, güzel sözlerle konuları desteklemiştir. Bu anlamda sadelik ve itidal konusunun sonunda “Güzel Sözler” başlığı altında Haris bin Kelde, Hz. Ömer, İbn-i Sina, Şeyh Sadi ve Şekspir’den perhizkârlıkla alakalı güzel sözler naklettiği görülmektedir. Buna ilaveten konu başlarında da hadis-i şerif ve güzel sözlerden faydalanmıştır. Aynı konuda “İlme hevesli meşhur çocuklar” olarak İmam Ebû Yusuf ve Franklin’in hayatı anlatılmıştır.

Eserde hikâyelerden de faydalandığı görülmektedir. Örneğin sarhoşluk ve neticeleri konusunda çocuklara dikkât çekici bir hikâye anlatılır. Yine “Say ve Gayret” başlığı altında tembellikle alakalı bir hikâye nakledilir ki her ikisinde de dikkat çeken husus, yazarın hikâyelerde çocuk kahraman kullanıyor olmasıdır. Bunlara ilaveten “tasarruf”, “hisset ve sehavet” konularında da hikâyelerden yararlanılmıştır. Yine “Merâmin Terbiyesi” başlığı altında ele alınan cesaret-şe- caat konusunda cesur çocuklara yer verilmiştir. Burada “İşkodra Muhasara- sında”, “Budin Muhasarasında” adlı iki hikâye anlatılmıştır. Hikâyelerden he- men hemen her konuda faydalanan yazar, bazı ahlâkî konuları sadece hikâye üzerinden anlatmaktadır ki bu da oldukça dikkat çekici bir yöntemdir. Ayrıca

hikâyelerin ağırlıklı olarak kullanıldığı bölüm, “Aile Vezâîfî”dir. “Aile Sevinci”, “Aile Kederi”, “İyi Bir Kız”, “Müessir Bir Hikâye”, “Başka Bir Evlat” hikâyeleri ile ebeveyne muhabbet ve itaat anlatılmıştır.

Eserde, II. Meşrutiyet sonrasında yazılmış olmakla birlikte padişah aleyhtarlığı ve meşrutiyet rejimini övmeye dair kavramlara rastlanmamaktadır. Ancak vatanla ilgili bölümde Balkan Harbi ile alakalı bir hikâye anlatılmakta; vatan sevgisi, vatana hizmet, vatandaşlık gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Eserde, ahlâkî erdemlerin kazanılması veya ahlâkî olmayan davranışlardan kaçınılması hususunda dinî emir ve yasakların çok fazla kullanılmadığı da dikkât çekmektedir. Konu anlatımında ayet ve hadislerle yer verilmekle birlikte “günah, sevap, uhrevî ceza” gibi dinî terimler kullanılmamıştır.

Devre-i mutavassıta birinci sınıfta okutulmuş olan bu eserde insanın Allah’a, kendine, ailesine, vatanına ve diğer insanlara karşı vazifeleri izah edildikten sonra “İyiliğimizi yalnız insanlara tahsis etmemeliyiz; en ziyade bize karşı müdafasız, himayesiz bulunan hayvanlara göstermeliyiz” şeklinde bir giriş cümlesi ile son olarak hayvanlara karşı vazifeler anlatılmaktadır.

(d) Devre-i Mutavassıta 2. Sene

İbtidâî mekteplerin devre-i mutavassıta ikinci senesine ait olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*’nin çeşitli baskıları tespit edilmiş olmakla birlikte bu esere ulaşılamamıştır.⁵³⁷ Ancak devre-i mutavassıtada okutulmuş ahlâk dersi kitaplarına bakıldığında ağırlıklı olarak malûmât-ı medeniye konularına yer verildiği görülmektedir. Bu sebeple ulaşamadığımız *Musâhabât-ı Ahlâkiye*’nin de vatandaşlık konuları içerdiği düşünülmektedir.

(e) Devre-i Âliye 1. Sene

Ahmed Cevad (Emre), Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, Devre-i Âliye 1. Sene, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1330/1914, 190s.

Devre-i âliye, altı dershâneli ibtidâî mekteplerin beşinci ve altıncı senelerine verilen addır. Ahmed Cevad Emre tarafından mekâtib-i ibtidâiyenin beşinci senesi, yani devre-i âliyenin birinci senesi için yazılan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*,

537 Eserin tespit edebildiğimiz baskıları şu şekildedir: Ahmed Cevad (Emre), **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Mutavassıta 2. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331/1915; Matbaa-i Orhaniye 1333/1917; 1335/1919; 1338/1922; 1339/1923.

aynı zamanda Mekâtib-i Sultâniye'nin dördüncü senesinde de okutulmuştur. Maarif Nezâreti'nin 1914 tarihli müfredat programına uygun olarak hazırlanmış olan eserin ulaşılabildiğimiz baskısı 1330 yılına aittir. Eserin aynı tarihte Matbaa-i Hayriye ve Matbaa-i Orhaniye'de basıldığı öğrenilmektedir.⁵³⁸

Eserde giriş veya önsöz şeklinde bir bölüm bulunmamakta; “Vicdan” konusuyla doğrudan ders anlatımına geçilmektedir. Eserin sonunda bir fihrist verilmiştir. Konulara bakıldığında mekâtib-i ibtidâiyenin bir ve ikinci devrelerindeki ahlâk konularına ilaveler yapıldığı, bazı konuların tafsilatlı bir şekilde yeniden ele alındığı görülmektedir. Eserdeki belli başlı konular şunlardır: Vicdan, vazife, vazifenin taksimi, vikâye-i nefis (nefsi koruma), hıfz-ı sıhhat, temizlik hakkında vesaye (vasiyetler), tagaddi (beslenmek) ve perhizkârlık, irade ve meram, tahsil-i ilim, sa'y, intizam, tasarruf, iktisat, sehavet-hisset (cömertlik ve cimrilik), fikr-i teşebbüs, vezâif-i beytiyye, efrad-ı ailenin vezâifi, izdivac, vatan-millet, kanun, hakk-ı intihab (seçme hakkı), Kanun-ı Esasî, vezâif-i insaniyye, hayat-i beşeriyye, doğruluk-yalancılık, va'd-ahd ve akd, nezaket ve âdâb-ı muâşeret, vezâif-i diniyye ve vezâif-i diniyenin ehemmiyeti.

Eserin dili oldukça sadedir ve ibtidâî öğrencilerin seviyesine uygun tarzda hazırlanmıştır. Ağır kelime ve terkiplere, anlaşılması zor kavramlara rastlanmamaktadır. Ancak ana başlıklar ile alt başlıkların ayrımı çok net anlaşılamamaktadır. Sadece metin içerisindeki başlıklar, konunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin “Efrad-ı Ailenin Vezâifi” başlığı altında “Kardeşler”, “Büyük Peder ve Büyük Valide”, “Diğer Akraba”, “Dostlar” ve “Muallimler” şeklinde yan başlıklar kullanılmıştır. Metin içerisindeki bu başlıklar rik'a hattıyla ve koyu yazı biçimiyle belirtildiği için dikkât çekmektedir. Bu uygulamanın, eserin büyük bir kısmında yer aldığı görülmektedir.⁵³⁹

Yazar, konuya başlarken sorular sormakta, bilinenden bilinmeyene doğru bir yöntem izleyerek öğrencinin anlatılanları kavramasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin eserin ilk konusu olan “vicdan” bahsinde önce örnek bir olay anlatan yazar, ardından “İşte o zaman siz vicdan azabı çekiyorsunuz...” diyerek vicdan azabının ne olduğunu bilinen duygulardan hareketle öğretmektedir. Metin içerisinde herhangi bir tanım yapmamakta, buna karşılık her konunun sonuna

538 Ahmed Cevad (Emre), **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye**, Devre-i Âliye 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331/1915; Matbaa-i Orhaniye, 1334/1918 ve 1338/1922.

539 Ahmed Cevad, Devre-i Âliye 1, s. 94-98.

ilave ettiği “Hûlasa” kısmında kısa bir tanım vermektedir. Ardından “Sualler” başlığı altında konunun öğrenilip öğrenilmediğini kontrol etmektedir. Yine konu sonunda “Makale Temrinleri” diye bir bölüm bulunmaktadır ki yazar burada, maksadının ne olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Muallim efendiler bu ve buna mümasil mevzular üzerine şakirdanı söyletmeğe ve düşündürmeğe vicdan, ahlâk, adalet, iyilik, fenalık hakkında katî sağlam fikirler vermeye çalışacaktır. Gece vazifesi olarak bu mükâlemelerin hûlasası yazdırılacaktır.” Mesela “vazife” bahsinde “makale temrinleri” olarak verilen konu “Mecnunun muhakemesi makbul olur mu? Fenalığı kabul eden insana akıllı denir mi yanlış muhakemeler olamaz mı” şeklindedir. “Vazifelerin taksimi” konusunda da “Vücut mu daha ehemmiyetli ruh mu?...” şeklindeki sorular ödev olarak verilmiştir.⁵⁴⁰

Eserde “Vikâye-i Nefs” bahsinde Hz. Eyyüb’ün kıssası anlatılmış; yine aynı konuda Sokrat, Mithat Paşa gibi yerli ve yabancı zatlardan örnekler verilmiştir. Yazar, eserinde hikâyelerden çok az faydalanmıştır ki bu, eserin mekâtib-i ibtidâiyenin son devresi için hazırlanmış olmasıyla alakalı gözükmektedir. “Makale temrinleri” şeklinde bir bölümün olması da aynı sebeple irtibatlandırılabilir.

Konuların bazılarında güzel sözlere yer verilmiş ve bunların öğrenciler tarafından mütalaa edilmesi istenmiştir. Örneğin “Vakar, tevazu, fahr (iftihar etme) ve gurur” bahsinde, konu anlatımından sonra sıra ile “hûlâsa”, “makale temrinleri” ve “güzel sözler” ilave edilmiştir. “Gurur dilencilerin en küstahıdır” şeklinde verilen güzel sözün ardından “Niçin böyledir? Muhakeme ediniz” denilmektedir. Aynı şekilde “Hiddet kısa bir cinnedir” ve “İyilerle ülfet kıymetsiz bir hazinedir” sözlerinin ardından da “Niçin böyledir?” sorusu sorulmaktadır.

Eserde muhakeme edilmek ve ezberlenmek üzere “emsal ve cümel-i hikiyye” verilmektedir ki bunlardan bazıları şu şekildedir: “At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır. Acı söz insanı dinden, tatlı dil yılanı inden çıkarır. Aslını saklayan nâmerddir. Allah sabırlı kulunu sever. Haya imanın nurudur. Sabrın sonu selamettir...”⁵⁴¹

Ahmed Cevad, “çalışkanlık, tembellik” hakkında farklı bir yöntem izlemiş; konuyla alakalı önce “millî meseller”, ardından “ecnebî hikmetler”den örnekler sunmuştur. Millî mesel olarak “Sanat elde altın bileziktir. Uşağı işe koş, sen de ardına düş...” şeklinde birçok örnek vermiş; ardından da “Tembellik o kadar

540 Ahmed Cevad, Devre-i Âliye 1, s. 5, 9, 12.

541 Ahmed Cevad, Devre-i Âliye 1, s. 53-55.

ağır yürür ki fakirlik mutlaka onu yakalar” şeklinde Franklin’den ve “Çalışmak günü kısaltır, ömrü uzatır” şeklinde Didero’dan sözler nakletmiştir. Bunların ardından yazar, muhakeme edilmek üzere bazı sözleri ödev olarak vermiştir.

“Hıfz-ı sıhhat”a diğer ahlâk dersi kitaplarında olduğu gibi burada da yer verilmiş; üzerinde önemle durulmuştur. Sağlığı korumanın temel yolları, idman ve saf hava, terli vücudu muhafaza etmek, temizlik olarak maddeler halinde sıralanmıştır. Ayrıca temizlik bahsinde bazı tavsiyelerde bulunulmuş; “havâssın hıfz-ı sıhhat”inden bahsedilmiştir. Dikkat çekici bir husus, et, süt, yumurta, sebze ve meyve gibi gıdaların ne kadar yağ, nişasta, şeker ve benzeri maddeler içerdiği hakkında ayrıntılı bilgi verilmesidir ki bu duruma, incelediğimiz ahlâk dersi kitaplarında rastlanılmamıştır. Eserde dikkat çekici bir başka nokta da yazarın “intizam” bahsinde mektepten çıkan bir çocuğa, uyku saatine kadar uygulaması gereken bir program vermesidir. Yazarın, “tasarruf ve iktisat”, “sehavet-hisset” gibi başlıklar altında iktisadî bilgilere değinmesi de II. Meşrutiyet sonrasında ahlâk dersi kitaplarında muhteva değişikliği yaşandığını göstermektedir.

Siyasî düşünce ve fikirlere çok fazla yer verilmemekle birlikte “vikâye-i nefis” bahsinde “hürriyetin babası” olarak nitelendirilen Mithat Paşa’nın II. Abdülhamit döneminde zindana atılmasından ve “şecaat” bahsinde de “31 Mart Vakası”ndan bahsedilmiştir. Bunlara ilaveten vatan, vatana hizmet, kanuna itaat, Kanun-ı Esasî, Balkan Harbi gibi millî konular ele alınmıştır.

(f) Devre-i Âliye 2. Sene

Ahmed Cevad (Emre), Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, Devre-i Âliye 2. Sene, Dersaadet: Matbaa-i Orhaniye, 1332/1916, 120s.

Maarif-i Umûmiye Nezâreti’nin onayı ile umum mekâtib-i ibtidâiyenin devre-i âliye ikinci senesinde okutulmuş olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*’nin ulaşılabildiğimiz baskısı 1332 senesine ait olup resimsizdir.⁵⁴²

Mekâtib-i ibtidâiyenin devre-i âliye ikinci sınıfı, yani son sınıfı için hazırlanmış olması itibariyle eser tamamen vatandaşlık konularını içermektedir. Başlıca konular şu şekildedir: Hükûmet, ilk cemiyetler, cemiyet halinde yaşamak,

542 Tespit edebildiğimiz diğer baskıları ise şu şekildedir: Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Âliye 2. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331/1915; Matbaa-i Orhaniye, 1333/1917, 1335/1919, Hilâl Matbaası, 1334/1918.

hükûmetin vezâifi, hükûmet-i mutlaka, meşrutiyet mücahedeleri, bizde meşrutiyet mücahedeleri, meşrutiyet fevâidi, hürriyet-i kelim, hürriyet-i matbuat, hürriyet-i ictimâ, hürriyet-i iştirâk, musavât, adalet, hâkimiyet-i milliye, hakk-ı intihâb, hâkimiyet-i milliyeye iştirâk, mebusan intihabatı, Kanun-ı Esasî, kuvve-i kanuniyye (meclis-i umûmî-mebusan ve ayan), kuvve-i icraiyye (meclis-i hâss-ı vükela, nezâretler), vilayât teşkilatı ve idaresi, vilayet meclis-i umûmisi, belediye teşkilatı, kuvve-i adliye, zâbita (polisler, jandarmalar, bekçiler), vatandaşlık vezâifi (askerlik, vergi) ve vatanperverlik.

Eserin dili diğer devrelere ait *Musâhabât-ı Ahlâkiye* kitapları gibi oldukça sade ve anlaşılır şekildedir. Ağır ifade ve terkipler yer almamaktadır. Ancak konu itibarıyla, devre-i ûlâ ve devre-i mutavassıta ile devre-i âliyenin birinci senelerinden daha farklı, daha ağır konular içerdiği söylenebilir. Bu da devre-i âliyenin ikinci sınıfının ibtidâi mekteplerin son sınıfı olmasıyla alakalı görülebilir. Mekâtib-i ibtidâiyenin birinci sınıfından itibaren programda yer alan “Musâhabât-ı Ahlâkiye” dersi ahlâkî konularla birlikte aynı zamanda malûmât-ı medeniye konularını da kapsamaktadır. Dolayısıyla mektebin ilk devrelerinde ahlâkî konulara, son devresinde de vatan, millet, kanun gibi malûmât-ı medeniye yer verilmiştir.

Konuların özelliği sebebiyle olsa gerek yazar, hikâye ve güzel sözler kullanmamış; ayet ve hadislerden yararlanmamıştır. Ancak “Cemiyet halinde yaşamak” bahsinde Robinson Crusoe’nin hikâyesini anlatmakta; meşrutiyetin tarihi sürecinde önde gelen isimlerden bahsetmektedir. Peygamber ve halifeler dönemindeki yönetim şekllinden örnekler vermektedir. İslâm Dini’nin bir yönetim şekli olarak “Cumhuriyet”e bakışını vermek dışında konularla din arasında bir bağlantı kurmamıştır.

Yazar, devre-i âliyenin ikinci sınıfı için hazırladığı bu eserde, diğer devrelerde olduğu gibi konu özetleme, sorular sorma, makale alıştırma gibi dersle ilgili etkinliklere yer vermemiştir. Konu başlıklarının altında rik’a hattıyla koyu yazılmış yan başlıklar kullanmıştır. Örneğin “Hükûmetin Vezâifi” konu başlığı altında “Akvam Arasında Mücadele”, “Müstakil Devlet, Satvetli Hükûmet”, “Medeniyet-i Sanaiyyeyi Temin”, “Vesait-i Nakliye ve Yolları”, “Ticaret-i Hariciyye”, “Tahsil-i Umûmî”, “Efradın Hukukunu Muhafaza”, “Efrada Muavenet” şeklinde alt başlıklar yer almaktadır. Bu yöntem eserin genelinde uygulanmıştır.⁵⁴³

543 Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Âliye 2. Sene, Dersaadet: Matbaa-i Orhaniye, 1332, s. 3-15.

Eserde mutlakîyet eleştirilmekte ve meşrutiyete övgüler yapılmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin meşrutiyete geçiş sürecinde önemli rol oynayan zâtlar hakkında bilgi verilmektedir. "Bizde Meşrutiyet Mücahedeleri" başlığı altında "Kafkasyalı Hüseyin Paşa", "Genç Türkler", "Tunuslu Hayreddin Paşa" ve "Mithat Paşa"nın meşrutiyetle ilgili çalışmalarından bahsedilmekte; "Çerkes Hüseyin Vakası", "Kanun-ı Esasî", "Abdülhamit İstibdadı", "Meclis-i Mebusan", "Matbuat ve Sansür", "İttihat ve Terakki Cemiyeti", "31 Mart Vak'ası" gibi konularla meşrutiyete geçiş süreci ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Ardından meşrutiyetin faydaları, getirdiği haklar ve suistimalinden doğan mahzurlar konu edilmiştir. "İslâmiyet'te Cumhuriyet ve Meşrutiyet" başlığı altında bu iki yönetim şeklinin İslâmiyet'e münafi olmadığı örneklerle açıklanmıştır. Eserin son konusu "Vatanperlik"tir. Burada vatani tanımak ve sevmek, ilim ve marifeti takdir etmek, meşrutiyeti benimsemek, vatanın müessese ve kanunlarını bilmek, diğer memleketleri tanımak, kanuna itaat etmek gibi vatandaşlık vazifeleri, gerekçeleri ile açıklanmıştır.

(6) Ahmed Cevad (Emre), Aile Arasında Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

Ahmed Cevad (Emre), Aile Arasında Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri, 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1328/1912, 103s.

Ahmed Cevad tarafından kaleme alınan eser, küçük bir çocuğa aile içerisinde hikâye tarzında ahlâkî ve medenî dersler verir. Yazar, eserin giriş kısmında, mektep programlarında yer alan "Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye" dersleri için çok sayıda kitap basıldığını ancak bu kitapların yeterli olmadığını ifade eder. "İki paralık, maksatsız, programsız yazılmış ve basılmış para tuzağı" olarak değerlendirdiği ders kitaplarından birçoğunun muhteva itibarıyla mekâtib-i ibtidâiye öğrencilerinin seviyelerini aştığını, hatta idâdî öğrencilerinin bile zor anlayabileceği tarzda olduğunu söyleyerek kitapları eleştirmektedir. Özellikle 7-8 yaşındaki çocuklara "kuvve-i teşriyye" ile "kuvve-i icraiyye" gibi hukukî ve siyâsî konulardan bahsetmenin anlamsız olduğunu düşünmektedir.

Ahmed Cevad, "Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye" derslerinin esasında küçük çocuklar için ağır bir ders olduğunu, ancak içinde bulunulan zaman itibarıyla bu dersten vazgeçilemeyeceğini ve böyle bir dersin ancak çocuğun yaşına göre verildiği takdirde faydalı olabileceğini ifade etmektedir. Netice olarak kaleme aldığı eseri, çocuğun anlayabileceği bir şekilde hazırladığını; konuları çocuğa aile içerisinde tâlim ettirmeyi amaçladığını belirten yazar, "Çocuk bu kitabı bir hikâye okur gibi okuyacak ve aynı zamanda telkin etmek istediğimiz

fıkr-i ahlâkî ve medenî kendi kendine aşılacak ve bu suretle evlad-ı vatani istikbale mükemmelen hazırlayacaktır.” sözleriyle de eserin hangi gaye ve metot ile yazıldığını ifade etmektedir. Ahmed Cevad kullandığı bu yöntemle İngiliz yazar Charles Dickens’ın hikâyeleri tarzında bir eser vücuda getirmek istediğini de sözlerine ilave etmektedir.

Resimli olarak hazırlanmış olan eserin dili sade ve anlaşılır olup yazarın dil ve anlatım konusunda titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Hem ahlâkî hem de medenî konular tek bir hikâyeye içerisine yerleştirilmiştir. Bu, incelediğimiz ders kitaplarında daha önce karşılaşmadığımız bir metottur. Yazar, kitabın başından sonuna kadar uzun bir hikâyeye anlatmakta ve bu hikâyenin her bir bölümünde bir konuyu işlemektedir. Hikâyeye içerisine yerleştirilmiş olan mesajlar, zaman zaman doğrudan ifade edilmekle birlikte çoğunlukla dolaylı olarak verilmektedir. “Hükûmet, millet, kanun, belediye, vergi, askerlik” gibi vatandaşlık bilgileri dahi bu hikâyeye içerisinde yer almaktadır.

Kitap, “İki Kardeş” adlı 40 sayfalık bir bölümle başlamaktadır. Daha sonra sabır ve sebat, maymun iştahlılık, korkaklık, merhamet, büyüklere saygı göstermek, kimseye hakaret etmemek, başkalarına yardım etmek, yaramazlık gibi konular diyaloglar halinde işlenmektedir. Her konu, iki kardeşin hayatı üzerinden anlatılmakta; konuşma üslubu kullanılmaktadır. Çiftlik hayatından örnekler verilmekte; günlük yaşamla bağlantılı olarak ahlâkî davranışlara vurgu yapılmaktadır. Eserin adından da anlaşılacağı gibi yazar, malûmât-ı medeniye konularına da yer vermektedir. Vatan, millet, askerlik, ordu, kanun ve millet meclisi, hürriyet-istibdat, adalet ve müsavât kavramları resimlerle zenginleştirilerek anlatılmıştır. Millet bahsinde V. Mehmet’in (Mehmet Reşat) resmi, “Sevgili padişahımız Sultan Mehmed Han Hamis Hazretleri” ifadesi ile birlikte verilmiştir. Hürriyet kavramı üzerinde çok durulmuş; daha önceden (II. Meşrutiyet’ten evvel) ülkede bu haktan mahrum olduğu ifade edilmiştir. Hürriyeti elde etmek için neler yapıldığı, nasıl mücadele edildiği anlatılmış ve burada Mithat Paşa, Ali Suavî, Namık Kemal, Niyazi Bey, Mahmut Şevket Paşa ve Enver Bey’in resimlerine yer verilmiştir.

İlim, cehalet, mektep ve muallim konularına da değinen yazar, eserin son iki sayfasını da “Cenâb-ı Hak, Namaz, İbadet” konusuna ayırmış; devam eden hikâyeye içerisinde kulluk vazifelerine de değinmiştir. Dinî referanslara yer verilmeyen eserde, sadece iki sayfanın vezâif-i diniyyeye ayrılmış olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet sonrasında yazılmış olan ahlâk ders kitaplarında genel olarak vezâif-i diniyyeye çok fazla yer verilmemiştir.

(7) İsmail Cezmi, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

*İsmail Cezmi*⁵⁴⁴, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334/1916, 128s.

Eser, mekâtib-i ibtidâiye ve rüşdiye tedrisatı için Meclis-i Maarif tarafından kabul olunan müfredat programına uygun olarak tertip edilmiş ve adı geçen mekteplerde okutulmuştur. Eserde; bir ders ahlâkla, diğeri malûmât-ı medeniye ile alakalıdır. Örneğin birinci derste, baba ve annenin vazifesi, ikinci derste ise memalik-i Osmanî konusu işlenmektedir.

Besmele ile başlayan eserde, yirmi altı konu ahlâk, yirmi beş konu da malûmât-ı medeniye başlığı altında verilmiştir. Ahlâkla alakalı olarak anne-baba ve çocukların vazifeleri, iyilik, itaatsizlik, ihtiyarlara hürmet, oburluk, tembellik, devam ve sebat, cesaret, vakti boş geçirmeme, mürâilik ve yalancılık, adalet, merhamet, hayvanlara fenalık etmemek, evlat sevgisi, doğruluk, vatana karşı vazifeler, iyilik ve fedakârlık gibi konular ele alınmıştır. Diğer taraftan her ahlâk konusundan sonra malûmât-ı medeniye dersleri verilmiştir ki bu bazan malûmât-ı iktisadiye, bazan malûmât-ı medeniye ve coğrafya, bazan da ulûm-ı müstamele (kullanılan ilimler) şeklinde başlıklandırılmıştır. Genel itibariyle bu bahiste ele alınan konular; memalik-i Osmaniye, vatan, Osmanlılar'ın öksüz ve yetimler hakkındaki yardımları, Türkiye'nin pâ-yi tahtı, sanayi, cemiyet-i beşeriye, malûmât-ı mütedâvele, hükûmet, mektep, tahsil-i mecburî, posta, bir mektubun seyahati, ilan, hükûmetin kararı ve valinin emri, belediyenin saati, saatler, günler ve yıllar, korucu, yollar ve yol bekçisi, jandarmalar ve mücrim, kuvve-i umûmiye, fenerler, yangın tulumbacıları, itfaiye, pazar, belediye müfettişi, belediye meclisi, polis, devlet-i Osmaniye'nin usûl-i idaresi, köprüler, mühendis, vergi, mahkeme, ordu ve asker şeklindedir.

Kitabın dili çok sade, ifadeler kısa ve yalındır. Hem ibtidâî hem de rüşdiye mekteplerinde okutulduğu bilinen eser, incelediğimiz birçok ahlâk ders kitabına göre hayli sade bir üslûba sahiptir. Bu durum, Tanzimat'tan sonra başlayan ve II. Meşrutiyet'ten sonra yaygınlaşan dilde sadeleşme hareketlerinin ders kitaplarına yansımaları şeklinde değerlendirilebilir.

Yazar, konuları hikâyeleştirerek anlatmakta ve konu anlatımını kısa tutmaktadır. Resimlerle de zenginleştirilen hikâyelerde mesaj doğrudan verilmektedir. Her konu sonunda "Tâlim" yan başlığı altında konuyla alakalı sorular yer

544 Eseri kaleme alan yazar İsmail Cezmi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

almaktadır. Örneğin baba ve annenin vazifesi ile çocukların vazifesinin anlatıldığı ilk konuda Ferit ve Feride adlı iki kardeşin mektep başarısı ile anne-babalarının ev idaresi arasında bağ kurulmakta; her birey vazifesini yaptığı zaman mutlu bir aile olunabileceği ifade edilmektedir. Burada aile fertlerinin vazifeleri resimlerle anlatılmıştır. Konu resimlerinin birinde, sınıfta ders gören öğrenciler, diğerlerinde de evde dikiş diken, bebeğe bakan bir anne ve iş yerinde çalışan bir baba görülmektedir. Konu bitiminde “Kitabınızdaki birinci şekle bakınız, ne gösteriyor? Mektepte çalışmaya mecbur musunuz? Babanızı, annenizi seviyor musunuz?” şeklinde çeşitli sorularla tâlim yapılmaktadır.⁵⁴⁵

Malûmât-ı medeniye'nin birinci dersi “Memalik-i Osmaniye”dir. Yazar burada kısa ifadelerle anlaşılır bir şekilde memalik-i Osmaniye'nin vilayetlere, sancaklara, kasabalara, nahiyelere ayrıldığını, ne kadar büyük olduğunu ifade etmekte ve konuyla alakalı sorular sormaktadır. Ayrıca konu başında memalik-i Osmaniye haritası verilmektedir. Anne-baba ve çocukların vazifelerinin anlatıldığı ilk konuda, bir sınıf resminde duvarda asılı iki harita farkedilmektedir. Bunlara ilaveten Türkiye'nin pay-i tahtı konusunda da İstanbul'un planı verilmiştir. Nitekim sınıflarda harita kullanımının mekteplerde “usûl-i cedit” hareketi ile başladığı ve uygulamada zorluklar yaşandığı göz önüne alınırsa ders kitaplarının da yer verilmesi, haritaların kullanımının artık benimsendiğini göstermektedir.

Ahlâkî konular eserin tamamında hikâye içerisinde verilmiş olmakla birlikte malûmât-ı medeniye konuları hem hikâye hem ders şeklinde anlatılmıştır. Örneğin “iyilik” konusu Şakir'in yardımsever bir çocuk olması örneği ile anlatılırken “vatan” bahsi, “Çocuklar; siz Türkiye toprağının bir parçasında oturuyorsunuz. Siz Osmanlısınız...” ifadeleriyle ders şeklinde sunulmaktadır. Malûmât-ı medeniye konularından bazıları da ahlâk konularında olduğu gibi hikâyeleştirilmektedir. “Osmanlılar'ın öksüz ve yetimler hakkındaki yardımları” anlatılırken vatanın ikinci bir aile olduğu mesajı, Şefik ve Şefika adlı iki öksüz çocuğun hikâyesi ile verilmektedir.⁵⁴⁶

Hikâyeleştirilen konularda ekseriyetle çocuklardan yararlanılmıştır. Fikri ile Fikriye, Şefik ile Şefika, Hayri ile Hayriye gibi kardeşler hikâyelerin kahramanlarıdır. Bazı konularda ise bir anne-kız, abla-kardeş, hala-yeğen, amca-yeğen gibi akrabalık ilişkisi kullanılarak hikâye anlatılmaktadır. Anlatılan bu hikâyeler

545 İsmail Cezmi, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328/1912, s. 3-6.

546 İsmail Cezmi, s. 8-9, 13-14.

doğrudan mesaj içermekle birlikte benzetmelerden ve mecazlardan da yararlanıldığı görülmektedir. Mesela “devam ve sebat” konusunda anne-kız diyalogu yer almakta; hafif su damlalarının taşları nasıl aşındırdığı müşahadesinden yola çıkılarak mesaj verilmektedir. Hikâyelerde hayvanlardan da yararlanılmıştır ki bu, ilköğretim öğrencileri için oldukça etkili bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Biri geveze, biri mütecessis, diğeri de obur üç yavruya sahip olan “Keten Kuşu”nun hikâyesi, bunlardan biridir.

Eserde dinî referanslar yer almamakta; ahlâkî davranışlar dünyevî açıdan değerlendirilmektedir. Mesela “itaatsizlik” kötü bir davranış olarak anlatılırken “Eğer çocuklar itaatli olurlarsa ceza görmezler” şeklinde davranışın neticesi gösterilmekte, uhrevî boyutuna değinilmemektedir. Ayrıca kanunî ceza da hatırlanmakta; bazı davranışlardan kanuna aykırı olduğundan kaçınmak gerektiği ifade edilmektedir. “Hayvanlara fenalık etmemek” bahsinde “Kanun hayvanlara fenalık etmeyi men eder” şeklindeki bir ifade ile konuya giriş yapılmaktadır. Eserde genel olarak konularla alakalı herhangi bir dinî terim ve referans kullanılmadığı görülmektedir.⁵⁴⁷

Eserde konuların hikâyelerle anlatılması, ahlâkî değerlerin kazandırılması açısından son derece önem arz etmektedir. II. Meşrutiyet’ten sonra ahlâk dersi kitaplarında hikâye kullanımının artması, bunun bir metod olarak benimsendiğini göstermektedir. *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*’nin diğer ahlâk ders kitaplarından farklı en belirgin özelliği, ahlâk ve malûmât-ı medeniye derslerinin birlikte anlatılmış olmasıdır. Diğer eserlerde iki ayrı bölümde anlatılan konular burada birbirinden bağımsız olmalarına rağmen sırayla işlenmiştir. Nitekim ibtidâî mekteplerde bir ders saatinde ahlâk, diğer ders saatinde de malûmât-ı medeniye konularının okutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

(8) Ali Seydi, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye

Ali Seydi, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, 3. Kısım, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329/1913, 71s.

Ali Seydi tarafından kaleme alınmış olan eserin hedef kitlesi ibtidâî mekteplere giden kız öğrencilerdir.⁵⁴⁸ Üç cilt halinde basılmış olan eserin ulaşabildiğimiz kısmı üçüncü kısmıdır. On dokuz dersten oluşan kitabın kapağında bir vezâif

547 İsmail Cezmi, s. 11.

548 Yurdagül Mehmedoğlu, “1838-1920 Yılları Arasında Örgün Eğitim’de Kullanılan Dinî ve Ahlâkî Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bakış”, s. 529-534.

şeması yer almaktadır ki bu şema Ali Seydi ve Mustafa tarafından ibtidâî mekteplerin devre-i âliye birinci ve sultânî mekteplerin dördüncü sınıflarına mahsus olarak yazılmış olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye*'de de yer almakta; ancak bazı hususlarda ondan ayrılmaktadır.⁵⁴⁹ Bu şemada, vezâif-i şahsiyye, vezâif-i gayr-ı şahsiyye ve vezâif-i diniyye olmak üzere üç türlü vazife yer almaktadır. Vezâif-i şahsiyye, cismanî ve ruhanî; vezâif-i diniyye de itikadî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Vezâif-i gayr-ı şahsiyye ise vezâif-i aile, vezâif-i medeniyye, vezâif-i insaniyye olmak üzere üç kısımdır. Bunların da herbirine ait alt başlıklar bulunmaktadır. Vezâif-i aile, küçüklerle, büyüklerle, karı ve kocanın birbirlerine karşı vazifeleri şeklindedir. Vezâif-i medeniyye, kanunlara ve vatandaşlara karşı vazifeler olmak üzere iki kısma; vezâif-i insaniyye ise me'mure ve menhiyye şeklinde ikiye ayrılmıştır.

Kitapta birinci ders, "Sevgili hanım kız!" hitabıyla başlayan "İyi ve Hayırlı Olmak" başlığı altında bir nevi mukaddime olan kısımdır. Yazar burada kız öğrencilere anne ve babalarının vazifelerini anlatmakta; kendilerinin temel vazifesinin de mektebe devam edip gelecekte kullanmak üzere birtakım malûmât öğrenmek olduğunu ifade etmektedir. "İyi bir kız, sevimli bir gelin, hayırlı bir zevce, faydalı bir valide, hatırlı, muteber bir komşu, iyi bir dost" olabilmeleri için vazifelerini bilip terbiye ve ahlâk sahibi olmaları gerektiğine vurgu yapmaktadır. Yazar, kitabın amacını da "kızım sana vazifelerini öğretecek, istikbalde iyi, hayırlı, mesude bir kız, bir kadın olmağın için lâzım gelen şeyleri sana tâlim edecektir" şeklinde açıklamaktadır.⁵⁵⁰

Eserde ikinci ders "vazife" kavramı üzerinedir. "Erkek olsun, kadın olsun bir insan dünyada mesud, bahtiyar olmak için vazifesini bilmelidir"⁵⁵¹ şeklinde konuya giriş yapan yazar, vazifenin tanımını yaptıktan sonra vazifenin kısımlarını şema ile anlatmaktadır. Daha önce belirtilmiş olan vazifenin kısımları, vezâif-i şahsiyyeden başlamak üzere sırayla ele alınmaktadır. Kişinin, nefsin ve vücudunun hizmetkârı olduğunu söyleyen yazar, ona dikkat ve hizmet için gerekli olan hususlar üzerinde durmakta; Cenâb-ı Allah'ın emanet olarak verdiği ruh ve bedene karşı insanın her türlü hizmete mecbur olduğunu ifade etmektedir.

549 Ali Seydi ve Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye**, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1336, s. 13.

550 Ali Seydi, **Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye**, 3. Kısım, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329/1913, s. 5-6.

551 Ali Seydi, s. 7.

Vezâif-i şahsiyyeden sonra vezâif-i diniyye üzerinde durulmakta; kişinin Allah'a karşı vazifeleri maddeler halinde sıralanmaktadır. Ardından vezâif-i gayr-ı şahsiyyeden olan ve yazarın "İnsan dünyaya aile denilen kapıdan girer" sözüyle giriş yaptığı vezâif-i aile konusuna geçilir. Burada aile fertlerinin her birinin vazifelerinden ziyade, eserin kızlara mahsus olması sebebiyle yalnız kızlara, gelinlere, ev hanımlarına ve validelere ait vazifeler bildirilmektedir. Vezâif-i aileden olarak zevc ve özellikle zevcenin vazifelerinin neler olduğu belirtilmekte; "Zevcenin en mukaddes vazifesi, çocuklarını terbiye etmesidir" denilerek çocuk terbiyesi üzerinde durulmaktadır.⁵⁵²

Vezâif-i gayr-ı şahsiyyeden biri de vezâif-i medeniyyedir. Bu vazifeyi yazar, "Mâder-i mukaddesemiz olan vatana ve onun evladı olan millettaşlara, vatandaşlara karşı yapmaya mecbur olduğumuz vazifelerden ibarettir" şeklinde ifade etmektedir. Ardından hükûmet, hükûmet şekilleri, hükûmete karşı vazifeler, vatandaşların birbirlerine karşı vazifeleri üzerinde durmaktadır. Her milletin başında kral, padişah, imparator veya reis-i cumhur gibi adlarla bir hükümdarın bulunduğunu ifade eden yazar, "fazla olarak bizim padişahımızın bir de halife ünvanı vardır" diyerek "halifelik" müessesesinin ne olduğunu açıklamaktadır.⁵⁵³ Hükûmet şekillerinden bahsederken II. Meşrutiyet'in ilanı üzerinde durmakta; meşrutiyetle gelen değişiklikleri, meclis-i mebusanı, seçimin nasıl gerçekleştiğini anlatmaktadır. Vatandaşın hükûmete karşı görevlerini de, kanuna itaat, kan vergisi (askerlik) ve kazanç vergisi olarak ifade etmektedir. "Vatandaşlık, kardeşlikten büyüktür" diyen yazar, vatandaşların birbirlerine karşı vazifelerinin neler olduğunu da anlattıktan sonra annelerin daha beşikte iken çocuklarına vatan sevgisini aşlamaları, vatandaşlık, milliyet, milliyetperverlik kavramlarını öğretmeye başlamaları gerektiğini söylemektedir.

Eserde son olarak vezâif-i insaniyye konusuna yer verilmiştir. Kişinin dünyanın bir parçası olması sebebiyle insanoğluna karşı bazı vazifeleri olduğuna dikkat çeken yazar, bunların vezâif-i umûmiyye olarak da adlandırılabileceğini söylemektedir. Bu vazife, vezâif-i me'mure ve vezâif-i menhiyye şeklinde ikiye ayrılmaktadır ki yazar bunları; her insanın hayatına, hukukuna, malına ve hürriyetine hürmet ve riâyet şeklinde belirtmektedir. Ayrıca vezâif-i me'mureyi ifa edebilmek için "iffet", "istikamet" ve daha birçok ahlâkî fazilete

552 Ali Seydi, s. 26, 40.

553 Ali Seydi, s. 44-48.

sahip olunması gerektiğini ifade eden yazar, bunların neler olduğunu “Fezâil-i Ahlâkiyye” başlığı altında açıklamaktadır. Vezâif-i menhiyye, kitabın on dokuzuncu dersi ve son konusudur. Bu vazifeyi, “Şer’an, ahlâken, aklen başkalarına karşı yapmamaklığımız lâzım gelen hallerdir” diye belirten yazar, fezâil-i ahlâkiyyenin zıddı olan ve “rezâil-i ahlâkiyye” olarak adlandırılan bu halleri anlatmaktadır.

Eserde konu başlarında “Kadınlar insaniyetin nısfıdır.”, “Nefsini sevme-
yen başkasını hiç sevmemez”, “Bir kız bakılsa mader-i kâinattır.”, “Ruh bize
Allah’ın vediasıdır.” şeklinde güzel sözlerden yararlanılmıştır. Dipnotlarda
konu içerisinde geçen bazı kelimelerin anlamları verilmekte; küçük bir lü-
gat oluşturulmaktadır. Eserde verilen örneklerin ağırlıklı olarak kız çocukları-
nın cinsiyetine ait roller ile alakalı olduğu görülmektedir. Ayrıca “Marazlı bir
vücut ile Cenab-ı Allah’a karşı ibadete dahi muktedir olamayacağımızdan
günahkâr dahi olmuş oluruz”, “Cenab-ı Hak herkes için ilim öğrenilmesini
emrediyor” gibi örneklerden yazarın İslâm’a dayalı bir ahlâk anlayışına sahip
olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵⁴

Eserde kullanılan dil sade ve anlaşılır olup dipnotlarda metinde geçen ke-
limelerin anlamlarının verilmesi, yazarın bu konudaki hassasiyetini göstermesi
açısından önem arz etmektedir. Yazar, dinî ifade ve kavramlar kullanmakla bir-
likte ayet ve hadislerle yer vermemiştir.

(9) Osman Fahri, Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Tarihiye, Medeniye

*Osman Fahri, Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Tarihiye, Medeniye, İstanbul:
Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916, 124s.*

“Mercan Sultânîsi Türkçe Muallimi” olarak takdim edilen Osman Fahri⁵⁵⁵
tarafından kaleme alınan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, ibtidâî mekteplerin devre-i ulâ
müfredat programına uygun olarak hazırlanmış ve okutulmuştur. Bu eser, 1919
yılında, beş yıl ilkokullarda geçerli olacak kitaplar listesinde ve köy mekteplerine
mahsus kitaplar arasında yer almıştır.⁵⁵⁶

554 Ali Seydi, s. 16, 19.

555 Osman Fahri hakkında çok az bilgiye ulaşılabilmektedir. Buna göre yazar, 1890 İstanbul do-
ğumludur ve Dârülfünûn Edebiyat Şubesi mezunudur. Şair ve yazar olan Osman Fahri,
yakın arkadaşı Mithat Sadullah ile birlikte *Mekteplilere Arkadaş* (1910) adında bir çocuk
dergisi çıkarmıştır.

556 BOA, MF. MKB, 215/105, 28 S 1338, s. 2.

Eserde konu fihristi ve kitapta yer alan manzumelerin yazarlarına ait bir indeks verilmiştir. Ayrıca kitaba “Resim Üzerine Ders” adıyla bir bölüm daha eklenmiştir ki burada, resimlerle ilgili sorular sorulmakta; bir nevi görsel malzeme üzerinden ders yapılmaktadır.

Eserin giriş kısmında Musâhabât-ı Ahlâkiye dersinin programı, öğretim usûlü ile ahlâk öğretiminde başarılı olmanın şartları hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre hazırlık sınıfında ahlâk dersleri her derse, hatta teneffüs aralarına karışacak türde sohbetler şeklinde cereyan edecektir. Şiirler, tarihi hikâyeler ve çocuk şarkılarından yararlanılacak, anlayıp anlamadıklarını ölçmek için çocuklara sorular sorulacaktır. Ayrıca çocuklarda ortaya çıkan fena huyları ayrı ayrı düzeltmek için gayret sarf edilecektir.

İbtidâî sınıflarda manzum ve nesir hikâye örnekleri anlatılacak, gerekli izahlar yapılacaktır. Sınıf içerisinde ahlâkî fiiller doğuracak vesileler icat edilecek; mektebe ait makul ve etkili disiplin kuralları belirlenerek bunlara adalet ve şefkatle uyulmasına itina gösterilecektir. Her olay karşısında öğrencilerin ahlâkî hislerini uyandırmak ve muhakemelerini geliştirmek adına hatalarını kendi kendilerine fark etmeleri sağlanacaktır. Abesle iştigal etmeleri, batıl fikirlere sahip olmalarına mani olmak gerekecektir. Bizzat çocuklar tarafından araştırılan olaylar sınıfta tartışılıp sonuçları konuşulacak ve derste resimler kullanılacaktır.

Ahlâk dersinde öğretmenin en fazla dikkat etmesi gereken nokta; çocuğun zekâsından ziyade kalbine ve hislerine tesir etmek; onu heyecan ve harekete sevk etmektir. Ahlâk dersi, daima bir hikâye, örnek olay veya okuma parçası üzerinden sorular sorularak yapılabilmelidir. Çocuklar ahlâk dersini kendi kendilerine çıkarabilmelidir. Ahlâk dersinde öğretmen zekâsını değil, ruhunu derse verebilmeli; kendi kanaatini öğrenciye belirterek bir nevi aile babası hüviyetinde olmalıdır. Ayrıca en güzel örnek, öğretmenin kendisidir; dolayısıyla ahlâka aykırı davranışlar sergilememelidir.⁵⁵⁷

Eserde konu tasnifinin yapılmadığı, başlıkların dağınık bir şekilde verildiği görülmektedir. “Aile” ile başlayan konular, ahlâkî fazilet ve reziletlerden örnekler ile devam etmektedir. Tabiata ve hayvanlara güzel muamelede bulunma, vatan sevgisi ve ecdada hürmet de yine yazarın eserde yer verdiği konulardandır.

557 Osman Fahri, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Tarihiye, Medeniye**, İstanbul: Şirket-i Mürrettibiye Matbaası, 1916, s. 3-5.

Yazar, hikâye şeklinde anlattığı konuları, güzel söz ve şiirlerle renklendirmekte; metin içerisinde geçen kelimelerin izah edilmesi ve “Lisan Tâlimi” başlığı altında konuyla alakalı sorular sorulması öğretimi etkili hale getirmektedir.

Eserde ilk konu “Aile”dir. Burada yazar, “Mevsim kış, akşam dışarıda acı bir soğuk, simsiyah bir gece” ifadeleriyle başlar ve güzel, sıcak bir aile yuvasının tasvirini yapar. Konunun sonunda yazar, sözlerini “Babamızı, annemizi, kardeşlerimizi seversek bahtiyar oluruz” şeklinde bitirerek doğrudan mesaj vermektedir. Ardından bir çerçeve içerisinde “fikir” şeklinde ifade ettiği başlık altında güzel sözlere yer vermektedir. Aile ile alakalı verdiği bu söz, “En saf bahtiyarlık baba ocağındadır” şeklindedir. Bazı ahlâk dersi kitaplarında dipnotlarda yer alan sözlük kısmı burada konu bitiminde “Kelimelerin İzahı” başlığı altında ifade edilmektedir. “Lisan Tâlimi” kısmında da “Baba, anne, yavru ne yapıyorlar? Niçin bu aile bahtiyardır?” gibi sorularla dersin anlaşılıp anlaşılmadığı kontrol edilmektedir. Konuyla alakalı “Anneciğim” adlı bir de şiir nakleden yazar, dipnotta ifade ettiğine göre bu şiir, öğrencilere ezberletilecek ve şiir içerisinde geçen “bedbaht, kabahat, kamer” gibi kelimelerin öğretmen tarafından izahı yapılacaktır.⁵⁵⁸

“Aile”den sonra konuyla bağlantılı olarak “itaat, hürmet, büyükanne, büyükbaba, biraderler ve hemşireler, hizmetçilere karşı vazifeler” ele alınmakta; her bir konunun ardından güzel bir söz, kelime izahı, konuyla alakalı sorular ve şiirler verilmektedir. Verilen sözler konuyu pekiştirecek ve akılda kalacak türden olup “İleride evladının sana hürmet etmelerini istersen, bugün ebeveynine hürmet etmekten ayrılmak”⁵⁵⁹ şeklinde çocukların duygu dünyalarına, ruhlarına hitap eden ifadelerdir.

Yazarın seçtiği şiirler gerek dil gerek muhteva açısından çocukların anlayabileceği şekildedir. Örneğin “Ahlâk” adıyla verdiği şiirde hayvanların huylarından yola çıkarak dersler vermekte; öğretmenden de şiirin her parçasını öğrencilere izah etmesini istemektedir. “Hiddet” konusunda yazarın “Keçi Kavgası” adlı bir şiir seçtiği görülmektedir ki ilköğretim çağındaki çocukların, hayvanlarla ilgili hikâyelerden çok fazla etkilediği bilinmektedir. Eserde ayrı bir başlık altında ele almadığı konuları şiir içerisinde vermeye çalışan yazar, bunu “Çalışmak Sonra Oyun” adlı şiirle de göstermektedir. Şiirde oyunun önemi, kimlerin oynamayı hakettiği gibi hususlar üzerinde durmakta ve öğretmenden “sıhhat,

558 Osman Fahri, s. 7-8.

559 Osman Fahri, s. 14.

terbiye-i bedeniye, terbiye-i bedeniyede oyunların yeri, fikrî hareket ile bedenî hareket arasındaki münasebet” gibi konuları izah etmesini istemektedir. Bunlara ilaveten “Ekilmeden biçilmez” fikrinin bir kanaat haline gelinceye kadar öğretmen tarafından hikâyelerle, münakaşa ve sohbetlerle işlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi yazar, kitapta doğrudan konu anlatımı yapmamakta; hikâye ve şiirlerden yararlanmaktadır. Bunlara ilaveten dipnotlarda yaptığı açıklamalarla öğretmenleri yönlendirmekte; konuların izahını onlara bırakmaktadır. Öğretmenlerden özellikle şiirler hakkında açıklama yapmalarını istemekte; bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. “Çalışkanlık” konusu bu duruma örnek olarak verilebilir. Yazar yine hikâye, güzel söz ve lisan tâlimi usûlünü takip etmekte ve konuyla alakalı bir şiire yer vermektedir. Şiirin sonundaki dipnotta öğretmenlere konuyu nasıl anlatacaklarına dair şu şekilde bir açıklama yapmaktadır: “Muallim efendi tabiatın faliyetiyle üzerindeki mahlukatın yaşamak için çalışmak mecburiyetini hilkaten teslim ederek mütemadiyen sa’y ile meşgul olduklarını tasvir edecek... Bâhusus “çalışmakla öğrenmek” ne demek olduğunu, sahte, boş, manasız bir gurur ve iftiharın insanı ne kadar küçülttüğünü anlatacaktır...”

Eserde kullanılan şiirlerin bir başka özelliği de ekseriyetle didaktik olmalarıdır. Bu konuda aşağıda bir kısmı verilen “Çalışmak Bir Definedir” adlı şiir güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Zengin bir çiftçi son nefeste evladını istedi:

- Benim ömrüm bu kadarmış; emr-i Hak böyle, dedi.

Evladlarım! İşte size miras diye bir namus,

Bir de tarla kalıyor ki –buna emin olunuz-

İkisi de babanıza ecdadından yadigâr...”⁵⁶⁰

Yazar, yukarıdaki şiirin çocuklar tarafından rahatlıkla ezberlenebilmesi için sadeleştirerek “Bir akıllı çiftçi varmış/Hem de pek de ihtiyarmış” şeklinde tekrar vermiştir.

Eserde işlenen diğer konular, “fena arkadaş, küsmek, iftira, vazifeye dikkat, çalışkanlık, tecessüs, gayret, sebat, işi ertelememek, yardımseverlik, oburluk,

terli iken su içmek, doğruluk, başkasının malına dokunmamak, merhamet, gururlanmamak, temizlik, emanete ihânet etmemek, , iyi huylu olmak, dedikodu yapmamak, bitkilere ve hayvanlara zarar vermemek gibi bazı ahlâkî fazilet ve reziletlerdir. Bunlara ilaveten vatan sevgisi, bayrağa ve ecdad yadigârlarına hürmet, hemşerileri sevmek, millî âdetlere riâyet etmek gibi vatandaşlık görevlerine de yer verilmiştir. “Her Osmanlı, memleketini, vatanını kendi ana babası gibi sevmelidir” diyen yazar, vatan sevgisi ile alakalı olarak “İspartalı Halil” adlı bir hikâye anlatmakta ve eserde “Vatan” adıyla yer verdiği şiirin de ezberlenmesini istemektedir.

Eserde ele alınan diğer konular ise “Sakın sigara içme”, “Utangaç olunuz”, “Geç olsun güç olmasın değil güç olsun geç olmasın” şeklindedir. Yazar, konular bittikten sonra “Son Nasihatler” başlığı altında “Fırtınalı bir havada titrer eğri bir ağaç: eğrilikten sakın, kaç!”, “Arı durmaz, rahat etmez, hep çalışır yaz ve kış: sen de, diyor, git çalış!”, “Elmas der ki: Aslım kömür... Sen istersen hiç takma! Kimseye de hor bakma!”⁵⁶¹ gibi nasihatler vermektedir ki yazarın burada kullandığı üslup oldukça dikkat çekicidir.

Yazar, kitapta padişahla alakalı “*Padişahı biz ne için o kadar çok severiz; onun ismi anıldıkça niye şişer kalbimiz*” şeklinde başlayan bir şiir vermekte; burada padişaha övgüler sunmaktadır. Şiiri, “*Muhteremdir her milletin hükümdarı şüphesiz; fakat bizler padişahı baba gibi severiz*”⁵⁶² beyiti ile bitirmekte; öğretmenden şiiri izah etmesini ve şiirde geçen “peygamber, halife, vekil, meşrutiyet, hürriyet” gibi kelimelerin anlamlarını açıklamasını istemektedir. Kullanılan kavramlara ve izah edilmesi istenilen konulara bakıldığında yazarın tek bir şiirle öğretim yaptığı görülmektedir.

Kitabın sonunda araştırmada ele alınan diğer ahlâk dersi kitaplarında rastlamadığımız bir çalışma yer almaktadır. “Resim Üzerine Ders” başlığını taşıyan bu bölümde, yazar tarafından dört farklı resim verilmiştir. Her resim bir konuyla alakalı olup resimlerin altında çeşitli sorular yer almaktadır. Buna göre birinci resim “merhamet”, ikincisi “yaramaz çocuklar”, üçüncüsü “sadakat” ve sonuncusu da “yüzü ekşitmek”le ilgilidir. Resimler her ne kadar Batı figürlerinden izler taşısa da yazarın “fotoğraf okuma”yı ahlâk dersi kitabında kullanmış olması kayda değerdir.

561 Osman Fahri, s. 123.

562 Osman Fahri, s. 15-16.

(10) Hasan Tahsin, Rehnümâ-yı Ahlâk

Hasan Tahsin, Rehnümâ-yı Ahlâk, İstanbul: Matbaa-i Kütübhâne-i Cihan, 1326/1910, 30s.

Dârulhayr-ı Âlî'de⁵⁶³ Kur'an-ı Kerim muallimi ve Hüsnü Paşa Mektebi müdürü olarak takdim edilen Hasan Tahsin⁵⁶⁴ tarafından kaleme alınan *Rehnümâ-yı Ahlâk*, "umûm mekâtîp şakirdanına mahsus" olarak basılmıştır.

On dokuz dersten oluşan eserde resim kullanılmamıştır. Kitapta içindekilerin yer aldığı bir bölüm de bulunmamaktadır. Mukaddime ile esere başlayan yazar, burada oldukça ağır bir dil kullanmakla birlikte metin içerisinde dili biraz daha sadeleştirmektedir.

Eserde konu başlığı vermeyen yazar, konuları birbirinden "Ders 1", "Ders 2" şeklinde ayırmaktadır. İlk derse besmele ve bir ayet ile başlayan Hasan Tahsin, burada ahlâk ilminin tarifi, kısımları (nazarî ve amelî) üzerinde durmaktadır. Konuları soru-cevap yöntemi ile işlemekte; "İlm-i ahlâk neden bahseder?", "İlm-i ahlâk kaç kısımdır?" şeklinde sorular sorup hemen akabinde soruları cevaplandırmaktadır. Dersler birbirinden belirli bir konu tasnifine göre değil soruların hacimleri dikkate alınarak ayrılmış gibi görünmektedir. Nitekim her derste farklı konulara ait birden fazla soruya cevap verilmiştir.

Yazarın ilk olarak cevaplandırmaya çalıştığı sorular; amelî ve nazarî ahlâk , ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı fitrî, ahlâk-ı kesbî kavramları ve ahlâkı güzelleştirmenin yolları ile alakalıdır. Daha sonra "vazife" kavramını açıklayan yazar, Allah ve peygamberden sonra kendilerine karşı birtakım sorumlulukların yerine getirilmesi gerekli kişiler olarak padişah, anne, baba ve hocaları zikretmektedir.

Yazar, aile, akraba, sıla-i rahim, ibadet, sadakat, muhabbet, hüsn-i muaşeret, ilim tahsili gibi konular üzerinde durduktan sonra mektep çocuklarının vazifeleri, mualimlerine karşı görevleri, mektep tahsilinin gayesi ve öğrencilerin birbirleri ile olan münasebetleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu konulardan sonra eserde ağırlıklı olarak akıl, gazap ve şehvet kuvvetlerine yer verildiği görülmektedir.

563 1903 yılında kimsesiz çocukları korumak amacıyla II. Abdülhamit tarafından kurulmuş ve 22 Ağustos 1909 yılına kadar hizmetlerini sürdürmüş bir kurumdur. Bkz. Ergin, C. 4, s. 1259-1263; Okay, **Belgelerle Himaye-i Etfâl Cemiyeti (1917-1923)**, İstanbul: Şule Yayınları, 1999, s. 12-13; Nadir Özbek, "II. Abdülhamit ve Kimsesiz Çocuklar Dârulhayr-ı Âlî", **Tarih ve Toplum**, C. XXXI, S. 182, (Şubat 1999), s. 11-20.

564 Eserde verilen bilgiler dışında Hasan Tahsin'le ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

“Akıl, gazap ve şehvetten iyilik ve kötülük nasıl hasıl olur?” sorusu ile nefsin kuvvetleri konusuna geçen yazar, burada “Akıl, gazap ve şehvetin her biri ifrat, tefrit ve itidal namlarıyla üç nev’e ayrıldıklarından bunların ifrat ve tefrit cihetlerinden daima fenalık çıkacağı gibi itidal cihetinden de iyilik hasıl olur” açıklamasını yapmaktadır. Daha sonra “Ef’al-i halkiyye kaçtır?” sorusunu soran, ardından “Ef’al-i hasene” ve “Efa’l-i seyyie” şeklinde cevap veren yazar, “ef’al-i halkiyye-i hasene”yi hikmet, şecaat, iffet, gıpta, ibadet, sadakat, kanaat, nezafet, sehâvet, riayetkârlık ve tevazû olarak belirtmektedir. “Ef’al-i seyyie”yi de gıybet, haset, kibir, gurur ve aceb, nemime (dedikoduculuk), riyâ, istihzâ ve maskaralık, fenalık, hilekârlık, atalet ve tembellik, terbiyesizlik, bedzebanlık (kötü dillilik), inat, tahkir, nankörlük, iftira, ziyankârlık, sirkat, itiyad-ı kabîh şeklinde sıralamaktadır. Her iki fiil türlerini tek tek açıklayan yazar, burada hadisleri referans olarak kullanmaktadır. Eser, kuvve-i akliyye konusu ile bitmekte; yazar burada, kuvve-i akliyenin mertebelerini, ifrat ve tefrit yönlerini anlatmaktadır.

Hemen hemen her konuda ayet ve hadislerden yararlanarak sözlerini naslarla destekleyen Hasan Tahsin, İslâm ahlâkına dayalı bir anlatım sunmaktadır. Ancak yazarın, diğer ahlâk dersi kitaplarında olduğu gibi eserde geçen ayet ve hadislerin kaynağını belirtmediği, sadece ayet mi, hadis mi olduğunu ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca soru-cevap dışında herhangi bir anlatım yöntemi-ne başvurulmadığı; güzel söz, şiir veya bir ders etkinliğinin kullanılmadığı fark edilmektedir.

(11) Ebu’l Cezmi Hıfzî, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

Ebu’l Cezmi Hıfzî, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1327/1911, 64s.

İbtidâî mekteplerin ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmak üzere tertip edilmiş olan *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, Ebul Cezmi Hıfzî⁵⁶⁵ tarafından kaleme alınmıştır. Mukaddime ve fihrist gibi bölümlere sahip olmayan eser, resimsiz olup yirmi dersten oluşmaktadır. Her dersin sonunda konuyla alakalı çeşitli soruların yer aldığı bir “tâlim” kısmı bulunmaktadır.

Dili oldukça sade ve anlaşılır olan eserde ağır ifade ve terkiplere rastlanmamaktadır. Yazar, konuları dersler şeklinde hazılamış; konu anlatımına yalnız sorular ilave etmiştir. Ayet ve hadislere yer verilmemiş olan eserde şiir, güzel

565 Müellif hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

söz, hikâye gibi anlatımı zenginleştiren unsurlar da bulunmamaktadır. Eserde dine dayalı bir ahlâk anlayışı görülmemekte; mükâfat ve cezanın kişinin vicdanı tarafından verildiği ifade edilmektedir.

Besmele ile başlanılan eserin birinci dersi, “vicdan” kavramı üzerine olup burada vicdan azabı, vicdan rahatlığı konuları işlenmektedir. Yazar, “Bize iyi yahut fena yaptığımızı bildiren ‘vicdan’dır” demekte ve “İyilik yaptığımız zaman hissettiğimiz memnuniyet bizim mükâfatımız, fenalık yaptığımız zaman hissettiğimiz nedamet ve pişmanlık bizim cezamızdır” diye konuyu izah etmektedir.⁵⁶⁶

İkinci ders, insanın yapmakla sorumlu olduğu vazifelerin taksimine ayrılmıştır. Biri kendi nefesine karşı, diğeri başkalarına karşı olmak üzere insanın iki türlü vazifesi olduğu ifade edilmektedir. Bu iki vazifeden altı vazife doğduğunu belirten yazar, bunları şu şekilde sıralar: Aile vazifeleri, mektep hakkındaki vazifeler, vatan hakkındaki vazifeler, nefse ait vazifeler, diğer insanlar hakkındaki vazifeler, Cenâb-ı Hakk’a karşı vazifeler.

Vazifenin kaç türlü olduğunu belirten yazar, daha sonra sırayla bu vazifeleri anlatmaktadır. Vazifelerden ilki, aileye karşı olup burada, öncelikle ailenin önemi, kimlerden oluştuğu ve aile muhabbetinden bahsetmekte; anne ve babanın vazifeleri ve iyilikleri ile birlikte çocukların anne ve babalarına karşı vazifelerini izah etmektedir. Altı çeşit vazife olduğunu ifade eden yazar, aileye karşı vazifeleri anlattıktan sonra ağırlıklı olarak vatanla ilgili vazifeler üzerinde durmaktadır. Yirminci ve son ders “Vezâif-i şahsiyye ve ictimaiyye”ye ayrılmış olup konular, iki sayfada anlatılmıştır. Ahlâk dersi kitaplarının genelinde kısaca yer verilen vezâif-i diniyye, Ebu’l Cezmi Hıfzî’ye ait bu eserde bulunmamaktadır.

Eserde altıncı dersten yirminci derse kadar malûmât-ı medeniye konuları anlatılmakta; öncelikle vatan kavramı ve vatan sevgisi üzerinde durulmaktadır. Vatani sevmenin tek başına yeterli olamayacağı, bununla birlikte birtakım vazifelerin yerine getirilmesi gerektiği ve vatani kalkındırmak için çalışmanın önemi vurgulanmakta; “Askerlik, çiftçilik, sanat, ticaret hep vatanın saadet ve selametine yarar hizmetlerdir. Biz bu hizmetleri aramızda taksim ederek ifa etmeye mecburuz”⁵⁶⁷ şeklinde ifadeler kullanılmaktadır.

566 Ebu’l Cezmi Hıfzî, **Malûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniye Dersleri**, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1911, s. 3.

567 Ebu’l Cezmi, s. 18.

“İdare-i hükûmet” başlığı altında Osmanlı memleketlerinin idarî olarak vilayetlere, vilayetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların da nahiyelere ayrıldığını anlatan yazar, her birini ayrı ayrı izah etmektedir. Bir sonraki derste “Meşrutiyet ile idare olunan memleketlerde hükûmetin başlıca iki kuvveti vardır: kuvve-i kanuniye ve kuvve-i icrâiyye” şeklinde açıklama yapmaktadır. Onuncu ders, “usûl-i intihâbât”, yani seçim usûlü ile alakalıdır. “Meşrutiyetle idare olunan hükûmetlerde her iş milletin re’yi ve kararı ile yapılır” ifadesiyle konuya giriş yapmakta ve burada “mebus, müntehip” gibi kavramlar üzerinde durmaktadır.⁵⁶⁸

Eserde, askerî kuvvetler, askerlik, kanun, kanun çeşitleri, Kanun-ı Esasî, vergi, vergi çeşitleri, adliye ve mahkemeler, maarif-i umûmiye, hakimiyet-i milîye konularına da yer verilmektedir. Maariften “Bir milletin en ziyade terakkî ve saadetine hizmet edecek maarif-i umûmiyedir”⁵⁶⁹ diye bahseden yazar; tahsilin üç kısım olduğunu söyleyerek şu şekilde sıralamaktadır: “Tahsil-i ibtidâî, tahsil-i tâlî ve tahsil-i âlî”. Tahsil-i ibtidâîyi, ibtidâî ve rüşdî mekteplerdeki tahsil; tahsil-i tâlîyi de idadî mekteplerdeki tahsil şeklinde ifade etmekte ve tahsil-i âlî olarak da Dârülfünûnu göstermektedir.

Yazar, yirminci derste eserin son konusu olan vezâif-i şahsiyye ve ictimaiyyeyi birlikte ele almaktadır. Vezâif-i şahsiyyeyi, “İnsanın hayatında kendi şahsına ait hizmetleridir ki o hizmetleri ifa etmekle hem menfaat-i zatiyyesini temin hem menâfî-i umûmiyeye hizmet etmiş olur.” şeklinde ifade etmekte ve burada hıfz-ı sıhhatin önemine vurgu yapmaktadır. Vezâif-i ictimaiyyeyi de insanın dahil olduğu cemiyetin kanunlarına itaat etmesi, vatanî vazifelerini yerine getirmesi şeklinde açıklamaktadır. Ve son olarak vazifelerin birbirlerini tamamladıklarını belirterek “Vazife daima birbirine bağlı olup birinin adem-i icrası diğerinin de sekte-dâr olmasına sebep olur” ifadesini kullanmaktadır.⁵⁷⁰

(12) Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırâçan, Çocuklara Ahlâk Dersleri

*Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırâçan, Çocuklara Ahlâk Dersleri, İstanbul: Şems Matbaası, 1332/1916, 64s.*⁵⁷¹

568 Ebu'l Cezmi, s. 23, 27.

569 Ebu'l Cezmi, s. 58.

570 Ebu'l Cezmi, s. 62, 64.

571 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu'ndan tespit edebildiğimiz diğer baskısı 1912 yılına aittir: İbrahim Hilmi Tüccarzâde Çığırâçan, **Çocuklara Ahlâk Dersleri**, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328/1912.

Yayımcılığı yanında birçok eser de telif eden Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan⁵⁷² tarafından hazırlanan *Çocuklara Ahlâk Dersleri*, kapağındaki ifadeye göre Maarif Nezâreti'nin en son müfredat programına göre tertip edilmiş olup en küçük çocukların fikrî seviyelerine göre yazılmıştır. Bu bilgilerden eserin bir ders kitabı olduğu ve ibtidâî mekteplerde okutulduğu anlaşılmaktadır.

Resimsiz olan eserin girişinde “Birinci Kısım” şeklinde bir kaydın bulunması ve bu kısma “Malûmât-ı Ahlâkiye” denilmesi, eserin malûmât-ı medeniye konularını ihtiva eden bir ikinci kısmının olduğunu akla getirmektedir. Ancak kitabın sonunda yazarın dipnot olarak verdiği bir bilgiden anlaşılmaktadır ki eserin ikinci kısmı “Malûmât-ı Sıhhiye”, üçüncü kısmı “Malûmât-ı Medeniye”dir. Yazar, birinci kısımdan sonra mekteplerde sırayla diğerlerinin okunacağını ifade etmektedir.⁵⁷³

Genel itibariyle eserdeki konu başlıkları aile, mektep, çalışkanlık, tembellik, doğruluk, yalancılık, açık sözlülük, kibir ve tevazû, nezaket, boşboğazlık, zevzeklik, hoşnutsuzluk, intizam, ihmalcilik, nezafet, zulüm, merhametsizlik, riyakârlık, münafıklık, zem (kınama, ayıplama), iftira, sarhoşluk, hata, sabır ve tahammül, aldatmak, aldanmak, şükran-ı nimet, hakkaniyet, meram, hırsızlık, vazife, kin, intikam ve Cenâb-ı Hak şeklindedir. Yazar, her konunun sonuna “Sualler” başlığı altında sorular ilave etmiştir. Zaman zaman konuları hikâyeleştirerek anlatmakta ya da doğrudan bir hikâye ile konuya başlamaktadır.

Yazar, ana başlıklar ve alt başlıkları kendi içerisinde numaralandırmıştır. Dolayısıyla eserde otuz beş ana başlık, yüz yirmi beş tane de alt başlık bulunmaktadır. İlk konunun başlığı, anne ve babayı sevmenin gerekliliğinden bahseden “Ailenizi Seviniz”dir. Sonraki konular, aile ile bağlantılı olarak büyük anne ve büyükbaba sevgisi, kardeşlere karşı muhabbet ve insanın doğup büyüdüğü

572 1880 Tulça/Romanya doğumlu olan İbrahim Hilmi Tüccarzâde, yazar ve yayımcıdır. 1883 yılında ailesi ile birlikte İstanbul'a göçmüş, mahalle mektebinde öğrenim görmüştür. 1895'te *İkdam* gazetesinde başlayan gazetecilik hayatı, *Vakit* ve *Tasvir-i Efkar* ile devam etmiştir. 1896 yılında Kitaphâne-i İslâm yayınevini kurmuştur. 1908'de *Millet* gazetesini, *Boşboğaz Güllabi* adlı haftalık mizah gazetesini ve *Ordu ve Donanma* dergisini çıkarmıştır. Adını Kitaphâne-i Hilmi, daha sonra da Hilmi Kitapevi olarak değiştirdiği yayınevinde birçok ünlü yazarın kitapları basılmıştır. 1963 yılında vefat etmiş; Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir. Işık, C. 3, s. 937; Nurettin Albayrak, “Çığıracan, İbrahim Hilmi”, *DİA*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 299-300.

573 Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan, *Çocuklara Ahlâk Dersleri*, İstanbul: Şems Matbaası, 1332/1916, s. 64.

evi sevmesi ve ona hürmet etmesi şeklindedir. “Mektep” eserin bir başka ana başlığıdır. Burada mektebi, kitapları sevmenin, sınıf arkadaşlarıyla dost olmanın önemi ve hocaya hürmet etmenin gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Aile ve mektep konularından sonra iyi ve fena huylar hakkında bilgi verilmeye başlanmıştır. Önce bir ahlâkî erdem olarak “çalışkanlık” konusu, derslere çalışmak, bir meslek icra etmek, geçimi temin etmek gibi çeşitli açılardan ele alınmakta; konuyla alakalı örnekler verilmektedir. Ardından “tembellik”, sebep ve sonuçları itibariyle değerlendirilmekte ve “Ahmed Nasıl Hayırsız Oldu?” adını taşıyan bir hikâye anlatılmaktadır.

“Arkadaşlık” konusunda, mektepte iyi arkadaş seçmenin önemi üzerinde durulmakta; iyi arkadaştan iyilik, kötü arkadaştan kötülük sadır olacağı ifade edilmektedir. Düşmanlık, dostluk, doğruluk, yalancılık, açsözlülük, kibir ve tevazû eserde yer verilen diğer konulardandır. Yazarın zıt huyları birlikte anlattığı dikkat çekmektedir. Ayrıca konu başlıklarının altında önce kısa ifadelerle mesajlar verildiği görülmektedir. Örneğin “doğruluk” başlığı altında “Doğru ol; bunun için kimseyi aldatmayacaksın, size emniyet olunup verilen şeyleri geri vereceksin, hiçbir kimseye haksızlık etmeyeceksin”, “Sözünü iyi tut”⁵⁷⁴ gibi yazı karakteri daha farklı ifadeler bulunmakta; ardından konu anlatımına geçilmektedir.

Konuların, ağırlıklı olarak kahramanı çocuk olan bir hikâye üzerinden anlatıldığı görülmektedir. Doğruluk, yalancılık, açık sözlülük, kibir ve tevazû, ihmalcilik, riyakârlık, münafıklık, zem, iftira, hata ve cezası, sabır ve tahammül bunlar arasındadır. Bazı hikâyeler ise hayvanlar alemi ile alakalıdır. Buna “Karga ile Tilki”nin hikâyesinin anlatıldığı “aldatmak ve aldanmak” konusu örnek gösterilebilir. Hikâyelerden bir kısmı da farklı olay kurgusuna sahiptir. Örneğin sarhoşluk, “Bir Sarhoşun Akşamı” adlı bir hikâye ile şükran-ı nimet konusu “Bahriye Zâbiti” adlı bir başka hikâye anlatılmaktadır.

Eserde iyi ve fena huylardan bazıları tarihî olaylarla birlikte verilmektedir. Cesaret, zulüm ve merhametsizlik bunlardandır. Cesaret konusunda, 1293 senesinde köylü bir çocukla Rus askerleri arasında geçen bir olay; zulüm ve merhametsizlik konusunda II. Abdülhamit’in yaptıkları anlatılmaktadır. İntikam duygusu ise Balkan muharebeleriyle alakalı küçük bir hikâye ile verilmeye çalışılmaktadır.

Eserin sonundaki konular “vazife” ve “Cenab-ı Hak” ile alakalıdır. Vazife, mektep içinde uyulması gerekli kurallar ve aileyi sevmek şeklinde sınırlı çerçevede ele alınmış; vazife taksimatı yapılmamıştır. Mektep kuralları, “Nizamnâmeler Faydalıdır” başlığı altında anlatılan bir örnek olay ile verilmektedir. Cenab-ı Hak’ın varlığı, birliği ve yüceliği ile ilgili kainattan örnekler verilmekte ve nihai olarak konu, “Allah’a daima şükret, kudret-i rabbaniyesine, azamet-i ilâhiyyesine karşı kalbini daima açık tut. Kalbinde Allah korkusu olan bir çocuk uslu ve akıldır” şeklindeki bir ifade ile sonuca bağlanmaktadır.

Eser çok sade bir dille kalem alınmıştır. “Mektepte sınıflar bulunur. Her çocuk bu sınıflarda okur. Okumak pek iyi bir şeydir. İnsan okumakla dünyanın her tarafını öğrenir...” şeklinde devam eden ifadelerden yazarın kısa ve anlaşılır bir dil ve kendisinin de belirttiği gibi en küçük çocuğun bile anlayabileceği bir üslup kullandığı görülmektedir.

Eserde iyi ve fena huylar, sonuçları itibariyle ve toplumsal yargılara göre değerlendirilmektedir. Örneğin çalışkanlık övülüp tembellik yerilirken “Çalışan dersinde ileri gider. Çalışmayan geri kalır. O vakit böyle tembel bir çocuğa cahil derler...” şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Yazar, az sayıda da olsa “Söz gümüşse sükût altındır”, “Sabrın sonu selamettir” gibi atasözlerinden faydalanmıştır.⁵⁷⁵ Konu sonlarında verilen sorular ve hikâyeler dışında yazarın kitapta şiirler ve güzel sözler kullanmadığı; dinî referanslara yer vermediği görülmektedir.

2. Rüşdiyelerde Okutulan Ahlâk Ders Kitapları

Tanzimat’tan sonra Osmanlı eğitim sisteminde ilköğretim tahsilini uzun süre sıbyan ve ibtidâî mektepler birlikte karşılamışlardır. Ancak yükseköğretim ile ilköğretim mektepleri arasında bir eğitim kurumunun olmayışı, birtakım sorunlar oluşturmaya başlamış; sıbyan ve ibtidâî mekteplerden mezun öğrencilerin yeterli bilgiye sahip olmadıkları farkedilmiştir. Bu sebeple öncelikle ilköğretimin ikinci basamağı şeklinde “sınıf-ı sâni” olarak düşünülen bir eğitim kurumunun açılması uygun görülmüştür. İsmi daha sonra “rüşdiye” olarak değiştirilen bu mektepler, ancak 1845’te fiiliyata geçebilmiş; sıbyan mektepleri ve Dârülfünûn arasında bir basamak olmuştur.

Genel amacı talebelere çeşitli ilim dallarında bilgi vermek olan rüşdiye mekteplerinde din dersleri ve talebelere dinî bilgilerin kazandırılması prensip

575 Çığıracan, s. 7.

olarak daima yer almıştır. Nitekim bunda rüşdiyelerin Müslüman ve gayr-i müslimler için ayrı ayrı kurulmasının da etkisi olmuştur. Ahlâk dersleri rüşdiyelerin ilk açıldıkları dönemde programlarda yer almamakla birlikte, Bu ihtiyacın kıraat dersi ile karşılandığı bilinmektedir. II. Abdülhamit döneminde ve sonrasında ise ahlâk dersine rüşdiye programlarında yer verildiği görülmektedir. İnâs rüşdiyelerinde de ahlâk, her dönemde okutulan bir ders olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla inâs mektepleri için ayrı ahlâk ders kitapları yazılmış olup bu kitaplar Kız Sanayi Mektepleri ile Dârümuallimât'ta da okutulmuştur.

a. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Rüşdiye Mekteplerinin Ahlâk Ders Kitapları

Tanzimat'tan sonra yeni açılmaya başlayan ve program itibarıyla da sıbyan mekteplerinden çok farklılığı olmayan ilk rüşdiye mekteplerinde okutulan ahlâk ders kitapları, II. Meşrutiyet sonrasında yazılmış ahlâk dersi kitaplarından bazı özellikleri ile ayrılmaktadır. Tanzimat döneminde ibtidâi mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitaplarının aynı zamanda rüşdiyelerde de okutulduğu görülmektedir. Yine bu dönemde Kınalızâde Ali Çelebi'ye ait *Ahlâk-ı Alâî*'nin muhtasarı hükmünde hazırlanmış vezâîf'ü-ettefâl türündeki eserler ahlâk dersinde okutulmuştur. İdâdîlerin ilk iki sınıfını oluşturan rüşdiyelerde de ahlâk dersinin II. Meşrutiyet öncesinde var olduğu ve "Ahlâk" adıyla okutulduğu bilinmektedir.

(1) Mehmed Sadık Rifat Paşa, Risale-i Ahlâk

Mehmed Sadık Rifat Paşa, Risale-i Ahlâk, (Mekâtib-i Rüşdiye Şakirdânına Mahsûs), 1296/1879, 27s.

Risale-i Ahlâk, yazarın esere başlarken belirttiği üzere "Sıbyana nasihat-i peder suretinde bir eserdir." Buna ilaveten kitabın giriş kısmında da eserin sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere hazırlandığı belirtilmektedir.⁵⁷⁶ Ancak 1292/1875 baskısında "Mekâtib-i Rüşdiye Şakirdânına Mahsustur" ibaresi yer almakta; dolayısıyla her iki kademedeki okutulan bir ahlâk kitabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser, ilköğretim ahlâk dersi kitapları arasında ele alındığından burada sadece ismini zikretmek yeterli görülmüştür.

576 Mehmet Sadık Rifat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul, 1296, s. 1-5.

(2) Mustafa Hâmi Paşa, Vezâif-i Etfâl

*Mustafa Hâmi Paşa, Vezâif-i Etfâl, İstanbul Matbaa-i Amire, 1319/1902.*⁵⁷⁷

Mustafa Hâmi Paşa⁵⁷⁸ tarafından kaleme alınan ve rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere⁵⁷⁹ Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından belirlenen *Vezâif-i Etfâl*, kendi döneminde büyük ilgi görmüş ve defalarca basılmıştır. Eser, kendi kültür ve inançlarımızın bir ürünü olması ve yazarın aynı zamanda bir tıp adamı olması itibarıyla örfi ve dinî bir değer taşımaktadır.⁵⁸⁰

Rüşdiyelerde ahlâk dersi kitabı olarak okutulan Mustafa Hâmi Paşa'ya ait bu eserin *Musahhah Vezâif-i Etfâl*⁵⁸¹ adıyla idâdîlerin rüşdiye kısmında okutulduğu bilgisine ulaşılmıştır. Dolayısıyla idâdî mekteplere mahsus ahlâk dersi kitabı olarak da algılanabilmektedir.⁵⁸²

Eserdeki konulardan bazıları şu şekildedir: Anne-baba hakkı, büyüklere saygı ve itaat, faziletli olmak, çalışmak, hıfz-ı sıhhat, nezafet, zararlı alışkanlıklar, uykunun faydaları, gıdalar, mülâyemet (yumuşak huyluluk), iyi huyluluk, mektebe devam, akrabaya tazim, kardeşlik, yeme-içme âdâbı, konuşma usûlü, giyinme âdâbı, ziyaret âdâbı, hırs-ı ikbâl (yükselme, mevki hırsı), dostluk, hemcinsine muhabbet, izzet-i nefis, hırs ve tama, çok söylemek, hayır ve hasenat,

577 Eserin farklı baskıları bulunmakla birlikte hepsine burada yer verilmemiş; sadece araştırmada dikkate alınan baskı verilmiştir. Millî Kütüphânede yer alan nüshalara bakıldığında en eski baskı tarihinin 1870, en son tarihin de 1910 olduğu gözükmemekte ve on üç farklı baskısı yer almaktadır. Ayrıca Seyfeddin Özege Katalogu'nda da farklı baskı tarihleri bulunmaktadır. **Eski Harfli Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle 1584-1986)** (CD), Ankara: Millî Kütüphâne Yayınları

578 Osmanlı'nın son dönem tıpçılarından Mustafa Emir Paşa olarak da anılan Miralay-ı Askerî Mustafa Hâmi Paşa, Hicaz tabipliğinde, sonra Askerî Şura azalığında bulunmuştur. Otuzdan fazla eseri bulunan Hâmi Paşa, 1295/1879'da vefat etmiştir ve kabri Eyyüp'tedir. Bursalı, **Osmanlı müellifleri**, s. 213.

579 1870 tarihli bir belgede Mustafa Hâmi Paşa tarafından yazılan bu eserin rüşdiyelerde okutulacağı ve şimdilik 1000 adet basılacağı ve 4 kuruştan satılacağı belirtilmektedir. Bkz. BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, Ayniyat Defteri, No: 1068, 2 Şaban 1287, s. 1.

580 Mustafa Hâmi Paşa, **Çocuklara Altın Öğütler-Çocukların Vazifeleri-**, Ahmet Almaz (çev.), İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002, s. 9, 11.

581 Eserin 1318 maarif salnamesinden tespit edebildiğimiz en eski baskısı 1317 senesine aittir. Diğer baskısı ise 1320 senesine ait olup BDK'da ve Millî Kütüphâne'de bulunmaktadır. Mustafa Hâmi Paşa, **Musahhah Vezâif-i Etfâl**, İstanbul: Âmire Matbaası, 1317/1900; İstanbul: Kasbar Matbaası, 1320/1903.

582 Mahmud Cevad, s. 355.

hayırhahlık (iyilik severlik), bühtân ve iftirâ, tabiat ve mizac, şefkat ve merhamet, nezâket, metânet-i kalb, gazap, ihtâr-ı vicdâniye, mükâleme, kadr ve itibâr, cesaret, kusur ve hata, arzu, vazife, cehalet.

Eserde besmele ile başlanılan ve giriş mahiyetinde olan bir kısım bulunmakta; burada Allah’a hamd, Peygambere salât ve selam yer almaktadır. Allah’ın insana lütfettiği akıl nimetinin eğitim yoluyla geliştirilmesi ve insanın uygun olmayan şeylerden uzaklaştırılması gerektiği belirtildikten sonra eserin yazılış amacı verilmektedir: “...bulunduğumuz asır maarifhasr Cenâb-ı padişahın âsâr-ı Hayriyyesine ilaveten mücerred etfâl medâr-ı terbiye olmak ve vazife-i insaniyeyi talim ve tefhîm eylemek garazıyla âcizâne iş bu risale-i muhtasaranın tahririyle mekâtib-i âleme yadigâr bırakılmasına ictisâr kılınmıştır...”⁵⁸³

Eserde konu başlığı bulunmamakta; konular birbirinden numaralar ile ayrılmaktadır. Ancak bazı konularda numaraların yanına başlık konulduğu da görülmektedir. Eserde numaralandırılmış otuz altı konu başlığı yer almakla birlikte numara verilmemiş konular da oldukça fazladır. Eserin dili sade ve anlaşılır olup şekilden ziyade içeriğe önem verildiği anlaşılmaktadır. Eserin dilinin sade ve akıcı oluşunun yanı sıra işlenen konuların örneklendirilmesi ve çocukları düşünmeye sevk etmesi, hem konuların daha kalıcı bir şekilde kavranmasına hem de zihni kabiliyetlerin gelişmesine yardımcı olmak adına önem arz etmektedir.

Mutlu olmanın yolu güzel ahlâk sahibi olmaktır, diyen yazar; iyilik yapan insanın gönlünün rahat ve huzurlu olacağını, kötü fiilin ise utanç ve pişmanlık getireceğini söyler. M. Hâmi Paşa, eserinde İslâm ahlâkını esas almakta; güzel ahlâklı olmanın hem dünya hem de ahiret için gerekli olduğunu anlatmaktadır. Anne ve babanın fedakarlıklarından bahsederken onların hayır dualarını almak gerektiğini; onları incitmenin dünya ve ahirette cezaya sebep olacağını belirtmektedir. Yine anne-babasını yormadan okula giden ve derslerine çalışan, hocalarını hoşnut eden kişinin iki cihanda mutlu olacağını ifade etmektedir.

Eserde konuların misallerle daha anlaşılır hale getirildiği görülmektedir. Örneğin çalışmanın önemi ve gerekliliği arılar üzerinden anlatılmakta; “Bal arısı ile eşek arısı” mukayese edilerek “zaman-ı fırsatı tembellik ve gezmekle geçirenler nihayet büyük rahatsızlığa ve belki helâke giriftâr olurlar” sözüyle tembellik yerilmektedir. Bir başka örnek de meyveli ağaç ile alakalıdır. Meyveli ağacın insan nazarında devlet mesabesinde olup itina ile bakıldığı; meyvesiz ağacın da

bir şey meydana getiremeyen cahil adam gibi olduğu ve ancak kışlık odun yapıldığı ifade edilmektedir. İlâveten “Buna binâen âkil olanlar meyveli ağaç gibi herkesin yanında muteber olmak için ilim ve marifet meyvesi yetiştirmeye sa’y eylemelidir” şeklinde mesaj verilmiştir. Bununla birlikte okuyan ve okumayan kişinin aralarındaki farkı anlatmak için Ağustos böceği ile karıncanın hikâyesinin anlatıldığı görülmektedir.⁵⁸⁴

Hâmi Paşa’nın ağırlık verdiği konulardan biri de sıhhattır. Ahlâkî değerleri konu edinen bir eser olmasına rağmen, *Vezâif-i Etfâl*’de sağlıkla alakalı bilgilere de yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, mektepler için yazılmış birçok ahlâkî eserde kendini göstermekte; sağlık konusunun aynı bir başlık altında ele alındığı görülmektedir. Burada da “Muhafaza-i Beden” başlığı altında sıhhatin önemi vurgulanmakta; Kanunî Sultan Süleyman’ın “*Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi*” mısrası hatırlatılmaktadır. Cenab-ı Allah’ın kullarına büyük bir nimeti olan sıhhatin şükrünü ifadan insan âcizdir, denilmektedir. Ardından beden sıhhati için gerekli olan bilgiler ayrı başlıklar altında verilmiştir. Bunlardan ilki nezafet olup burada el, vücut ve kıyafet temizliğinden bahsedilmekte; ardından yeme içme âdâbı ve yemek yerken nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Mustaf Hâmi Paşa, bir ahlâk ders kitabı olan eserinde klâsik ahlâk konularının dışına çıkarak hayata dair gerekli gördüğü muhtelif bilgiler vermektedir. Bunlardan dikkat çekici olanı hayvan etlerinden, sebze ve meyvelerden bahsetmesidir. Etlerin vücut için gerekliliği, hangilerinin hazımlarının kolay, hangilerinin zor olduğunu anlatmakra; aynı şekilde meyve alırken ve yerken dikkat edilmesi gerekli hususlar hakkında tavsiyelerde bulunmaktadır.

Yazarın üzerinde en çok durduğu konu ise ebeveyne itaattir. Ebeveyne itaatin çocuğu vakti geldiğinde mektebe gitmeye ve ilim tahsil etmeye sevk edeceğini ifade etmektedir. Yaşı itibariyle çocuğun tahsilin önemini kavrayamayacağı, ancak anne-babasının hayır duasını almak ve onları hoşnut etmek için çalışmasının çocukluk dönemi için yeterli olacağını belirtmektedir. Mektepte nelere dikkat edilmesi gerektiğini açıkladıktan sonra hayırlı babanın, gelecek endişesiyle evladına mal bırakanın değil, sağlığında evladına tahsil imkânı veren olduğunu bildirmektedir. “Ebeveynine tamamıyla emniyet ve itimadlı olmayan çocuğun

dünyada pek çok felaketlere giriftâr olacağı bi iştibâhtır...” sözleri ile her ne makamda olursa olsun evladın ebeveynin hayır duasını almak için çaba göstermesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Eserde örnek ve hikâyelerle birlikte anlatılan konular ekseriyetle din ile irtibatlandırılmıştır. Mesela ilk konu çocuklara dünya hayatında iki yol olduğunu bildirmekle başlamaktadır. Burada güzel ahlâkın gereği anlatılırken “tarik-i fazilet ve saadet” ve “tarik-i felâket” şeklinde dünyada biri kurtuluş diğeri felaket olmak üzere iki yolun olduğu bildirilmektedir. Kurtuluşun Allah’ın emirlerine uymak ve ahlâkî vazifelerin yerine getirilmesi ile mümkün olacağı ortaya konulmakta, dinin insanı mutluluğa götüren bir vasıta olduğu üzerinde durulmaktadır.⁵⁸⁵

(3) Ali İrfan Eğribozi, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk

Ali İrfan Eğribozi, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312/1895, 80s.

Ali İrfan Eğribozi⁵⁸⁶ tarafından hazırlanan kitabın kapağında, eserin bir çok faydalı bilgi, nasihat ve seçilmiş hikmetli sözler içerdiği; rüşdiye ve idâdî mekteplerin birinci ve ikinci senelerinde okutulmak üzere hazırlanan bir kıraat kitabı olduğu, ayrıca eserde çocukların anlayabileceği derecede kolay ibare ve ahlâkî manzumelerin yer aldığı ifade edilmektedir.⁵⁸⁷

Eser, bir mukaddime ile başlamaktadır. Yazar, insanın haysiyetini, namusunu ve vakarını ancak ahlâk ile muhafaza edebileceğini; bu sebeple de kişinin ahlâk kitabını elinden düşürmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre mektepte öğrencilerin ilk alacağı ders, ahlâk olduğu gibi son ders de yine ahlâk olacaktır. Ayrıca yazar, ahlâk kitaplarının çok az olduğunu, çocuklara tâlim için ahlâk kitabı bulmanın oldukça zor olduğunu belirterek eseri yazma gerekçesini ifade etmektedir.

Eser, ibtidâî mekteplerde okutulan *Risale-i Ahlâk*, *Rehnümâ-yı Ahlâk* gibi ahlâk kitaplarında olduğu gibi konu tasnifi yapılmadan hazırlanmıştır. Yirmi altı konu, rakam ve başlıklarla birbirinden ayrılmaktadır. Birinci başlık “Malûmât-ı İbtidâiye” olup diğerleri şu şekildedir: Diyanet, ahlâk-ı hamîde, nezafet (temizlik), mesaî, riyâzat, hüsn-i idare, kanaat, ilim, sabır, hilm (yumuşak huyluluk),

585 Mustafa Hâmi, **Vezâif-i Etfâl**, s. 1-6.

586 Ali İrfan Eğribozi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

587 Ali İrfan Eğribozi, **Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk**, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312/1895; Doğan, s. 27, 171.

intizam, tecrübe-i nefis, ıslah-ı nefis, zabt-ı lisan, ictinâb-ı hevâ-yı nefis, itaat ve ihtiram, hakşinaslık (hakki tanımak), insaniyet, hayırhahlık, sadakat, nevâziş (iltifat) ve mülâyemet (yumuşak huyluluk), muhalasat (dostluk, iyi muamele), adalet, muhabbet, uhuvvet (kardeşlik) ve dindir.

Konular bittikten sonra yazar, esere bir “Nazım Kısmı” ilave etmiştir. Burada “Hüsn-i ibtidâ, ebeveyne tazim ve tekrim, üstada hürmet ve riâyet, ilim ve marifet, edeb, müvâneset (nezaket, yumuşaklık) başlıkları ile nazım örneklerine yer vermiştir. Bunlara ilaveten eser, “Cümel-i Müntehibe” başlığı altında seçilmiş güzel sözlerle bitirilmiştir.

Eserde konu anlatımı soru cevap şeklindedir. Öğrencilerin sorularına öğretmen tarafından cevaplar verilmekte ve konular bu şekilde işlenmektedir. Örneğin “Malûmât-ı İbtidâiye” diye başlayan ilk derste şakird (öğrenci), “Âdâb nedir?” diye sormakta; muallim (öğretmen) de “Zât-ı benî beşerde merkûz bulunan ve inde’l-bârî sevap ve makbûl ve beyne’l-fudala pesendîde ve makul olan sîret ve keyfiyyâtımızın layığıyla icrası ve Cenâb-ı Hak tarafından nehy buyurulmuş olup halkın nezdinde dahi mayub ve mekrûh görülen etvâr ve efâl-i nâhemvârın cümlesini terk ve onlardan ziyadesiyle ictinâb etmektir.” şeklinde cevap vermektedir. Öğrenci tarafından sorulan sorular kısa tutulmakta; ancak öğretmenin verdiği cevaplar uzun ve ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Eserde, metin içerisinde geçen “merkûz, pesendîde, beşer, sîret” gibi kelimelerin anlamları dipnotlarda açıklanmaktadır.⁵⁸⁸

Yazar, eserini İslâm ahlâkı üzere hazırlamış olup dine dayalı bir ahlâk anlayışını ön plana çıkartmaktadır. Bu nedenle insanın üzerine düşen ilk vazifenin Allah’ın varlığına, birliğine ve sıfatlarına iman olduğunu ifade etmektedir. Ardından kişinin nefisine yönelik yapması gerekli olan ve “rüsûm” şeklinde ifade ettiği merasimleri; diyanet, ahlâk-ı hamîde, nezafet, mesaî, riyâzat, hüsn-i idare, kanaat, ilim, sabır, hilm, intizam, zabt-ı lisan, tecrübe-i nefis, ıslah-ı nefis ve ictinâb-ı hevâ-yı nefis şeklinde sıralamaktadır. Ardından kişinin, başkalarına karşı yapmakla yükümlü olduğu merasimleri de itaat ve ihtiram, hâkşinaslık, insaniyet, hayır hâhî (iyilikseverlik), sadakat, nevâziş ve mülâyemet (iltifat ve yumuşak huyluluk), adalet, muhalasat (dostluk ve iyi muamele), muhabbet ve uhuvvet şeklinde belirtmektedir.

Yazar, ikinci başlıkla birlikte kişinin nefsinin karşı yapması gereken merasimleri anlatmaya başlamıştır. Konuları, soru-cevap şeklinde açıklamaktadır. Sorular ağırlıklı olarak öğrencinin ahlâkî kavramın anlamını ve ne suretle elde edilebileceğini sorması şeklinde düzenlenmiştir. Öğrenci “Diyanet nedir?” diye sormakta ve muallimin cevabından sonra “Ne suretle mütedeyyin olabiliriz” şeklinde bir başka soru yöneltmektedir. Bir örnek de şu şekilde verilebilir. Öğrenci “Ahlâk-ı hamîde nedir?” şeklindeki sorusuna cevap aldıktan sonra “Bu fazileti ne suretle elde edebiliriz?” şeklinde ikinci bir soru sormaktadır. Bu sorulara genel itibarıyla “Ahlâk-ı hamîde sahibi olduğumuzda ne faide görebiliriz?”, “Çalışmanın fezâîli nedir?”, “Riyâzatın âdâba ne faidesi vardır?”, “Hüsn-i idareimizi bildiğimiz surette ne faidemiz olur?” şeklinde ahlâkî faziletin ne gibi faydaları olduğuna dair yeni sorular ilave edilmektedir.

Eserde konular genel olarak İslâm Dini esasları çerçevesinde ele alınmaktadır. Kavramların tanımları yapılırken dine dayalı bir anlatımın ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin kanaatin tanımını yapan öğretmen, “Hak Teâlâ’nın ihsanına göre bulunduğumuz ve nail olduğumuz derece nimete şükür ve ducâr olduğumuz mesâib ve belâyâ mümkün mertebe sabır ve tahammül etmektir.” ifadelerini kullanmaktadır. Yine sabrın faziletini ifade ederken de “Sabır fezâil-i ahlâktan bulunduğu gibi Cenâb-ı Yezdân Hazretleri’nin sıfat-ı ilâhiyyesinden biridir.” şeklinde İslâm Dini esaslarına uygun bir açıklama yapmaktadır. Bütün bunlara rağmen yazanın referans olarak ayet ve hadislerle yer vermemesi dikkat çekicidir. Buna karşılık sorulara verilen cevaplar ayet ve hadislerle aykırı düşmeyecek şekilde hazırlanmıştır ki “itaat ve ihtiram” konusu örnek olarak verilebilir. “Kimlere itaat etmemiz lâzımdır” sorusuna cevap verilirken önce Allah’a, peygambere, anne ve babaya sonra da padişah, hoca, zâbıtâ kuvvetleri gibi büyüklere hürmet göstermek gerektiği ifade edilmekte ve ardından bu hürmetin keyfiyeti anlatılmaktadır.

Eserde, güzel söz ve atasözlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Örneğin “Niçin lisanımızı fena sözlerin irâdından muhafaza lâzımdır” sorusuna “Çünkü selâmetü’l-insan fi hıfzı’l lisan” sözü cevap olarak verilmektedir. “Hayırhahlık” konusu işlenirken öğrencinin sorduğu “Bazılarından kemlik gördüğümüz halde yine onlara hayırhah bulunmalı mıyız?” şeklindeki soruya, öğretmen tarafından gerekli açıklama yapılmakta ve “İyiliğe iyilik her adam işi, kemliğe iyilik er adam işidir” sözü ile gerekli mesajı vermektedir. “Sadakat”ın fazileti anlatılırken de halk arasında yaygın olan “Yalancının evi yanmış kimse inanmamış” şeklindeki meşhur söz kullanılmıştır.⁵⁸⁹

Yazar, konu anlatımını bitirdikten sonra esere bir nazım kısmı ilave etmiştir. Burada önce “*Hamd o Hallâka ki kıldı ihsân/Bir avuç toprağa şekli-i insan*” beyiti ile başlayan ve yazarın “Hüsn-i İbtidâ” dediği nazım yer almaktadır. Ardından anne ve babanın saygı ve hürmete en layık kişiler olduğunu ifade ettiği “Ebeveyne Tazim Ev Tekrim” başlığı ile bir nazım verilmektedir. Daha sonra “Üstada Hürmet ve Tazim” hakkında bir nazım ve “İlim ve marifet sebeb-i nıfattır/Âlim olmak ne büyük nimettir” şeklinde başlayan “ilim ve marifet”le alakalı bir başka nazım bulunmaktadır. Son olarak eserde edeb, muvaneset (ünsiyet kurma) ve birlikte yaşama ile ilgili nazımlar yer almaktadır.

Eser, bazı ahlâk kitaplarında görüldüğü üzere güzel sözlerle bitmektedir. Burada “Af ve ihsan büyüklüğün ruhudur. Sıhhat bir saadet-i uzmâ, bir nimet-i Hudâdır. İddia, mucib-i mahcubiyettir. Herkesin anlayabileceği tâbirât ile tekellüm et. Taâmın iyisi hazır olandır...” şeklinde yazar tarafından “Cümel-i Müntehibe” (seçilmiş sözler) olarak ifade edilen veciz sözler ile eser sonlandırılmaktadır.

(4) Ali Nazima, Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl

Ali Nazima, Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313/1896.

Çocukların hem nesih hem de rik’a hatlarını birlikte okumaya alışmaları için her iki yazı hattıyla birlikte basılmış olan eser, Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından ibtidâî mektepler ve rüşdiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir. İbtidâîlerde okutulan ahlâk dersi kitapları ile birlikte ele alındığından eserin burada sadece isminin verilmesi yeterli görülmüştür.

(5) Ali Rıza, Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk

Ali Rıza tarafından kaleme alınan eser, inâs mekteplerinin dördüncü senesinde tedris olunmak üzere Maarif Nezâreti tarafından seçilip kabul edilmiştir. Hangi mektep kademesinde okutulduğu belirtilmemekle beraber, eserin konuları 1891-1892 yıllarındaki inâs rüşdiyelerinin 4. 5. ve 6. senelerinde okutulan ahlâk ders programı ile uygunluk göstermektedir.⁵⁹⁰

Baskılarından anlaşıldığı üzere eser, dört kısım halinde hazırlanmıştır. Her bir kısım ayrı ayrı basıldığı gibi bazı ciltlerin birlikte basıldığı da tespit edilmiştir.⁵⁹¹

590 Mahmud Cevad, s. 250-251; **1316 Marif Salnamesi**, s.422-423.

591 Eserin BDK’da tespit ettiğimiz 1898 senesine ait bir baskısında iki cilt birlikte verilmiştir: Ali Rıza, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk** (3. ve 4. Kısım), İstanbul: Karâbet Matbaası,

(a) Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk: Birinci Kısım

Ali Rıza, *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk, (1. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1899, 61s.*

Kızlara mahsus bir ahlâk ders kitabının hazırlanması oldukça dikkat çekici ve eğitim açısından önem arz etmektedir. Eserde ahlâk ilminin konuları anlatılmakla beraber özellikle kız çocuklarına mahsus bilgiler verildiği ve İslâm ahlâkının esas alındığı görülmektedir. Öncelikle Allah’a ve diğer itikadî esaslara iman ve İslâm’ın şeraitinden olan ahkâma uygun hareket etmek şeklinde ifade edilen “vezâif-i ubûdiyyet”, yani kulluk vazifeleri işlenmektedir. “Âdâb-ı İslâmiyye” bahsinde Allah’ın emirlerinden birinin ulu’l-emre itaat olması sebebiyle padişaha itaat ve dua etme gereği üzerinde durulmuştur. Memleketi ve ahalisini sevmek, sadakat ve hamiyet İslâmî terbiye açısından ele alınmaktadır. Haysiyet-i zâtiyyeyi muhafaza etmenin lüzumu, tevazû ile yaşamının önemi ifade edilmekte; ebeveynin ve büyüklerin nasihatlerini dinlemenin hatalardan kurtulmanın temel yolu olduğu belirtilmektedir. Hiddetin daima zarar getirdiğini, bunun için halim ve selim olup hiddeti mücîp olacak şeylerden uzak durmak gerektiği ifade edilmektedir. Hasedin, mezmûm bir ahlâk olduğu, bu sebeple gıpta gibi makbul bir haslete tâbî olmak gerektiği izah edilmektedir. Tembellik ve cehalet, ahlâk-ı zemîmeden olduğu için izâle edilmeleri gerekli görülmekte; ahkâm-ı şer’iyye-i İslâmiyyenin cehaletten uzak olduğu belirtilmektedir.

“Ebeveyn ve Akraba” ile “Karındaşlarını ve Birbirini Sevmek” şeklinde iki ayrı başlık altında anne-babanın aile içindeki rolü ve önemi, onlara muhabbet duyma ve yapılması gerekli vazifeler anlatılmaktadır. Bu vazifeleri yerine getirirken sabır ve hilm tavsiye edilmektedir. Aynı şekilde kardeşlerin birbirlerini sevmeleri, birbirlerine karşı vazifelerini yerine getirmeleri aile saadetini arttıracğından elzem görülmektedir. Aile içerisinde güzel ilişkiler kurabilmenin hilm ve tevazû ile davranıp, konuşma ve tavırda şiddet kullanmama ve de münazâdan (tartışmak) kaçınma ile mümkün olacağı ifade edilmektedir. Burada kız kardeşe yazılmış, nasihat içeren bir mektup örneği verilmiştir. İlâveten aileden biri sayılan hizmetçiye güzel muamele edilmesi ve onun kardeş makamında tutulması tavsiye edilmiştir.

1316/1898. Tespit ettiğimiz diğer baskıların ise her biri eserin bir cildini ihtiva etmektedir. Yine aynı milâdî seneye ait başka bir baskıda da 1. ve 2. kısmın birlikte verildiği görülmektedir: Ali Rıza, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, 1. ve 2. Kısım, İstanbul: Matbaa-i Amire 1316/1898.

“Talebenin Vezâîfî” başlığı altında kız öğrencilerden hükûmet ve ebeveynlerine karşı vazifelerini yapabilmeleri için mektebe devam etmeleri istenmiştir. Yine burada öğrencilere, ilmi sevmeleri, mektepte çalışkan ve düzenli bir öğrenci olmaları, bunlara ilaveten hocaya saygılı davranıp itaat etmeleri de nasihat edilmiştir.

“Vezâif-i Zâtîyye” konusunda ruh ve bedene karşı olan vazifelerden bahsedilmektedir. Sıhhat-i bedenın önemi ve nelere dikkat edilmesi gerektiği anlatılmakta; beden sağlığının dinen önemi vurgulanmaktadır. Dinî vecibeler yerine getirildiğinde temizliğe de dikkat edilmiş olur ki bu da hıfz-ı sıhhat için çok önemlidir. Ruha karşı olan vazifeleri yerine getirmek de zihni daima ilim ve maarifle aydınlatmakla mümkün olur. Burada dinin, ilim tahsiline verdiği önem hadislerle vurgulanmaktadır. Bunlara ilaveten kızlara süslenme ve giyinme konusunda da tavsiyeler verilmektedir.

“İdare-i Tasarruf-ı Beytiyye” kısmında müstakbel ev hanımı olan kızlara, tasarrufun önemi ve sadeliğin tercih edilmesi konusunda nasihat edilmektedir. Bunların mümkün olabilmesinin arzulara tabî olmamaktan ve ihtiyaçları hafifletmekten geçtiği; arzuları sınırlamanın müreffeh bir hayat geçirmek için önemli olduğu ifade edilmektedir. Ev hanımı olduklarında dikiş-nakış lâzım olacağı için öğrencilerden “el hünerleri” dersine de ayrıca özen göstermeleri istenmektedir.

Eserde, “hayvanât hakkında muamele” konusuna da değinildikten sonra “şefkat ve merhamet” bahsine ağırlık verilmiştir. Burada fezâil-i diniyyeden olan şefkat ve merhametle ilgili olarak sahabe hayatından örnekler sunulmuştur. İyi bir hanım olmak için herkesle güzel geçinmek, aynı zamanda ketum ve muhteriz (sakınma, çekinme) olmak gerektiği ifade edilmiştir. Geleceğin ev hanımları ve valideleri olarak muhatap alınan kız öğrencilere, ev hanımına lâzım olacak terbiye ve malûmâtı, gerek evde gerek mektepte tecrübe ve görgü suretiyle edinmeleri tavsiye edilmektedir.

Kız öğrencilere yapılan bütün tavsiyeler, eserin sonunda uzun bir cümle ile özetlenmiş olup dikkat çekici olması itibarıyla aşağıda verilmiştir:

“Bir hanım kız için vahdaniyyet-i ilahiyye’yi ve risalet-i peygamberîyi kalben tasdik ve lisanen ikrar eyleyerek evâmîr-i ilahiyye ve sünnet-i seniyye-i Muhammediye dairesinde hareketle emîrü’l-müminîn halife-i güzîn sevgili padişahımız efendimiz hazretlerine itaat ve ubûdiyyet ve hükûmet ve memleketine sâdika ve mutîa kalmak ve ebeveyniyle büyüklüklerine her zaman itaat

ve hürmet ve riâyet ile onların rızasını tahsile çalışmak ve meziyyât-ı âliyye ve hüsn-i ahlâk sahibesi olarak evinin idare ve tasarrufunu ve hânesindeki hademelerine ve hizmetinde bulunan hayvanata hüsn-i muamele ederek onları kendinden memnun etmeğe gayret etmek ve ben-i nevine elinden geldiği mertebe hizmet ve muâvenete şetebân olarak her hâl ü kârda şefkat ve merhametini kimseden deriğ etmemek daima herkesle hüsn-i imtizâc ederek dünyada kimseyi zerre kadar incitmemeğe sarf ma has-ı gayret eylemek ve çalışmanın maddî ve manevî ve akran ve emsaliyle menafini takdir ederek her işde mukaddem olmak bu alem-i fânide ifasıyla mükellef olduğu akdem-i vezâif-i insaniyye ve ahlâkiyyeden olduğunu bilmelidir ki dâreynde muazzez mesûd ve bahtiyar olsun.”⁵⁹²

Yukarıda verilen ifadelerden anlaşıldığı üzere eserde bir genç kıza, dünya ve ahirette mutlu olabilmesi için birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyelerden ilki, Allah’a ve peygambere iman ile birlikte İlâhî emirler ve Peygamberin sünnetine tâbî olmaktır. Daha sonra padişaha itaat etmek ve memlekete sadık bir vatandaş olmak gerektiği ifade edilmektedir. Bunların ardından gelen vazife ise ebeveyne ve büyüklere hürmetkâr olup onların rızasını almaya çalışmaktır. Bütün bunları yerine getiren bir genç kızın, ayrıca insanî ve ahlâkî vazifelerden olarak güzel ahlâkla evini idare etmesi, hizmetinde bulunanlara güzel muamelede bulunması, herkesi kendinden memnun etmeğe gayret etmesi ve kimseyi incitmeden hayvanlar dahil bütün mahlûkatla güzel geçinmesi gerekmektedir.

Sohbet tarzında yazılmış olan eserde, başlıkların bir tasnife tâbî tutulmadığı görülmektedir. Dili çok ağır olmamakla beraber, akıcı bir üslûba da sahip değildir. Ayet ve hadisler referans olarak kullanılmakta; Hz. Ali’den ve bazı hukemâdan sözler nakledilmektedir. Kızlara mahsus bir ahlâk kitabı olması hasebiyle idare-i beytiyye, el hünnerleri, dikiş-nakiş gibi konular üzerinde daha çok durulduğu dikkat çekmektedir. Eserin faklı bir yanı da konular bittikten sonra bir nevi konu tekrarı olan “Cümel-i Hikemiyye” başlığı altında bir bölümün olmasıdır. Örneğin “İfrat ve tefritten mücanebet her faziletin mukaddimesidir” benzeri ifadelerle eserde yer verilmiş konular birkaç cümlelik güzel sözlerle hatırlatılmıştır. Benzer bir şekilde “Hülasa-i Fezâil-i Ahlâk” başlığı ile de eserin sonunda özet yapılmıştır.

592 Ali Rıza, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, (1. Kısım), İstanbul: Karâbet Matbaası, 1316, s. 47-48.

(b) Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk: İkinci Kısım

Ali Rıza, *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk*, (2. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1898, 92s.⁵⁹³

Eserin dış kapağında Matbaa-i Âmire’de basıldığı belirtilmekle birlikte; iç kapağında “umûm mekâtib-i mülkiye ve askeriye-i şâhâne kitapçısı Karâbet” tarafından tab edildiği bildirilmektedir. Bu sebeple eserin farklı baskılarında, hem Matbaa-i Âmire hem de Karâbet ile karşılaşılması mümkündür.

Eserde konular, başlık ve numaralarla birbirinden ayrılmıştır. 26 konu başlığı şu şekilde verilebilir: Yalan söylememek, yalan yere yemin etmemek, âdâb-i diniye, padişah, hükûmet ve memlekete karşı vazifeler, sadakat ve istikamet, haysiyet-i şahsiye, nefsin noksanlarını görmek, mihnet zamanında sabır, hiddet ve hased, aile, aile içinde kız, biraderlerle kız kardeşlerin vazifeleri, uhuvvet, hademeye karşı vazifeler, mektepte kız, muallim ve refikalara karşı vazifeler, insanın zatına karşı olan vazifeler, kanaat ve itidal, evde idare ve tasarruf, sa’y, el işleri, hayvanlara iyilikle muamele etmek, insanoğluna karşı vazifeler, lütûf ve kerem, hüsn-i imtizâc ve istînâs.

Eser, birinci kısımda olduğu gibi vezâif-i ubûdiyet ile başlamaktadır. Öncelikle Allah’ın sıfatlarını anlatan yazar, kulluk vazifesini, “evâmir-i ilahiyeye inkıyad ve nevahi-i ilahiyeden ictinab ve hazr etmek” şeklinde ifade etmektedir. Kulun Halık’ına gönülden bir iman ve bağlılıkla ibadet etmesi gerektiğini; ancak bu şekilde Allah katında bir ecir sahibi olabileceğini ve kıyamet gününde mükâfat kazanabileceğini belirtmektedir. Allah’a ve peygambere bağlılıktan sonra padişaha ve ebeveyne itaatin önemine değinen yazar, “Sevgili padişahımız efendimiz hazretlerine itaat ve inkıyâd eylemek ve ebeveyne riâyet ve hürmet ile sözlerine mutî olmak dahi ferâiz-i diniyedendir” sözlerini kullanmaktadır.⁵⁹⁴

İnsanın diğer canlılardan farklı özelliklerle, mümtâz olarak yaratıldığını ifade eden yazar, doğru sözlü olmanın dinî bir vazife olduğunu belirtmekte ve “Kızb bilerek irtikâb olunan bir günah-ı azîmdir ki bunu itiyad edenler ancak âhiri aldatmaktan mütelezzi olurlar ise de indallah ukûbât-ı azimeye düçar olurlar” sözleri ile bu davranışın uhrevî boyutunu ortaya koymaktadır. Âdâb-ı diniyeye

593 Eserin öğrenebildiğimiz diğer bir baskısı da 1322 senesine aittir: Ali Rıza, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, (2. Kısım), İstanbul: Karâbet Matbaası, 1322/1905.

594 Ali Rıza, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, (2. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1898, s. 3-6.

dair ilk vazifelerin çocuk yaşta öğrenildiğini ifade eden yazar, “İnsanlarca çirkin görünecek her nev’i efâl ve harekâtta iticnâb ile efâl-i memdûhayı itiyâd edinmek nefsinden hiç kimseyi incitmemek âdâb-ı diniyenin en mühimlerinden mâduddur” demektedir ve bu konuda ailenin sorumlu olduğunu belirtmektedir. Âdâb-ı diniyeye örnekler vermekte ve padişaha itaatin de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hatta “Padişah zîşânımız halife-i rû-yi zemin efendimiz hazretlerine manen ve maddeten sadakat ve ubûdiyetle merbût olduğumuz cihetle her emir ve irâdât-ı seniyyelerine kemâl-i huzû ile itaat ve inkıyâd eylememiz farz-ı ayndır” ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁹⁵

Her konunun sonunda “Vazife” kısmı yer almaktadır ki burada yazar, konuyla alakalı çeşitli sorular sormaktadır. Ayrıca konu aralarında “Misal” başlığını taşıyan numaralandırılmış bölümler bulunmaktadır. Bu kısımda, bahsi geçen konular örneklerle ve hikâyelerle daha anlaşılır hale getirilmektedir. İlâveten karşılıklı konuşma şeklinde konunun tekrar edildiği; hatta özetlendiği görülmektedir. Kız çocuklarına mahsus hazırlanmış bir eser olması itibarıyla hikâye ve örneklerin, onların cinsiyetine göre belirlendiği; konuların “ailede kız”, “mektepte kız” şeklinde tahsis edildiği fark edilmektedir.

Yazar, ahlâkî davranışların dünyevî sonuçlarından ziyade Allah katındaki karşılığında bahsetmiştir. Sûre ismi ve âyet numarası belirtmeden Kur’an-ı Kerim’den âyet meali vermiştir. Örneğin “haysiyet-i şahsiye” konusunu anlatırken “Kur’an-ı Kerim’de ‘Cenneti Firavun ve Hâman gibi mütekebbirler için değil ancak mütevazîler için halk ettim’ mealinde bir âyet-i celile de vardır”⁵⁹⁶ şeklinde ifade kullanmakla birlikte ayetin hangi sûrede geçtiğini söylememektedir. Bazı konularda ise âyet metnini ve meâlini birlikte vermekte; ancak yine sûre adı belirtmemektedir.

Yazar, eserde güzel sözlerden de yararlanmıştır. Örneğin “nefsinin nakayısını görmek” (nefsin kusurlarını görmek) konusunda; “Hukemâ-yı kadîmeden biri şâkirdine daima şu güzel nasihati eder idi: Başkalarının kusurunu affet lâkin nefsinin hiçbir kusurunu affetme” şeklinde bir söz nakletmektedir. Bir başka

595 Ali Rıza, (2. Kısım), s. 14.

596 Metin içerisinde geçen ayet meâlinin, birkaç âyetin yazar tarafından yapılmış yorumu olduğu düşünülmektedir. Nitekim “Cenneti Firavun ve Hâman gibi mütekebbirler için değil ancak mütevazîler için halk ettim” şeklinde bir âyet meali bulunmamaktadır. Ancak, Ankebût 29/39; Mü’minün 23/46; Yunus 38/75 ve Mü’min 40/23-24 numaralı âyetlerden bu mananın çıkartılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

örnek de “uhuvvet” ile alakalıdır. Burada da yazar “Ehl-i tecrübeden biri dostluğu tarif etmiş olmak üzere demiştir ki” diyerek şu sözü aktarmıştır: “Dostum ızhâr-ı tebessüm ettiği zaman his eylediği meserretin sebebini o bana anlatmalı; ağladığı zaman dahi hüznün ve kederinin esbâbını ben tahrîr etmeliyim.”⁵⁹⁷

Netice itibariyle sade ve akıcı bir dille kaleme alınan eser, bir kızın öncelikle Allah’a, sonra kendine karşı vazifeleri ile birlikte aile içerisinde ve mektepte dikkât etmesi gereken hal ve hareketler hakkında nasihatler içermektedir. Kanaat, itidal, tasarruf, temizlik, uyumlu olmak ve el işi yapmak gibi özellikle kızlarda bulunması arzu edilen özelliklere vurgu yapılmıştır.

(c) Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk: Üçüncü Kısım

Ali Rıza, Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk, (3. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1898, 135s.

Eserde konular, muallim ve öğrencilerin karşılıklı konuşmaları şeklinde işlenmektedir. Muallim, “Geçen sene derslerinde fezâil-i ahlâkiyeye dair malûmâtı sual ve cevap tarzında bu sene tekrar ederek mekârim-i ahlâkiyeye müteallik olan malûmâtınızı tevsi ve takviye edeceğiz.” diyerek eserin, bir önceki seneye ait konuların soru-cevap tarzında tekrar edileceğini ifade etmektedir. Bu durumda *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk*’ın her bir cildinin inâs mektebinin farklı sınıflarında okutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kitabın üzerinde, mektebin altıncı senesine mahsus olduğuna dair bir ifadenin yer alması, altı senelik inâs rüşdiyelerinin son üç senesinde ahlâk dersi okutulduğu bilgisi ile örtüşmektedir.⁵⁹⁸ Ancak üçüncü cildin mektebin son sınıfına mahsus olduğu dikkate alınırsa, ulaşamadığımız dördüncü cildin hangi sene okutulduğu anlaşılamamaktadır.

Otuz beş ders şeklinde hazırlanmış olan eserde ayet ve hadislerle yer verilmiştir. Dili sade olan eserin, öğrencilerin seviyesine uygun hazırlandığı söylenebilir. Konu sonlarında “İlm-i ahlâk nedir? İlmi ahlâkın konusu nedir?” gibi “vazife-i tahrîr” başlığı altında ödevler yer almaktadır. Muallimle öğrencilerin karşılıklı konuşması şeklinde işlenen konular, hikâyelerle zenginleştirilmiştir.

597 Ali Rıza, *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk*, (2. Kısım), s. 25, 55.

598 İnâs rüşdiyelerinin ders programları tezin birinci bölümünde rüşdiyelerin ders programları ile birlikte verilmiştir. 1898 senesine ait inâs rüşdiyelerinin ders programında ahlâk dersi 4. ve 5. sene bir saat, altıncı sene ise iki saat olarak yer almaktadır. Bkz. **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 393.

Eserde öncelikle ilm-i ahlâkın tanımı verilmekte; kısımları olan nazarî ve amelî ahlâk hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Hüsn-i ahlâk (güzel ahlâk) ve su-i ahlâka (kötü ahlâk) örnekler verilmektedir. “Peder, valide, çocuklar, büyük peder, büyük valide, amca, teyze ve hala vesair akraba bir aileyi teşkil eder” diyen yazar, aile kurmanın önemini anlatmaktadır. Ebeveynin vazifelerinden olan tâlim ve terbiye kavramları üzerinde durmakta; aileyi teşkil eden peder, valide, büyük peder ve validenin aile içerisindeki rollerinden bahsetmektedir. Birader ve hemşirelerin birbirlerine sevgi göstermelerinin gereği üzerinde durmakta; yine bu bahisten olarak evlatların ebeveynlerine karşı birtakım vazifeleri olduğunu söylemektedir. Eserde diğer ahlâk kitaplarında olduğu gibi aile içerisinde, ev hizmetinde bulunan hizmetlilerin konumundan da bahsedilmekte; hademelerde bulunması gerekli vasıflar, hizmetçinin seçimi, onlara karşı muamelenin keyfiyeti anlatılmakta ve iyi bir hanımın, hizmetçisinin de iyi olacağı ifade edilmektedir.

“Mektebde Çocuk” başlığı ile mektebin önemi, muallimlere karşı vazifeler, mektep içinde arkadaşların birbirine karşı tutumu ele alınmaktadır. “Çocukların akâid-i diniyyelerini ve aile meserretlerini ve insaniyete mukteza olan sair ulûm ve fûnûnu tâlim edecekleri bir âşîyan-ı ilim” olarak tanımlanan mektebin faydası bir hikâye ile anlatılmaktadır. Muallimlere, ebeveyne karşı vazifeler; hürmet, itaat, şükranîyet ve muhabbet şeklinde sıralanmaktadır.

“İnsanın kendi nefsine karşı vazifeler”den olarak öncelikle “nezafet” konusu işlenmektedir. Kadınların eğitimi üzerinde önemle durulmakta; iyi eğitim görmüş bir kızın, akranları arasında mümtâz olacağı gibi her türlü müşkilâtın da üstesinden gelebileceği ifade edilmektedir. “İyi bir ev hanımı olmak için tahsil-i ulûm ve fûnûn lâzımdır” denilmekte ve bunlar; Ulûm-ı Diniyye, Hesap, Coğrafya, Tarih, İdare-i Beytiyye, İlm-i Eşya, İlm-i Ahlâk ve El Hünnerleri şeklinde sıralanmaktadır.⁵⁹⁹

Eserde kibir ve gurur, cehalet, tembellik, lûtûf ve ikram gibi çeşitli ahlâkî fazilet ve reziletlerden de bahsedilmektedir. Saadetin devamı için zevc ve zevcenin birbirlerine karşı vazifeleri üzerinde durulmakta; özellikle hanımların dikkat

599 “İyi bir ev hanımı olmak için tahsil-i ulûm ve fûnûn lâzımdır” şeklindeki ifade, kuruldukları tarihten itibaren inâs mekteplerinde ahlâk dersinin ihmal edilmemesinin ve her dönem var olmasının nedenini daha iyi açıklamaktadır. Nitekim anlaşılmaktadır ki erkek mekteplerinde dönem dönem var olan ve istikrar göstermeyen ahlâk dersine, kız çocukların “iyi bir ev hanımı olmak” için daha ziyade ihtiyaçları bulunmaktadır.

etmesi gereken on madde sıralanmaktadır. Ayrıca “Âkile Hanım” başlığı altında bir hanımda olması gerekli görülen özellikler anlatılmakta ve burada Hz. Âişe’nin bir sözü aktarılmaktadır.

Eserin son konusu “terbiye-i etfâl”dir. “Emr-i ilâhi ve sünnet-i seniyye-i Ahmediyye’ye ittibaen tehhül edilib de çocuk validesi olunduğu zaman bir kadın için en mühim mesele terbiye-i etfâldir” diyen yazar, her kadının çocukların terbiyesi ile meşgul olmasını, fıtraten kendisine verilmiş bir vazife olarak değerlendirmektedir. Terbiyenin beşikte başladığını ifade eden yazar, bir çocuğun tâlim ve terbiyesinde sıhhat-ı ahlâkiye ve sıhhat-i bedeniyenin birbirinden ayrılmadan dengeli bir şekilde verilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.

(6) Ali İrfan Eğribozi, Rehber-i Ahlâk

*Ali İrfan Eğribozi, Rehber-i Ahlâk, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317/1900, 80s.*⁶⁰⁰

Ali İrfan Eğribozi tarafından kaleme alınan *Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk*, rüşdiyelerde ve idâdî mekteplerin ikinci senelerinde tedris olunmak üzere Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından kabul edilmiş bir eserdir.⁶⁰¹ Bir mukaddime, yirmi altı konu başlığı olan kitabın sonunda bir de “nazım kısmı” bulunmaktadır. Ali İrfan’ın her sayfa bitimine bir sözlük ilave ettiği görülmektedir ki bu metod, ahlâk dersi kitaplarının birçoğunda uygulanmıştır.

Eserde, güzel ahlâkın önemi, nezafet (temizlik), gayret, riyâzat, hüsn-i idare, kanaat, ilim, sabır, hilm (yumuşaklık), intizam, doğruluk, adalet, muhabbet ve uhuvvet, hayırhahlık, zabt-ı lisan (dilini tutmak), kanaat ve tecrübe-i nefis gibi amelî ahlâkın konuları anlatılmaktadır.

Yazar, mukaddime kısmında, eseri kaleme alış sebebini izah etmekte; ahlâk dersinin mekteplerde okutulmasının önemine işaret etmektedir:

“... tahsile ibtida eden, mekteb-i alemde bulunan bir çocuğun muallimden göreceği ilk ders ahlâk ve terbiye olduğu gibi son alacağı ders de yine ahlâktır... İnsan haysiyet-i zatiyesini, namusunu itibarını, vakarını ancak ahlâk ile muhafaza edebilir... İşte bu sebebe mebni -adem-i iktidar ve liyakatime bakmayarak- bir ahlâk kitabının tahrir ve neşrini çoktan arzu ediyordum. O heves iledir ki bugün bu kitab-ı nâciz vücuda geldi...”⁶⁰²

600 Eserin ulaşabildiğimiz bir diğer baskısı, 1318/1901 senesine aittir.

601 Ali İrfan Eğribozi, **Rehber-i Ahlâk**, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317/1900; **1318 Maarif Salnamesi**, s. 496.

602 Eğribozi, **Rehber-i Ahlâk**, s. 3, 4.

Şakird-muallim (öğrenci-öğretmen) diyalogu şeklinde hazırlanmış olan eserin ilk başlığı “*Malûmât-ı İbtidâiye*”dir. Burada öğrenci âdabla ilgili sorular sormakta; muallim cevap vermektedir. Muallim, âdabı, Allah’ın hoşnut olduğu ve halk nazarında da makbul olan davranışları yapmak ve Allah’ın nehyettiği, halkın da kerih gördüklerinden kaçınmak şeklinde tarif etmekte; iman etmeyi ve onun gereğini yerine getirmeyi insanın en temel vazifesi olarak bildirmektedir.

Eserde konular bittikten sonra “Cümle-i Müntehibe” (seçilmiş ifadeler) başlığı ile “Af ve ihsan büyüklüğün ruhudur”, “Sihhat bir saadet-i uzma ve bir nimet-i hüdadır”, “Mürşid, bir tabib-i ruhanidir ki heva ve heves emrazına dıçar olanları tedavi edip tahlis eder” şeklinde güzel sözlere yer verilmiştir.

Eserde soru-cevap yönteminin kullanılması, okuyucu kitlesi olan çocukların değerleri öğrenmesini kolaylaştırmak açısından önem arz etmektedir. Ahlâkî değerler, hem dünyevî hem de uhrevî boyutu ile birlikte ele alınmıştır. Hak ve halk nazarında iyi veya kötü ahlâklı olmanın sonuçları; olumlu ve olumsuz taraflarıyla birlikte gösterilmiştir. Soru-cevap şeklinde ele alınan değerler, nazım ve güzel sözlerle zenginleştirilmiştir.

İslâm ahlâkı esas alınarak kaleme alınan eserde “ahlâk-ı hamide”, “Fena huyları yani akla ve şer’a muhalif olan efal ve harekâtı terk ile indel hak ve’n nas makbul ve memduh olan âmâl ve etvarı iltizam edip onlar ile âmîl olmaktır.” şeklinde tarif edilmiştir. İnsan için din ne kadar lâzım ise ahlâk da o derece gereklidir diyen yazar, ahlâksız olarak bilinen insanın halk tarafından tahkir edileceğini, güzel ahlâklı insanın da halk nezdinde itibar ve şeref sahibi olacağını belirtmektedir.

Eserde konular, din ile irtibatlandırılarak anlatılmaktadır. Örneğin kanaat, “Hak Teâlâ’nın ihsanına göre bulunduğumuz ve nail olduğumuz derece-i nimete şükür ve dıçar olduğumuz mesaib ve belaya mümkün mertebe sabır ve tahammül etmektir.” şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka örnek olarak sabır konusu verilebilir. “Her kaza ve belaya tahammül etmektir” şeklinde tanımlanan sabır, Allah’a itaatın bir gereği olarak açıklanmakta ve sabrın Allah’ın sıfatlarından (sabûr) olduğu örneklenilerek izah edilmektedir. Tecrübe-i nefsin tanımı yapılırken “Daima işlemekte bulunduğumuz âmâl ve harekâtımızın kavanin-i insaniye ve şerait-i İslâmiye’ye mutabık olup olmadığını vicdanımıza müracaatla fehmetmektir” ifadeleri kullanılmaktadır. “Gerek yaşta ve gerek payede bizden büyük ve akil olanların şer’i şerife muvafık olan emirlerine inkıyad ve itimad

etmektir” diye tarif edilen itaat ve ihtiramın, kimlere gösterilmesi gerektiği öncelik sırasına göre Allah’a, Peygambere, anne-babaya, padişaha, öğretmene, zabite ve bizden büyük olan herkese şeklinde belirtilmiştir.

Ali İrfan eserde dinî referanslar da kullanmıştır. Mesela “nezafet” bahsinde “en-Nezafetü mine’l iman” hadisi gereği temizliğin İlahî bir emir, ayrıca sağlıklı olmak ve insanların hüsn-i teveccühünü kazanmak için gerekli bir vasıf olduğunu belirtmektedir. Konular, darb-ı meseller ve kelâm-ı kibar denilen özdeyişlerle taçlandırılmaktadır. Her ne sebeple olursa olsun insanın düşünmeden ağzından çıkabilecek kırıncı ve incitici sözlerden mümkün mertebe kaçınması şeklinde tarif edilen zabt-ı lisan ile ilgili olarak “Ok yarası geçer ama dil yarası geçmez” darb-ı meseli kullanılmıştır. “Hayırhahlık” konusunda da “İyiliğe iyilik her adam işi, kemliğe iyilik er adam işidir” şeklindeki kelâm-ı hikmet gereğince ve öncelikle de Cenab-ı Hak’ın emri mucibince hayırhah olmanın bir borç olduğu ifade edilmiştir.

(7) Ahmed Şem’î, Hûlâsatü’l-Ahlâk

Ahmed Şem’î, Hûlâsatü’l-Ahlâk, İstanbul: Asır Matbaası, 1323/1907, 63s.

Hûlâsatü’l-Ahlâk, Arapça, Farsça, Lisân-ı Osmanî ve İlm-i Ahlâk muallimi olarak takdim edilen Ahmed Şem’î⁶⁰³ tarafından kaleme alınan bir eserdir.

Eserin kapağında Şeyh Sa’dî’den bir beyit nakleden Ahmed Şem’î eserini iki bâb, altı fasıl ve bir hâtıme olarak tertip etmiştir. Yazar, mukaddime kısmında, ilm-i ahlâka ait basılmış kitapların ekseriyetle idâdî ve âlî derecede bulunan şâkirdâna mahsus bir tarzda olduğunu, bu sebeple rüşdiyelerde bu eserlerden istifade edilirken güçlük çekildiğini ifade etmektedir. Ahmed Şem’î, muallim olarak edindiği tecrübeler neticesinde gerek ahlâk kitaplarından gerek Arapça, Farsça, ahlâk ve edebiyata dair eserlerden tercüme ederek sade bir üslûp ile yazdığı *Hûlâsatü’l-Ahlâk*’ı, rüşdiye dercesindeki öğrencilere ithaf ettiğini belirtmektedir. Yazar, mukaddime kısmında padişaha dua etmeyi de ihmal etmemektedir.

Mukaddimeden sonra “Medhal” (giriş) kısmında, İlm-i ahlâk’ın konusu ve faydasından bahseden yazar, konuyu, “İlm-i ahlâk bi’l-ihhtiyar iyi veya fena işler sadır olmak haysiyetiyle nefis-i insaniyeden bahseder” ifadeleri ile özetlemekte; ahlâk ilminin faydasını da şu sözlerle anlatmaktadır: “Eğer nefis-i nâtıkada

603 Eserin kapağında yer alan bu bilgiler dışında Ahmed Şem’î hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

güzel ve çirkin huylardan birşey görülmüyorsa güzel huylar tahsil etmektir. Eğer nefs-i nâtıkaya çirkin huylar ârız olmuş ise onları güzelleştirmektir. Ve eğer nefs-i nâtika yaratılışında güzel huylar üzerine gidiyorsa onları arttırmak, dünya ve ahiret saadetlerine mazhar olmaktadır.”⁶⁰⁴

Giriş kısmında ahlâkın değişip değişmeyeceği konusuna da değinen yazar, âyet ve hadislerden delil göstererek çirkin huyun güzelleştirilebileceğini ifade etmektedir. Bu konuda İmam Gazalî’nin görüşüne de yer vermekte ve netice olarak görüşünü, “Ahlâk, velev tâdilen olsun değişebilir; çirkin huylar güzelleştirilir” sözleri ile özetlemektedir. Ardından huyların çıktığı yerler anlamına gelen “Menâbi-i Ahlâk” başlığı altında nefsin kuvvetleri olan kuvve-i ilmiyye, kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i şehviyyenin ifrat, tefrit ve itidâl hallerinden bahsetmektedir. Burada, “Şurasını da iyi biliniz ki bu üç kuvvetin itidal tarafları fezâil, ifrat ve tefrit tarafları rezâildir” diyerek konuyu bağlamakta ve fezâil bahsine geçmektedir.

Fezâil bahsine ayrılmış olan birinci bâb, üç fasıldan oluşmaktadır. Buna göre birinci fasılda, kuvve-i ilmiyyenin itidali olan hikmetin tarifi; ikinci fasılda kuvve-i gadabiyyenin itidali olan şecaatin tarifi ve şubeleri; üçüncü fasılda da kuvve-i şehviyyenin itidal hali olan iffetin tarifi ve şubeleri anlatılmaktadır. Yazar, kavramları, “Hikmet, hakkı hak, batılı batıl, hayrı hayr, şerri şer hükmedici bir kuvvettir” şeklinde tarif etmekte; daha sonra şubelerini aynı şekilde tanımlamaktadır. Hikmet için, safâ-yı zihin, sür’at-i fehm, zekâ, hüsn-i tasavvur, suhûlet-i taallüm, hıfz ve tezekkür olmak üzere yedi şûbeden bahsedilmektedir. Kuvve-i gadabiyyenin itidali olan şecaatin, “Akl-ı selîmin izin verdiği korkunç şeylere cesaret etmektir” şeklinde tanıımı yapılmakta; şubeleri kibr-i nefis, ulivv-i himmet, sabır, necdet, sükûn, tevazû ve tahammül olarak sıralanmaktadır. Kuvve-i şehviyyenin itidali olan iffet, “Ehl-i ırz olmak şer’an ve aklen çirkin görünen şeylerden sakınmaktır.” sözleri ile anlatılmakta; şubeleri olan haya, sabır, nezâhet, kanaat, vakar, rıfk, hüsn-i semt, vera’, intizam ve sehâ hakkında bilgi verilmektedir.⁶⁰⁵

Yazar, her bir kavramın tanımını yapmakta; gerekli gördüğü yerlerde dipnot kullanmaktadır. Ayrıca metin içerisinde “Fâide” başlığı altında ilave açıklamalara yer vermektedir. Örneğin hayâyı, “Kabâyıhta yani çirkin işlerde, uygunsuz hallerde bulunmaktan nefsin çekinmesi, geri durmasıdır.” şeklinde tarif ettikten

604 Ahmed Şem’î, s. 5-6.

605 Ahmed Şem’î, s. 5-29.

sonra tanımda geçen “kabâyih”ın şer’î, aklî ve örfî olmak üzere üç türlü olduğunu “fâide” kısmında izah etmektedir. Ayrıca yine hayâ bahsinde “Lâhika” (ilâve, ek) başlığı altında, manaca hayâyâ yakın olması sebebiyle edeb hakkındaki bir kaç sözle ek bilgi verilmektedir.⁶⁰⁶

Eserin ikinci bâbı, rezâil bahsine ayrılmış olup üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, kuvve-i ilmiyyenin ifrat ve tefrit tarafları olan cerbeze ile gabâvetin tarifleri ve şûbeleri ile alakalıdır. Cerbezeyi, “Hakkı bâtıl, bâtılı hak, hayn şer ve şerri hayr hükmedici bir kuvvettir” şeklinde ifade eden yazar, bir şûbesi olduğunu, ona da “hayret” dendiğini belirtmektedir. Gabâveti ise “Anlayışsızlık, kalın kafalılık” olarak tanımlamakta; cehl-i basit ve cehl-i mürekkebe şeklinde iki şûbesinden bahsetmektedir.

İkinci fasıl, kuvve-i gadabiyyenin ifrat ve tefrit tarafları olan tehevvr ve cüb-nün tarifleri ve şûbelerine dâirdir. Tehevvrü, “Nefsi, aklın izin vermediği tehlikeli, korkulu yerlere atıcı bir kuvvettir.” şeklinde izah eden Ahmed Şem’î, şûbelerini, ucub, kibir, iftihar, mürâ’, inad, mümâzaha, istihza, gadr, münâfeset, mülâhaza ve gadab başlıkları altında açıklamaktadır. Kuvve-i gadabiyyenin tefrit tarafı olan cüb-nü ise “...gadabın zıddıdır ki akdem-i vâcip olan bir yerde geri durup kaçınmak demektir” sözleri ile tarif etmekte; şûbelerinden bahsetmemektedir.

Üçüncü fasıl, kuvve-i şehevviyyenin ifrat ve tefrit tarafları olan fücûr ile hamûdun tarif ve şûbelerine ayrılmıştır. Fücûnu, “Doğru yoldan çıkmak, aklın, şer’in layık ve câiz görmediği yollara sapmaktır” şeklinde ifade eden yazar, “hırs” olarak adlandırılan bir şûbesi olduğunu belirtmektedir. Kuvve-i şehevviyyenin tefriti olan hamûdu ise “Hiçbir mânî olmadığı halde ihtiyariyle kuvve-i şehevviyyenin eserlerini tatil etmektir” sözleri ile tarif etmekte ve bir şûbesinin “batâlet” olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰⁷

Konuları, iki bâb halinde anlatan Ahmed Şem’î, daha sonra “Teznîb” (ekleme) başlığı altında, çirkin huyların biraraya gelmesinden hasıl olan rezâilden hüzün, hased, gıpta, kizb, tama’, hıkd (kin beslemek), tasallûf (kibirilenmek) ve nifak hakkında açıklamalar yapmaktadır.

Faziletlerin nasıl muhafaza edileceğine dâir bilgiler de veren yazar, bunun dört şeyle mümkün olacağını ifade etmektedir. Birincisini, fazilet erbâbı ile görüşüp rezâil sahipleri ile sohbetten kaçınmak; ikincisini, nefsi, ilim vazifeleri ile hoşnut etmek; üçüncüsünü, ayıplarını, kusurlarını ihtar edecek hakikî dostlar edinmek ve

606 Ahmed Şem’î, s. 19-21.

607 Ahmed Şem’î, s. 33-47.

dördüncüsünü de, söz ve adak gibi zor terbiyelerle nefsi yola getirmek şeklinde izah etmektedir. Rezâilî gidermenin de dört şeyle mümkün olduğunu ifade eden Ahmed Şem’î, bunlardan birincisini, izale edilmek istenilen reziletin zıttı olan faziletin âdet haline getirilmesi için nefsin zorlanması olarak belirtmektedir. İkincisi, rezileti terketme hususunda nefse şiddet göstermek; üçüncüsü ise nefiste bulunan rezilet, ifrat derecesinde ise tefrit, tefrit derecesinde ise ifrat cihetini tercih etmek şeklinde ifade etmektedir. Dördüncüsü de izalesi istenilen rezilet nefiste yerleşmiş, kökleşmiş ve yukarıda sayılan çareler fayda etmemiş ise icrası ağır şeylerle nefsi meşakkatli terbiyelere çekmek olarak verilmektedir.⁶⁰⁸

Eserin sonunda yer alan “Hâtime” kısmında, bâb konularından farklı olarak âdâb-ı muâşerete yer verilmektedir. Burada öncelikle yeme, içme âdâbına değinen yazar, ardından oturup kalkarken riâyet edilmesi gerekli hususlar ile konuşma âdâbı hakkında bilgi vermektedir.

Ahmed Şem’î’nin, eserini İslâm ahlâkı üzere yazdığı söylenebilir. Ayet ve hadisleri referans olarak kullandığı; Farsça şiirlerle konuları zenginleştirdiği görülmektedir. Eserin dili, yazarın kendisinin mukaddimede ifade ettiği gibi sadedir. Âdâb-ı muâşerete ilgili verilen bilgiler dışında eserde nazarî ahlâkın konularından faziletler ve reziletlerin sade bir üslûpla anlatıldığı söylenebilir. Metin içerisinde geçen bazı kelimelerin dipnotta manalarının verilmesi de dikkat çekmektedir. Ayrıca yazarın konuları bâblara ve fasıllara ayırması, rakam ve başlıklar kullanması, eseri daha anlaşılır hale getirmiştir.

b. II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Rüşdiyelerin Ahlâk Ders Kitapları

II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında, rüşdiyelerin idadî mekteplerin bünyesinde taşradaki ortaöğretimi oluşturduğu bilinmektedir. Bu mekteplerin programları, idâdîlerin beş ya da yedi yıllık eğitim sürelerine göre ayrı ayrı hazırlanmıştır. İdadîlerin ilk iki senesini ihtiva eden rüşdiye programı da idadî programından ayrı tutulmamıştır. Ahlâk dersleri bu kurumların daha çok idadî kısmında “Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye” adıyla okutulmuştur.

1913’te Tedrisat-ı Muvakkat Kanunu ile altı yıllık ilköğretime dâhil edilen rüşdiyeler, bu kanun ile ortadan kalkmış; ancak bazıları “Nümûne Rüşdiyeleri” adıyla Cumhuriyet yıllarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla burada ibtidâîlerle henüz birleşmemiş olan rüşdiye mektepleri ve idadîlerin rüşdiye

kısımında okutulan ahlâk dersi kitapları ele alınmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra rüşdiyelerde okutulan ahlâk dersi kitaplarının ekseriyetle *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* adını taşıdığı görülmektedir.

(1) Mehmed Hazık, *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*

*Mehmed Hazık, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, 1. Kısım, İstanbul: Jirayir Keteon Bedrosyan Matbaası, 1325/1909, 32s.*⁶⁰⁹

Mehmed Hazık tarafından *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* adıyla hazırlanan eserin birinci kısmının ibtidâîler ve rüşdiyelerde okutulduğu bilinmektedir.⁶¹⁰ Eser, ibtidâîlere mahsus ahlâk dersi kitapları ile birlikte ele alındığından burada tekrar incelenmemiştir.

(2) Nazım İçsel, *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı*

Nazım İçsel, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327/1911, 292s.

“Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye âzâlarından ve Dârüşşafaka'da lisan muallimi” olarak takdim edilen Nazım İçsel'in⁶¹¹ kaleme aldığı *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı*, kız öğrencilere yönelik hazırlanmış bir ahlâk kitabıdır.⁶¹²

Eserin mekteplerin hangi kademesinde okutulduğu bilinmemekle birlikte kız çocuklarına mahsus olması, inâs rüşdiyelerinde okutulan bir ders kitabı olabileceğini akla getirmektedir. Eserde ahlâk dersinin bir bayan öğretmen tarafından verildiğine dair bilgilerin yer alması, bu kanaatimizi güçlendirmektedir.⁶¹³

609 Eserin Seyfeddin Özege Katalogu'nda tespit ettiğimiz diğer baskılan 1324 ve 1326 senelerine aittir: Mehmed Hazık, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, 1. Kısım, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1324. Eser, aynı matbaada 1326'da tekrar basılmıştır.

610 Mehmed Hazık, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, 1. Kısım, İstanbul: Jirayir Keteon Bedrosyan Matbaası, 1325/1909.

611 Eserde verilen bilgi dışında Nazım İçsel hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

612 Nazım İçsel, **Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı**, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1327/1911. Arşiv belgelerinden bu eserin, reddedildiği halde Telif ve Tercüme Heyeti tarafından mekteplerde okutulmak üzere kabul olunan eserler arasında yer aldığı öğrenilmektedir. Konuyla ilgili herhangi bir açıklamaya ulaşılamıştır. BOA, MF. MKB, 215/105, 28 S 1338, s. 5.

613 Osmanlı Devleti'nde kız mekteplerinde bayan öğretmenlerin görev yapması konusunda hassasiyet gösterildiği bilinmektedir. Ayrıca 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile

Resimlerin sıkça kullanıldığı eserin sonunda, kitabın muhtevasını içeren bir “Mevadd-ı Mûnderice”, yani “içindekiler” kısmı bulunmaktadır. Eserin kapağında “terbiye-i zâtiyye, terbiye-i beytiyye, terbiye-i ictimaiyye” şeklinde üç konu başlığı yer almaktadır. Kitap içerisinde aynı başlıklar kullanılmamakla birlikte işlenen konular bu çerçevededir. Eserde, aile hayatı, mektep hayatı, hayat-ı ictimaiyye, hayvanata karşı vezâif, ebnâ-yı cinsimize karşı vazifelerimiz şeklinde beş ana başlık bulunmaktadır. Konu sonlarında yer alan “Lügatler” kısmında metin içerisinde geçen kelimelerden bazılarının anlamları verilmektedir.

Yazar, eserin girişinde dersin nasıl işleneceğine dair bilgiler vermiştir. Buna göre öğrencilerden biri, konuyu yüksek sesle okuyacak, diğerleri de gözleri ile takip ederek dinleyecektir. Okuma bittikten sonra muallime hanım (bayan öğretmen) konu hakkında gerekli açıklamalar yapacaktır. Görüldüğü üzere alışıl-gelmiş bir öğretim usûlünden farklı bir şey söylenmemekte ve kız mekteplerinde bayan öğretmenlerin ders verdiği bir kez daha anlaşılmaktadır.

Yazar, dersin işleniş i ile alakalı kısa bilgiler verdikten sonra öğrencilere, “Hanım kızım! Bu kitabı seve seve, dikkatle oku. Yapacağın iş i ona danış. Sınıflarını ikmal edip mektepten çıkacağın zaman bunu yine elinden bırakma, daima yanında sakla. Bu kitap senin dostun, sadık bir rehberindir.”⁶¹⁴ sözleriyle nasihatta bulunmaktadır.

Konuların hikâyeleştirilerek anlatıldığı eserde ilk konu aile hayatı ile alakalıdır. Burada öncelikle ailenin önemi, anne ve babanın aile içerisindeki yeri, aile ile yaşayan dede, nine gibi büyükler, kardeşler ve vazifeleri, akrabalık ilişkileri ve sıla-i rahim yapmanın önemi üzerinde durulmaktadır. Bunlara ilaveten aile içerisinde dikkat edilmesi gereken terbiye ve nezaket kuralları, ailede sevilen biri olmak için fırsatları değerlendirmek gerektiği, anne, baba ve akrabalara benzemekten utanmanın gülünçlüğü, ebeveyne itaat, mutlu bir aile ocağı için gerekli olan bir çok konu ele alınmaktadır. Ardından anne ve babaya nankörlük etmemek ve onlara karşı fedakârlık yapmak, kardeşlerle muhabbeti artırmak, aile sırlarını ifş a etmemek, aile içerisinde tartışmaktan, dargınlıktan kaçınmak

kuz rüşdiyeleri ile sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirecek bir dârülmuallimât açılması öngörölmüş; Nizamnâme’den bir yıl sonra 26 Nisan 1870 yılında da bu mektebin açılışı gerçekleşmiştir. Dolayısıyla *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı*’nın dârülmuallimât mezunu bir muallimenin okutmuş olması kuvvetle muhtemeldir. **Düstûr**, I. Tertip, C. II, s. 196-197; Mahmud Cevad, s. 418; Ergin, C. 2, s. 670-672.

şeklinde tavsiyeler verilmektedir. Yazar, konular bittikten sonra “küfrân-ı nimet, encümen-i danış, nümûne-i imtisal” gibi metin içinde geçen bazı kelimelerin anlamlarını izah ederek bir sayfalık sözlük oluşturmuştur. Burada yer verilen kelimelerden bir kısmının, öğrenciler tarafından bilinmesi mümkün görünen “kahramanlık, gıda, ebeveyn, hatıra ve fedakârlık” gibi kavramlar olması ise dikkât çekmektedir.

Kitapta ikinci kısım, “mektepe hayatı” ile ilgili nasihatler içermektedir. “Devam ettiğiniz mektebi yalnız ilim ve marifet tahsilgâhı zannetmeyiniz; burada her aileden birer ikişer kızın ictimâıyla büyük bir aile teşekkül etmiştir” diyen yazar, burada mektepe nedir, mektebe devamın önemi ve ilim tahsil etmenin gerekliliği, mektepten kaçmanın çirkinliği, işi vaktinde yapmanın önemi hakkında bilgi vermektedir. Öğretmenlere karşı muhabbet, hürmet, itaat ve minnettarlık üzerinde durmakta; mektepe içerisinde öğrencilerin arkadaşlarına karşı vazifeleri, sakınmaları gereken davranışlar hakkında nasihatta bulunmaktadır. Hakikî dostluk, başkalarına özenmek, mektepe içerisinde düzene riâyet etmek, hasedden uzak durmak, kitap ve defter temizliği, çalışmak, boşboğaz olmamak, laf taşımamak, vakti iyi değerlendirmek, el işleri ile meşgul olmak ve mektepe arkadaşlarını unutmamak gibi konular da eserin bu kısmında ele alınmaktadır.

Üçüncü kısım, “Hayat-ı İctimâiyye”dir. Burada öncelikle, kişinin tek başına değil, cemiyet içerisinde yaşayan bir varlık olduğu ve cemiyetin önemi üzerinde durulmaktadır. Devamında kardeşlik, vatan ve millet, vatana karşı vazifeler hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Vatana karşı vazifeler konusunda kızların erkeklerden vazife itibariyle farklı olduklarını söyleyen yazar, “Kadınlar neveleri itibariyle erkeklerden nasıl ayrı ise vazife hususunda da öylece farklıdır. Kadınlar askerlik etmekle mükellef değildir; kadınlar hükûmet dairelerine memur olamaz; bütün bu vazifeler erkeklere aittir” şeklinde açıklama yapmaktadır. Buna karşılık kadınların vatanperver evlat yetiştirmekle sorumlu olduğunu ifade eden yazar, “İyi kadınlar ailenin, iyi aileler de vatanın şeref ve itibarını arttırmırlar”⁶¹⁵ düşüncesindedir.

Eserde kızlara, sosyal hayat içerisinde vazifelerini öğrenmeleri tavsiye edilmekte; “Dirayetli bir kız olmanız için hangi şeyleri yapmak ve hangilerinden sakınmak iktizâ ettiğini anlamaya borçlusunuz”⁶¹⁶ ifadesi kullanılmaktadır. Mutlu olmanın sırlarından bahseden yazar, birincisini “pâk vicdanlı olmak”, ikincisini

615 İçsel, s. 117-118.

616 İçsel, s. 121.

“başkalarına hizmet ve muavenette bulunmak için zahmete katlanmak”, üçüncüsünü “elindekine kanaat etmek”, dördüncüsünü “kâinata muhabbet” ve beşincisini de “okumaya muhabbet” şeklinde sıralamaktadır.

Kızların ilim ve terbiye sahibi olmalarının önemi üzerinde duran yazar, iyi huylu olmanın, güzel ahlâk kazanmanın zaman alacağını, ancak terbiyesini koruyan bir kızın ileride terbiyeli bir kadın olacağını ifade etmektedir. Güzel ahlâk kazanmaları için kız öğrencilere doğruluk, tevazû, sözünde durmanın öneminden bahseden yazar, kötü huylu kızın, gerçekten isterse, ahlâkını düzeltebileceğini söyler ve güzel ahlâkın önemi ile ilgili olarak “Ahlâk-ı hasene insanı mahbûb-ı âlem eder.”⁶¹⁷ demektedir.

Yazarın, kız öğrencilere güzel ahlâk kazandırma adına yaptığı nasihatlerden bazıları şu şekildedir: “Ailenizin büyüklüğüne mağrur olmayınız”, “Zekâvetinize mağrur olmayınız”, “Süsünüze mağrur olmayınız”, “İşinizde sebat gösteriniz”, “Bugünkü işinizi yarına bırakmayınız”, “İşinizde cesaretli olunuz”, “Fedakâr ve âlicenap olunuz”, “Mürâilik (iki yüzlülük) etmeyiniz”, “Sadakatli olunuz”, “Her gece nefsinizi imtihan et”, “Yalnız kendi menfaatinize kapılmayınız”, “İdaremizi bilelim”, “Fırsat düşdükçe semahat (cömertlik) göstermelidir”.

Eserde dördüncü kısım, “Hayvanata Karşı Vezâif”tir. Burada hayvanlara karşı insanların birtakım vazifelerinin olduğundan yola çıkılarak onlara zahmet vermek gerektiği ve hayvanlara iyi muamelenin insanın menfaati icabı olduğu ifade edilmektedir. Konuyla alakalı olmamakla birlikte burada, insanların uzun gayretler sonucu ortaya koymuş oldukları eserlere hürmet konusuna da yer verilmiştir.

Kitabın son ana başlığı, “Ebnâ-yı Cinsimize Karşı Vazifelerimiz” ile “Hak Teâlâya Karşı Vezâif” şeklindedir. Burada özellikle adalet ve merhamet konusu, önem ve farklılıkları açısından ele alınmaktadır. Ardından “Her doğruyu söylemek doğru değildir”, “Kimseyi aldatmaya hakkımız yoktur”, “Bir yalan bazan bir biçarenin mahvına sebep olur”, “Emanete hıyanet etmeyiniz”, “Başkasının malına el sürmeyiniz” gibi konular resimlerle birlikte anlatılmaktadır. Sadaka, if-tira, laf taşımak, farklı din mensuplarına saygı, herşeye itiraz etmemek, ve efkâr-ı âliyeye hürmet üzerinde durulmaktadır.

Dinî vazifeler hakkında çok fazla bilgi verilmemekle birlikte, “İnsanın en büyük vazifesi ibadettir” diyen yazar, öncelikle kulluğun bir gereği olarak ibadetin önemi üzerinde durmaktadır. Ayrıca “Kur’an-ı Azimü’ş-şan ile Mütakellim Bir Kadın” başlığı altında, her soruya ayet ile cevap veren bir kadının hikâyesini anlatmaktadır.

Eserdeki son konu başlığı “Muallime Hanımın Nutku”dur. Burada bir öğretmenin ağzından eğitimini tamamlamış olan genç kızlara, “Sevgili kızlarım, aziz evlatlarım! Bugünden itibaren tahsiliniz hitam buldu. Bu ana kadar öğrendiğiniz güzel şeyler bundan sonra hayatınızda size rehber olacaktır”⁶¹⁸ sözleri ile başlayan nasihatler verilmektedir. Bu kısımdan sonra “Hükemânın Efkârı” başlıklı ayrı bir bölüm açan yazar, burada “efal-i hasene, sa’y ve gayret, hırs ve tamah, dostluk” gibi çeşitli konularda belirlemiş olduğu otuz yedi konu hakkında kısa kısa açıklamalar yapmaktadır.

Eserde ayrıca “Kadınlara Dair Güzel Sözler” başlığı altında bir bölüm hazırlayan yazar, burada, “Birtakım erkekler kadınları taife-i latifeden başka bir nâm ile yâd etmezler” diye serzenişte bulunduktan sonra aslında kadınların, sadece zahirî güzellikleri ile değil, ruhî güzellikleri ile dikkat çektiklerini ifade etmektedir. Devamında kadınlarla alakalı olarak “Terbiye ve nezaket, kadınlara incili kemerden daha iyidir”, “Edep ve hayası olmayan bir kadın kokusu olmayan çiçeğe benzer”, “Kadınlara âlimler mertebesinde bulunmak iktiza etmez; ancak malûmâtlı ve dirayetli olmaları kâfidir”, “Kadınların en hayırlısı zevcinin varlığına şükür, yokluğuna sabredendir.”⁶¹⁹ şeklinde çeşitli sözlere yer vermektedir. Söz konusu ifadelerden kadınların ilim ve ahlâk sahibi olmaları konusunda yazarın sahip olduğu düşünceler de öğrenilmektedir.

Eserin sonunda “En Kıymetdâr Bir Eteklik” başlığı altında, bir yazarın eşine bayram hediyesi olmak üzere etek şeklinde hazırlayıp gönderdiği yazı bulunmaktadır. Yazının muhtevası, bir kadının vazifelerini anlatan ifadelerden oluşmaktadır. Ardından kısa hikâyeler anlatılmakta ve her bir hikâye güzel sözlerle tamamlanmaktadır. Örneğin çocuk sahibi olmak isteyen ve bunun için Allah’a yalvaran bir adamın sonunda arzusu gerçekleşmiş ve bir oğlu olmuştur. Ancak çocuk, büyüdükçe gerek ailesi gerek çevresi için hayırsız biri haline gelmiştir. Bu hikâye, “Kadınlar dünyaya fena evlat getireceklerine yılan doğursalar daha iyidir” şeklinde “Hikmet-i Farısı” olarak aktarılan bir sözle bitirilmektedir.

Oldukça hacimli bir eser olan *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye*’nin dili ağır olmayıp gayet anlaşılır bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Metin içerisinde geçen kelimelerin anlamlarının verilmiş olması da yazarın dil konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Konuların hikâyeleştirilerek anlatılması ve kitabın sonuna güzel sözlerin ilave edilmesi, esere zenginlik katmıştır denilebilir. Ancak konu anlatımında dinî referansların kullanılmadığı fark edilmektedir.

618 İçsel, s. 250.

619 İçsel, s. 269-273.

(3) Ahmed Cevad (Emre), Mektebde Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

Ahmed Cevad (Emre), Mektebde Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1328/1912, 208s.

Mektebde Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri, Maarif Nezâreti tarafından belirlenen programa uygun olarak rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmış resimli bir eserdir.

Eserde ahlâkî ve medenî konular birlikte yer almaktadır. Ele alınan konular, diğer ahlâk ders kitaplarından çok farklı olmamakla birlikte şu şekildedir: İnsanın kendi nefesine karşı vazifleri, hıfz-ı sıhhat (terli iken su içmemek, temizlik, idman), sarhoşluk ve neticesi, intihar ne mezmum (yerilmiş) bir harekettir, erken yatmak ve erken kalkmak, tembellik, iktisat, çalışkanlık, sefahat, paranızı muhafaza ediniz, küçük ziyanlar, tazim, küçük gayretler, tabiat ve mehâsin, mûtaala, ilim, zafer fûruşluk (kendini zafer kazanmış gibi göstermek), tevazû, hakikî büyüklük, tahammül ve feragat, yalan, az söyle-iyi söyle, ketûm olmalıdır, merâm, teşebbüs-ü şahsî, mesûd aile, bedbaht aile, ihtiyacât, ihtirâlar-muhterîler (bir şey icadetme), cemiyet-i beşeriyenin lûtûfları, adalet, mülk, iktisat, servet, merhamet-teâvün, hürriyet, akla tâbî olmak, hevâsât-ı muzır, hürriyet-i tefekkür, kanun, hükûmet, hükûmetin şekilleri, millet meclisi, intihâbât (seçimler), siyasî fırkalar, gazete ve kitaplar, mesuliyet, nutuk ve konferans, vükelâ, milletin vezâifi, askerlik, vatan, muhabbet-i vatan, harbiye nezâreti, vergi ve bütçe, vergiler ve rûsûmlar, vali ve memurları, vilayet meclis-i umumîsi, vilâyet meclis idaresi, valinin vazifeleri ve belediyeler.

Eserde kullanılan dil çok sade olmakla birlikte yazar, daha önce incelediğimiz birçok ahlâk dersi kitabında olduğu gibi konu sonunda “Lügat” vermektedir. Örneğin ilk konu olan hıfz-ı sıhhat bahsinde, “hıfz-ı sıhhat, beyhûde, tedbir, cereyan-ı hava” gibi kelimelerin manasını açıklamaktadır. İntihar bahsinde de “cereyan, temennî, avdet, ye’s, inayet” ve benzeri kavramların anlamlarını vermektedir. Tanımı yapılan kavramların öğrenciler tarafından bilinmesi mümkün olan kelimelerden seçilmesi dikkât çekicidir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitaplarının genelinde bu uygulama ile karşılaşılacaktır. Dolayısıyla ders kitaplarında anlaşılır bir dil kullanmanın II. Meşrutiyet’ten önce bir prensip olarak benimsendiği söylenebilir.

Eserde, konu anlatımına uygun resimler kullanılmıştır. Örneğin hıfz-ı sıhhat için dikkat edilmesi gerekli kurallardan biri olarak “terli iken su içmemek”ten bahsedilmiş ve konu başında iki resim verilmiştir. Resimlerden birinde kırlarda oyun oynayan bir çocuk grubu ile su içen bir çocuk resmi; diğerinde de hastalanmış yatan bir çocuk ve ailesinin resmi yer almaktadır. Resmin altında ise “Ali terli iken su içiyor. Bunun üzerine hasta oldu yatağında yatıyor” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Sarhoşlukla ilgili kullanılan resim de çocuklar için oldukça dikkat çekicidir. Burada sarhoşluğun başlangıcı ve neticeleri üç resimle anlatılmıştır.

Ahmed Cevad, mekâtib-i ibtidâiyyenin 3. ve 4. senelerine (devre-i mutavassıta 1. ve 2. sene) yönelik hazırlanmış olduğu *Musâhabât-ı Ahlâkiye* eserlerinde kullandığı yöntemi ve anlatım tarzını buraya da yansıtmıştır. Eserde konu, hikâye şeklinde anlatılmakta; ardından “Hülasa”, “Lügat” ve “Sualler” verilmektedir. Her konu sonunda rik’a hattıyla özet yapılmakta; verilmek istenilen mesaj farklı bir yazı karakteri kullanılarak ifade edilmektedir. Konu içerisinde geçen bazı kelimelerin “Lügat” başlığı altında anlamları açıklanmaktadır. Son olarak çeşitli soruların yer aldığı “Sualler” kısmı ile konu bitirilmektedir. Sorular, öğrencilerin konuyu anlayıp anlamadıklarını kontrol amacıyla hazırlanmış görünmektedir. Örneğin “İktisat” başlığı altında bir hikâye ile zengin biri olan Mehmet Efendi’nin parasını doğru sarf etmemesi konu edilmektedir. Ardından da “Mehmet Efendi nasıl bir adamdır? Kazandığını ne yapar?” şeklinde hikâye ile alakalı sorular sorulmaktadır.

Hikâyelerin, eserin genelinde kullanıldığı farkedilmektedir. Hıfz-ı sıhhat konusunda terli iken su içip hastalanan Ali’nin hikâyesi anlatılmakta; temiz hava almak ve gözlem yapabilmek amacıyla öğretmenleri ile gezintiye çıkan Hikmet’ten bahsedilmektedir. Burada dikkât çeken husus, hikâyenin bir çocuk üzerinden ya da öğretmen, öğrenci ve bir sınıf ortamı kullanılarak anlatılmasıdır. Ayrıca bazı hikâyelerin diğer ahlâk kitaplarında geçen hikâyelerle aynı olduğu görülmektedir ki sarhoşlukla ilgili anlatılan hikâye bunlardan biridir.

Konu, bazan muallimin öğrencilerin dikkatini çekmesiyle başlamaktadır. “İntihar” bahsinde muallim, “Oğullarım, bugün kasabamızda hazin bir olay cereyan etti. Bir adam intihar etti: kendi kendini öldürdü” diyerek önce öğrencilerde merak uyandırmakta; ardından intihar hakkında bilgi vermektedir. Yazar, konuyu dinî ilkeler doğrultusunda ele almakta; intiharın dünyevî ve uhrevî sonuçlarını birlikte göstermektedir.

Eserde ahlâk dersinin işlenişi ile alakalı yöntemler de sunulmaktadır. Örneğin “zafere fûruşluk” konusunda önce “Zafere fûruşluk hamakatin biraderidir” sözü verilmekte ve ardından “Bu cümleyi kara tahtaya yazdıktan sonra muallim (Zafere fûruşluk) ne demektir, bilir misiniz? diye sordu.” ifadesiyle muallimin bu konuyu nasıl işlemesi gerektiği anlatılmaktadır.

Yazar, Fransız yazarı ve ahlâkçısı La Bruyère (ö. 1696) ve ABD’li siyasetçi, bilim adamı ve felsefeci olan Franklin’e (ö. 1790) ait sözler nakletmektedir. Bunlardan biri tembellikle alakalı olarak “Tembelliği daima fakirlik koşulları ve ona muhakkak yetiştir” şeklindeki sözdür. Bazı konulara da kaynağı belli olmayan güzel sözlerle giriş yapmaktadır. “Küçük darbeler büyük meşeleri devirir” sözleriyle “küçük gayretler”in öneminden bahsetmektedir. “İyi kitaplar ruhun gıdasıdır” sözleriyle de kitapların değerini anlatmaktadır. Yazar kitapta, teorik bilgiler vermek yerine hikâye anlatmayı tercih ettiği gibi konuları anlaşılır bir üslupla izah etmektedir. Buna “küçük ziyanlar” konusu örnek verilebilir. Konu girişinde “Bir geminin dibinde ufak pek ufak bir yarık açılrsa oradan geminin içine su sızar ve şayed kimse görmez, o yarığı kapamazsa, su birikir, birikir, gemiyi batırır” şeklindeki bir örnek konu anlaşılır hale getirilmektedir.

Eserde, tiyatral bir anlatım karşımıza çıkmaktadır. “Meram” konusunda Necmi ile annesinin karşılıklı konuşması buna örnek gösterilebilir. Yazar, yakın ve uzak çevreden örnekler vermektedir. “Hürriyet-i tefekkür” konusunda düşüncelerinden dolayı zarar gören önemli şahsiyetlerden bahsedilmektedir ki burada, Hz. Peygamber, Hz. İsa ve Descartes’ın adı geçmektedir.

Hükûmet şekillerinden bahsedilirken 10 Temmuz’dan önce ülkenin istibdatla idare edildiği ve çok zulüm gördüğü, netice olarak da milletin isyana mecbur kaldığı söylenmektedir. II. Meşrutiyet’in ilan edildiği gün için “10 Temmuz inkılab-ı mesudiyemiz” ifadesi kullanılmaktadır. Eserde malûmât-ı medeniye olarak ele alınan diğer konular; Kanun-ı Esasî, hükûmet, hükûmet şekilleri, millet meclisi, intihâbât (seçimler) ve vergi şeklindedir.

Eser, bir “Son Söz” ve “Fihrist” ile bitirilmektedir. Yazar son söz olarak öğrencilere, sağlıklı, mesûd ve mutlu bir hayat sürmenin ellerinde olduğunu; iyi bir insan, iyi bir evlat ve iyi bir baba olmak için ne lâzım geldiğini artık öğrendiklerini söylemektedir. Ve ilaveten “Hayatta hep akıl ve fetanet rehberin olsun; içinden hayvaniyetin, nefs-i emmarenin muzır sadalarını duyduğun zaman onları aklın muhakemesiyle iskât et” ifadelerini kullanmaktadır.

(4) Jules Payot, Mektebde Ahlâk

Jules Payot, Mektebde Ahlâk, Kâzım Nami Duru (çev.), Selânik: Şems Matbaası, 1329/1913, 127s.

Mektebde Ahlâk, Fransız yazar Jules Payot tarafından 1908’de kaleme alınan “*La morale à l’école*” adlı eserin Osmanlı Türkçesi’ne çevirisidir. Kâzım Nâbi Duru’nu yaptığı bu çeviri, ahlâk kitabı olarak ibtidâîlerin son sınıfı ile rüşdiyelerin ilk sınıflarında okutulmuştur. Eser, ibtidâîlerin ahlâk dersi kitapları ile birlikte ele alındığı için burada tekrar edilmesi gerekli görülmemiştir.

(5) Ahmed Ziya ve Ali Haydar, Yeni Malûmât-ı Medeniye

Ahmed Ziya ve Ali Haydar, Yeni Malûmât-ı Medeniye -Ahlâkî ve Vatânî Dersler-, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329/1913 58s.

Ahmed Ziya ve Ali Haydar⁶²⁰ tarafından rüşdiye mekteplerinin ikinci sene-lerinde okutulmak üzere hazırlanmış olan *Yeni Malûmât-ı Medeniye*, resimsiz bir eserdir.⁶²¹ Kitabın dış kapağında verilen baskı tarihi 1330 olmakla birlikte iç kapağında 1329 yazmaktadır. Yazar, kitabın adından da anlaşıldığı üzere “Malûmât-ı Medeniyenin Tarifi” başlıklı giriş mahiyetindeki bölüm dışında eserin tamamında vatandaşlık bilgilerine yer vermiştir.

İlk konu, malûmât-ı medeniyenin tarifi, muhtevası ve taksimi ile alakalıdır. Burada yazar malûmât-ı medeniyeyi, “İnsanın ailesine, hemcinsine, vatanına, hükûmetine karşı yapmaya mecbur olduğu vazifelerle bunlara karşı olan haklarını bildirir” şeklinde tarif etmektedir. İnsanın dinine, vatanına, milletine ve bütün insanlara karşı yapması gerekli olan vazifeleri yerine getirmemesi sadece kendisini değil, herkesi etkiler, diyen yazar, dersin içeriği hakkında şu şekilde bir bilgi vermektedir:

“Çocuklar! Bu dersimizde bizim için pek lüzümlü olan vazifelerden ve haklardan bahsedilecektir ki cemiyet halinde yaşayan bir insan için herhalde bunları bilmek lâzımdır... İnsanın ailesine, dinine, vatanına ve bütün efrad-ı milletine ve hemcinsine karşı yapmaya mecbur olduğu vazifelerin mecmûuna vezâîf-i insaniyye ve medeniyye ve ictimaiyye denilir ki dört kısma ayrılır: Vezâîf-i aile, vezâîf-i vataniyye, vezâîf-i diniyye ve insaniyye, vezâîf-i resmîyye”⁶²²

620 Yazarlar hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

621 Ahmed Ziya ve Ali Haydar, **Yeni Malûmât-ı Medeniye -Ahlâkî ve Vatânî Dersler-**, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329/1913.

622 Ahmed Ziya, s. 3-4.

Görüldüğü üzere vazifeyi kısımlara ayıran yazar, eserde sadece vezâif-i aileye yer vermiştir. Aile kavramı, anne ve babanın vazifeleri, hakları, çocukların hukuku, çocukların birbirlerine karşı vazifeleri, akrabalara karşı vazifeler, hizmetçi ve iş verenin birbirlerine olan vazifeleri, vezâif-i aile çerçevesinde ele alınan konulardandır.

Aileye yönelik vazifelerden sonra vezâif-i vataniyyeye geçen yazar, bu vazifeyi, “İnsanın vatan ve millet hakkında yapmaya mecbur olduğu vazifelerin mecmûu” şeklinde tarif etmektedir. Burada öncelikle vatan, millet, devlet kavramları anlatılmakta; bir milletin fertlerinin birbirlerini sevmeleri ve birlik olmaları anlamında ittihat ve ittifak kavramlarını çeşitli açılardan ele almaktadır. Konunun, “İttihat kuvvettir, tefrika ayrılıktır, ölümdür” şeklindeki atasözü ve hadislerle zenginleştirildiği görülmektedir.

Teşebbüs, azim, vatanperverlik, itimad-ı nefis, teşyid-i milliyet (milliyeti sağlamlaştırma, yükseltme), vatanını, milletini ve lisanını sevmek, efrad-ı milletin vazifesi, devletin vazife ve hukuku, hürriyet, musavat, adalet, uhuvvet, din kardeşliği (uhuvvet-i İslâmiyye) ve fedakârlık eserde işlenen diğer konulardır. Hakimiyet-i milliye, idare şekilleri ve özellikle meşrutî idare üzerinde durulmakta; fertlerin sahip olduğu haklar anlatılmaktadır. Her insanın sahip olduğu haklar, “hukuk-ı medeniyye, hukuk-ı siyasiyye ve hukuk-ı diniyye” şeklinde üç çeşit olarak tasnif edilmektedir. Devletin hukuku ise, vatan ve milletin asayiş ve intizamını, saadet ve terakkisini sağlayabilmek için fertlerden vazifelerini vaktinde yapmalarını istemek, şeklinde izah edilmektedir. Kanun-ı Esasî ve bütün kanunların ruhu, temeli olarak ifade edilen “hürriyet, musavat, adalet, uhuvvet” kavramları yaşam için temel esaslar olarak gösterilmektedir. Bütün Müslümanların birbirlerini sevmeleri gerektiğini ifade eden bir çok ayet ve hadisin var olduğunu söyleyen yazar, bunlardan bazılarını eserde zikretmektedir.

Yazar, eserin sonunda öğrencilere “Ey vatanın bütün ümitleri olan şanlı Osmanlı yavruları!” şeklinde hitap ederek “Çalışınız, cesur olunuz, daima ve daima ileriye atılınız. Şanlı istikbal sizi bekliyor. Bu zavallı millet sizden çok ve pek büyük şeyler ümid ediyor!..” şeklinde nasihat vermektedir.

Dili sade eve anlaşılır olan eserde ağır ifade ve terkipler yer almamaktadır. Düz bir anlatım hakim olup yazar kaynak olarak ayet ve hadislere sıkça yer vermiştir. Az sayıda da olsa güzel söz ve atasözlerin bulunduğu eserde yazar, “Çocuklarım, evlatlarım, yavrularım” şeklindeki hitaplarla öğrencilere seslenmekte ve öğütler vermektedir.

(6) İsmail Cezmi, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

İsmail Cezmi, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334/1916, 128s.

İsmail Cezmi tarafından kaleme alınan *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, ibtidâî mektepler ve rüşdiyelerde okutulmuştur. Eser, ibtidâî mekteplerin ahlâk ders kitapları arasında yer aldığı için burada tekrar ele alınmamıştır.

B. Orta Öğretim Ahlâk Ders Kitapları

Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde ortaöğretim, genel olarak idâdîler ve sultânîler olmak üzere iki çeşit okul bünyesinde gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁶²³ He iki tür mektebin programında din ve ahlâk öğretimi yer almakla birlikte bu derslerin ağırlıklı olarak okutulmadığı tespit edilmiştir. İlköğretim basamağında Müslüman ve gayr-i müslim çocuklar ayrı ayrı mekteplerde okurken ortaöğretimde farklı dinî inançlara sahip çocukların birlikte eğitim görmelerinin dinî içerikli derslerle ahlâk dersinin varlığını ve ders saatlerini etkilediği bilinmektedir. İdâdî ve sultânîlerin varlık sebepleri ve programlarında ahlâk dersinin süreklilik arz etmemesi neticesinde ahlâk ders kitaplarının çok sayıda olmadığı görülmektedir.

1. İdâdî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları

1869 Maarif Nizamnâmesi ile birlikte rüşdiye mekteplerinin üzerinde sultânî mekteplerin altında bir ortaöğretim kademesi olarak şekillenmiş olan idâdî mekteplerde ahlâk dersleri, genel olarak "Ahlâk", "Edebiyat ve Ahlâk", "Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye" şeklinde programlarda yer almıştır. Bu mekteplerde, bir dönem rüşdiyeleri de içinde barındırıyor olmaları sebebiyle ortak ahlâk ders kitapları okutulmuştur. İdâdî mekteplere mahsus ahlâk ders kitapları, şekil ve muhteva bakımından ilköğretim ahlâk dersi kitaplarından farklılık göstermektedir. Ayrıca idâdî mekteplerin bir ortaöğretim kurumu olarak eğitim vermeye başlası ancak 1870 yılından itibaren gerçekleştiğinde kaleme alınan ahlâk ders kitabının az sayıda olduğu görülmektedir. Ahlâk derslerinin idâdî programlarında süreklilik arz etmemesi de ders kitaplarının sayısını etkileyen bir başka unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

623 Karal, C. 8, s. 378, 391; Atuf, I. Kitap, s. 115; *Türkiye'de Orta Tahsil*, s. 3.

a. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e İdâdî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları

Tanzimat döneminde açılmakla birlikte ancak II. Abdülhamit döneminde gelişip yaygınlaşan idâdî mekteplerin ahlâk dersi kitaplarında, ağırlıklı olarak klâsik ahlâk kitaplarının, özellikle *Ahlâk-ı Âlâî*'nin etkisi görülmektedir. II. Meşrutiyet yıllarına kadar ilm-i ahlâkın amelî ve nazarî kaidelerini ihtiva etmekte olan idâdî ahlâk ders kitaplarında, sonraki yıllarda ağırlıklı olarak vatandaşlık bilgileri yer almıştır.

(1) Yağlıkçızâde Ahmed Rifat, *Bergüzâr*

*Yağlıkçızâde Ahmed Rifat, Bergüzâr, Hanya: Girit Vilâyet Matbaası, 1291/1874, 112s.*⁶²⁴

*Yağlıkçızâde Ahmet Rifat*⁶²⁵ tarafından kaleme alınan *Bergüzâr*, iki defa *Bergüzâr-ı Ahlâk* adıyla basılmıştır. Eser, Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Âlâî*'sinin özeti olarak bilinmektedir. Eser, "Mekâtib-i idâdiye-i mülkiyenin dördüncü senesinde tedris edilmek üzere"⁶²⁶ hazırlanmış olmakla birlikte 1898 baskısında "Mekteb-i idâdî ve mülkiyenin 4. sınıflarında tedris edilmek üzere" ibaresi yer almaktadır. Dolayısıyla eserin hem idâdî mekteplerde hem de Mekteb-i Mülkiye'de de okutulduğu anlaşılmaktadır.

Eser besmele ile başlayan yazar, *Ahlâk-ı Âlâî*'ye övgülerde bulunduktan sonra ifadelerinin muğlak olması sebebiyle hem mütalaasını sağlamak hem de "sermaye-i dil nâ sâzım der nâzım" dediği oğlu için bir *bergüzâr* (hediye) olması niyeti ile akâid ve amellerle ilgili bazı faydalı konular ilave ederek eseri hazırladığını ifade etmektedir.

624 Eserin ulaşabildiğimiz diğer baskıları şunlardır: *Yağlıkçızâde Ahmed Rifat, Bergüzâr*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1315/1897; Karâbet Matbaası, 1318/1900.

625 İstanbul'da doğan Ahmed Rifat, *Yağlıkçızâde* adıyla tanınan Şabanızâde ailesinden İspartalı Mehmed Efendi'nin oğludur. Bahriye muhasebeciliği, Girit defterdarlığı gibi devlet hizmetlerinin yanı sıra ilmi çalışmalar da yapmıştır. Tarih ve ahlâka dair eserler kaleme alan Ahmed Rifat, daha çok *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* adlı kitabı ile tanınmıştır. Alfabetik ahlâkî terimler sözlüğü niteliğinde yazdığı eseri *Tasvir-i Ahlâk* ve *Bergüzâr*, onun ahlâk üzerine kaleme aldığı çalışmalarıdır. Abdülkadir Özcan, "Ahmet Rifat Efendi, *Yağlıkçızâde*", *DİA*, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 130-131; Kahraman, "Ahlâk-ı Âlâî", *DİA*, 14, 15; Oktay, s. 67; Atilla Özkanlı, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Cem Yayınları, 1984, s. 63.

626 **1318 Maarif Salnâmesi**, 1318, s. 498.

Yukarıda belirtildiği gibi *Ahlâk-ı Âlâ'*nin özeti olarak bilinen *Bergüzâr*, II. Meşrutiyet'ten sonra yazılmış ahlâk dersi kitaplarından çok farklı özelliktedir. Eserde konu başlıkları verilmekle beraber, konu tasnifi, bölüm başlıkları bulunmamaktadır. Gerek dil gerek şekil ve muhteva açısından eserin idâdî mektepler için ağır ifadelerle sahip olduğu söylenebilir.

Eser, klasik ahlâk eserlerinde olduğu gibi nefiste var olan üç kuvvetin (kuvve-i gadabiyye, kuvve-i mümeyyize, kuvve-i şehevîyye) ifrat, tefrit ve itidal noktalarını beyan ile başlamaktadır. Yazar burada mevzunun daha anlaşılır olmasını sağlamak amacıyla bir tablo vermektedir. Daha sonra sırayla kuvve-i gadabiyye, kuvve-i mümeyyize ve kuvve-i şehevîyyeyi ele almakta ve bu kuvvetlerin itidal hallerinden bahsetmektedir. Örneğin kuvve-i gadabîyyenin itidal hali “şecaat”ın on bir çeşidi olduğunu söylemekte ve bunların herbirini numaralandırarak anlatmaktadır.

Eserde bir başka konu, “Fezâile Müşâbih Olan Rezail”dir. Burada, faziletlere benzeyen ve görünüşte onlardan ayırt edilemeyen birtakım reziletlerden bahsedilmektedir. İnsanın vücudundan bir parça olan lisanın (dil), şeref ve imtiyaz kazanmaya vesile olmakla birlikte, olumsuz neticelere de sebep olabileceği “Âfât-ı Lisan” başlığı altında ele alınmaktadır. Bir başka konu olan “Hıfz-ı Fezâil” bahsinde yazar, yüce insan mertebesine nail olan artık bundan sonra rezil ve mariz huylu kimseleri terk edip kendi gibilerle ülfet ve sohbet etmelidir, demektedir. Daha sonra nefsanî hastalıkların kaynağı olan ahlâkî reziletleri sıralamaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Şehvât, gadab, cebânet (korkaklık), havf, batalet (âvârelik), hüzün, buhl (cimrilik), riya ve hased.

“Tedbîr-i Beyt” başlığı altında ev, eşya, yiyecek-içecek temini ve aile kurma noktasında hayvanlardan farklı olan insanın bu meyanda dikkat etmesi gereken ve bilmesi lâzım gelen hususlar anlatılmaktadır. Bunlardan birincisi mal edinme, kazanç elde etme; ikincisi ise malı muhafaza etme şeklindedir. Aynı başlık altında tedbir-i izdivac konusu da ele alınmakta; evlenilecek hanımın özelliklerinden bahsedilmektedir. Burada çocuk terbiyesi ile alakalı tavsiyelere de yer verilmiştir. Ayrıca konuşma âdâbı, hareket ve sükûn âdâbı, yeme-içme âdâbı, anne-babaya riâyet âdâbı, hizmetçi terbiye etme âdâbı gibi âdâb-ı muaşeretten olan hususlara da değinilmiştir.

Eserde, “Tabakât-ı Nâs ve Tarik-i İstinâs” başlığı altında kendisi ile ülfet edilen insanların dereceleri de kısaca konu edilmiştir ki bunlar, en yakın arkadaşlar,

dostlukları ve düşmanlıkları meçhûl olanlar ve düşmanlığı âşikâr kimseler olarak tasnif edilmiştir. Yazar bir başka konu olarak “hakkaniyet üzere olup başkalarıyla hüsn-i muâşeret eylerlerse memleketin nizamına hiçbir zaman hâlel gelmez”, dediği “ulemâ, meşâyih, erbâb-ı nasayih ve kütûbe, ehl-i hesap ve hendese, memûrîn-i seyfiyye (askeriyye) ve zabita, ashab-ı sanat ve ziraat ve ticaret üzerinde de önemle durmuştur.

Yazar, konuların bitiminde “Vesâyâ-yı Mütenevvîa” (çeşitli vasiyetler) başlığı altında nasihatler vermektedir. Burada gençlere Allah’a itaat, ilim için gayret sarf etme, insanlarla iyi geçinme, ahiret için çalışma gibi konularda tavsiyelerde bulunmakta ve sözlerini “sîret-i adle mülâzim ve kesb-i hayra müdâvim ol” (adaletli ol ve hayır kazanmaya çalış) ifadesiyle tamamlamaktadır.

Eserde itikat ve edebiyata dair soru ve cevaplardan oluşan ve eserin ikinci kısmı gibi görünen bir bölüm bulunmaktadır. Burada Ahmed Rifat, “Ey ciğerparem *Ahlâk-ı Âlâî*’nin hülâsa-i meali burada tamam oldu elimden bu kadar geldi. İnşallah Teâlâ mütâlâsıyla müstefid olup bizi hayırla yâd eder. Ve hatamız var ise tashihine himmet eylersiniz.” sözlerini sarf ettikten sonra konuyla alakalı soru ve cevaplarla dersin mütalaasını yapmaktadır. Sorular incelendiğinde itikâd ve amelî ilgili konuların da yer aldığını görmek mümkündür. Yazar, sorulara cevap verirken âyet ve hadislerden, ulemâ sözlerinden ve hikâyelerden de faydalanmıştır.

Eserin sonunda yer alan “Hâtîme” kısmında, Ahmed Rifat’ın oğlu tarafından kaleme alınmış ifadeler yer almaktadır. Burada oğul babasına “Ey benim bâis-i hayatım ve sebeb-i fevz ve necâtım efendim” şeklinde hitap etmekte ve *Bergüzâr*’ı kendisine ithaf ettiği için minnettar olduğunu söylemektedir.

(2) Mehmet Said, *Ahlâk-ı Hamide*

*Mehmet Said, Ahlâk-ı Hamide, İstanbul: Elcevâib Matbaası, 1297/1880, 84s.*⁶²⁷

627 Eser, Bursalı Mehmed Tahir’in eserinde matbû ahlâk kitapları arasında geçmektedir. Bursalı, **Ahlâk Kitaplarımız**, s. 37. Eserin Seyfeddin Özege Katalogu’ndan tespit ettiğimiz diğer baskıları şunlardır: Mehmet Said, **Ahlâk-ı Hamide**, İstanbul: Matbaa-i Amire 1317/1899; Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1318/1900; 1324/1908.

Mehmed Said'e⁶²⁸ ait *Ahlâk-ı Hamide*, idâdî mekteplerin beşinci senesinde tedris olunmak üzere Maarif-i Umûmiye Nezâret-i tarafından kabul olunmuş bir eserdir.⁶²⁹

Dili oldukça ağır olan eserin anlaşılır ve akıcı bir üslûba sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Kitabın ilk üç sayfası *Ahlâk-ı Hamide*'nin fihristine ayrılmıştır. Fihristteki konu başlıklarının eser içerisinde yer almadığı görülmektedir. Dört bölüm halinde hazırlanmış olan eserde bölümler için “makale-i ülâ”, “ikinci makale” ve “makale-i sâlise” şeklinde başlıklar kullanılmıştır. Birinci makalede, ilm-i ahlâkın nazarî kısmı ile alakalı konular ele alınmakta; ikinci makalede faziletlerin kazanılması ve reziletlerden kurtulma yolları; üçüncü makalede ise tedbir-i menzil, yani aile kavramı ve aile fertlerinin vazifeleri anlatılmaktadır.

II. Meşrutiyet'ten önce yazılmış eserlerin birçoğunda olduğu gibi esere “bes-mele” ile başlanmıştır. Giriş mahiyetinde olan bu kısımda ilm-i ahlâkın tanımı yapılmış; şeref ve fazileti İmam Gazalî'nin sözüyle desteklenmiş ve hadislerle delillendirilmiştir. Müellif, bu eseri Adudüddin el-İcî'nin ahlâkla ilgili Arapça risalesi *Ahlâk-ı Âdûdiyye*'yi esas alarak ve Taşköprüzâde'nin şerhi ile İmam Gazalî'nin *İhyâ-u Ulûmiddîn* adlı eserlerden yararlanarak hazırladığını ifade etmektedir.

İkinci makaleye kadar olan nazari kısımda fihristte olmasına rağmen metin içerisinde çok az başlıklandırma yapılmıştır. Burada kötü, çirkin ahlâkın iyi ahlâka tebdilinin imkânı üzerinde durulmuş ve bu konuda etrafında cereyan

628 Burada adı geçen müellifin, Osmanlı devlet adamı ve eğitimci Gelenbevizade Mehmed Said olduğu düşünülmektedir. Mehmed Said, 1863 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Mülkiye'de öğrenimini tamamladıktan sonra 1882 yılından itibaren çeşitli devlet dairelerinde çalışmıştır. 1887'den itibaren Bursa İdâdisi'nde öğretmenlik ve Maarif Müdürlüğü, Edirne'de Maarif Müdürlüğü, Ticaret Mekteb-i Âlisi Müdürlüğü, Vefa İdâdisi ve Darülfünun'da öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra Maarif Nezâret-i'nin merkez örgütünde çalışmaya başlamış; 1904'te Mekâtib-i Rüşdiye Müdürü, 1907'de Mekâtib-i İdâdiye Müdürü, daha sonra da Meclis-i Maarif üyesi olmuştur. 1910 yılında bakanlık müsteşarı olan Mehmed Said, 1912 yılında ve 1919-1920 yıllarında Maarif Nazırlığı yapmıştır. İlk bakanlığı, Ahmet Muhtar Paşa'nın kabinesinin istifa etmesi ile sona ermiş; ikinci kez maarif nazırı olması son Osmanlı padişahı Vahdettin döneminde gerçekleşmiştir. Üniversiteye çevrilmesine kadar Dârülfünun'un fen şubesinde ders vermiş olan Gelenbevizade Mehmed Said, 1937'de hayatını kaybetmiştir. Gelenbevizâde Mehmed Said, http://tr.wikipedia.org/wiki/Gelenbevizade_Mehmet_Said, (30 Mart 2012).

629 Mehmet Said, **Ahlâk-ı Hamide**, İstanbul, Elcevaib Matbaası, 1297/1880, s. 1; **1318 Maarif Sanâmesi**, s. 498.

eden tartışmalardan örnekler verilmiştir. Müellif, ahlâkın tadil edilebileceğini dinî referanslarla delillendirerek savunmakta ve bu konuda örnekler vermektedir. Ancak mizacların istidâdına göre değişimin bazı insanlarda kısa sürede bazısında ise geç olabileceğini ifade etmektedir.

Nazarî kısımda üzerinde durulan bir başka konu da “Huyun güzel olması kendilerinin güzel olmasına bağlı olan kuvve-i batiniyye”dir. Burada bahsi geçen kuvve-i batiniyyeden maksat kuvve-i ilmiyye, kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i şehviyyedir. Bunlardan sadece ilki insana mahsus olup diğer ikisi insan ve hayvanda müşterektir. Üç kuvvetin hem ifrat, hem tefrit, hem de itidal durumları olduğunu söyleyen müellif, “bunlardan memduh ve fazilet sayılanlar vasat olan itidal dereceleridir” dedikten sonra üç kuvvetin itidal hallerini “hikmet, şecaat ve iffet” olarak belirtmektedir. Bu kuvvetlerin ifrat ve tefrit hallerini de söyledikten sonra hikmetten, şecaatten ve iffetten doğan faziletleri madde madde sıralamaktadır.

İkinci makale, faziletlerin kazanılması ve reziletlerden kurtulma yolları ile alakalıdır. İnsanda gerek fitrî gerek kesbî (kazanılmış) olarak var olan faziletlerin korunması gereklidir. Nasıl ki beden hastalıklardan muhafaza edilmeye çalışılmakta ise aynı şekilde nefsi de reziletlerden himaye etmelidir. Bu muhafaza dört yolla mümkündür: Birincisi erbâb-ı fazilet ile görüşüp ashâb-ı rezail ile sohbetten çekinmek; ikincisi nefsi amelî ve fikrî vazife ile razı etmek; üçüncüsü aybı ihtar edecek sadık dostlar edinmek ve dördüncüsü de eğer nefiste serkeşlik hissedilirse onu riyâzat ve faziletler ile muhafaza etmeye çalışmaktır. Reziletleri gidermenin de dört yolu vardır. Bunlardan birincisi, izale edilmek istenilen rezilete mukabil olan fazileti âdet edinmeye çalışmaktır. İkincisi, nefis o rezileti terk etmek noktasında zorlanmalıdır. Üçüncüsü, eğer rezilet ifrat noktasında ise mukabili olan başka bir reziletle gidermeye çalışmalıdır. Cimri birinin bir süre israf derecesinde malını harcaması buna örnek verilebilir. Dördüncüsü de şayet rezilet kökleşmiş ise tekrar yapılması halinde nefse ağır gelecek nezirlerde (adak) bulunmaktadır.

Müellif, ruhî hastalıkların üç kaynağı olduğunu söyler ve bunları kuvvet-i nazariyye, kuvvet-i def’iyye ve kuvvet-i cezbiyye olarak sınıflandırır. Kuvvet-i nazariyye, yani ameliyyeden sadır olan ruhî hastalıklardır ki bunlar; hayret, cehl-i basit ve cehl-i mürekkeptir. Kuvvet-i defiiyyeden “gadab, cübn ve havf” şeklinde üç hastalık hâsıl olur. Müellif, “Gadaba çare esbabını izale ile aranır” (Öfkenin çaresi sebeplerini yok etmekle mümkündür) dedikten sonra en meşhur

sebepleri sırayla açıklar. Buna göre gadaba sebep olan hasletler; ucub ve tekebbür (kendini beğenmişlik), iftihar (öğünme), muhasama ve inad (düşmanlık ve inat), mizah ve istihzâ (alay etme), gadr (haksızlık) ve zulüm, zî kıymet eşya (kıymetli eşya) talebi şeklinde ele alınmıştır. Kuvve-i cezbiyyeden ise hırs, batalet ve hüzn olarak üç ruhî hastalık hâsıl olur.

Üçüncü maktelede “Tedbir-i Menzil” konu edilmektedir. Burada menzilden kasıt yazarın ifadesi ile zevc, zevce, evlat, hizmetçi ve yiyip içecekten ibaret olan beş rûknün bir araya gelmesidir. Aile kurmanın önemi, kazanç yolları, malı sarf etmenin usûlü, masraf çeşitleri, zevc ve zevcenin vazifeleri, çocukların ve ebeveynin hakları anlatılmaktadır. Ayrıca bu kısımda, “âdâb-ı meclis” konusundan da söz edilmektedir.

Son bölüm “Tedbir-i Müdün” hakkındadır. Burada da birlikte yaşama zorunluluğu sebebiyle insanların birbirlerine olan ihtiyaçları, devlet yönetimi, yöneten ve yönetilenler konu edilmektedir.

Eserde genel olarak “Latife” başlığı altında hikâye ve şiirlere yer verilmiştir. “Faide” adı altında dinî referanslar kullanılmış ve yazarın ifade ettiğı gibi ağırlıklı olarak Gazalî’nin *İhya* adlı eserinden ve Taşköprüzade’den yararlanılmıştır.

(3) Hüseyin Remzi, Ahlâk-ı Hamîdî

Hüseyin Remzi, Ahlâk-ı Hamîdî, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310/1892, 156s.

Miralay Hüseyin Remzi⁶³⁰ tarafından kaleme alınan eser, idâdî mekteplerde okutulan⁶³¹ ahlâk ders kitaplarından biridir. II. Meşrutiyet öncesinde yazılmış olan ahlâk ders kitaplarının genelinde fihrist yer almamakla birlikte

630 1839’da İstanbul’da doğan Hüseyin Remzi, hekimliğe dair yazdığı kitaplar ile tanınmış, meşhur doktorlardandır. Kasımpaşa Rüşdiyesi’nden sonra Tıbbiye idâdisinde eğitim görmüş, 1865’te askerî tıbbiyeden tabip yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Dârüşşafaka, Mülkiye ve Baytar mekteplerinde İlm-i Hayvanat muallimliği yapmış; Harbiye’de Hıfzı’s-sihha dersini okutmuştur. 1887’de doktor miralay olmuştur. 1896’da vefat eden ve Kasımpaşa’ya defnedilen Hüseyin Remzi’nin, tıp, tarih, ilm-i hayvanat ve hıfzı’s-sihha ile alakalı yazdığı eserlerin arasında *Hoca Hanım-Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk ve Ahlâk-ı Hamîdî* adında iki ahlâk kitabı yer almaktadır. Gövsa, s. 754-755; Işık, C. 4, s. 1749. İhsan Işık tarafından hazırlanan Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi’nin 4. cildinde Ahlâk-ı Hamîdî’nin yazılış tarihi 1894 olarak verilmektedir. Ancak bizim ulaştığımız baskı 1892 yılına aittir.

631 1318 Maarif Salnâmesi, s. 500.

Ahlâk-ı Hamîdî'nin sonunda fihrist verildiği görülmektedir. Ayrıca Hüseyin Remzi, kitabın sonunda telif ettiği eserlerin listesini de vermiştir. Fasil ve bâblara ayrılmış olan kitapta “Marifet-i Nefs” ve “Hikmet-i Ameliye” şeklinde iki fasıl, toplam on iki bâb bulunmaktadır. Fasil başlıkları olduğu gibi bâblarda da başlık kullanılmıştır.

Yazar mukaddimede, ahlâk ilminin insanın saadeti için gerekli olan amel ve fiilleri düzenlediğini; insanın iradî davranışlarından sorumlu olmasının ahlâk ilminin tedvin edilmesine vesile olduğunu ifade etmektedir. Yine ahlâk ilminin ilmî ve amelî iki ciheti olduğunu belirtmekte ve bunları, “Biri irade-i beşeriyye ve kuvve-i akliye-i âdemiyye, diğeri bunlar üzerine ibtinâ eden efâl-i beşeriyyedir” şeklinde beyan etmektedir.

“Marifet-i Nefs” başlığını taşıyan birinci fasıl on iki bâbdan oluşmaktadır. Birinci bâb, “Ahvâl-i Nefsâniye” olup burada ceset ile ruhun vasıfları, aralarındaki farklılıklar ve “ahvâl-i maneviye-i beşeriye”nin kısımları olan ihtisas, tefekkür ve irade üzerinde durulmaktadır. İkinci bâb, “irade-i beşeriyyenin bir illet ve sebep üzerine ibtinâ eylemesi”, yani irade ile teşebbüs edilen her bir işte bir gaye ve maksadın mevcut olduğu gerçeği ile alakalıdır. İradeyi harekete geçiren “iştiaq, nefsâniyet, menfaat ve iyilik etmek” şeklinde dört sebepten bahsedilmektedir. Üçüncü bâbda, en yüce insanî özellik ve güzel ahlâkın esası olarak ifade edilen “ulviyet-i beşeriyye, efkâr-i âliye” ile bunlara sahip insanda bulunması gereken “vezâif-i beşeriyye” konu edilmektedir. Burada mektep, cami, hastane gibi hayır kurumları yaptırmanın, ulviyet-i insaniyenin bir gereği olduğu ifade edilmekte ve Sultan Abdülmecid Han örnek olarak gösterilmektedir. Birinci fasılın son konusu vaz edilmiş kanunların güzel ahlâka tesirinin olup olmadığı ile ilgilidir.

“Hikmet-i Ameliye” başlığını taşıyan ikinci fasıl, vazife kavramı ve vazife çeşitleri üzerine kurulmuştur. Yazarın mukaddimede belirttiği gibi burada ilmî ahlâkın amelî kısmı ele alınmaktadır. Öncelikle “ümmehât-ı ahlâk” (ahlâkın anneleri) olarak belirtilen dört fazilet-hikmet, iffet, şecaat ve adalet- hatırlatılmakta; sonra “vezâif-i erbia-i beşer” (insanın dört vazifesi) olarak ifade edilen vazifelerin neler olduğu sıralanmaktadır. Bunlardan birincisi, insanın kendi nefsi hakkında yapmakla yükümlü olduğu vazifelerdir. İkincisi, kendi cinsine karşı yapmaya memur olduğu vazifelerdir. Üçüncüsü, insanın diğer canlılar üzerindeki vazifeleri olup dördüncü vazife de Cenâb-ı Hakk’a karşı insanın mükellef olduğu yüce vazifelerdir.

İnsanın dört vazifesinin ne olduğunu ismen belirten yazar, bu vazifelerin her birini ayrı bâblarda açıklamaktadır. Öncelikle kişinin kendi zatına karşı vazifeleri üzerinde duran yazar, bunların bir kısmının bedene, bir kısmının da ruha ait olduğunu; ancak hem bedene hem de ruha ait vazifelerin de bulunduğunu söylemektedir. Bedenin iffet fazileti ve hıfz-ı sıhhat ilmi ile korunabileceğini ifade eden yazar, ilm-i ahlâkın gösterdiği yol üzerinde gitmek ve ilim öğrenmek ile de ruha karşı olan vazifelerin yerine getirilmiş olacağını belirtmektedir. Hem beden hem de ruhla alakalı vazifeleri de “âmâl ve mesâî” olarak ifade etmekte; kişinin hayatını devam ettirebilmek için çalışmasının hem bedenine karşı bir mecburiyet, hem de ruhun kemâlâtı için bir gereklilik olarak açıklamaktadır.

Sekinci bâb, bir cemiyet içerisinde yaşamak mecburiyetinde olan insanın kendi cinsine karşı vazifeleridir. “Vezâif-i Beşeriyye-i Umûmiye” başlığını taşıyan bu bölüm, cemiyet-i beşeriyye, aile, cemiyet-i beşeriyye-i umûmiyye, devlet ve hükûmet ve devletler arasında geçerli olan siyaset şeklinde dört kısma ayrılmaktadır. Bu tasnif ile cemiyete karşı vazifelerin daha iyi anlaşılabilceğini söyleyen yazar, her birini ayrı ayrı izah etmektedir. Cemiyet-i beşeriyyenin ilk sureti olan aile ile konu anlatımına başlamakta; ailenin cemiyet için önemi, ailenin oluşumu, aileyi oluşturan bireyler, zevc ve zevcenin rolleri, evlatlar ve ebeveyne karşı yapılması gerekli vazifeler ile konuya devam etmektedir.

Aileden teşekkül eden cemiyet-i beşeriyye ile insan sürekli bir bağ içerisinde. Sayet insanın kendi cinsi ile irtibatı olmamış olsaydı aile de teşekkül etmezdi. Doğayısıyla insanın ilk cemiyeti ailesidir. Daha sonra şuûb (millet) ve kabâil (kabileler) gelir ki insanın, kendi nefesine karşı yapmakla yükümlü olduğu vazifeler olduğu gibi kendi cinsine karşı da yapması gereken birtakım vazifeler de bulunmaktadır. Büyük bir aile sayılan cemiyete karşı insanın vazifeleri; adalet ve şefkat, ebnâ-yı cinsin hayatını muhafaza, müdafaa-i şahsiyye hakkı ile uzak durulması gerekli bazı davranışlardır. Bu davranışlar; iftirâ, terzil (rezil etme), nemmâmlık (söz taşımak), ikiyüzlülük, malâyânilik, kin, hased, intikam, kibir ve gurur olarak sıralanabilir.

Onuncu bâb, kişinin kendisinden yaratılış olarak aşağıda olan mahlûkata karşı vazifeleri ile alakalı olup bu bölüm kısa tutulmuştur. Burada insanın, kendisinden daha zayıf olan hayvan ve bitki gibi varlıklara zarar vermemesi ve onları muhafaza etmesi gerektiği anlatılmaktadır.

On birinci bâb, insanın kulluk vazifeleri hakkındadır. Kulluk vazifelerinden birincisi, insanın Cenâb-ı Hakk'ı bilmek, varlığını, birliğini tasdik etmektir. Burada âyetlerle temellendirilerek vâcibu'l-vücud meselesine değinilmiş;

ispat-ı vacip hakkında “delâil-i hikemiyye ve tabiyye, delâil-i ahlâkiyye, delâil-i rûhaniyye” şeklinde üç delil sıralanmıştır. On ikinci ve son bâb, “sıfat-ı ilâhiyye, aşk ve muhabbet-i rabbâniyye, hissiyât-ı dinîyye” ile alakalıdır. Burada Cenâb-ı Hakk’ın subûtî sıfatlarından bahsedilmekte; ibadetler, gizli, alenî ve umûmî şeklinde üçe ayrılmaktadır.

Yazar, genel itibariyle eserde Kınalızâde Ali Çelebi’nin *Ahlâk-ı Âlâî* adlı eserinden örnekler vermekte; İmam Gazalî’nin sözlerini nakletmektedir. Ayrıca hemen hemen her konuda ayet ve hadislere yer verdiği görülmektedir. Örneğin ailenin teşekkülünden ve aile bireylerinin rolünden söz ederken “er-Ricâlû kavvâmûna ala’n-nisâ”⁶³² ayetini referans olarak göstermektedir. Yine aynı konu içerisinde ebeyne karşı vazifelerden bahsederken “Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler”, “Büyüklerine hürmet, küçüklerine şefkat göstermeyen bizden değildir”⁶³³ şeklindeki iki hadisi delil olarak kullanmıştır.⁶³⁴ Arapça ve Farsça şiirlerin de bulunduğu eser, bu haliyle klasik ahlâk kitaplarından *Ahlâk-ı Âlâî*’yi hatırlatmaktadır. Yağlıkızâde Ahmed Rifat’ın, *Bergüzâr* adlı eserinde olduğu gibi açık bir şekilde *Ahlâk-ı Âlâî*’nin özeti olduğu ifade edilmemekle birlikte Hüseyin Remzi’nin Kınalızâde Ali Çelebi’den etkilendiği anlaşılmaktadır.

(4) Ali İrfan Eğribozî, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk

Ali İrfan Eğribozî, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312/1895, 80s.

Ali İrfan Eğribozi tarafından kaleme alınan eser, çocukların anlayabileceği derecede kolay ibare ve ahlâkî manzumelerin yer aldığı, rüşdiye ve idâdî mekteplerin birinci ve ikinci senelerinde okutulmak üzere hazırlanan bir kıraat kitabıdır. Eser, rüşdiye mektepleri ahlâk dersi kitapları ile birlikte ele alındığından burada tekrar yer verilmemiştir.

(5) Ali İrfan Eğribozî, Rehber-i Ahlâk

Ali İrfan Eğribozi, Rehber-i Ahlâk, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317/1900, 80s.

632 Bakara, 2/228.

633 Birinci hadis için bkz. Ebû Davud, Edeb, 58; Tirmizî, Birr, 16. İkinci hadis için bkz. Ebû Davud, Edeb, 145.

634 Hüseyin Remzi, *Ahlâk-ı Hamidi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1892, s. 60, 70.

Ali İrfan Eğribozi tarafından kaleme alınan *Rehber-i Ahlâk*, mekâtib-i rüşdiye ve idâdîlerin ikinci senelerinde okutulmuştur. Eser, rüşdiye ahlâk ders kitapları arasında incelendiği için burada tekrar ele alınmamıştır.

(6) Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*

*Ali Rıza, İlm-i Ahlâk, İstanbul: Karâbet Matbaası, 1318/1900, 220s.*⁶³⁵

İdâdî mekteplerde okutulan *İlm-i Ahlâk*, “Mabeyn-i hümayun Cenab-ı mülûkâne mütercimlerinden” olarak takdim olunan Ali Rıza tarafından kaleme alınmıştır. Yazarın kendi ifadesiyle bu kitap, bazı eserlerden tercüme ve telhis (kısaltma) yoluyla derlenmiş olup ayetler, hadisler ve İslâm büyüklerinin sözleri ile tezyin ve teyit edilmiştir. İlmi ahlâkın amelî ve nazarî kaidelerini ihtiva etmektedir. Yazarın takdim olarak yazdığı kısımda Ramazan 1317 tarihi yer almaktadır.⁶³⁶

İdâdî mekteplerde okutulan bu eser, resimsiz olup oldukça hacimli hazırlanmıştır. Eserde altı sayfalık bir fihrist kısmı bulunmaktadır. İlmi ahlâka giriş bilgileri ihtiva eden mukaddime kısmından sonra eser, nazarî ve amelî ahlâk şeklinde iki bölüme ayrılmıştır. Her bir bölüm de fasıllardan oluşmaktadır. Altı fasıldan oluşan nazarî ahlâk kısmında, “vicdan-ı ahlâkî, vezâif-i ahlâkiyye, efal-i beşeriyye, ilm-i ahlâkın esasları, fazilet ile saadet beyrinde münasebet, hukuk ve vezâif beyrinde münasebet” konuları ele alınmaktadır. Dokuz fasıldan oluşan amelî ahlâk kısmında ise “vezâif-i şahsiyye, fezâil-i zatiyye-vezâif-i dinîyye, heyet-i ictimaiyye-i beşeriyye vezâifi, ebnâ-yı nev’inin şeref ve şöhretine adem-i taaddî (tecavüz etmemek), ebna-yı nevinin malına adem-i taaddî, uhûd ve mukavalatın mukaddesiyeti, âdâb-ı lütûf ve kerem, evliya-yı ailenin vezâif-i mahsusası (aile fertlerine ait vazifeler), vezâif-i umûmiye” konuları yer almaktadır.

Eserin giriş kısmında ahlâk ilminin tarifi, konusu, faydaları ve kısımları hakkında bilgi verilmektedir. İlmi ahlâkın önce sözlük anlamı üzerinde durulmakta; ardından “İnsanın ıslah-ı nefis ve âmâline ve tahsin-i efal ve harekâtına vasita olan ilme ‘ilm-i ahlâk’ itlak olunur” şeklinde tarifi yapılmaktadır. Yine burada “İlm-i ahlâkın muktezasına tevessül bir vazife olup aksini iltizam ise mucib-i mesuliyet olur” şeklinde bir açıklamanın ardından vazife kavramı ele alınmaktadır. İlmi ahlâkın nazarî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrıldığı ifade edilmekte

635 Eserin ulaşabildiğimiz diğer baskısı: Ali Rıza (Mabeyn Mütercimi), *İlm-i Ahlâk*, İstanbul: Karâbet Matbaası, 1320/1912.

636 Bu bilgi, kitabın kapaktan sonraki sayfa numarası verilmemiş olan ilk sayfasında giriş mahiyetinde yer almaktadır. Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul: Karâbet Matbaası, 1318/1900.

ve bunlar hakkında açıklama yapılmaktadır. Hilm, tevazû, sehavet (cömertlik), şecaat, sabır, kanaat, sıdk, şefkat, merhamet ve âlicenaplık gibi fiil ve hareketlerin “hüsn-i ahlâk” olduğu ifade edilmekte ve delil olarak güzel ahlâkı öven ve gerekliliği üzerinde duran ayet ve hadislerden örnekler verilmektedir. Cehl, hiddet ve gazap, buhl (cimrilik) ve haset, kin ve haset, korkaklık, adem-i kanaat (kanatsızlık), kizb, fodulluk (kibir) gibi beğenilmeyen ve makbul olmayan fiiller, “sû-i ahlâk” olarak adlandırılmakta ve konu hadislerle desteklenmektedir. Bu kısımda üzerinde durulan bir başka konu da ahlâkın cibillî (yaratılıştan) ya da kesbî (kazanılmış) olarak iki şekilde kişide var olmasıdır. Cibillî, diğer bir adla zarurî ahlâk, dünya hayatının gerektirdiği şeylerdir ki insanın yaratılışı ile birlikte doğar. Kemal-i hilkat, cemel-i suret, kuvve-i aklıyye, fesahat-i lisan, gıda, uyku gibi zaruretler bunlardandır. Ahlâk-ı kesbî ya da tahsilî ise sonradan kazanılan ahlâktır ki bu yolla sahip olunan hüsn-i ahlâk, insanlar arasında makbul olduğu gibi Allah katında da ecir kazanmayı sağlar. Bunlar da ilim, hilm, sabır, şükür, adl, zühd, tevazu, afv, iffet, cûd (cömertlik), şecaat, haya, mürüvvet şeklinde ifade edilmektedir.

Kitapta ilk olarak ahlâk-ı nazarî ele alınmaktadır. Nazarî ahlâkın birinci faslı “vicdan-ı ahlâkî”dir. Burada öncelikle “kalb-i selîm” olarak ifade edilen vicdan konusu üzerinde durulmaktadır. Vicdanın vazifesi “...bununla benî beşer kâffe-i efâl ve harekâtını mütalaa ve tetkik ederek âmâl-i hasene ile efâl-i kabîhayı yekdiğerinden tefrike muktedir olur” şeklinde izah edilmekte; önemi ise “kalbi selim tecelligâh-ı ilâhiyye olduğundan hiçbir zaman insanı gerek kendi nefesine gerek ebnâ-yı nevine karşı bir fenalık ikâ ve îrasına sevk edemez.”⁶³⁷ ifadeleriyle açıklanmaktadır. Yine bu fasılda insanın hayır ve şerri ayırmaya muktedir olarak yaratıldığı ve bu özelliğin terbiye ile terakkisinin mümkün olduğu, ahlâkî mesuliyet, mesuliyetin şartları, dereceleri ve sınırları konu edilmektedir.

İkinci fasılda ahlâkî kaidelerin vasıfları üzerinde durulmakta; “ilm-i vezâif” olarak da adlandırılması mümkün olan ilm-i ahlâkın özellikleri anlatılmaktadır. Kavâid-i ahlâkın temel vasıfları olarak umumî ve daimî oluşu ile ahkâmının değişmezliği zikredilmekte; bununla birlikte “bunu yapacaksın senin için elzemdir” şeklinde katî hükümler ihtiva ettiği belirtilmektedir. Ayrıca zaman ve mekâna, kişilere göre ahlâkî kaidelerin değişikliğe uğramadığı, yani ahlâkın evrensel olduğu ifade edilmektedir.

Üçüncü fasıl, “amel-i hayr ve vazife-i nazife” ile “şahs-ı insanînin haysiyet-i zâtiyyesi” hakkındadır. Her ferdin bütün fiillerinde kaide-i ahlâka uygun hareket etmesi gerektiğini ifade eden yazar, bu kaidelerin esası olarak “hürmet-i nefis, hissiyat ve vazife-i nazife” şeklinde üç kuvveyi zikretmektedir. Hissiyat-ı âliye ile kişinin zatını tezyin edebilmesi için nefsin temayüllerinden kurtulması, insanî ve dinî vazifeleri hakkıyla yerine getirmesi gerektiğini belirtmektedir.

İlm-i ahlâkın kaide-i esaslarından birinin de cevher-i akl olduğunu ifade eden yazar, bu özelliği ile insanın hayvanlardan ayrıldığını, ancak bu sayede makbul olan hareket ve güzel amelleri icra edebildiğini ifade etmektedir. Ardından kuvve-i idrâkin hüsn-i niyet üzerindeki tesirini anlatmaktadır. “Bir fii- lin amel-i salihden olup olmadığını kolayca anlayabilmek için kaide-i ahlâk ile olan derece-i münasebetini ve herkes nazarındaki tesirini tahri etmek kifayet eder.”⁶³⁸ diyen yazar, kaide-i ahlâkın insanla kâim olmadığını, varlığının ebedî olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla uhrevî saadete nâil olanlar bu kaideleri güzelce muhafaza eden, amel-i salih ve efâl-i müstahsene (beğenilen davranış) sahipleridir. Burada ele alınan bir başka konu da insanın en önemli vazifelerinden biri olan nefsin hürmet, riâyet ve muhabbetidir. Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de insanı mükemmel bir şekilde yarattığını zikretmesi; insanın dünya ve ahiret saadetine ulaşmak için çalışmasının lüzumuna delil olarak gösterilmektedir. Ve nihâi olarak yazar, “İnsan efâl ve hasenesini tezyid ettikçe tarik-i fazilette terakkî edeceğinden aksâ-yı mükemmeliyete vusûlü daire-i imkândadır” şeklinde ifade kullanmaktadır.

Dördüncü fasılda öncelikle “ahlâkın gayesi ve kuvve-i teyidiyyesi” ele alınmaktadır. Buna göre ahlâkın gayesi, insanın fazilet ve saadet elde etmesine vesile olan sebeplerin kemale erdirilmesinden ibarettir. İnsan her emeline güzel ahlâk ile ulaşmakla birlikte ahlâkının âdâb-ı şeriyye ile teyid edilmesi gerekmektedir. Yani güzel ahlâk her zaman dinî vazifelerin ifasındaki itiyad ile mükemmelleşir. Güzel ahlâk olmadıkça dinî hükümlere riâyet olunmasına imkân bulunmadığı gibi İslâmî hükümlere riâyet etmeksizin güzel ahlâktan istifade etmek de mümkün değildir. Burada üzerinde durulan diğer bir konu, “fazilet ve saadet” kavramlarıdır. İnsanoğlunun kâinatta nail olmak arzusunda bulunduğu şeylerin en birincisinin “saadet” olduğu ifade edilmekte ve saadete ulaşabilmenin gerekleri anlatılmaktadır. Bir sonraki fasıl da saadet ve fazilet arasındaki münasebet hakkındadır. Kavaid-i ahlâkiyyenin esası dünyevî ve uhrevî saadeti temin etmenin

sebeplerini elde etme ve olgunlaştırma, kemale erdirme olduğundan daima sadet ve fazilet arasında bir münasebet bulunmaktadır. Bu bağlamda beşinci fasılda, saadet ve fazilet ile birlikte “zevk-i vicdanî, azab-ı vicdanî ve mükâfat-ı uhrevî” konuları da ele alınmıştır.

Nazarî ahlâkın altıncı ve son faslı hukuk ve vazife arasındaki münasebetlerle alakalı olup beraberinde vazife çeşitleri üzerinde de durulmaktadır. Kavaid-i ahlâkiyyenin önemli rükünlerinden biri olan vazife, aklın rehberliğinde dinen ve ahlâken yapılması gerekli fiil ve hareketlerin bütününden ibarettir. Şu halde insanın hukuka uyması da bir vazife olup hukukun icrası da aklın delaletiyle mümkün olmaktadır. Vazife, fiil itibarıyla vezâif-i zaruriyye ve ihtiyariyye olarak ikiye ayrılmaktadır. Güzel ahlâkın kavaidini belirleyen İlahî farz ve vacipler insanın vezâif-i zaruriyyesinden olup sünnete sarılma, müstehap ve nafil fiiller ise vezâif-i ihtiyariyyedendir.

Yedinci fasılla birlikte amelî ahlâk kısmı başlamaktadır. Amelî ahlâkın ilk konusu “vezâif-i şahsiyye”dir. Burada vezâif-i şahsiyye bir şema ile anlatılmaktadır. Öncelikle vazife; vezâif-i zatiyye ve muaşeret-i umûmiyye-i beşeriyye vezâifi şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Vezâif-i zatiyye; ibadet ve kulluk vazifesi, muhafaza-i vücut vazifesi, şeref-i zâtî vezâifi, tekemmülât-ı şahsiyye vezâifi, hüs-n-i muaşerete hürmet ve hayvanata merhamet vazifesi şeklinde sıralanmaktadır. Muaşeret-i umûmiyye-i beşeriyye vezâifi ise vezâif-i umûmiyye ve vezâif-i hususiyye şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Vezâif-i umûmiyye; vazife-i hakkaniyet, vazife-i şefkat ve merhamet olarak belirtilmektedir. Vazife-i hakkaniyet de ebnâ-yı nevinin şahıs ve hayatına hürmet; vazife-i şefkat ve merhamet ise muhabbet, sadakat, hasenât-ı fedakârî şeklinde ifade edilmektedir. Vezâif-i hususiyye; vezâif-i menziliyye (vezâif-i aile) ve kavanîn-i saltanat-ı seniyyeye itaat vazifesi şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Vezâif-i aile; evlâdın evliyaya (ebeveyne), evliyanın da evlada karşı vazifeleri, evlâdın yekdiğerine karşı vazifeleri ile hüs-n-i muaşeret-i aile olarak ifade edilmektedir. Kavanîn-i saltanat-ı seniyyeye itaat vazifesi de memleket ve hükûmete karşı vazifeler, vergi ve hizmet-i askeriyeye şeklinde sıralanmaktadır.

Sekizinci fasıl, “fezâil-i zâtiyye”ye ayrılmıştır. Burada öncelikle vezâif-i diniyye üzerinde durulmaktadır. “İnsan, ekmel-i mahlûkât, eşref-i mevcûdât” olması sebebiyle “uhde-i zimmet ve ubudiyetinde bulunan vezâif-i zatiyyesinin en mühimmi vezâif-i diniyyesi”dir. Diğer faziletler; tevekkül, şecaat, sabır, sebat, itidal, hüs-n-i tedbir, sıdk, tevazû, kibir ve gurur, nezaket, incâz-ı kavil ve vaad

(verilen söz ve vaadi yerine getirme), şeref-i zâtî, hayat (hıfz-ı sıhhat), say, idare ve tasarruf şeklinde anlatılmaktadır. Ayrıca vezâif-i zâtiyyeden olan nebatât ve hayvanâta karşı vazifeler de ele alınmaktadır.

Dokuzuncu fasıl, “heyet-i ictimaiyye-i beşeriyye vezâifî” şeklindedir. Burada öncelikle şahıslar arasındaki haklar ve vazifeler ele alınmaktadır. Adı geçen vezâif, insanın ebnây-ı beşere karşı mükellef olduğu vazifelerdir. Cemiyet-i beşeriyye-de sadece vazifeler değil birtakım hukuk dahi mevcuttur, diyen yazar bu fasılda hayat-ı ictimaiyye-i beşeriyye vezâifiyle münasebeti ve irtibatı olan hakları tetkik etmektedir. Beşerî vazifelerden en önemlisi olan insan hayatına hürmet konusu ele alınmakta; nefis-i müdafaa durumu ve intihar üzerinde durulmaktadır.

Onuncu fasılda “ebnây-ı nev’inin şeref ve şöhretine adem-i taaddî” başlığı altında bir başka vezâif-i insaniyye ele alınmaktadır. İnsan hayatına hürmet göstermenin yeterli olmayacağı; iftira, gıybet gibi insanın şeref ve şöhretini ihlal edecek davranışlardan da kaçınmak gerektiği ifade edilmektedir. Burada yazarın kaynak belirtmemekle birlikte “Ölülerinizi hayırla anın”⁶³⁹ hadisi ile “Bazınız bazınızı gıybet etmesin. Hanginiz ölü kardeşinizin etini yemekten hoşlanır?”⁶⁴⁰ şeklindeki ayeti delil olarak kullandığı görülmektedir. Gıybet ve iftirayı hem dünyevî hem de uhrevî açıdan ele alan yazar, bu bağlamda, bir “fazilet-i âlî” olarak “hayırhahlık” ile “...en ziyade şâyân-ı takbih olan hissiyat-ı mezmume” olarak belirtilen “hased” kavramını da değerlendirmektedir.

On birinci fasıl “ebnây-ı nev’inin malına adem-i taaddî” şeklinde ifade edilen başkalarının malına hürmet konusudur. İnsanoğlunun diğerlerinin canına, şeref ve şöhretine hürmet etmesi vazifelerinden olup bir başka vazifesi de başkalarının malına, mülküne taarruzda bulunmamaktır. On ikinci fasılda “uhûd ve mukâvalâtın mukaddesiyeti” ve “İncâz-ı kavl ve va’d” konuları ele alınmaktadır. Burada insanlık için mukaddes bir vazife olarak ifade edilen sözde durma, anlaşmalara riâyet gösterme anlamındaki “İncâz-ı kavl ve va’d” üzerinde durulmakta; “Cesaret sahibi olanlar sözlerinin de eridir” şeklinde mesajlar verilmektedir.

On üçüncü fasıl şefkat ve merhamet, lütûf ve kerem sahibi olmak konuları ile alakalıdır. Burada özellikle lütûf ve kerem sahibi olmanın yeterli olmadığı, aynı zamanda lütûf ve kerem göstermenin bir âdâbı olduğu ifade edilmekte; konuyla alakalı İmam Gazalî’nin sözleri nakledilmektedir.

639 Tirmizî, Cenâiz, 34; Nesaî, Cenâiz, 51.

640 Hucurat Sûresi, 49/12.

On dördüncü fasıl, “vezâif-i aile”ye ayrılmıştır. Burada cemiyet-i beşeriyenin bir parçası olan aile kavramı üzerinde durulmakta; birtakım âlî hislerin aile içerisinde kazanıldığı ve bu hisleri aile dışına da taşımak gerektiği ifade edilmektedir. Nitekim ebeveynine karşı muhabbet beslemeyen kişinin hiç kimseye muhabbet gösteremeyeceği kabul edilmektedir. Yazar konuyu, aileye karşı olan vazifeler ile cemiyet için gerekli olan vazifeler arasında ilişki kurarak anlatmaktadır. Aile içerisinde her bir bireyin diğerlerine yönelik vazifelerinden ve küçük yaşta verilen terbiyenin öneminden bahsetmektedir. Hatta “... sabavet hengâmında valideynin tâlim ve terbiyesinden mahrum bırakılmış olan çocukların bilahere su-i ahlâk sahibi oldukları ve sonradan tâlim ve terbiyeleri hususunda edilen fedakârlıkların çok defalar faidesi görülemediği emsaliyle meşhuddur”⁶⁴¹ sözleri ile çocukluk döneminde anne ve babanın terbiyesinden mahrum bırakılmış çocukların kötü ahlâk sahibi oldukları ve bu tür çocukları eğitmenin de güç olduğu ifade edilmiştir. Burada ele alınan diğer konular ise terbiye esnasında dikkat edilecek hususlar, eğitim ve öğretimin yakın ilişkisi, terbiye sorumluluğu, terbiyenin başlama vakti, terbiyede örneklik; evladın ebeveyne karşı vazifeleri, evladın yekdiğerine karşı vazifeleri ve ahabplık şeklinde sıralanabilir.

Terbiyede öncelikle çocuğun ahlâkî safiyeti korunarak mümkün mertebe kötü temayüllerden uzak tutulması gerekmektedir. Masumiyeti gereği kötülük yapmaya meyyal olmayan çocuğu, sürekli nezâret altında bulundurmak, onun hüsn-i terbiyesini geliştirmeye yardımcı olmaz. Çünkü “Terbiyeden maksat çocuğu kendi kendini idare ve efal ve harekâtını hüsn-i muvazene ederek vezâif-i şahsiyyesine riayetkâr olacak bir hale getirmekten ibarettir.”⁶⁴²

On beşinci fasıl, eserin son faslı olup “vezâif-i umûmiye” şeklindedir. Burada memleket kanunlarına itaat, vergi ve askerlik konuları ele alınmaktadır. Yazar, ayet ve hadislerle yer vererek vezâif-i umûmiyeyi hem dinî hem de dünyevî boyutları ile anlatmaktadır.

Eserde İslâm’a dayalı bir ahlâk anlayışı verilmekte; bu bağlamda ayet ve hadislerle sık sık başvurulmaktadır. Nazarî ve amelî ahlâk konularına birlikte yer verilmiştir ki eser bu özelliği ile ilköğretim ahlâk dersi kitaplarından ayrılmaktadır. Yazarın eserde kullandığı dil ağır olmakla birlikte ortaöğretim kurumlarında okutulan ahlâk dersi kitaplarının ekseriyetle dil ve muhteva olarak ağır bir yapıya sahip olduğu fark edilmektedir.

641 Ali Rıza, **İlm-i Ahlâk**, s. 187.

642 Ali Rıza, s. 194.

(7) Mustafa Hâmi Paşa, Musahhah Vezâif-i Etfâl

Mustafa Hâmi Paşa, Musahhah Vezâif-i Etfâl, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1320/1903, 80s.

İdâdilerde okutulan ahlâk ders kitaplarından biri de Mustafa Hâmi Paşa'ya ait *Musahhah Vezâif-i Etfâl*'dir. Bu eserin, rüşdiyelerde okutulan ahlâk kitaplarından *Vezâif-i Etfâl*'in tashih edilerek yeniden basılmış şekli olduğu bilinmektedir.⁶⁴³ Her iki eser mukayese edildiğinde muhtevalarının aynı olduğu; ancak *Musahhah Vezâif-i Etfâl*'de şekil ve üslûp açısından değişiklikler yapıldığı görülmektedir.

Eserde, mukaddimeden sonra gelen konu başlıkları şu şekildedir: Valide, peder, evladın ebeveyne itaati, ebeveyn hakkında lazım gelen itimad, söz dinlemeyen yaramaz çocukların başlarına gelen kaza ve felâketler, ebeveyn ve akraba hakkında lazım gelen ta'zim ve tekrim, mektep, mektebe devam, çalışmak, meyveli ağaç ile meyvesiz ağaç, faziletli olmak, nazar-ı ibret, terbiye, sıhhat ve selamet-i bedeni gözetmenin usûlü, ağdiye (yenip içilecek şeyler), luhûm (etler), balıklar, nân-ı azîz (ekmek), çorba ve sütlaç, sütlü kahve ve çikolata, çerez, tenbih (uyarı), ekl ve şurb hakkında riâyet olunması iktizâ eden kavâid (yeme-içme âdâbı), su, hava, sükna (mesken), riyâzat-ı bedeniyeye, nevm (uyku) ve yakaza (uyanıklık), elbise, ayakkabı, nezafet ve tahâret, hamama soyunmak ve suya girmek, adem-i itidâl, semûm-ı selâseden olan müskirât ve duhân ve lu'biyyât (zehirli üç şey: sarhoşluk veren içecekler, sigara ve oyunla ilgili eğlenceler), dişler, mevsimler, bahar mevsimi, yaz mevsimi, güz mevsimi (sonbahar), kış mevsimi, akâid-i diniyye, nutk ve tekellüm etme usûlü, iyilik, iyilikle karşılık vermek, birşey bulmak, mükâleme, tekellümde dikkat olunacak şey, lûgat-i gayr-ı me'nûs (alışılmışın dışında bir dil kullanmak), sual ve cevap, tarif, mübâhase, medh ve senâ, bühtân ve iftira, fasallık (dedikoducu), adem-i tecavüz, kizb ve yalancılık, nasihat, suç ve kabahat, vazife, tahsil, devlet ve memlekete hizmet, batâet (yavaşlık, ağırlık), boş gezmek, rabita ve nizam, adalet, cesaret, beşâset (güleryüzlülük), kalb paklığı, haysiyet-i zâtiyye, merhamet, ebnâ-yı cinsine muhabbet, hayır ve hasenât, saadet-i hal, hased, nankörlük, gevezelik, mutalaa, iyilik, nezaket, kusur ve hata, tembellik, can sıkıntısı, davet, sofrâ ve taâm, âram ve istirahat (dinlenme).

Konu başlıklarından anlaşıldığı üzere, eserde ahlâka dair mevzuların haricinde et, balık ve tatlı gibi gıdalardan, mevsimlerden ve giyimden bahsedilmektedir. Eserin dili, sade ve akıcıdır; ağır ifade ve terkipler yer almamaktadır. Konular, örnekler verilerek anlatılmakta; genellikle din ile irtibatlandırılmaktadır.

(8) Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk

Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk, Dersâdet: Sabah Matbaası, 1330/1914, 147s.

Abdurrahman Şeref'e⁶⁴⁴ ait ders kitabı olan *İlm-i Ahlâk*, hem idâdîlerde hem de Mekteb-i Mülkiye'de okutulmuştur.⁶⁴⁵ Eserin elimizdeki baskısı 1330/1914 yılına ait olmakla birlikte, 1900 yılında yazıldığı bilinmektedir.⁶⁴⁶ *İlm-i Ahlâk*'ın, Yağlıkçızâde Ahmet Rifat'ın *Bergüzâr-ı Ahlâk*'ı ve bazı rüşdiye ahlâk dersi kitapları gibi Kınalızâde Ali Çelebi'ye ait *Ahlâk-ı Âlâ'*'nin özeti olduğu nakledilmektedir.⁶⁴⁷

II. Abdülhamit döneminde kaleme alınmış birçok eserde olduğu gibi kitap "Besmele" ve padişah II. Abdülhamit'e dua ile başlamaktadır. Yazar giriş kısmında *İlm-i Ahlâk*'ın, Mekteb-i Mülkiye öğrencilerine verdiği ahlâk derslerinin bir özeti olup aynı zamanda idâdî mekteplerde okutulmak üzere basıldığını ifade etmektedir.

Kitap, üç makaleye, her bir makale de bâblara ayrılmaktadır. Birinci makale, mukaddime kısmıdır. İkinci makalede "İlm-i Ahlâka Dair Birkaç Söz" başlığı altında nazarî bilgiler verilmekte; üçüncü makalede ise "İlm-i Ahlâk-ı Amelî" başlığı ile amelî ahlâk konuları anlatılmaktadır.

644 1853'te İstanbul'da doğan Abdurrahman Şeref, Tophâne-i Amire Muhasebe Kalemi mü-meyyizlerinden Hasan Efendinin oğludur. Türk tarih âlimi ve muallimi olan Abdurrahman Şeref, İlk tahsilini Eyüp Rüşdiyesi'nde tamamladıktan sonra Mekteb-i Sultânî'ye girmiştir. 1873'te oradan mezun olduktan sonra Mahrec-i Aklam, Mekteb-i Sultânî, Dârülmuallimin ve Mekteb-i Mülkiye gibi mekteplerde Tarih ve Coğrafya öğretmenliği yapmıştır. 1907 ve 1909'da iki defa maarif nâzırı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son resmî vakanüvisi ünvanını almış ve 1909'dan 1922'ye kadar bu görevi yerine getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra İstanbul'dan ikinci devre milletvekili seçilmiştir. 1925 yılında vefat eden Abdurrahman Şeref, resmî görevleri yanında telif faaliyetlerinde de bulunmuş; çoğu ders kitabı mahiyetinde birçok eser kaleme almıştır. Yazmış olduğu eserler içerisinde mektepler için yazılmış ahlâk dersi kitabı olan *İlm-i Ahlâk* da bulunmaktadır. Gövsa, s. 18; Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref", *DİA*, İstanbul, 1988, s. 175; Işık, C. I, s. 31-32.

645 **Mekâtib-i İdâdiye Kitap ve Resail Cetveli**, İstanbul: Matbaa-i Amire. 1325, s. 1, 10; Doğan, s. 35.

646 Eserin İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphânesi ve Beyazıt Devlet Kütüphânesi'nde tespit edebildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1898; Karâbet Matbaası, 1318/1900; Mahmud Bey Matbaası, 1321/1903; 1325/1909.

647 Kahraman, s. 14-15; Oktay, s. 67.

Eserin giriş kısmında ahlâk ilminin tarifi, konusu ve gayesi üzerinde durulmaktadır. İnsan dışında hiçbir varlığın yaratılışından haberdar olmadığını ifade eden yazar, insanın, yaratılış gayesini tanımak ve mevcut güçlerini mükemmele doğru sevk edebilmek için ahlâk ilmini öğrenmesi gerektiğini söylemektedir. İlm-i ahlâkın konusunu, ahlâk-ı beşerî olarak belirten yazar, burada Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Âlâî*'si ile Gazalî'nin *İhyâ-u Ulûmiddîn* adlı eserinden alıntılar yapmaktadır. Abdurrahman Şeref, giriş kısmında ahlâk ilminden başka "terbiye" kavramı üzerinde durmaktadır. Eflatun ve Kant gibi filozofların terbiye tanımlarına da yer veren yazar, terbiyenin insan ahlâkına tesiri hususundaki farklı görüşleri belirttikten sonra kendi fikrini söylemektedir. Ona göre terbiye, ahlâkın değişmesinde büyük bir etkiye sahip olmakla birlikte birtakım fıtrî özellikleri tamamen yok edemez, sadece düzeltebilir. Terbiyenin beşikten mezara kadar olduğunu ifade eden yazar, bu sorumluluğun babaya ait olduğunu söylemektedir. Ayrıca pedagojinin terbiyeyi; terbiye-i bedeniyeye, terbiye-i fikriye ve terbiye-i kalbiye veya terbiye-i diniye ve ahlâkiye olarak üç kısma ayırdığını belirtmektedir. Giriş kısmında yazarın üzerinde durduğu bir başka konu da ilm-i hikmettir. "İlm-i ahlâk ilm-i hikmetin bir cüz'ü olmakla ilm-i hikmet hakkında bazı mâlûmât itâsı münasip görülmüştür" diyen Abdurrahman Şeref, burada ilm-i hikmetin tarifini yapmakta ve kısımları olan ilm-i ilâhiyat, ilm-i ruh (marifet-i nefis) ve ilm-i ahlâk hakkında kısa bilgiler vermektedir. Eserin birinci makalesi olan giriş kısmı, ruhun kuvvetleri (güçleri) ile sona ermektedir.

Eserin ikinci makalesi nazarî ahlâkla ilgili kısa bilgilerden oluşmaktadır. İlm-i ahlâkın esasları olarak ifade edilen "rîâyet-i rûtbe-i insaniyet, mesuliyet-i ahlâkiye ve hayır fikri" üzerinde durulmaktadır. İnsanın yaratılışı gereği yaptıklarından sorumlu olduğu ifade edilmekte ve sorumlu olmanın şartları anlatılmaktadır. Ardından her insanın iyi ile kötüyü, hayır ile şerri ayırt edebileceği belirtilerek "hayr" kavramı üzerinde durulmaktadır. Hayr ile haz arasında bir bağlantı olup olmadığı sorgulandığı gibi hayr ile menfaat arasındaki ilişki de sorgulanmaktadır. Nazarî ahlâkla alakalı olarak üzerinde durulan bir başka konu da ahlâkî kanunun belirlenmesi ve vazife kavramıdır. İnsanı bir eylem yapmaya sevk eden faktörleri; haz, fayda, his ve vazife olarak sıralayan yazar, bunlardan sadece "vazife"nin kanun-ı ahlâkiye esas olabileceğini ifade etmektedir.

Eserde amelî ahlâk konularına daha fazla yer verildiği görülmektedir. Üçüncü makale "İlm-i Ahlâk-ı Amelî"dir. Mütেকaddimîne göre ahlâkın, ahlâk-ı hase-ne ve ahlâk-ı kabîha şeklinde iki ayrıldığını ifade eden yazar; müteahhirîne göre de vazifenin, vezâif-i nefsiyye, vezâif-i beytiyye, vezâif-i medeniyye, vezâif-i insaniyye ve vezâif-i diniyye şeklinde sınıflandırıldığını söylemektedir.

Yazarın “Nefsi muhafaza ve terfi etmektir” şeklinde tarif ettiği vezâif-i nefsiyye, bedene ve ruha yönelik olmak üzere iki türlü izah edilmektedir. Burada öncelikle hem bedeni hem de ruhu mahveden “intihar” ve başlıca sebepleri üzerinde durulmaktadır. Daha sonra bedene karşı olan vazifeler, sağlığı korumak, spor yapmak, kötü alışkanlıklardan uzak durmak şeklinde açıklanmaktadır. Kişinin bedenine bakmaması ahlâk ilmi tarafından ne kadar yerilmekte ise aşırı derecede itina göstermesi de makbul değildir. Dolayısıyla bedene yönelik vazifeler yerine getirilirken dengeli olmalı, ifrata kaçmamalıdır.

Bedene ait vazifeler üzerinde kısaca duran yazar, ruha yönelik vazifeler konusunda daha uzun ve ayrıntılı bilgiler vermektedir. “Cisim ile hayvaniyet, nefs-i nâtika ile insaniyet kâimdir” diyen yazar, nefsi kendi haline bırakmamak, terbiyesine itinâ göstermek gerektiğini, bunun bir çeşit hıfzı’s-sıhha-i ahlâk olduğunu ifade etmektedir. Terbiye-i nefis için önemli olanın öncelikle tahsil ve tâlim olduğunu belirten yazar, ilmin insanın zihnini aydınlatıp yaratılış gayesini daha iyi takdir etmesine yardımcı olacağını söylemektedir. İnsanın kendisini iyi tanıyıp kusur ve hatalarını örtmemesi, mazur görmemesi ve iradesini daima hayırlı amellere sevk etmesi gerektiğini, bunun terbiye-i nefis açısından önemli olduğunu ifade etmektedir.

Kişinin nefisine yönelik vazifelerinden sonra vezâif-i beytiyye bahsine geçilmiştir. Ahlâk kitaplarının genelinde vezâif-i beytiyye; izdivac, izdivacın şartları ve izdivacın çeşitleri ile başlamakta; eşlerin birbirlerine ve evlatların hem ebeveynlerine hem de diğerlerine karşı vazifeleri ile devam etmektedir. Abdurrahman Şeref, bu geleneğe tabî olarak aynı şekilde konuları ele almış; akrabalara karşı vazifeler ve efendiler ile hizmetçiler arasında riâyet edilmesi gerekli olan kuralardan bahsetmiştir.

Eserde kişinin kendine ve ailesine karşı olan vazifeleri anlatıldıktan sonra kısaca diğer vazifelere değinilmiştir. Vatan sevgisi ve vatandaşlık görevlerini içeren vezâif-i medeniyye, kişinin devlet ve milletle olan ilişkisi hakkındadır. Kişinin bu konudaki birinci vazifesi ulu’l-emre itaat şeklinde belirtilmekte ve bu konuda bir âyet delil olarak gösterilmektedir. Kanunlara uymak, vergi vermek ve askerlik yapmak vatandaşlığın diğer vazifelerinden olarak ifade edilmekte ve devlet memurlarının görevleri anlatılmaktadır.

Diğer varlıklardan farklı olarak bir cemiyet içinde yaşamaya mecbur olan insan, fertler arasında hüsn-i hal temin eden birtakım kanun ve kaidelere tâbidir. İlm-i ahlâk bu kaidelere “vezâif-i insaniye” adını vermektedir. Vezâif-i

insaniyenin iki sınıfa ayrılabilceğini söyleyen yazar, bunları; vezâif-i me'mûre ve vezâif-i menhiyye şeklinde ifade etmektedir. Başkalarına karşı yapılmaması gereken davranışlar olan vezâif-i menhiyye, insan hayatına, namus ve haysiyetine, dinine, mal ve mülküne taarruzda bulunmamak şeklinde izah edilmektedir. Kişinin diğerlerine karşı yapması gereken davranışları ifade eden vezâif-i me'mûre ise kerem ve şefkat, fedakârlık, hayırhahlık, nezaket ve rıfk şeklinde belirtilmektedir. Abdurrahman Şeref, vezâif-i insaniyeden olarak hayvanlara karşı vazifeler ile yabancılara nasıl muamele edilmesi gerektiği hakkında da bilgiler verdikten sonra vezâif-i diniyye bahsine geçmiştir.

Yazar, eserin son konusu olan vezâif-i diniyyeye kısaca değinmiştir. Mekteplerdeki din dersinde bu konuda yeterince bilgi verildiği dikkate alınarak konunun kısa tutulduğu düşünülmektedir. Nitekim ahlâk dersi kitaplarının genelinde dinî vazifeler hakkında ayrıntılı bilgi verilmemekte; kısa bilgilerle yetinilmektedir. Burada insanın, kulluk vazifelerini yerine getirmekle yükümlü olduğu; İlahî emirlerden ayrılmaması, Allah'ın inayetinden ümit kesmemesi ve tam bir tevekkül ile O'na bağlanması gerektiği ifade edilmektedir.

Ortaöğretim ahlâk ders kitaplarının genelinde olduğu gibi eserde resim kullanılmamıştır. İdâdî mekteplerin diğer ahlâk dersi kitapları dikkate alındığında eserin anlaşılır bir dille yazıldığı söylenebilir. Dinî referanslardan faydalanan yazar, ahlâk ile dini eşleştirmekte; ahlâk yasalarının Allah'ın buyrukları olduğunu ifade etmektedir. Konu aralarında az da olsa beyitlere yer veren Abdurrahman Şeref, yeri geldikçe İslâm ahlâkçılarına ait eserlerden de alıntılar yapmıştır. Netice itibarıyla eser, gerek konuları gerek kullanılan referanslar açısından Kınalızâde Ali Çelebi'ye ait *Ahlâk-ı Âlâî* adlı eserin özeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

b. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İdâdî Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları

II. Meşrutiyet'ten sonra idâdî mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitapları, önceki döneme ait ders kitaplarından bazı yönleri ile ayrılmaktadır. 1908'den sonra dine dayalı bir ahlâk yerine felsefe temelli bir ahlâk anlayışına doğru gildiği görülmektedir. Yazarların kendi ifadelerine göre bu dönemde derslere ve ders kitaplarına müdahalenin olmaması derslerin daha rahat işlenmesini sağlamıştır. Bu durumun ders kitaplarını etkilemesi de kaçınılmazdır. İlköğretim basamağında olduğu gibi burada da ahlâk ders kitapları ekseriyetle *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* adını taşımaktadır.

(1) Ali Seydi, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye

Ali Seydi, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1326/1910, 157s.

Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, çeşitli baskılarında yer alan bilgilere göre idâdî mekteplerde okutulan ahlâk ders kitaplarından. Ancak eserin Mercan Mekteb-i İdâdîsi'nin üçüncü sınıfında tedris olunan derslerin özeti olduğuna dair bir bilgi de bulunmaktadır.⁶⁴⁸

Öğretmen olan Ali Seydi, eğitim öğretim süresini hesap ederek konuları taksim etmiştir. Buna göre *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye* ders konularının yirmi derste tamamlanması gerektiği kanaatindedir. Eserin elimizdeki baskı tarihi 1326 senesine ait olmakla beraber yazarın önsözde kaydettiği tarih 9 Kanun-i Evvel 1324'tür.

Ali Seydi, II. Meşrutiyet'e kadar mekteplerin çoğunda ahlâk dersinin okutulduğunu ifade etmekte; ancak II. Abdülhamit döneminde konulara müdahale edildiğini; terakkî, ittihad, teâvün, hamîyyet, milliyet, vatan, hürriyet ve vicdan gibi kelimelerin kâle alınmadığını iddîâ etmektedir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet'ten sonra hürriyet-i fikriye ve vicdaniyyeye malik olunduğundan ders programlarının tadil edildiğini, muallimlerin daha rahat ders anlattığını belirtmektedir. Ahlâk dersinin amacını da nefsimize, ailemize, milletimize, bütün cemiyet-i beşeriyyeye karşı mükellef olduğumuz vazifeleri öğretmek, âdâb-ı muâşeret-i medeniyenin ne olduğunu fikrimize telkin etmek şeklinde özetlemektedir. Ayrıca yazar, eserde ele alacağı konuların nazarî ahlâkın konuları olmadığını belirtmekte; nazarî ahlâka yüzeysel bir bakışın yeterli olacağını ifade etmektedir.

Kitap, yazarın da girişte ifade ettiği gibi yirmi dersten ibaret olup her bir dersin başlığı bulunmaktadır. Başlıklar altında önce derste işlenecek konular yer almakta; ardından ders anlatımına geçilmektedir. Birinci derste "İlm-i Ahlâka Bir Nazar" başlığı altında ilm-i ahlâkın tarifi yapılmakta; mevzuu ve gayesi belirtilmektedir. Yine aynı derste ahlâkın kaynağı konusundaki görüşlere yer verilmektedir. Tabii ahlâk ve kesbî ahlâk şeklinde iki kısım ahlâktan söz edilmektedir. Bunlara ilaveten huyun değişip değişmeyeceği meselesine de değinilmiştir.

648 Bu bilgiler eserin 1910 ve 1913 baskılarında yer almaktadır: Ali Seydi, **Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1910 ve 1913.

Eserde altıncı derse kadar ele alınan konular nazârî ahlâkla ilgilidir. Kavânîn-i ahlâkiyyenin mahiyeti, vezâif-i memure ve vezâif-i menhiyye şeklinde açıklanmakta ve kaynağı vicdan olarak gösterilmektedir. İnsanın maddî ve manevî yönü, hayvanlarla müşterek özellikleri ve onlardan farkı ele alındıktan sonra melekât-ı akliyye konusu anlatılmaktadır. Terbiyenin tarifi yapılmakta; terbiye-i cismaniye, terbiye-i fikriyye ve terbiye-i ahlâkiyye şeklinde terbiyenin üç kısma ayrılacağı belirtilerek kısa açıklamalar yapılmaktadır.

Beşinci ders vazife ve mesuliyet kavramları üzerinedir. Vazifenin vezâif-i nefsiyye, vezâif-i beytiyye ve vezâif-i ictimaiyye şeklinde üçe ayrıldığını ifade eden yazar, sonraki derslerde de bunları ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Vezâif-i şahsiyye, önemi, kısımları açısından izah edilmektedir. Buna göre vezâif-i şahsiyye, cismanî ve ruhanî olarak ikiye ayrılmaktadır. Vazife-i cismaniyye hıfz-ı sıhhati gerekli kılmakta; vazife-i ruhaniyye de vicdanî ve aklî melekeleri terbiye etmeyi gerektirmektedir.

Vezâif-i beytiyye, insanın aile içerisindeki ahlâkî vazifelerini konu edinmektedir. Yani ailenin mahiyeti, aile bütçesi, evlenmenin önemi, eşlerin karşılıklı vazifeleri, evlat ve ebeveynin birbirleri üzerindeki hak ve vazifeleri, hizmetçilerin konumu, vezâif-i beytiyyenin konularıdır.

İnsanın nefsine, aile fertlerine karşı bazı vazifeleri olduğu gibi ait olduğu toplumun fertlerine karşı da vatanî ve millî hizmetlerden oluşan birtakım vazifeleri vardır ki bu vazifelere, vezâif-i ictimaiyye ve siyasiyye denilmektedir. Vezâif-i ictimaiyyeden olarak insane, milletini, vatandaşları sevmek, vergi vermek, askerlik yapmak ve memurlukta bulunduğu sırada sadakat ve istikamet göstermek gibi vazifelerle mükelleftir.

Onuncu dersten itibaren dersler halinde malûmât-ı medeniye konuları işlenmektedir. Öncelikle mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet olarak hükûmet şekilleri ele alınmıştır. Âyan ve mebûsan heyetlerinin vazifeleri, seçim usûlü gibi meşrutiyetle birlikte gelen siyasî konular anlatılmıştır. Kanûn-ı Esasî'nin gerekleri ve kanunun ifade ettiği hürriyet kavramının sınırları ve çeşitleri; yine kanunda geçen müsavât (eşitlik) kavramı kapsamı itibariyle değerlendirilmiştir. Teşebbüs-i şahsî, Kanun-i Esasî'nin fertlere bahşetmiş olduğu haklar ve hürriyetler üzerinde durulmuş; burada yazar kendi ifadelerinden ziyade konu hakkında yazılmış bir değerlendirmeyi aktarmayı tercih etmiştir. Hükûmet teşkilatı, kuvvetler açısından ele alınmıştır ki bunlar; kuvve-i kanuniyye, kuvve-i

adliyye ve kuvve-i icraiyyedir. Bakanlıklar, vilayetler, belediye teşkilatı hakkında da bilgiler veren yazar, daha sonra vezâif-i umûmiye-i beşeriyye dersine geçmektedir.

On altıncı ders olan “vezâif-i umûmiye-i beşeriyye” konusunda her insanın aynı zamanda insanlık ailesinin bir ferdi olması hasebiyle diğerlerine karşı birtakım vazifeleri olduğu belirtilmekte ve bunlar sırayla açıklanmaktadır. Yapıldığında başkasına zarar vermemekle birlikte hoş olmayan bazı fiiller vardır ki “âdâb-ı muâşeret” denilen bu fiillere riâyet etmek bir toplumun ferdi olarak yaşayan her insan için gereklidir. Bunlardan sofrâ âdâbı, salon âdâbı, yürüme ve yolculuk âdâbı ile ilgili bilinmesi gerekli hususlar vardır. Yazar burada Osmanlı kültüründen ziyade Batı kültürüne ait bir âdâbdan bahsetmektedir ki konu, bu özelliği ile dikkat çekmektedir.

Bir çok ahlâk ders kitabında görüldüğü üzere *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*’de de son konu; hayvanlara karşı vazifelere ayrılmıştır. Genellikle vezâif-i hayvaniyye şeklinde anlatılan konu, burada “Himaye-i Hayvanat” başlığı altında ele alınmıştır. Daha sonra yazar, esere aile bütçesine dair bir çizelge eklemiştir. Tabloda “kazanılan akçe”, “sarf-ı mümkün olan akçe” ve “ihtiyaten hıfz-ı lâzım gelen akçe” şeklinde senelik, aylık ve günlük olarak taksim edilmiş üç ayrı bölüm yer almaktadır. Bu çizelge, Muslihiddin Adil Taylan’ın *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı ahlâk ders kitabında yer alan bütçe tablosunu hatırlatmaktadır.

Eserin dili anlaşılır olup konu anlatımları kısa tutulmuştur. Batı filozoflarının, özellikle Kant’ın görüşleri referans olarak kullanılmıştır. Konu anlatımında çok fazla örnek kullanılmamakla beraber hürriyetle alakalı olarak Hz. Ömer’in hayatından; müsavât konusunda da Hz. Ali’den örnekler verilmiştir. Genel itibarıyla *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*’deki ders konuları, diğer ahlâk dersi kitaplarından farklılık göstermemektedir.

(2) Hakkı Behic, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye

Hakkı Behic, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1327/1911, 151s.

Hakkı Behic’e ait *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* idâdî mekteplerde tedris edilmek üzere Maarif Nezâreti tarafından tertip edilmiş, resimsiz bir eserdir.⁶⁴⁹

649 **Mekâtib-i İdâdiye Kitap ve Resail Cetveli**, s. 1, 10. Seyfeddin Özege Katalogu’nda Hakkı Behic’e ait 64 sayfalık bir başka *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* adlı eser olduğu görülmektedir; ancak bu esere ulaşamamıştır. Hakkı Behic’in eserleri ile alakalı yazılmış bir makale bulunmakla birlikte; ele alınan eserlerden birinin Hakkı Behic’e ait olmadığı

Muhteva gereği dilinin ağır olduğu görülen eserin ilk konuları malûmât-ı medeniye, sonrakiler malûmât-ı ahlâkiyeye aittir. Buna göre eserde cemiyet-i medeniye ve suret-i teşkili, eşkâl-i hükûmet ve hayât-ı beşeriyyenin teşekkülü, bir cemiyeti terkip eden efradın hukuk-ı esasiyyesi, vezâif-i hükûmet, efradın vezâif-i umûmiyesi, vezâif-i ictimaiye, vezâif-i ahlâkiye konuları öncelikli olarak ele alınmıştır.

Eserin ilk konusu olan “Cemiyet-i Medeniye ve Suret-i Teşkili” başlığı altında medenî bir toplumun oluşum süreci anlatılmaktadır. Devlet, millet, hükûmet, ce-maat ve kavim kavramları üzerinde durulmakta; zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılan bu kavramların anlam farklılığına değinilmektedir. Millet kavramında, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı ırk ve din mensuplarının her şeyden evvel “Osmanlı” olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla burada Osmanlılık akımının devam ettiğini ve ders kitapları üzerindeki etkisini görmek mümkündür.

Hükûmetlerin nasıl teşekkül ettiği, çeşitleri ve tekâmülü kavramlarla açıklanmakta; yer yer Fransızca kelimeler kullanılmaktadır. Hükûmet çeşitleri; hükûmet-i mutlak, hükûmet-i meşrûta olarak anlatılmakta; birkaç türlü uygulanan cumhuriyet yönetim şekli de Fransa, Amerika, İsviçre, Almanya örnekleri üzerinden ele alınmaktadır.

“Bir Cemiyeti Terkip Eden Efradın Hukuk-ı Esâsiyesi” başlığı altında bir cemiyeti oluşturan fertlerin hak ve vazifeleri anlatılmaktadır. Haklar, masuniyet (dokunulmazlık) ve hürriyet olarak belirtilmekte; her ikisinin de hangi alanlarda geçerli olduğu ayrı başlıklar altında izah edilmektedir. Buna göre “masuniyet-i şahsiye, masuniyet-i mülkiye, masuniyet-i maneviye ve ahlâkiye, masuniyet-i mesâkin ve masuniyet-i münasebât ve muhaberât” kişinin dokunulmazlık haklarıdır. “Hürriyet-i efkâr, hürriyet-i beyan, hürriyet-i vicdan, hürriyet-i tedris ve tederrüs” de kişinin özgürlük haklarıdır. İnsanların bu temel haklarını temin etme görevinin hükûmetlere ait olduğu; ancak yine hükûmet tarafından ihlal edilebileceği belirtilmekte ve “Vezâif-i Hükûmet” başlığı altında, hükûmetin manevî, siyasî ve iktisadî vazifeleri tek tek açıklanmaktadır.

tespit edilmiştir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nden ulaşılan ve kayıt numarası 24512 olarak belirtilen eser, esasında Ebu’l Cezmi Hıfzî’nin *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*’sidir. Ancak fişlemede iki eserin arka arkaya olması ve Ebu’l Cezmi’nin adının fişte yer almaması, araştırmacıların işini zorlaştırmaktadır. Adı geçen makale için bkz. Arzu Güldöşüren ve Zeynep Altuntaş, “Modernleşme Dönemi Ahlâk Kitaplarına Bir Örnek: Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye”, **DEM Dergi**, Yıl: 1, Sayı: 4, 2008.

Behic, ferдин vazifelerini şahsî, ictimai ve ahlâkî olarak sınıflandırmaktadır. Buna göre vazife-i şahsiyye iki türdür. Birincisi, “terbiye-i cismaniyye” yani beden terbiyesi; ikincisi de “terbiye-i maneviyye” yani ruhun terbiyesidir. Vezâif-i ictimaiyye, insanların mensup oldukları cemiyetten ettikleri istifadeye karşı yerine getirmeleri gerekli olan hizmetlerdir. Bu vazifeler; vatan muhabbeti, askerlik, vergi, aile teşkil etmek ve şahsî teşebbüstür. Hakkı Behic’e göre fertlerin en büyük ictimai vazifesi vatanın teâlisine hizmet etmektir.

Vezâif-i ahlâkiyyeye gelince insanın ahlâkî vazifeleri, kendisine, ailesine, cemiyete ve bütün insanlığa karşı olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. İnsanın nefesine karşı vazifesi nefsinin teâlisine hizmet etmektir. Nefis de ahlâkî faziletler ile terakki eder ki bunların ilki “namus”, ikincisi manen büyüklük anlamına gelen “uluuv-i cenâb”dır. Diğer faziletler ise semâhat (cömertlik, el açıklığı), adalet, vakar, hulus-i niyyet ve samimiyettir. İnsanın cemiyete karşı vazifelerini uhuvvet (kardeşlik) ve teavün (yardımlaşma) şeklinde özetleyen yazar; bütün beşeriyete karşı olan vazifenin temelinde de “umûmî kardeşlik” fikrinin yattığına inanmaktadır.

Hakkı Behic, eserini vazifeler üzerine tertip etmiştir. Son dönem Osmanlı ahlâkçılarının ekserisi gibi onun da Kant’tan etkilenecek ahlâk kanununu vazifeye dayandırdığı görülmektedir.⁶⁵⁰ Eser, İslâm ahlâkî çerçevesinde değil, umumi bir terbiye anlayışından hareketle yazılmıştır. Dolayısıyla ahlâk dine değil, vazifeye dayandırılmıştır. Ahlâkî eylemler, yaptırım gücünü vicdandan almaktadır. Eserde birçok konuda İngiliz halkından övgüyle söz edilmekte ve onların hayatından örnekler verilmektedir. Ancak, anne-babaya itaat, vergi gibi birkaç konu dışında İslâm dininin referans gösterilmediği dikkat çekmektedir.

Eserde Osmanlılık, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik kavramlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca devlete, kanuna itaat vurgulanmakta; meşrutî rejim ve Kanûn-i Esasî övülmektedir. Padişahla alakalı olumlu ya da olumsuz ifadeler kullanılmamıştır. Nitece itibarıyla ilköğretim ahlâk kitaplarına nazaran oldukça uzun ve teferruatlı bir anlatıma sahip olan *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* için tarihî süreçleri ve felsefî alt yapıları ile devlet, hükûmet ve vazife türlerini ele alan bir eserdir, denilebilir.

(3) Ali Rıza, Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri

Ali Rıza, *Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri*, (1. Kitap), İstanbul: Matbaa-i Jirayır-Keteon, 1328/1912, 137s.

650 Erdem, s. 103; Bedia Akarsu, **Ahlâk Öğretileri**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982, s. 145.

Ali Rıza tarafından kaleme alınan *Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri* adlı bu eser, idâdî mekteplerde okutulan ahlâk ders kitaplarından. Eserin dili ağır olup kullanılan kelime ve ifadeler yalın değildir. Yazarın, öğretmenlere yönelik açıklamalar yapmadığı, dersin işleniş ile alakalı herhangi bir bilgi vermediği görülmektedir. *Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri*'nin yalnız konu anlatımından ibaret, resimsiz bir eser olduğu söylenebilir.

Yazar, eserin başında idâdî mekteplerin üç ve dördüncü sınıflarında okutulan “Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye” dersinin konularını vermektedir. Buna göre üçüncü sınıfın konuları; insan, melekât-ı aklıyye, ahlâk, terbiye, vazife ve mesuliyet, vazifenin kısımları, vezâif-i nefsiyye ve vezâif-i beytiyye şeklindedir. Dördüncü sınıfta ise vezâif-i ictimaiyye konuları olan vatan, millet, hükûmet teşkilatı, hükûmetin vazifeleri, vatandaşların vazifeleri ve hükûmet şekilleri gibi konular ile vezâif-i insaniyyeye dâhil olan konular ele alınmaktadır.

Eser, “birinci kitap” başlığı altında on bir fasıla ayrılmış konulardan oluşmaktadır. Dikkat edildiğinde konuların yukarıda bahsedilen idâdî mekteplerin üçüncü sınıfına ait konuları ihtiva ettiği görülmektedir. Buradan eserin “ikinci kitap” şeklinde bir cildinin daha olduğu anlaşılmakla birlikte araştırma sonucunda ikinci kitap tespit edilememiştir. Yazarın idâdî mekteplerin dördüncü sınıfında okutulmak üzere programa uygun bir eser hazırlayıp hazırlamadığı bilinmemekle birlikte, üçüncü sınıflar için kaleme almış olduğu esere “birinci kitap” demesi, ikincisinin de olabileceğini akla getirmektedir.

“Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri” adıyla ders adına uygun olarak hazırlanmış olan bu eser, on bir fasılda insan, melekât-ı aklıyye, ahlâk, terbiye, vazife ve mesuliyet, vazifenin kısımları, vezâif-i nefsiyye ve vezâif-i beytiyye konularını ihtiva etmektedir. Konu sonlarında verilen “Sualler” kısmından başka eserde herhangi bir konu etkinliği bulunmamaktadır.

Eserin ilk konusu, insandır. Burada insanın maddî ve manevî iki yönü ve her ikisinin de birbiri üzerindeki etkisi ele alınmakta; insanın hayvandan farkı anlatılarak konu “...hülasa eder isek insan-ı medenî zekî, hassas, faal ve natıktır”⁶⁵¹ şeklinde özetlenmektedir. İkinci konu, “melekât-ı aklıyye”dir. Yazar burada öncelikle meleke, zekâ, hassasiyet ve faaliyet gibi kavramlara değinmekte ve özet olarak “Melekâtımızın birbirine tesir nüfuzu vardır. Birinin inkuşafı diğer melekâtımızın

651 Ali Rıza, *Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri*, (1. Kitap), İstanbul: Matbaa-ı Jirayır-Keteon, 1328/1912, s. 14.

inkışafını birinin zaafı diğerlerinin zaafını mûcib olur.” şeklinde ifade kullanmaktadır. Yazar daha sonra “tâlim ve terbiye” kavramlarını ele almaktadır. Burada “Tâlim zekânın, terbiye hassasiyetin ve kuvve-i iradiyyenin inkışafı maksadına mübtenidir” diye ifade ettiği zekâ ve kabiliyetin çeşitli suretleri ve hislerin çeşitli şekilleri üzerinde durmaktadır. Bu faslın diğer konuları ise “dikkat, temyiz, kıyas, tamim, hüküm, kuvve-i muhakeme, istidlal, mukarenet, hafıza ve hayal kuvveti”dir.

Üçüncü fasıl ağırlıklı olarak hissiyat tasnifine ayrılmıştır. Üç kısma ayrılmış olan hissiyat; temâyülât-ı ibtidâiye, temâyülât-ı şahsiyye ve temâyülât-ı âliye şeklindedir. Her birini örneklerle açıklayan yazar daha sonra “heyecan, zevk ve elemnin sebepleri, birbiriyle münasebeti, muhabbet ve çeşitli şekilleri, ihtiras” gibi konuları ele almaktadır. Dördüncü fasılda ise yazarın “ahval-i ruhiyenin mühim bir kısmıdır” diye ifade ettiği “faaliyet” ve ona bağlı olarak iradî faaliyet, itiyad, şahsiyet ve huy kavramları üzerinde durulmaktadır.

Beşinci fasılda ilm-i ahlâk ve kısımlarını ele alan yazar, ahlâk ilmini, “... faaliyetimizin tâbi olması lâzım gelen kavaidi tahri eder” şeklinde tarif etmekte; kısımlarını ise “...vezâif ve hukukumuzu yani hayatın ahval-i muhtelifesinde ne yapmamız lâzım geldiğini tayin ettiği vakit ‘ahlâk-ı ameli’; vazife, hak ve faziletin ne olduklarını tahri eder ise ‘ahlâk-ı nazarî’ olur.”⁶⁵² ifadeleriyle izah etmektedir. Ardından ameli ahlâkın vezâif-i şahsiyye ve ictimaiyyeyi ihtiva ettiğini; vezâif-i ictimaiyyenin de aileye, vatana, insanlığa karşı yapılması gerekli davranışlar ile milletler arasındaki vazifeleri ve vezâif-i diniyyeyi kapsadığını ifade etmektedir.

Altıncı fasıldan eserin sonuna kadar vazife konusu devam etmekte; vazife-nin kısımları hakkında bilgi verilmektedir. Yazar, vezâif-i zatiyyeyi, “maddiyata müteallik vezâif, muhafaza-i hayat ve tagaddiye (beslenme) müteallik vezâif, zekâ, hassasiyet-i faaliyete müteallik vezâif, mesleğe müteallik vezâif, hayvanata karşı olan vezâif” şeklinde beş kısımda anlatmaktadır. Buna göre maddiyata yönelik vazifeler, muhafaza-i zatiyye, hıfzı’s-sihha ve mümarese-i beden olarak ifade edilmektedir. Zekâyıla ilgili vazifeler, “Zekâmızı teşkil eden melekât-ı muhtelifenin mebnâ aleyhi hakikati tahrîdir” şeklinde özetlenmektedir. Hassasiyete müteallik vazifeler ise şu cümlelerle ifade edilmektedir:

“Ebeveyn ve akrabalarımızı, biraderlerimizi, hemşirelerimizi sevmeye matuf olan istidadımızı tenmiye ederek zevc, peder vezâifini taallüm eyleyecek, sonra da evladımızı zeki, faal, namuslu adamlar etmeye gayret eyleyeceğiz.

Kendimizde, evladımızda, hemşehrilerimizde hub-ı vatani ve nihayet memleketleri, cinsleri ne olur ise olsun kâffe-i ebnâ-yı cinsimize karşı âdil ve müşfik olmaya matuf olan istidadımızı inkişaf ettireceğiz.”⁶⁵³

Hayvanlara karşı olan vazifelerle alakalı olarak önce ehli hayvanlardan bahseden yazar, “Hayvanât-ı ehliye hilm ve lütûfla muamele etmemizi vazife ve menfaatimiz âmirdir” ifadesini kullandıktan sonra hayvanların fayda ve zararlarını anlatmaktadır.

Vazife kavramını ve vazifenin kısımlarını, “Vazife-i zâtiyye, ictimaiyye, sıhhiye ve katiyye hayatın ahval-i muhtelifesinde ne yapmak lâzım geldiğini gösterir. Vazife ilm-i ahlâkın zübdesidir. Şahsiyetimizi muhafaza ve tenmiyeyi ve âhirin şahsiyetine dahi hürmet ve riâyeti emreder.”⁶⁵⁴ şeklinde özetleyen yazar, onuncu fasılda insanlığa karşı yapılması gerekli vazifelerden bahsetmektedir. Bu vazifeleri, şefkat, uhuvvet, adalet, teavün şeklinde sıralamakta; ebnâ-yı cinsin sıhhat, kuvvet, hürriyet, mal, zekâ, his, namus ve haysiyetini inkişaf ettirmeye de gayret gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

On birinci ve son fasıl ise “aile, ehıbbâ ve hizmetkârlar”la ilgili vazifelere ayrılmıştır. Burada anne, baba ve çocuklardan oluşan aile fertlerinin hakları ve birbirlerine karşı olan vazifeleri, akraba ile olan ilişkiler ve hizmetkârların vazifeleri ele alınmaktadır. “Bir zevc veya zevce intihabında pek ziyade ihtimam ve mülâhaza lâzımdır” diyen yazar, bunun ailelerin namusuna ve evlatların istikbale yönelik bir mesele olduğunu, akrabaların da saadet veya felaketi olabileceğini ifade etmektedir.

Yazarın ağır bir dil ve üslup ile kaleme aldığı eser, konu itibarıyla amelî ahlâk konularını içermektedir. Eserde, ayet ve hadislerin kullanılmadığı; dinî kavramlara yer verilmediği görülmektedir. Sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir ahlâk anlayışı ortaya koyan yazar, konu anlatımında örneklerden yararlanmıştır. Ancak konu tasnifinin yapılmadığı anlaşılan eserde, başlıklar da belirgin değildir.

(4) Ali Kemal, İlm-i Ahlâk

Ali Kemal, İlm-i Ahlâk, Dersaâdet: Sabah Matbaası, 1328/1914, 300s.

653 Ali Rıza, s. 102.

654 Ali Rıza, s. 116.

İdâdî mekteplerin yedinci senelerinde okutulmak üzere Ali Kemal⁶⁵⁵ tarafından hazırlanan *İlm-i Ahlâk*, baskı tarihinden on sekiz, yirmi sene evvel yazılmış ve Maarif Nezâreti tarafından kabul olunmuş ise de her nasılsa o dönem basılamamıştır.⁶⁵⁶

Resimsiz olan eserde mukaddime, fihrist ve iki bölüm yer almaktadır. Bölümlerden biri “ahlâk-ı nazarî”, diğeri de “ahlâk-ı amelî”ye ayrılmıştır. İbtidâî mekteplerde ve rüşdiyelerde okutulan ahlâk ders kitaplarında nazarî ahlâk konularına çok az yer verilirken idâdî ve sultânîlerde bu konular ağırlık kazanmaktadır.

Eserde nazarî ahlâk konuları bir giriş ve iki “bab”dan oluşmaktadır. Giriş kısmında ilm-i ahlâkın tarifi yapılmakta; konusu ve gayesi üzerinde durulmaktadır. Ahlâk ilminin “İlm-i vezâîfî’r-ruh” (psikoloji) ile bağlantısı, “fenn-i terbiye” (pedagoji) ile münasebeti ele alınmaktadır. Fiillerin iyi ya da kötü oluşuna, hayır şerden, doğruyu yanlıştan ayırt etmeye hizmet eden ahlâkî vicdan kavramı, çeşitli yönleri ile açıklanmaktadır. Hayır ve şerri ayırt etme hissinin fitrî olduğu; aksi takdirde terbiye ile bunun mümkün olamayacağı ifade edilmekte; bu hissin terbiye ile terakki edebileceği anlatılmaktadır.

Vicdan-ı ahlâkî ile irtibatlı olarak ahlâkî mesuliyetin ne olduğunu somut örneklerle anlatan yazar, vicdan-ı ahlâkînin ancak irade ve arzu ile vukû bulan fiilleri vasıflandırabileceğini ifade etmektedir. Ardından hayır ve şerri ayırt etme hissinin sahip olan insanın bu nedenle fiillerinden sorumlu olduğunu belirtmekte ve mesuliyetin şartlarını sıralamaktadır. Yazar, insan fiillerinin sonucunu dünyevî ve uhrevî açıdan ele almakta; konunun devamında âyet ve hadislerden örnekler vermektedir.

655 1867’de İstanbul’da doğan Ali Kemal, gazeteci, yazar, siyaset adamı ve edebiyatçıdır. Asıl adı Ali Rıza’dır. Rüşdiye eğitiminden sonra 1882 yılında Mekteb-i Mülkiye’ye girmiş ve bu dönemde dergi ve şiir çalışmaları olmuştur. Bir taraftan İdam Gazetesi muhabirliği yaparken diğer taraftan Paris’te Siyasal Bilgiler Okulu’ndan diploma almıştır. Mekteb-i Mülkiye’de siyasi tarih, Dârülfünûn’da da Osmanlı tarihi derslerini okutmuştur. İdâdîde edebiyat ve tarih hocalığı yapmıştır. 1922 yılında linç edilerek öldürülmüştür. Daha çok siyasi yazıları ve gazeteciliğiyle tanınan Ali Kemal’in en önemli yazıları edebiyat, dil ve tarih konularında olmuştur. Maârif Nezâreti’nin okul kitapları için açtığı yarışmada *İlm-i Ahlâk* adlı eseri birincilik kazanmıştır. Bu eser, Ali Kemal’in Halep’te mekteb-i idâdî muallimi bulunduğu sırada idâdîlerin ders programına uygun olarak hazırladığı bir eserdir. Mustafa Uzun, “Ali Kemal”, **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 405-408; **Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, C. 1, s. 72-73; Özknmlı, C. 1, s. 97-98.

656 Ali Kemal, *İlm-i Ahlâk*, Dersâdet: Sabah Matbaası, 1914.

Yazar, “İcra olunması lâzım gelen hayr, yani hayr-ı mecburî, vazife namını alır” şeklindeki sözleriyle ahlâk ile vazife arasında var olan ilişkiyi açıklamaktadır. “Her zaman ve mekânda tatbik olunur. Bütün ebnâ-yı beşer için birdir” dediği ahlâkî kanunların vasfını örnekler vererek anlatmaktadır. Ahlâkî kanunların bir değer taşıyabilmesi için iradeyi serbest bırakması gerektiğini, bir “cebr” içermediğini, ancak vicdanın bir emri olduğu için de mecburiyet hissettirdiğini ifade etmektedir. Ahlâkî kaidelerin vasıflarını anlattıktan sonra, ahlâkî kanunların nasıl belirlendiği üzerinde durmuştur. “Cenâb-ı Hakk’ın insana bir mevhibe-i Rabbanîsidir” dediği aklın, cüzî iradeyi kullanabilmenin bir şartı olduğunu belirten yazar, ahlâkî kanunların da iradenin vasfından ortaya çıktığını söylemektedir. İnsanın akıl sahibi ve hür olması, hukuk ve vazifeyi ortaya çıkarmaktadır ki diğer canlılar bunlara sahip değildir. Hukuk ve vazifenin keyfiyeti de insan şahsının haysiyetini teşkil eder ki insanoğlu birbirinin haysiyetine daima hürmet ile bakmalıdır.

Yazar, nazarî ahlâk konularını “ahlâkın kuvve-i tey’idiyyesi” ile bitirmektedir. Burada fiilleri, sonuçları itibarıyla ödül ve ceza çerçevesinde değerlendirmektedir. Ahlâkın üç farklı yaptırım gücü olduğunu ifade etmekte ve bunları toplumsal yaptırım gücü, şahsî (kişisel) yaptırım gücü, dinî yaptırım gücü şeklinde sıralamaktadır.

Eserin ikinci kısmı amelî ahlâkla ilgilidir. Öncelikle amelî ahlâkın konusu ele alınmakta ve vazifenin taksimi yapılmaktadır. Buna göre vazife, “vezâif-i şahsiyye” ve “vezâif-i ictimâîyye (umûmiyye) olarak iki kısımdan oluşmaktadır.

Vezâif-i şahsiyye ile alakalı olarak insanın, bedenî ve ruhî güçlerini korumak, geliştirmek ve nefesine hürmet ile sorumlu olduğu ifade edilmektedir. İnsanın şahsına karşı birinci vazifesi nefisini muhafaza etmesi olduğundan öncelikle intiharın sebepleri ve sonuçları üzerinde durulmuş ve hem akla hem de dine aykırı bir fiil olduğu anlatılmıştır. Yazar daha sonra vezâif-i şahsiyyenin iki vazife ile özetlenebileceğini ifade etmekte ve bunları, vazife-i haysiyye ve vazife-i tekemmül şeklinde belirtmektedir.

Amelî ahlâkın ikinci bâbı, vezâif-i ictimâîyye hakkındadır. Burada öncelikle insanın cemiyet içerisinde yaşama ihtiyacı üzerinde durulmakta ve Aristo’nun insan için kullandığı “hayvan-ı medenî” tabiri hatırlatılmaktadır. Ardından şahıslar arasındaki münasebette esas olan vazife-i adliye ve bu vazifeden doğan haller anlatılmaktadır. Yine bu bahisten olarak insanın kendi cinsinin hayatına, aklına, hislerine hürmet göstermesi için gerekli olan vazifeler

açıklanmaktadır. İnsanın başkalarının şeref ve şöhretine, mal ve mülküne karşı sorumlulukları ile anlaşmalara riâyet göstermesi ictimâî vazifelerden olarak ele alınmaktadır.

İctimâî vazife konusu ile alakalı olarak öncelikle insanlar arasındaki umûmî vazifelerden bahsedilmektedir. Ardından üçüncü ve son bâb olarak yine ictimâî vazifenin bir parçası olan vezâif-i beytiyye veya vezâif-i âile üzerinde durulmaktadır. Burada da ailenin oluşumu ve önemi, aileyi oluşturan bireyler, evlilik kurumu ve evliliğin şartları anlatıldıktan sonra eşlerin karşılıklı vazifeleri, evlatların ebeveynlerine ve birbirlerine karşı vazifeleri sıralanmaktadır. Boşanma, çok evlilik, aile olma hissi gibi mevzular da burada ele alınmaktadır. Bu bâbın bir diğer konusu da vezâif-i medeniyyedir. Ahlâk kitaplarında geniş yer verilen bu konuya, *İlm-i Ahlâk*'ta kısaca değinilmektedir. Devletin oluşumu ve devleti oluşturan unsurlar ile konuya giriş yapıldıktan sonra memleket ahalisinin vazifeleri anlatılmaktadır. Vatandaşların birinci vazifesinin devlet reisine itaat olduğu, Allah ve peygamberden sonra sonra ulu'l-emre itaati emreden âyet ile hatırlatılmaktadır. Diğer vazifeler de memleket kanunlarına itaat ve askerî hizmet olarak vurgulanmaktadır.

Yazarın eserin sonunda "hâtime" olarak kaleme aldığı kısım önem arz etmektedir. Burada yazar, Maarif Nazareti tarafından idâdîler için hazırlanan programa uygun olarak kaleme alınan bu eserde "vezâif-i diniyye" ile "vezâif-i beyne'l-milel" bahislerinin ele alınmasının taksimat açısından uygun olacağını belirttikten sonra neden bu bölümlere yer vermediğini açıklamaktadır. Ona göre mekteplerde okutulan *İlm-i Akâid* dersinde vezâif-i diniyye bütün yönleri ele alınmakta; Kavânin dersinde de vezâif-i beyne'l-milel konularına etraflıca değinilmektedir. Dolayısıyla ahlâk ders kitabında bu konulara tekrar yer verilmesi gerekli değildir.

İdâdî mekteplerin yedinci senesinde okutulan bu eserin "sade bir tarzda" ele alındığını belirten yazar, zaman zaman edebî bir üslup kullandığını ifade etmektedir. Eserde zikredilen âyet ve hadislerin ahlâkî bahisler için vazgeçilmez olduğunu belirten Ali Kemal, bu konuda neden dinî referanslar kullandığını anlatmaktadır. Ayrıca öğrencilerin konuları öğretmenlerin rehberliğinde daha iyi anlayabileceklerini vurgulamaktadır.⁶⁵⁷

657 İlk Osmanlı ateistlerinden Bahâ Tefvik, Ali Kemal'in bu kitabını oldukça ağır bir şekilde eleştirmekte; referans olarak kullandığı kaynaklar hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmaktadır. Hatta "*Türkçe, Arapça ve Fransızca bilmekten başka hiçbir meziyet gösteremeyenlere*

Yazar, eserinde sade bir üslup kullandığını ifade etmekle birlikte; kullanılan dil ve ifadelerin ağır olduğu görülmektedir. Kitabın idâdîlere mahsus hazırlanmış olması yazarın bu şekilde düşünmesine bir sebep olarak görülebilir. Yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi referans olarak çok sık ayet ve hadislerle başvurulmuş; Arapça ve Farsça nazımlarla birlikte güzel sözlerle de anlatım zenginleştirilmiştir.

(5) Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye

Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, İstanbul: Cihan Matbaası, 1331/1915, 156s.

San'a idâdîsi müdür muavini olarak takdim edilen Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri⁶⁵⁸ tarafından kaleme alınmış olan eser, idâdî ve sultânîlerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere Malûmât-ı Medeniye ders programına uygun olarak hazırlanmıştır.⁶⁵⁹

Eserde “Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye Fihristi” başlığı altında kitabın konuları verilmektedir. On dört ders olarak hazırlanmış konuların tamamı malûmât-ı medeniye, yani vatandaşlık bilgileri içermektedir. Eserin sonuna idadîlerin ve sultânîlerin üçüncü senelerine mahsus malûmât-ı medeniye programı da ilave edilmiştir. Yazar, kaleme almış olduğu eserin şu konuları ihtiva ettiğini söylemektedir: “Vatan, millet, vatanperverlik, milliyet kesretlik, vatandaşlık, hamiyyât-ı vataniyye, hükûmet ve vezâif-i devlet ve hükûmet, vezâif-i hükûmet ve efrad, memurluk, teşkilat-ı hükûmet, vilayât, belediyeler, askerlik, ordu taksimatı, vakayi-i mühimme-i harbiyemizden birkaçı, kanun, kanuna itaat, vergi ve envâi ve mahiyâtı, kuvvâ-yı hükûmet, kuvve-i kanuniyye, icraiyye, adliyye, eşkâl-i hükûmet, istibdat, meşrutiyet ve neticeleri, tarih-i meşrutiyet, inkılap, irtica, Kanun-ı Esasî, hukuk-ı siyasiyye-i efrad (hürriyet, musavât, adalet, uhuvvet), meclis-i umûmî ve vezâifi, mebusluk ve şeraiti, müntehib-i sâniler, evveller, şahsiyet-i kanuniye, müdafaa-i meşrûa, düello, muharabe”.

has, yöntemsiz ve amaçsız bir çalışma” ifadesini kullanmaktadır. Daha geniş bilgi için Bkz. Baha Tevfik, Yeni Ahlâk ve Ahlâk Üzerine Yazılar, Faruk Öztürk (drl.), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 59.

658 San'a (Yemen'in başkenti) idâdîsi müdür muavini olması dışında Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

659 Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, İstanbul: Cihan Matbaası, 1331/1915, s. 108.

Eserde kullanılan dilin, bir ortaöğretim ders kitabı olduğu dikkate alınır-
sa çok ağır olduğu söylenemez. Anlaşılmayan muğlak ifade ve ağır terkipler
yer almamaktadır. Ancak bazı yazarlar gibi metin içerisinde kullanılan kelime-
ler için bir sözlük hazırlamadığı görülmektedir. Yazar, bazı konularda dipnot
vererek öğretmenler için yönlendirici açıklamalar yapmaktadır. Eserde resim
kullanılmamıştır.

Eser, daha önce incelediğim ahlâk dersi kitaplarında olmayan bir uygulama
ile karşımıza çıkmaktadır. Yazar, konu başlıklarını Fransızca karşılıkları ile birlikte
vermektedir. Örneğin malûmât-ı medeniye ve ahlâkiye, “Connaissances Civiles
at Moral” şeklinde; vatan, “Patrie”; vatanperverlik de “Patriotisme” şeklinde
ifade edilmiştir.

İkinci derste “millet” kavramı üzerinde durulmaktadır. Burada Osmanlı milleti,
“Muhtelif din ve milletlere malik Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Ermeni, Rum, Bulgar,
Yahudi gibi kavimlerin bir araya gelmesinden hasıl olan heyet”⁶⁶⁰ olarak tarif edil-
mektedir. Din ve mezhep farklılığının millet oluşumuna mani olamayacağını ifade
eden yazar, Osmanlı milletini vücuda getiren kavimlerin asla ayırlamayacağını; aksi
takdirde zarara uğrayacaklarını tarihten örnekler vererek anlatmaktadır.

Üç ve dördüncü dersler hükûmet, hükûmetin vazifeleri, hükûmetin kanun
ve nizamına tâbi olan fertler ve vazifeleri, bir de memurluk ve memurların va-
sıfları ile alakalıdır. Fertlerin hükûmete karşı vazifeleri; kanunlara itaat, askerlik,
vergi, vatanın terakkisi ve muhafazası, memleketin ticaret ve sanatta ilerleme-
si için çalışmak şeklinde anlatılmaktadır. Devlet kademesinde memur olmanın
önemi üzerinde durulmakta; memurların vasıfları, sadakat, istikamet, devam ve
akdem olarak sıralanmaktadır.

Beşinci ders, hükûmet teşkilatına ayrılmış; merkezî idare ve bakanlıklar
hakkında bilgi verilmiştir. Altı ve yedinci derste ise vilayetler, sancaklar, kazalar,
valilerin vazifeleri, idare meclisleri, belediyeler ve vazifeleri konu edilmiştir. Se-
kizinci dersin konusu askerliktir. Yazar, “hizmet-i askeriyye de bir vergidir” şek-
linde ifade kullanmakta; bedelinin akçe değil, kan olduğunu ifade etmektedir.
Askerin vazifeleri, asker kaçakları, askerlerde aranılacak vasıflar gibi konularda
açıklamalar yapan yazar, askerlik hizmetinin umumî olduğunu söylemektedir.
Ordu teşkilatı hakkında bilgi vermekte; “Vakayi-i Mühimme-i Harbiyemizden
Birkaçı” başlığı altında askerî kahramanlıklardan örnekler anlatmaktadır.

Dokuzuncu dersin konuları, kanun, kanuna itaat ve vergidir. Verginin hem kanunen hem de şer'an herkesin borcu olduğu üzerinde durulmakta; Hz. Peygamber ve hulafa-i raşidîn zamanında da akçe olarak vergi alındığı ifade edilmektedir. Onuncu dersin konusu ise kuvve-i kanuniyye, teşriyye, kuvve-i adliyye şeklindeki hükûmet kuvvetleri ile yargı bağımsızlığını temin için benimsenen usûllerle ilgilidir.

Hükûmet şekilleri olan mutlakîyet, meşrutîyet ve cumhuriyet on birinci dersin konusudur. Burada yönetimde istibdad olmasının zararları, bu şekilde bir idarenin şer'an da caiz olmadığı; buna karşılık meşrutîyet idaresinin güzelliği üzerinde durulmaktadır. Nitekim bir sonraki derste II. Meşrutîyet'in ilanının tarihî süreci, karşılaşılan zorluklar, bu sırada cereyan eden siyasî olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta ve netice olarak öğrencilere hitaben şöyle denilmektedir: "İşte efendiler! Siz şimdi böyle mesut devirlere yetiştiniz. Rahat rahat çalışıp nafi birer vücut olacaksınız. Fakat devr-i istibdadın zulûmlerini, işkencelerini bilenlerden sorup öğreniniz. O devirlerin acılarını bizzat görmüş düçar olmuş gibi hiç unutmayınız..."⁶⁶¹

II. Meşrutîyet'in nasıl ilan edildiğini anlattıktan sonra yazar, Kanun-ı Esasî ve fertlerin siyasî hakları üzerinde durmakta; bu hakları, hürriyet, müsavât, adalet ve uhuvvet şeklinde ifade etmektedir. Vezâif-i ictimaiyye başlığı altında da mebus olmanın şartları, müntehib-i sâni ve müntehib-i evvel hakkında bilgi vermektedir. Eserin son konuları, vezâif-i insaniyye, matbuat, düello ve muharebe hakkındadır.

Yazar eserde, ayet ve hadisleri dinî referans olarak kabul etmekle birlikte kullanmamıştır. Konuların ağırlıklı olarak vatandaşlıkla alakalı olması bu duruma sebep olarak gösterilebilir. Eserde hikâye, şiir, güzel söz gibi konuyu zenginleştirecek unsurlara yer verilmediği; ancak "meskenlerin taarruzdan masuniyeti" ile alakalı olarak Hz. Ömer zamanında bizzat halifenin başından geçen bir olayın nakledildiği görülmektedir. Bununla birlikte "musavât" konusunda da Hz. Ali'nin halife olduğu halde bir musevî ile hâkim karşısına çıkması örnek olarak verilmiştir.

(6) Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

*Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334/1918, 228s.*⁶⁶²

661 Pir Hızırzâde, s. 110-111.

662 Eserin tespit edebildiğimiz diğer baskıları şunlardır: Muslihiddin Adil Taylan, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1915; Orhaniye Matbaası, 1923.

Muslihiddin Adil Taylan⁶⁶³ tarafından telif edilmiş olan eser, mekâtib-i idâdiye, Darümuallimîn, Darümuallimât-ı İbtidâî ve inâs sultânilerinde okutulmuştur.⁶⁶⁴

Eserde, giriş hariç “Nazarî Ahlâk”, “Amelî Ahlâk” ve “Âdâb-ı Muâşeret” şeklinde üç bölüm bulunmaktadır: Giriş mahiyetindeki kısımda ilm-i ahlâkın tesisi, ahlâkın mevzuu ve gayesi, ahlâkî hadiseler, ahlâkın diğer sosyal ilimlerle münasebeti, ahlâkın lüzumu ve din-ahlâk ilişkisi işlenmekte; ahlâkın taksimi yapılmaktadır.

Yazar, Sokrat’a gelinceye kadar ahlâkın dinî bilgilerle birlikte veya birtakım nasihatler şeklinde sunulduğunu; oysaki Sokrat’ın ahlâkın bir ilim şeklinde tasavvur edilmesi gerektiğini ispatladığını belirtmekte ve ahlâkı şöyle tanımlamaktadır: “İlm-i ahlâk, ihtiyar-ı ef’alimizin hedefi olan hayrı ve bu esasa göre hayat-ı maîşette takip edeceğimiz kavaid-i ahlâkiyyeyi, yani vezâîfi izah eder.” Tanımdan anlaşıldığı üzere sosyal ilimlerden olarak zikredilen ilmi ahlâkın konusu insanların ihtiyarî fiilleri; gayesi de ahlâkî tekâmül sayesinde insanlığa daha çok saadet temin etmektir. Ahlâkî fiilleri ortaya çıkartan sebep önceleri dinî emir olarak telakki edilirken insanlar terakkiye doğru ilerledikçe bu fiiller mülâhaza ve tefekkür neticesi olarak icra edilmeye başlanmıştır, diyen müellif, ilm-i ahlâkı felsefenin bir şubesi olarak ifade etmektedir. Ahlâk-din ilişkisini ele alan müellif “Dinin olmadığı yerde ahlâk mümkün müdür? Din ve ahlâk ayrı ayrı şeyler midir?” şeklinde sorular sormaktadır. Burada Sokrat’ın ahlâk ve dini ayrı ayrı değerlendiren görüşünü doğru bulmayarak kendi fikrini şu sözlerle ortaya koymaktadır:

“Hiss-i dinî olmayan insanlarda fikr-i ahlâk da yoktur. Filvaki hiss-i dinî ile mütehasis olmadığı halde mehasin-i ahlâk dairesinde hareket eden bazı kim-selere tesadûf edilir. Fakat bunların mazilerini tetkik edersek çocukluklarında

663 1881 Selanik doğumlu olan Muslihiddin Adil Taylan, bürokrat, eğitimci ve gazetecidir. Selanik Askerî Rüşdiyesi’nden sonra Merkez İdâdisi’nde eğitim görmüştür. 1902 yılında Mekteb-i Mülkiye’nin yüksek kısmını bitirmiş; Selanik İdâdisi’nde Ticaret ve Muhasebe dersleri vermiştir. Çeşitli ilçelerde kaymakamlık yapmış, daha sonra öğretmenlik mesleğine geçmiştir. 1908’de Selanik Hukuk Mektebi’nde müderris ve müdür yardımcılığı görevlerinde bulunmuş ve 1913’te İlköğretim Genel Müdürü, 1914’te de Ortaöğretim Genel Müdürü olmuştur. Asır gazetesinde başyazarlık yapmış olan Taylan, 1944 yılında Ankara’da vefat etmiştir. Işık, C. 8, s. 3465.

664 Arşiv belgesinde Telif ve Tercüme Heyeti tarafından kabul olunan Adil Taylan’a ait *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı eserin inâs sultânileri ile dârümuallimlere mahsus olduğu bildirilmektedir. BOA, MF MKB, 215/105, 28 Safer 1338, s. 4.

dindar ebeveyn ve mürebbiyelerin ve dindar bir muhitin tesiratıyla ahlâktan nasıbdâr olduklarını görürüz. Hülâsa bir nesil, hiss-i diniyyeden mahrum olarak terbiye edilemez...”⁶⁶⁵

İlm-i ahlâkın “Nazari Ahlâk ve Ameli Ahlâk” olarak iki kısmı olduğunu ifade eden müellif, bu kısımları bablara ayırdığı konu başlıkları ile ele almaktadır. Nazari ahlâkın konuları altı babta toplanmış olup konu başlıkları şunlardır: Ahlâkın esası, mesalik-i ahlâkiyye; ihtiyar ve irade, mesuliyet-i ahlâkiyye; kanun-ı ahlâkî, vazifenin evsafı, vazifenin müeyyideleri; vicdan-ı ahlâkî, vicdanımızda muhabbet veya nefret tekevvünü, vicdanı hataya sevk eden sebepler; terbiye (mahiyeti, gayesi, terbiyenin âmilleri, terbiyenin ahlâka tesiri), terbiye-i cismaniyye, terbiye-i akliyye, terbiye-i ahlâkiyye.

Yazar, nazari kısımda ahlâkın esasını, zamana, mekâna ve şahıslara göre değişmeyen “hayr” yani “iyilik” olarak belirtmekte; ahlâkı, hazza, menfaate ve ihtisasa dayandıran görüşlere karşı çıkmaktadır. “Ahlâk, hayır fikrinden ve fazilet esasından başka bir esas üzerine bina edilemez.” sözleriyle de bu konudaki fikrini kısaca ortaya koymaktadır. Hayrın birtakım vazifeleri tertip ettiğini ifade eden müellif vazifeyi, “Hayrın tayin eylediği suret-i hareketi icraya mecburiyettir” şeklinde tarif etmektedir. Ayrıca vazifenin vicdan ve akl-ı selim ile takdir edilebileceğini, ancak vazife hissine menfaat, ihtiras, atalet ve cebanetin (korkaklık, ürkeklik) mani olduğunu ifade etmektedir. Vazifenin altı esası olduğunu söyleyen Adil Taylan bunları şu şekilde sıralamaktadır: Vazife-i mecburî, vazife-i lâzım, vazife-i umumî, vazife vazife içindir, vazife sabittir, vazife müteâritir. Bunlara ilaveten vazifenin ifasını temin eden müeyyideleri de belirtmektedir ki onlar, “Vicdan, efkâr-ı âimme, sıhhat-i vücud, kanun ve din”dir. Adı geçen müeyyideler içerisinde “din” dışındakilerin vazifenin ifasını temin edecek tam bir vasıta olamayacağını, vazifenin hüsn-i ifası için “din”in gerekli olduğunu belirtmektedir.

Nazarî ahlâkın dördüncü babı “Vicdan-ı Ahlâkî”dir. Vicdanı, “İyiye fenadan tefrik eden ve bizi iyiye sevk eden ve fenadan men eyleyen bir kuvve-i hâkimedir” şeklinde tarif eden müellif, vicdanın fitrî bir haslet olduğunu ifade etmektedir. Vicdanda iyiliğe muhabbet ve fenalığa nefret hissini uyanması için bazı esaslara riayet edilmesi gerektiğini belirtmekte ve bunların neler olduğunu sırayla açıklamaktadır. Ardından vicdanı hataya sevk eden başlıca sebepler olarak cehaleti, temayülât (menfaat hırsı, nefse karşı muhabbet, hodbinlik...vs.) ve hissiyatı zikretmektedir.

665 Muslihiddin Adil Taylan, **Malûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye**, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1918, s. 1-11.

Eserde nazari ahlâkın bir başka konusu olarak “Terbiye” ele alınmıştır. Başlı başına bir ilim olarak zikredilen terbiyenin en önemli kaynağının “ahlâk” olduğu belirtilmiş ve “ilm-i ahlâk”ın tarifi verilmiştir. Eflatun, Kant, Herbert Spencer ve Gazali gibi filozofların yaptığı farklı terbiye tanımlarına yer verildikten sonra “Terbiye, insanın, gerek şahsını gerek ebna-yı cinsini müsteid olduğu hadd-i kemale yaklaştıracak tarzda kuvvet ve kabiliyetlerinin tenmiyesidir” şeklinde genel bir tanım yapılmaktadır. Terbiyenin gayesi de insanın şahsî saadetini ve cemiyetin kemalini temin edebilmek şeklinde ifade edilmektedir. Terbiyeye etki eden faktörler, aile, mektep ve muhit olarak belirtilmekte ve bunlar hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Terbiyenin ahlâka tesiri konusunda Sophenaur’un ahlâkın değişmeyeceğine dair beyan ettiği fikirlerine yer verilmekte ve ardından bu fikrin kabul edilemeyeceği, nitekim terbiyenin şahsa göre ahlâk üzerinde az veya çok tesirlerinin olduğu üzerinde durulmaktadır.

Nazarî ahlâkın altıncı ve son babı olarak “Terbiyenin Aksamı” konusu işlenmiştir. Burada terbiye, terbiye-i cismanî, terbiye-i aklıyye ve terbiye-i ahlâkiyye olarak üç kısım halinde ele alınmıştır. Terbiye-i cismaniyye yani beden terbiyesinde spor ve oyun üzerinde durulmaktadır. Çocukların oyuna teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmekte ve oyunun fiziksel olduğu kadar sosyal ve kültürel faydalarından da bahsedilmektedir. “Terbiye-i cismanîde gayemiz iktisab-ı kuvvet değil, iktisab-ı sıhhat olmalıdır” sözleriyle bedenî terbiyeden maksadın ne olduğu izah edilmektedir. “Her şey gibi akıl da terbiye görmeye müsaittir” diyen müellif, terbiye-i aklıyyenin gayesini de şu şekilde belirtmektedir: “İnsanın fikren mükemmeliyetini ve her ferdin müktesebat-ı aklıyyesini tezyid sayesinde heyet-i ictimaiyenin terakkisini temin etmektir”. Terbiye-i aklıyyenin çocuklukta başlayıp ömür boyu devam etmesi gerektiğini de sözlerine ilave etmektedir. Terbiye-i ahlâkiyyeyi ise “Nefsimizi temayyüllerden tecrid, tab’ımızdaki meyl-i meâliyi tenmiye ederek harekâtımıza doğru bir istikamet verebilmektir” şeklinde tarif etmekte ve gayesini “İnsanların ahlâken tekemmülünü temin edebilmektir” sözleriyle açıklamaktadır. Terbiye-i ahlâkiyyenin de beşikten itibaren başlaması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Eserin ikinci kısmı ameli ahlâk konularını içermektedir. Birinci bab “Vezâifin Taksimi” konusu olup burada vazife, vezâif-i nefsiyye, vezâif-i aile, vezâif-i vatanıyye, vezâif-i ictimaiyye, vezâif-i diniyye şeklinde tasnif edilmektedir. Vazifeler arasında tearuz söz konusu olduğunda hangisinin tercih edilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. İkinci bab “Vezâif-i Nefsiyye”, yani kişinin nefesine karşı başlıca vazifelerini konu edinir ki bunların başında hayat ve sıhhatin muhafazası

öncelik taşımaktadır. İrade terbiyesi için sahip olunması, öğrenilmesi ve terbiye edilmesi gerekli vazifeler; ilim tahsili, sa'y, tasarruf-ı zaman, cesaret, seciye, tasarruf ve nefse hâkimiyettir. Birinci derecede tahsili lâzım olan ilimler lisan, ri-yaziyat, tabiiyyat, tarih ve coğrafya, ictimaiyyat, edebiyat, asar-ı atika, bediiyat, sanayi-i nefsiyye, musiki, el işleri ve resim olarak zikredilmektedir.

Ameli ahlâk'ın ikinci konusu olan “Vezâif-i Aile” üçüncü bab olarak verilmiştir. Burada aile ve izdivac, ebeveynin evlada karşı vazifeleri, evladın ebeveyne karşı vazifesi, kardeşlik ve akrabalık vazifesi, mürebbi ve kardeşlere, hademe-ye karşı vazifeler konu edilmiştir.

Amelî ahlâk'ın bir diğer konusu “Vezâif-i vataniyye”dir. Bu başlık altında da vatanperverlik, kanuna itaat, hizmet-i askeriyye, hakk-ı intihâbın istimali (seçme hakkının kullanımı) ve vergi konuları ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Beşinci bab, “Vezâif-i İctimaiyye”dir. Burada önce ictimai vazifenin gerekliliği ve derece-i şümülü; ardından mevcut medeniyetin ortaya çıkışı ve İslâmiyet'in medeniyete katkıları anlatılmaktadır. Görüldüğü üzere doğrudan ictimai vazifelere geçilmemekte; konu öncelikle nazarî açıdan ele alınmaktadır. Adalet, hürriyet, hayata hürmet, şeref ve namusa hürmet, hürriyet-i fikriyyeye hürmet, mûtekidât-ı vicdaniyyeye (vicdanî itikatlar) hürmet, mülkiyet-i şahsiyyeye hürmet, teavün (yardımlaşma), diğergâmlık (îsar), hakikate, hayra ve güzelliğe muhabbet ve dostluk konuları ictimai vazifelerden olarak anlatılmaktadır.

Eserin son konusu altıncı bab olarak “Vezâif-i Diniyye”dir. Burada dinin ve dinî vazifelerin gerekliliği, dinsizliğin neticeleri, din duygusunun terbiyesi ve İslâmiyet'in yüceliği anlatılmaktadır.

Vezâif-i nefsiyye, vezâif-i aile ve vezâif-i vataniyye, ibtidâî mekteplerde okutulan ahlâk dersinin konularıdır. Görüldüğü gibi idâdî mekteplerde bunlara ilaveten teorik ahlâkın ya da nazarî ahlâkın konuları da ders kitabında yer almaktadır. Ayrıca amelî ahlâkın konularının işleniş şekli de ibtidâîlere göre farklılık arz etmektedir. Örneğin “vatanperverlik”, ilköğretim ahlâk kitaplarında bir hikâye veya yakın çevreden örneklerle anlatılırken; burada vatan terbiyesinin nasıl kazanılacağı, vatan fikrine karşı olanlar ele alınmıştır. Yine “hizmet-i askeriyye”, terbiye-i medeniyete tesiri, askerliğe yapılan itirazlar ve gençlerin cismen ve ahlâken askerliğe hazırlanması açısından konu edilmektedir. İctimai vazifeden olan teavün konusu da aynı şekilde nazarî açıdan anlatılmakta; sosyal yardımlaşma örneklerinden ziyade yardımlaşma fikri üzerinde durulmaktadır.

Nazarî ahlâk ve amelî ahlâktan sonra eserin üçüncü kısmını âdâb-ı muâşeret oluşturmaktadır. Bu kısımda yazar, önce âdâb-ı muâşeretin gerekliliğinden bahsetmekte ve ardından âdâb-ı muâşeretin ilk konusu “tavır ve vaziyet”in nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. “Telebbüs” yani giyinme âdâbından da bahseden yazar, tarihsel gelişimi ve ahlâkla bağlantısı açısından moda kavramını ele almaktadır. Her ailenin bütçesini düzenlemesi gerektiği üzerinde durmakta; “vâridât” ve “masraf” tablosu vermektedir. “Usûl-i mükâlemeye, usûl-i tahrirden ziyade muhtacız” diyen yazar önce konuşma âdâbından, sonra da “muhâbere” başlığı altında yazı yazmanın esaslarından bahsetmektedir. Âdâb-ı muâşeretten olarak ziyaret âdâbını, ziyaret türlerini sınıflandırarak ayrı ayrı ele almaktadır. Yine burada yazarın ziyafetlerde dikkat edilmesi gerekli âdâb kurallarına da temas ettiği görülmektedir. Müsamere ve bayramlardan da bahseden yazarın batı tarzı gece davetleri ve balolardan söz etmesi dikkat çekmektedir. II. Meşrutiyet’in ilanı, 23 Nisan, mekteplerin kuruluş tarihi, mekteplerin sene-i devriyesi gibi günler bayramlardan sayılmaktadır. Seyahat etmenin faydaları ve hediyeleşmenin önemi üzerinde durulmakta; konular, dört sayfalık bir fihrist ile bitirilmektedir.

Eserin dili, ilköğretim ahlâk ders kitaplarına nazaran daha ağır kelime ve ifadelerden oluşmaktadır. Gerek muhteva gerek dil açısından günümüz ortaöğretim kurumları dikkate alındığında öğrenci seviyesinin üzerinde olduğu söylenebilir.

Eserde yazar, konu girişlerinde güzel sözlerden yararlanmışır. Örneğin “vicdan-ı ahlâkî” bahsinde “Cennet yalnız ukbada değildir. O, bizim benliğimizde de mevcuttur.” sözleri ile konuya giriş yapmaktadır. “Terbiye” bahsinde Alman filozof Fichte’den nakledilen “Terbiye hayata talebe yetiştirebilmektir” şeklindeki söz de bir başka örnek olarak verilebilir. Dikkat çekici diğer bir husus ise eserde dinî referansların kullanılmaması ve ekseriyetle Batı düşünürlerinin sözlerinin nakledilmesidir. Bu haliyle Muslihiddin Adil Taylan’a ait *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*’de din ve ahlâk ilişkisinin sorgulandığı, muhteva olarak klasik ahlâk kitaplarındaki çizgiden uzaklaşıldığı söylenebilir.

2. Sultânî Mekteplerin Ahlâk Dersi Kitapları

Osmanlı Devleti’nde idâdîlerden başka ortaöğretimin gerçekleştiği ikinci bir kurum sultânîlerdir. İlk sultânî idâdîlerden önce açılmakla birlikte genel olarak sultânî mektepler ancak II. Meşrutiyet’ten sonra yaygınlık kazanabilmiştir. İki evreli mektepler olan sultânîlerin ağırlıklı olarak birinci evrelerinde yani idâdî kırsımlarında ahlâk dersinin yer aldığı görülmektedir. İdâdî kısmın sonraki yıllarda

ibtidâî olarak adlandırılması durumu değiştirmemiş; ahlâk dersi mektebin yine birinci devresinde okutulmaya devam etmiştir. Sultânîlerde okutulan ahlâk dersi, İlm-i Ahlâk, Ahlâk ve Mantık ve ekseriyetle de Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye şeklinde yer almıştır. Erkek sultânîlerine nazaran inâs sultânîlerinde ahlâk dersine daha fazla yer verildiği dikkat çekmektedir. İnâs sultânîlerinin ibtidâî sınıfları ile tâlî sınıflarının birinci devresinde ahlâk dersi Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye adıyla okutulmuştur. Sultânî mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitaplarının bir kısmı, idâdî mekteplere mahsus kitaplar ile aynı olduğu gibi bir kısmı da ibtidâî mekteplerin devre-i âliye sınıflarında okutulan ahlâk kitaplarının aynısıdır. Bazılarının da Dârümuallimîn, Dârümuallimât ve inâs sultânîlerine ait ahlâk ders kitapları ile ortak olduğu görülmektedir. Dolayısıyla burada ele alınacak olan sultânî mekteplere ait ahlâk dersi kitaplarının bir kısmı önceki başlıklarda incelenmiştir.

a. Rıfat, Fezâil-i Ahlâk

Rıfat, Fezâil-i Ahlâk, İstanbul, 1311/1893, 144s.

Fezâil-i Ahlâk, Mekteb-i Sultânî'de İlm-i Ahlâk, Lisân-ı Osmânî ve Akâid-i Diniyye derslerini okutmuş olan Rıfat bin Muhammed Emin⁶⁶⁶ tarafından kaleme alınmış; Maarif Nezâreti ruhsatıyla mekteb-i sultânîde tedris edilmek üzere basılmış bir eserdir.

Müellif, eserin önsözünde *Fezâil-i Ahlâk*'ı yirmi kadar eserden seçerek öğrencilere yazdığını ve kitabın iki kısım olarak hazırlandığını ifade etmektedir. Birinci kısmın eski ve yeni ahlâk eserlerinden derleme şeklinde olduğunu, ikinci kısmın ise kendi tarafından ilave edilen nasihatler ve misallerden oluştuğunu söylemektedir. Eserde kullanılan dilin öğrencilerin anlayabileceği şekilde olduğunu; bununla beraber biraz Arapça ve Farsça bilen herkesin eseri zorluk çekmeden okuyabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca eserde verilen ayet, hadis ve Arap edebiyatına ait ibareleri muallimlerin okutup okutmamakta muhayyer olduklarını, yalnız meallerini okutmakla da yetinebileceklerini hatırlatmaktadır.

Rıfat bin Muhammed Emin, esere besmele ve Allah'a hamd ile giriş yapmaktadır. Bu kısımda ahlâkın fazileti, ayet ve hadislerle anlatılmakta ve padişah II. Abdülhamit'e dua edilmektedir. Mukaddimede "İlm-i ahlâkın mevzuu kendi halıkına ve ebnâ-yı cinsine karşı ifası lâzım gelen vezâif-i beşeriyye olduğu gibi

666 Mekteb-i Sultânî muallimlerinden olduğu öğrenilen Rıfat bin Muhammed Emin'in hayatı hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

gayet ve faidesi dahi mesudiyet-i dareyni icabdan ibaret olduğu” ifade edilmektedir. Burada fezâil-i ahlâkın en âlisi itaattir, diyen yazar, sırayla Allah’a, peygambere ve ulu’l emr olan emîrû’l-müminîne itaatin önemini gerekçeleri ile açıklamaktadır. Eseri *Ahlâk-ı Âlâî*’yi esas alarak hazırladığını ifade eden yazar, diğer ahlâk kitaplarından alıntılar yaptığını ve kendisinin de bazı nasihatler ve misaller ilave ettiğini söylemektedir.

Eserde konular dört fasıl halinde ele alınmaktadır. Birinci fasıl, hikmetin çeşitli tarifleri ile başlamaktadır. Burada “İlm-i ahlâk mütekaddimîn ve müteahhirînin indinde hikmetten bir kısım olduğundan evvela mezhebine göre” hikmetin tarif olunacağından bahsedilir. Mütekaddimîn tarafından hikmetin nazarî ve amelî olarak iki kısma ayrıldığı nakledilmektedir. İlm-i ahlâk, ilm-i tedbir-i menzil ve ilm-i tedbir-i medine, hikmet-i ameliyenin kısımlarıdır. İlm-i ahlâk, insanoğlunun gerek halıkı ve gerek ebnâ-yı cinsi ile alakalı vazifelerini bildirmektedir. İlm-i tedbir-i menzil, bir ailenin hüs-n-i idaresini; ilm-i tedbir-i medine de bir şehir veya ülkenin hüs-n-i idaresini belirlemektedir. Müteahhirînin hikmeti dörde taksim ettiğini bildiren yazar; bunları ilm-i ilahî, ilm-i ahlâk, ilm-i ruh ve ilm-i mantık olarak sıralamakta ve her biri ile alakalı açıklamalar yapmaktadır.

İkinci fasılda nefs-i natika; nefs-i melekî, nefs-i seb’î ve nefs-i behîmî olarak üç kısma ayrılmaktadır. Nefsin kuvvetleri olarak bilinen kuvve-i ilmiyye, kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i şehviyye burada farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Her birini ayrı ayrı başlıklar altında açıklayan yazar, bu kuvvetlerin ifrat, tefrit ve itidal hallerinden söz etmektedir. Zikredilen faziletlerin çeşit ve fûrûları sayılamayacak kadar çok olduğundan başlıcaları zikredilmiştir. Nefsin kuvvetlerinin itidal halleri sırayla hikmet, şecaat ve iffet olarak verilmiştir. İkinci fasıl, faziletleri koruma yolları ile sona ermektedir.

Üçüncü fasılda “emrâz-ı nefsâniyye”den bahsedilmektedir. Nefse ait hastalıkların en şiddetlisi cehalet olarak belirtilmiştir. Konuyla alakalı olarak şâir Nâbî’nin *Hayriyye* adlı eserinden ilmi metheden, cehaleti yeren bir manzume örneği verilmektedir. Emrâz-ı nefsâniyyeden (nefsin hastalıkları) olarak buhl ve imsak (cimrilik), gadab, ucub (kendini beğenme), hased, istihzâ, latife ve mizah, çok gülmek, şehvet, acele, kesl, riya, âfât-ı lisan, gıybet, nemime (dedikodu), su-i akîde gibi hal ve hareketler anlatılmaktadır.

Eserin dördüncü ve son faslında çeşitli nasihatler ve konularla alakalı misaller yer almaktadır. Bunlar; anne-babaya hürmet, hizmetkârın terbiyesi, âdâb-ı muâşeret, hıfz-ı sıhhat ve mekteplerle ilgili öğütlerdir. Eserin

sonunda Eflatun'dan nasihatler aktarılmakta ve eser, "Hâtime" ile bitirilmektedir. Sonuç bölümü olan hâtimede eserdeki konular özetlenmektedir. Terbiyenin vakti, bu vazifenin kimlere ait olduğu kısaca ifade edilmekte ve terbiyenin; terbiye-i bedeniyeye, terbiye-i fikriyeye, terbiye-i diniyeye ve ahlâkiyeye şeklinde üç kısma ayrıldığı belirtilmektedir. Yine burada vazifenin tarifi yapılmakta ve vazife-i şahsiyeye, vazife-i beytiyeye ve vazife-i memuriyeye olarak üç türlü vazife olduğu beyan edilmektedir. Mukaddimede padişaha övgülerde bulunan ve ona karşı halkın birtakım vazifeleri olduğunu ifade eden yazar, hatime kısmında bunları tekrarlamaktadır. Eserin sonuna bir şiir ve metin içerisinde geçen yazım hataları, doğru yazılışları birlikte ilave edilmiştir.

Ahlâk kitaplarından derleme şeklinde olan eserde ayet ve hadislerle sık sık başvurulduğu; klâsik ahlâk kitaplarında olduğu gibi İslâm ahlâkının hakim olduğu görülmektedir. Aynı zamanda şiirlerin etkili bir biçimde kullanıldığı eserde, Batı ulemâ ve filozofların sözlerinden de örnekler verilmiştir.

b. Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye

Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, İstanbul: Cihan Matbaası, 1331/1915, 156s.

Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri tarafından kaleme alınmış olan eser, idâdî ve sultânîlerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere Malûmât-ı Medeniye ders programına uygun olarak hazırlanmıştır.⁶⁶⁷ *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*, idâdî mekteplerin ahlâk dersi kitapları arasında ele alındığından eserin burada yalnızca ismi zikredilmiştir.

c. Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334/1918, 228s.

Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, idâdî mektepler, Dârümuallimîn, Dârümuallimât ve inâs sultânîlerinde okutulmuş olan ahlâk kitaplarındandır. Eser, idâdî mekteplerin ahlâk dersi kitapları arasında incelendiğinden burada tekrar ele alınması gerekli görülmemiştir.

667 Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, İstanbul: Cihan Matbaası, 1331/1915, s. 108.

d. Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye*

Mekteb-i Mülkiye muallimlerinden Ali Seydi ve İstanbul Vilâyeti Maarif Müdürü olarak tanıtılan Mustafa'ya⁶⁶⁸ ait olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye* adlı ahlâk dersi kitabı, altı devreli ibtidâî mekteplerin son iki devresinde ve sultânî mekteplerin ibtidâî dört ve beşinci sınıflarında okutulmuştur.⁶⁶⁹ Eser, her sınıf için ayrı ayrı hazırlanmıştır. Ali Seydi'nin ibtidâî mekteplerin her devresi için hazırlamış olduğu *Musâhabât-ı Ahlâkiye*, daha önce incelenmiş ve eserler hakkında gerekli bilgiler verilmiştir. Burada ele alınan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye*, ibtidâî mekteplerin devre-i âliye 1. ve 2. sınıflarında okutulmakla birlikte her iki eserin hemen hemen aynı şekil ve muhtevaya sahip oldukları görülmektedir. Belirtilen gerekçe ile hem ibtidâî hem de sultânî mekteplerde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*'ye sadece sultânî mektepler ahlâk ders kitapları arasında yer verilmiştir.

(1) Mekâtib-i Sultâniye İbtidâî Dördüncü Sınıf

Ali Seydi ve Mustafa, Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1336/1920, 104s.

Mekâtib-i ibtidâiyyenin devre-i âliye birinci ve mekâtib-i sultâniyyenin ibtidâî dördüncü sınıflarına mahsus olan eser, resimli olarak hazırlanmıştır. Eserin girişinde "Program" başlığı altında kitabın içindekiler verilmiştir. Ayrıca bu kısımdan evvel "Üstâd-ı Âzâm Abdülhak Hamit Bey" alt yazısıyla bir fotoğraf verildiği görülmektedir.

Kitabın içindekiler incelendiğinde Ali Seydi Bey'in altı devreli ibtidâî mekteplerin her bir devresi için kaleme almış olduğu *Musâhabât-ı Ahlâkiye*'nin devre-i âliye birinci senesine ait konularla benzerlik gösterdiği farkedilmektedir. İki kitap arasındaki farklılığın konuların işleniş şekli ile alakalı olduğu söylenebilir.

668 Eserin künyesinde yalnızca Mustafa adının verilmesi nedeniyle maarif müdürlüğü yaptığı öğrenilen yazar hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

669 Ali Seydi ve Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye**, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1336/1920; Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1339/1923. Ali Seydi'ye ait *Musâhabât-ı Ahlâkiye* kitapları ibtidâî mekteplerin ahlâk dersi kitapları arasında incelendiğinden Ali Seydi ve Mustafa'nın birlikte hazırladığı bu eser, sultânî mekteplerin ahlâk dersi kitapları arasında ele alınmıştır.

Eserdeki konular, vicdan ile başlamakta; vazife kavramı ve vazifenin çeşitleri ile devam etmektedir. Yazar, konu anlatımına geçmeden evvel giriş mahiyetinde birkaç söz söylemektedir. Burada yazar, eserin Maarif Nezâreti tarafından ilan edilen programa göre düzenlendiğini ancak programda dersle alakalı açık bir bilgi yer almadığından “vicdan” ve “vazife” konularını, öğrencileri felsefe dersine hazırlayacak surette geniş bir şekilde verdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bazı konuların öğrenciler tarafından yeterince anlaşılabilmesinin güç olması sebebiyle her sahifenin altına öğretmenlere yönelik açıklayıcı bilgiler ilave ettiğini bildirmektedir.

Eser, dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, vicdan ve vazife kavramı ile vezâif-i şahsiyyenin ele alındığı bölümdür. İkinci kısımda vezâif-i beytiyye, üçüncü kısımda vezâif-i medeniyye ve dördüncü kısımda da vezâif-i diniyye yer almaktadır. Müellif, öncelikle ahlâkın tanımı ile esere giriş yapmıştır. Birinci kısmın ilk konusu olarak vicdanın tanımı yapılmakta vicdan terbiyesi üzerinde durulmaktadır. Eserde konuların işleniş şekli II. Meşrutiyet döneminde yazılmış ahlâk ders kitaplarından farklılık göstermemektedir. Sadece her konuda öğretmenler tarafından açıklanması gerekli görülen bilgilere “muallimlere” hitabıyla dipnot şeklinde yer verilmiştir. Daha önce başka ahlâk dersi kitaplarında görüldüğü gibi konu sonlarında “Tâlim” bölümü yer almaktadır. Ayrıca bazı konuların nazım şeklindeki hikâyelerle zenginleştirildiği görülmektedir.

Kitabın birinci kısmında önce vicdan, ardından “vazife” kavramı üzerinde durulmakta; vazife türleri şema ile anlatılmaktadır.⁶⁷⁰ Vazifelerden ilki olan vezâif-i nefsanîyye, iki türlü ele alınmaktadır. Birincisi cismanî vazifeler, ikincisi de manevî vazifelerdir. Cismanî vazifeler, bedene yönelik vazifeler olup öncelikle hıfzı's-sıhha üzerinde durulmakta ve sağlık hususunda dikkat edilmesi gereken temel kurallar sıralanmaktadır. Vezâif-i cismanîyye ile alakalı olarak ışret (içki içme), kumar ve intihar konusuna ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Burada “Oduncu ile Azrail”in hikâyesinin anlatıldığı bir nazım örneği görülmektedir. Vezâif-i nefsanîyyenin ikincisi, vezâif-i manevîyyedir. Eserde konuyla alakalı olarak ilim tahsili ve irade terbiyesi anlatılmaktadır. İyi bir irade terbiyesi gördüğü için hayatı boyunca karşılaştığı zorluklarla yılmadan mücadele edebilen biri olarak Barbaros Hayreddin Paşa örnek gösterilmektedir. Birinci kısmın konusu olan vezâif-i nefsanîyye genel hatları ile anlatıldıktan sonra “vezâif-i nefsanîyyeye zeyl” şeklinde iki ayrı bölüm verilmektedir. Bu bölümlerde “atalet, say ve faaliyet, sebat,

670 Bkz. Ali Seydi ve Mustafa, s. 13.

metanet, şecaat, riâyet, nefis, tavazû ve vakar, kibir ve gurur, iktisat, tasarruf, seha (cömertlik), müsriflik, fikr-i teşebbüs” gibi kişinin hem bedenine hem de ruhuna yönelik sonuçları olan hal ve davranışlar ele alınmaktadır.

Kişinin nefisine yönelik vazifelerden sonra “Nefsin Gayrına Mûteallik Ahlâkiyyât” başlığı altında vezâif-i beytiyye ele alınmıştır. Burada önce aile kavramı ve önemi, çocukların anne ve babalarına karşı vazifeleri ile birlikte anne ve babanın da çocuklara karşı vazifeleri anlatılmıştır. Yine “Tâlim” kısmında “Anasını, babasını sevmeyen dünyada kimi sevebilir? Hayvanâtta anaya babaya karşı hiss-i hürmet var mıdır?” gibi sorular sorularak öğrenciler düşündürülmektedir. Konu, “Anayla Kız” adlı bir şiirle bitirilmektedir. Vezâif-i beytiyye konularından olan evlilik ve evliliğin önemi, bekârlık, hizmetçiler ve efendiler ayrı bir kısımda anlatılmış; dipnotlarda muallimlere yönelik bilgiler verilmiştir.

Dört kısımdan oluşan eserin üçüncü kısmında, vezâif-i medeniyye ve vataniyye verilmekte; vatan kavramı, vatan sevgisi ve vatana karşı yapmakla yükümlü olunan vazifeler anlatılmaktadır. Vezâif-i vataniyyeden olarak özellikle kanunlara itaat, askerlik ve vergi üzerinde durulmaktadır. Daha sonra insanın diğerlerine karşı vazifeleri konu edilmiştir ki bunlar; başkalarının hayatına, namusuna, haysiyetine ve malına saldırmamak, kimseyi hor görmemek ve başkaları ile alay etmemek ve onları yermemek, sözünün eri olmak şeklinde belirtilmektedir. Yazar, bu kısımda şefkat, hayırhahlık, nezâket, adalet, yabancı veya akraba bütün insanlara muavenet şeklinde bazı ahlâkî faziletlere de değinmiştir.

Eserin dördüncü kısmı vazife taksiminin sonuncusu olan vezâif-i diniyyeye aittir. Burada önce itikat ve amel kavramları üzerinde durulmuş; ardından itikadî ve amelî vazifelerin neler olduğu anlatılmıştır. Çok kısa tutulan bu bölüm, diğerlerinde olduğu gibi “Tâlim”le bitirilmiş ve konuya Şinasî’ye ait bir şiir ilave edilmiştir. Vezâif-i diniyyeden sonra otuz dört maddelik âdâb-ı muâşeret karşımıza çıkmaktadır ki yazar burada, sofrâ âdâbından tiyatro, konser gibi umumî sosyal mekânlara ait hal ve tavırlara kadar bir çok konuda bilgi vermektedir.

Eser, adından da anlaşılacağı üzere sadece ahlâkî bilgiler değil aynı zamanda malûmât-ı medeniye, yani vatandaşlık bilgileri de içermektedir. Dili sade ve anlaşılır olan eserde hemen hemen her konuda şiirlere yer verildiği görülmektedir. Ancak dinî kavram ve kaynaklara rastlanmamaktadır.

(2) Mekâtib-i Sultâniye İbtidâî Beşinci Sınıf

Ali Seydi ve Mustafa, Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye, İstanbul: Kanaat Matbaası 1339/1923, 71s.

Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Medeniye, mekâtib-i ibtidâiyenin altıncı, yani son sınıfı ve sultânî mekteplerin ibtidâî kısımlarının beşinci senesinde okutulmak üzere hazırlanmış resimli bir eserdir. Kapağında “altı dershâneli mekâtib-i ibtidâiyenin devre-i âliye ikinci ve mekâtib-i sultâniyenin kısm-ı ibtidâisinin son sınıfına mahsustur” ifadesi yer almaktadır.

Sultânî mekteplerin ibtidâî dördüncü sınıflarında okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*’de, insanın nefesine, ailesine, vatanına ve tüm insanlara karşı vazifeleri ile birlikte dinî vazifeleri ele alınmış ve kitap âdâb-ı muâşeret ile bitirilmiş tir. Ancak sultânî mekteplerin ibtidâî beşinci sınıfına ait olan bu eserde, sadece malûmât-ı medeniye konuları ele alınmıştır.

Dört bölümden oluşan eserde birinci kısım, hükûmete olan ihtiyaç, hükûmetin vazifeleri, çeşitli şekilleri (hükûmet-i mutlaka, hükûmet-i meşruta, hükûmet-i cumhuriyye) ve meşrutiyet mücadelesi ile alakalıdır. İkinci kısım, haklar ve hürriyetlerle ilgili olup vatandaşların hak ve hürriyetlerinden bahsedilmekte; vatandaşlık vazifeleri anlatılmaktadır. Bu vazifeler; yardımlaşma ve dayanışma, vatanperverlik, sancağa, dinî ve millî müesseselere hürmet, ecdada ve eserlerine hürmet, kışla, mektep gibi millî müesseselere hürmet, askerlik, vergi şeklinde sıralandıktan sonra üçüncü kısım olan Kanun-ı Esasî’ye geçilmektedir. Burada öncelikle “kuvve-i kanuniyye, kuvve-i icraiyye ve kuvve-i adliyye” şeklinde yasama, yürütme ve yargı yetkisinden bahsedilmektedir. Ardından seçim, Meclis-i Mebusan ve üyeleri, kanunların nasıl yapıldığı ele alınmaktadır. Hükûmet teşkilatı, merkezî idareler (vilâyet, liva, kaza, nahiye, köy) ve her birinin vazifeleri de yine bu bölümde anlatılmaktadır. Dördüncü ve son kısımda ise belediyeler, mahkemeler, polis ve jandarmalardan bahsedilmekte; bunların görevleri açıklanmaktadır.

Bir önceki seneye ait ders kitabında olduğu gibi bu eserde de resim kullanılmıştır. Eserin dili sade ve anlaşılır olup ağır ifade ve terkiplere rastlanmamaktadır. Her konunun sonunda “Tâlim” başlığı altında öğrencileri düşünmeye sevk edecek nitelikte sorular sorulmaktadır. Örneğin birinci kısımda ele alınan “hükûmet ve hükûmete olan ihtiyaç” konusunda “Halk mı hükûmet içindir, hükûmet mi halk içindir? Memurların maaş alması meşru mudur?” gibi

sorular yer almaktadır. Soruların ardından ezberlenmek üzere bir şiir verilmektedir. Bir önceki seneye ait olan *Musâhabât-ı Ahlâkiye*'den farklı olarak bu eserde her konu sonuna bir şiir ilave edildiği görülmektedir. Ayrıca mekâtib-i sultâniyenin ibtidâî dördüncü sınıfında okutulan eserde olduğu gibi dipnotlarda muallimlere yönelik, konuyla alakalı açıklamalar içeren bilgiler verilmekte; kıssalar anlatılmaktadır.⁶⁷¹

e. Tasvir-i Ahlâk

Tasvir-i Ahlâk, 1340, 151s.⁶⁷²

Mekteb-i Sultânî'nin âli sınıflarında okutulmuş⁶⁷³ olan *Tasvir-i Ahlâk* adlı eserin kapakla birlikte ilk iki sayfasının olmaması ve kütüphâne kayıtlarında da herhangi bir bilgiye ulaşamaması sebebiyle yazarı öğrenilememiştir. Ancak, eserin giriş mahiyetindeki ilk sayfalarında yazar, amelî ahlâkla alakalı olarak daha önce yazmış olduğu "*Fezâil-i Ahlâk*" adlı eserin takdire mazhar olması neticesinde nazarî ahlâka dair bu eseri kaleme aldığını ifade etmektedir. Adı geçen eserin sultânî mekteplerde okutulan ve daha önce incelemiş olduğumuz Rifat bin Muhammed Emin'e ait "*Fezâil-i Ahlâk*" olma ihtimali yüksektir. Bu eser, sultânîlerde okutulması ve amelî ahlâk konularını içermesi bakımından yazarın anlattığı özellikleri taşımaktadır.⁶⁷⁴

Yazar, eserin giriş kısmında padişah II. Abdülhamit'e dua etmekte ve eseri kaleme alma gerekçesini açıklamaktadır.⁶⁷⁵ Daha önce yazmış olduğu *Fezâil-i Ahlâk*'ın amelî ahlâk konularıyla alakalı olduğunu; *Tasvir-i Ahlâk*'ın ise nazarî ahlâk üzerine yazıldığını ifade etmektedir. Müteahhirinin hikmeti; ilahiyyat, ahlâk, mantık ve ilm-i ruh şeklinde taksim ettiğini ifade eden yazar, özellikle ilahiyyat ve ahlâk üzerinde durmaktadır. "İlahiyyat ile ahlâk nev-i beşerin bâdi-i saadeti olduğundan hikmetin bu iki kısmı ebnâ-yı beşere peygamberân-ı zîşan vasıtasıyla tâlim ve tefhim buyurulmuştur..." şeklindeki ifadelerinden sonra Hz.

671 Eserde öğretmenlere hitaben açıklamalar yapılması, derste anlatabilecekleri hikâyeler verilmesi, günümüzde öğretmenlere yardımcı kitap olarak verilen kılavuz kitaplarını aklı getirmektedir.

672 *Tasvir-i Ahlâk*'a Süleymaniye Kütüphânesi'nden ulaşılmıştır. Ancak kitabın kapakla birlikte ilk sayfası olmadığından 3. sayfasından itibaren incelenmiştir.

673 **1319 Maarif Salnâmesi**, s. 106.

674 Adı geçen eser: Rifat, **Fezâil-i Ahlâk**, İstanbul, 1311.

675 Eserin baskı tarihi 1340 (1921-22) olmakla birlikte müellifin, II. Abdülhamit'e övgüde bulunup dua etmesi, daha önce yazıldığını göstermektedir.

Adem'den Hz. Muhammed' e kadar bütün peygamberlerin kurtuluş ve hidayete davet ettiklerini söylemektedir. Bu davetin evvela Allah'ın varlığını ve birliğini tanımaya yönelik olduğunu, daha sonra vezâif-i beşeriyeyi yani ahlâk-ı hamide ve efal-i zemîmeyi tefhimden ibaret olduğunu belirtmektedir.

Hikmetin dördüncü kısmı olan ilm-i ruh hakkında, “İlm-i ahval-i ruh ve usûl-i tefekkür” adlı risalesinde birtakım açıklamalarda bulunduğunu ifade eden yazar, burada tekrarından kaçınarak sadece “taksimat-ı fikriyye ve me’ hazlarını ve esbâb-ı adiyesini ve ilm-i ahlâkı izah ve bazı ulema ve hükemânın tercüme-i hallerini” ilave olarak verdiğini söylemektedir. Yazar hikmeti, diğer ilimlerle münasebeti noktasından değerlendirmektedir. Daha sonra yukarıda kendisinin de ifade ettiği gibi taksimat-ı fikriyye üzerinde durmaktadır. “Tefekkür, hatıra, mülahaza, arzu, muhabbet gibi derunumuzda vuku bulan âsâra, âsâr-ı vezâif-i ruh tesmiye olunur” diyen yazar, âsâr-ı vezâif-i ruhun hiss-i derunî ile tasdik olunabileceğini ifade etmektedir.

Havass-ı dahiliye, ihtisas-ı kuvve-i hassa, hafıza, irtibat-ı fikir, kuvve-i hayaliye, muhakeme, tamim eserde ele alınan diğer konulardandır. Bütün fikirlerin esasının tecrübe ve müşahade olduğunu söyleyen yazar, “hiss-i hâricîde cereyan eden vukuatı” bize haber veren kuvve-i müdrike; “nefsimize tekevvün eden ahvali bize bildiren şey” de hiss-i derûnîdir, demektedir. Ardından hüküm, istidlal, îşarât ve lisan, lisanın kuvve-i müfekkire ile olan münasebetini ele aldıktan sonra “Manen idrak etmek ve kanî olmak ameliyatının fikrimize aks etmesi esasen sıhhatin vücudunu müeyyiddir” ifadesini kullanmaktadır.

Eserdeki bir başka konu da “usûl-i tenzil ve irtika”dır. Bu kavram “Bir makattan diğerine ve bir karardan diğer bir karara intikal eylemekten ibaret” şeklinde ifade edilmektedir. Ardından “Her bir ilmin esasını teşkil eden umumî ve lâzım olan hakaik-i evveliyedir” ifadeleriyle izah edilen “kavaid-i esasiyye” gelmektedir. Daha sonra tarifat, kıyas, kıyasın şekil ve suretleri, edille, ispat, usûl-i istidlal, mütalaa, tecrübe, mesele, tasnif konuları üzerinde durulmaktadır.⁶⁷⁶

“Taksim” kavramına da değinen yazar, bunu, “bir fiildir ki akıl onunla bir küllün cüzlerini tefrik eyler” şeklinde izah etmekte; iyi bir taksimde bulunması gereken şartları sıralamaktadır. Daha sonra “Faaliyet ve havass-ı mahsusası, arzu, sevk-i cibillî ve âdet” konuları ele alınmaktadır. Sevk-i

cibillî “Aklın tesiri olmayarak icrâ ve ikmal eylediğimiz efâl” şeklinde izah edilmekte; âdet, “Efalın tekrarat-ı kesiresinden ibaret bir haldir” diye ifade edilmektedir. Ardından irade ve ihtiyar kavramları, efal-i iradiyyenin tahlili anlatılmaktadır.

“Şahsiyet-i insaniyye”, “kanun-ı ahlâk”, eserde işlenen diğer konulardandır. Yazar kanun-ı ahlâkı, “âmal ve efal-i beşeriyyenin icrasını temin zımmında tertip olunmuş bir kaidedir. Mükâfat ve mücazâtın heyet-i mecmuasından (kabul ve tasdik) ibarettir” şeklinde izah etmektedir. “Taksim-i vezâif” kanun-ı ahlâktan sonra ele alınan bir konudur. Bazı ahlâkçılar vazifeleri, “fezâil-i erbaa-i esasiyye ile mütenasip dört asla irca etmişlerdir” diyen yazar, bunları; ihtiyat, itidal, cesaret, hakkaniyet şeklinde sıralamaktadır. Bazı ahlâkçıların ise vazifeleri, “İnsanın Cenab-ı Hak ile hukuk-ı ubudiyyetini ve nefsinin ve ebnâ-yı nev’i ile olan münasebetini hedef-i maksat itihaz etmişlerdir.”⁶⁷⁷ şeklinde taksim ettiğini söylemektedir.

Eserde yazar, tekrar “ahlâk” kavramına dönerek ahlâkın hikmetin bir şubesi, kuvve-i faaliyetinin bir iradesi olduğunu, “ilm-i vezâif” olarak tarif olabileceğini ifade etmektedir. Yine bu ilmin nazarî (umumî) ve amelî (hususî) olmak üzere ikiye ayrıldığını belirttikten sonra kanun-ı ahlâkın esası üzerinde durmaktadır.

Yazar, kitabın giriş kısmında belirttiği üzere konular bittikten sonra doğu ve batı ulemâ ve hükemâsından bazılarının hal tercümelerini vermektedir. Bunlar; Ebû Muhammed Zekerîyya er-Razî, İbn-i Rüşd, İbn Zühr, Ebu’l-Kasım bin Abbas ez-Zührevî, İmamü’l-Haremeyn, İmam Gazalî, Farabî, Ebu Abdullah Muhammed bin Musa bin Şakir, İbn-i Sina, İmam Fahreddin Razî şeklinde sıralanabilir. Ardından “Hükema-yı Salife” başlığı altında Pythagoras, Aristoteles, Calinos, Batlamyus, Leibniz gibi isimleri ele almakta; “Âsâr-ı Ahîra Hükeması” olarak da Newton, Toricelli, Zilbert, Franklin, Buffon, Descartes, Galileo ve Jan Jak Rousseau hakkında bilgi vermektedir.

“Hatime” kısmında “ahlâkın mana-yı lugavî ve ıstilahîsi ve hülâsa-i taksimatı” ifadeleriyle ahlâkın sözlük anlamı ve ıstılahtaki manası verilmektedir. Önce ahlâkın tanımı yapılmakta; ardından kısımlarından bahsedilmektedir. Ahlâkı, “Hulk kelimesinin cemidir, hulk huy demektir; huy, alışmak ile insanın nefsinde yerleşen ve itâb-ı fikre muhtaç olmaksızın tedricen husûle gelen bir

halettir” şeklinde tanımlamakta; ahlâk-ı hamide ve ahlâk-ı zemîme şeklinde ikiye ayrıldığını ifade etmektedir. Ulemanın ve hükemânın ekseriyeti tarafından ahlâkın ıslah olunabileceği ve değiştirilebileceği fikrinin kabul edildiğini söyleyen yazar, aklî ve şerî deliller ile konuyu açıklamaktadır. Bazı ulemanın insanın zahirî suretini değiştiremediği gibi batınî suretini de değiştiremeyeceğini iddia ettiklerini; bazılarının ise ahlâkın kısmen ıslah edilebileceğine inandıklarını ifade etmektedir. Yazar, burada ulemanın düşünceleri hakkında değerlendirme yapmakta; İmam Gazalî’nin konu hakkındaki görüşlerine yer vermektedir.

Eser, Feyzi Efendi tarafından yazılmış bir “Takriz” ile sona ermektedir. Eserde kullanılan dil oldukça ağır olup muhtevanın anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Sultânilerde okutulan eserde, ahlâk ağırlıklı olarak felsefî açıdan ele alınmaktadır. Dolayısıyla nasihat ve tavsiyeler şeklinde hazırlanmış eserlerden ayrı bir özellik taşımaktadır. Yazar, ahlâkî felsefenin temel problemlerinden biri olarak ele almakta; ancak Kitap ve Sünnet çizgisinden de çıkmamaktadır. Ayrıca konularda ayet ve hadislerle yer vermesi yazarın İslâm ahlâkını esas aldığını göstermektedir.⁶⁷⁸

C. Öğretmen Yetiştiren Mekteplerin Ahlâk Ders Kitapları

Dârümuallimîn ve Dârümuallimât, öğretmen yetiştiren mektepler olup programlarında ahlâk derslerine yer verilmiştir. Dârümuallimînlerin sadece ibtidâî, kısa bir dönem de rüşdiye kısımlarında okutulan ahlâk dersi, Dârümuallimât’ın her iki şubesinde de uzun bir dönem varlığını korumuştur. Dolayısıyla ibtidâî mekteplerde ve rüşdiyelerde okutulan ahlâk ders kitaplarının öğretmen yetiştiren mekteplerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ulaşılan bilgiler bu kanaati doğrulamakla birlikte incelediğimiz ibtidâî mektepler ve rüşdiyeler mahsus ahlâk dersi kitaplarında, Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtlarda da okutulduklarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

1. Ayşe Sıdika, Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri

Ayşe Sıdika, Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri, İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1897, 205s.

678 Felsefî ahlâk hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrıcı, **Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1991, s. 80-90.

Ayşe Sıdika⁶⁷⁹ tarafından kaleme alınmış olan *Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri*, Maarif-i Umûmiye Nezâreti tarafından Darülmuallimât vesair mekteplerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.⁶⁸⁰ Eserin Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât programlarındaki Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye adlı derste okutulduğu düşünülmektedir. Nitekim adından da anlaşıldığı üzere bu ders, hem eğitim öğretim usûllerini hem de ahlâk terbiyesini ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Ayşe Sıdika'nın *Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri* adlı eseri ile isim ve muhteva açısından örtüşmektedir. Eserin tamamı incelenmiş olmakla birlikte burada ağırlıklı olarak "terbiye-i ahlâkiye" kısmına yer verilmiştir.

Eserin kapağında Ayşe Sıdika, Dârülmuallimât sunuf-ı âliyesinin ulûm-ı mütenevvia ve sanayi-i nefise muallime-i ülası olarak takdim edilmekte; ikinci rütbeden şefkat nişanına sahip olduğu ifade edilmektedir.

Ayşe Sıdika, eserine başlarken "Bir memlekette her türlü terakkiyâtın kemâlâtı medeniyedir. Fakat derece-i temeddünün en doğru ayanı, kadınların derece-i terbiyesidir", sözleri ile kadınların terbiyesi ile cemiyetin terbiye ve terakkisinin birbirine bağlı olduğunu ifade etmekte ve yirmi seneden beri aralıksız gerçekleşen olumlu gelişmelerden dolayı padişah II. Abdülhamit'e şükranlarını arz etmektedir. Daha sonra, mukaddime olarak bir kaç söz sarfeden Ayşe Sıdika, muallimlik yaptığı dersler arasında en çok İlm-i Terbiye'yi önemseydiğini ve uzun zamandan beri şifahî olarak verdiği dersleri düzenleyerek bu kitabı hazırladığını ifade etmektedir. Ayrıca eserin, Maarif Nezâreti tarafından belirlenen Dârülmuallimât programına uygun hale getirilmek için bir çok tâdilattan geçtiğini belirtmektedir.⁶⁸¹

Kitabın bölümleri, tâlim ve terbiyenin mahiyeti ve bundan maksat, mürebbe bulunması gereken vasıflar, terbiyenin kısımları (terbiye-i maneviyye, terbiye-i medeniyye, terbiye-i cismaniyye, terbiye-i fikriyye, terbiye-i ahlâkiyye) şeklindedir.

679 İstanbul'da ulemadan Mustafa Efendi'nin kızı olarak dünyaya gelen Ayşe Sıdika Hanım, 1891-1892 eğitim-öğretim yılında İstanbul Dârülmuallimât'ına Coğrafya, Ahlâk ve El işleri muallimi olarak atanmıştır. Ayşe Sıdika, muallimlik yaptığı öğretmen okulunda pedagoji dersinin olmadığını farkederek Maarif Nezâreti'ne başvurmuş; bu dersin programa konulmasını sağlamış ve Pedagoji dersini okutmaya başlamıştır. 1903 yılında genç yaşta vefat etmiştir. Binbaşıoğlu, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 240.

680 Ayşe Sıdika, *Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1897.

681 Ayşe Sıdika, eseri, ders kitabı haline getirmek için bir kısmının çıkarıldığını ve mufasal halini de yayınlamak istediğini söylemektedir. Buradan elimizdeki eserin, tâdilattan geçirilmiş olan nüsha olduğu anlaşılmaktadır. Ayşe Sıdika, s. 7.

Ayşe Sıdika, eserde, terbiyenin gayesini “Saadet-i maddiyye ve maneviyye, dünyeviyye ve uhreviyyeyi temine hâdim olan hususâtı öğrenmekle iki cihanda matluba nail ve aziz olmaktır” diye ifade etmekte ve bu saadete nail olmak için nasıl bir terbiye lâzım olduğunu anlatmaktadır. Ayşe Sıdika, yabancı kaynaklardan da yararlanarak kaleme aldığı bu eserde, 19. yüzyılda Batı’da kabul edilmiş olan terbiyenin cismanî, fikrî ve ahlâkî olarak ayrılmasını benimsemektedir. O herkesin mürebbi olamayacağından bahisle bir mürebbi nasıl olmalıdır, sorusuna cevaplar vermektedir. Çocuk terbiyesi konusunda çok kayıtsız davranıldığına değinerek mürebbinin öncelikle ahlâklı, daha sonra da bilgi sahibi olmasını şart koşmaktadır.⁶⁸²

Ayşe Sıdika, “Terbiye-i cismaniyye, sair terbiye kısımlarına takdim olunmalıdır” diyerek beden terbiyesinin önemine vurgu yapmaktadır. İnsanı, iki yönüyle yani beden ve ruh açısından ele alan yazar, “Bir insanın vücudu illetlerden ve marazlardan salim olmadıkça kendisi ibadât ve tâate kemali ile muktedir olamaz” sözleri ile sıhhat ve kulluk arasında önemli bir bağ olduğunu hatırlatmaktadır. Netice itibariyle Ayşe Sıdika, terbiye-i cismâniyye başlığı altında tüketilen gıdalardan sapor yapmaya; temizlikten ev idaresine kadar bir çok konuda bilgi vermektedir.⁶⁸³

“Terbiye-i fikriyye, terbiye-i umûmiyyenin en mühim bir kısmını teşkil eder fakat herhalde terbiye-i cismâniyeden sonra gelir” sözlerini sarf eden Ayşe Sıdika, fikrî terbiyeden maksadın, çocuklara, büyüdüğü zaman yapmakla sorumlu oldukları vazifeleri en güzel şekilde yerine getirebilmeleri ve hem kendilerine hem de insanlığa faydalı işler yapabilmeleri için istidât kazandırmak olduğunu ifade etmektedir. Bunun da ancak zihnin kemâli, akli melekelerin dengeli olması ve malûmât elde etmekle mümkün olacağını belirtmektedir. Netice itibariyle terbiye-i fikriyyedeki maksadın ancak ulûm, fûnûn ve sanayi-i nefise terbiyesi ile gerçekleşebileceğine vurgu yapmaktadır.

Ahlâk terbiyesinde irade ve vicdan üzerinde duran Ayşe Sıdika, zihne hitap eden bir ahlâk eğitiminden yanadır.⁶⁸⁴ Ona göre çocuğa öncelikle iyiyi kötüden, fazileti reziletten ayıran farklar anlatılmalı, ardından örnekler verilmeli ve daha sonra da bunların dünyevî ve uhrevî karşılıkları bildirilmelidir. Ahlâk eğitiminde en önemli hususun çocuğa iyi örnek olmak gerektiğini söylemekte ve bu konuda anne-babayı sorumlu tutmaktadır.

682 Ayşe Sıdika, s. 12, 21-25.

683 Ayşe Sıdika, s. 39-62.

684 Kansu, I. Kitap, s. 165-166.

Ayşe Sıdika, terbiye-i ahlâkiyye, yani ahlâk eğitimi, “Bir ferdin sair bir ferde veyahut birçok kişilere karşı vakî olan münasebâtında hüsn-i muaşeretini tavsiye eden ve icabettiren şurûtu ve kavâidi bildiren terbiye...” şeklinde tarif etmektedir. Beden, akıl ve ahlâkın birlikte terbiye edilmesi gerektiğini ifade eden yazar, “... cismen ve fikren insanların derece-i terbiyeleri ile terbiye-i ahlâkiyyelerinin derecesi arasında o kadar kavî bir rabita görülmüştür ki hiçbir memlekette birinin kemali ile sairlerinin noksanı müşahade olunmamıştır.”⁶⁸⁵ demektedir.

Ahlâkî terbiyenin gayesini “itidal” olarak ifade eden Ayşe Sıdika bu düşüncesini, “(Çocuklann) kimi itaatsizdir kimisi tembeldir kimisi de fazla kıskançtır bunların hepsi ya ifrat ya tefrit üzere mütehalliktir. Bunların hüsn-i suret üzere terbiyesini hükemâ-yı İslâm itidalde aramışlar filhakika doğrusu da odur”⁶⁸⁶ sözleri ile ifade etmektedir.

Ahlâk eğitiminde iradenin önemi üzerinde duran yazar, iradenin terbiye ile kuvvetlendirilebileceğini, çocuk yaştan itibaren bu eğitimin verilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Aynı şekilde vicdan duygusunun da terbiye edilebileceğini belirtmekte ve “Mürebbi veya mürebbiye daha pek küçük yaşlarında çocuklara itiraf-ı kusur etmeyi öğretmeye çalışmalıdır. Onları kabahatlerinden pişman ederek müessir edecek surette ikaz etmelidirler”⁶⁸⁷ ifadesini kullanmaktadır.

Çocuğun eğitiminde anne ve babanın sorumluluğuna dikkat çeken Ayşe Sıdika, bu konuda oluşabilecek herhangi bir ihmal konusunda anne ve babanın kanun ve ahlâk nazanında mesul tutulmaları gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Çocuklar kendi harekât-ı zâtîyelerinden mesul değilseler bile babalar ve analar evlatlarının hareketlerinden mesuldür ve bu mesuliyette de hiç haksız bir cihet yoktur. Binâenaleyh her peder ve valide evvela kendi hareketinden sonra da evladının hareketinden mesul olduğunu unutmamalıdır. Evladını terbiye etmekte müsamaha ve tekâsül gösteren bir peder ve valide cemiyet-i beşeriye için muzır bir adam yetiştirmeye sayettiği için kanun ve ahlâk nazarında mesul tutulmalıdır.”⁶⁸⁸

Ayşe Sıdika’ya göre çocuk, küçük yaşta itaate alıştırılmalı ve yaşları ilerledikçe emir ve yasakları sorgulamasına müsaade edilmelidir. Çocuk

685 Ayşe Sıdika, s. 117.

686 Ayşe Sıdika, s. 197.

687 Ayşe Sıdika, s. 146.

688 Ayşe Sıdika, s. 153.

eğitiminde sevginin önemi üzerinde duran yazar, sevgiyi, “Muhabbet hemen tabiidir ve güç tarif olunur fakat bu bahiste tarife hacet yoktur. Muhabbet olmadıkça hürmet calî ve resmî olmakla kalır: En kavî rabita odur.”⁶⁸⁹ sözleri ile anlatmaktadır.

Farklı tabiatlara sahip olmaları sebebiyle çocukların ahlâkî terbiyelerinin de aynı olamayacağına vurgu yapan Ayşe Sıdika, onların fenalık yapmaya muktedir olmadıklarını, yapsalar da kötü niyet taşımadıklarını ifade etmektedir. Çocukların kötü huylarının düzeltilmesi gerektiği üzerinde de duran yazar; özellikle “yalan” konusunda uyarılarda bulunmakta ve şunları söylemektedir. “Çocuk etrafındakilerin hareketini taklit ede ede büyür ve küçük iken nasıl öğretilir ise öyle gider. Yalancılık için de hakikat böyledir. Ya korkudan doğar yahud göre göre alışır.”⁶⁹⁰

Ayşe Sıdika eserini “Hülâsa-i Kitab-ı Hâtîme” başlığı altında verdiği bilgilerle bitirmektedir. Burada insanın çocuklukta aldığı ahlâkî terbiyenin önemini hatırlatan yazar, hayvanların terbiyesi dahi mümkünken ahlâkın değişmeyeceğini kabul etmenin imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca önemli bir ihtarda bulunarak terbiyenin sadece nazarî bilgilerle gerçekleşmeyeceğini; aynı zamanda ahlâklı, mükemmel insanlardan hüsn-i ibret almak gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ona göre, terbiye meselesini kitaplara hasretmek sadece bilgi ve hikâye aktarma hükmündedir. Terbiyede örnek olmanın önemini ve aile ortamının çocuğun ahlâkının şekillenmesindeki rolünü hatırlatmakta ve ilk mürebbînin anne olduğunu söylemektedir. Çocukluk döneminde terbiye hususunda öncelikle kadınlara vazifeler düştüğünü ifade etmektedir.

Eserde kullanılan dilin, kitabın öğretmen okullarına mahsus olduğu dikkâte alındığında oldukça sade olduğu söylenebilir. *Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye* adını taşımakla beraber, incelediğimiz kitapta usûl-i tedrisle alakalı bilgiler yer almamaktadır. Ancak yazarın eserin sonuç kısmındaki ifadelerinden terbiye ile alakası olmaması sebebiyle usûl-i tedris kısmının başlı başına bir eser olarak ayrıca basıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹¹

689 Ayşe Sıdika, s. 167.

690 Ayşe Sıdika, s. 194.

691 Ayşe Sıdika'ya ait bu eser hakkında daha geniş bilgi için Emine Kocamanoğlu, “Ayşe Sıdika'nın 'Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri' Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi”, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 1995.)**

2. Ali Rıza, Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk

Ali Rıza tarafından kaleme alınan *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk*, inâs mekteplerinde tedris olunmak üzere Maarif Nezâreti tarafından kabul edilmiş dört ciltlik bir eserdir. Eser, rüşdiyelerde okutulan ahlâk ders kitapları arasında incelenmiş olmakla birlikte “inâs mektepleri”ne yönelik olması, bu eserin kızlara mahsus bütün eğitim kurumlarında okutulmuş olma ihtimalini akla getirmektedir.⁶⁹² *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, rüşdiyelerde okutulan ahlâk ders kitapları ile birlikte incelendiğinden tekrar ele alınmamıştır.

3. Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk

Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk, Dersâadet: Sabah Matbaası, 1330/1913, 147s.

1908 ve 1910 yılı Dârümuallimîn ders programına bakıldığında dersler arasında İlm-i Ahlâk adıyla bir dersin yer aldığı görülmektedir. Bu derste hangi ahlâk ders kitabının okutulduğu tespit edilememekle birlikte Dârümuallimîn’de muallimlik yapmış olan Abdurrahman Şeref’in idâdîler ve Mekteb-i Mülkiye için kaleme almış olduğu *İlm-i Ahlâk* adlı eserin ahlâk dersinde okutulduğu düşünülmektedir. Buna ilaveten Ali Kemal tarafından yazılan ve idâdî mekteplerin yedinci senelerine mahsus olan *İlm-i Ahlâk* da Dârümuallimîn’deki İlm-i Ahlâk dersinde okutulmuş olması muhtemel olan eserlerdendir. Her iki eser de idâdîlerin ahlâk dersi kitaplarıyla birlikte incelenmiştir.

4. Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

Muslihiddin Adil Taylan, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334/1918, 228s.

Eser, mekâtib-i idâdiye ve Dârümuallimîn, Dârümuallimât-ı ibtidâiye ve inâs sultânîlerinde tedris edilmek üzere telif edilmiştir. Eserde giriş hariç nazarî ahlâk, amelî ahlâk ve âdâb-ı muâşeret şeklinde üç bölüm bulunmaktadır. Muslihiddin Adil Taylan’a ait bu eser, idâdî mekteplerde okutulan ahlâk ders kitapları ile birlikte ele alınmıştır.

692 Tanzimat’tan sonra kızlar için açılmış olan eğitim kurumları olarak İnâs Rüşdiyesi (1858), Kız Sanayi Mektebi (1870) ve Dârümuallimât (1870) karşımıza çıkmaktadır. Cevad, s. 250-251; **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 422-423; Kansu, II. Kitap, s. 82-83; Akyüz, s. 233; Unat, s. 48; Ergin, C. IV, s. 1427-1432; C. Öztürk, “İdâdî”, **DİA**, s. 466; F. Öztürk, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ahlâk Kitapları”, s. 31-39.

5. Ali Rıza, Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

Ali Rıza'ya ait *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*⁶⁹³ adlı eserin Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtın ikinci sınıflarında okutulduğu bilgisine ulaşılmakla birlikte bu eserin *İbtidâiyelere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı eser olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ali Rıza'ya ait sadece *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adını taşıyan bir esere ulaşamamıştır. Ayrıca yine Ali Rıza'ya ait idâdî mekteplerde okutulmak üzere hazırlanmış olan *Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri* adlı eserin de öğretmen yetiştiren kurumlarda okutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. II. Meşrutiyet'ten sonra okutulan her iki eser de daha önce ele alındığından burada tekrar yer verilmemiştir.

D. DİĞER MEKTEPLERDE OKUTULAN AHLÂK DERS KİTAPLARI

Birinci bölümde “Diğer Mektepler” başlığı altında Mekteb-i Mülkiye ve Kız Sanayi Mektepleri'nin ders programları hakkında bilgi verilmiştir. Her iki mektepte de ahlâk dersinin belli bir dönem de olsa okutulduğu öğrenilmiştir. Mekteb-i Mülkiye'de yer verilmiş olan İlm-i Ahlâk dersinde, idâdî mekteplere mahsus ahlâk ders kitaplarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Kız Sanayi Mektepleri'nde ise inâs rüşdiyelerinin programları uygulandığı için ahlâk dersinde de aynı kitaplar okutulmuştur.⁶⁹⁴

1. Yağlıkcızâde Ahmed Rifat, Bergüzâr

Yağlıkcızâde Ahmed Rifat, Bergüzâr, Hanya: Girit Vilâyet Matbaası, 1291/1874, 112s.

Ahmed Rifat'a ait olan Bergüzâr, 1898 baskısından anlaşıldığı üzere hem idadîlerde hem de Mekteb-i Mülkiye'nin dördüncü sınıfında okutulmuştur.⁶⁹⁵ Eser, idadîlerin ahlâk ders kitapları arasında incelendiği için burada tekrar ele alınmamıştır.

693 Eser isimlerine Seyfedin Özege Katalogu'ndan ulaşılmıştır. Tespit edilen baskılar şunlardır: Ali Rıza, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İstanbul: Karâbet Matbaası 1325/1909; Ali Rıza, **Malûmât-ı Ahlâkiye**, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1334/1918. Bu eserin Telif ve Tercüme Heyeti tarafından dârümuallimlerde okutulmak üzere kabul edildiğine dair bilgi için bkz. BOA, MF MKB, 215/105, 28 S 1338, s. 4.

694 Cevad, s. 259, 265; **1317 Maarif Salnâmesi**, s. 479, Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı Rüşdiyeleri**, s. 76-78; Unat, s. 80f; **1316 Maarif Salnâmesi**, s. 435-452; Kansu, II. Kitap, s. 74.

695 Kahraman, s. 14-15; Oktay, s. 67.

2. Hüseyin Remzi, *Ahlâk-ı Hamîdî*

Hüseyin Remzi, Ahlâk-ı Hamîdî, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310/1892, 156s.

Ahlâk-ı Hamîdî, Mekteb-i Mülkiye'nin dördüncü sınıfında ve idâdilerde okutulmuş bir eserdir.⁶⁹⁶ İdâdilere mahsus ahlâk ders kitapları ile birlikte ele alındığından burada tekrarı gerekli görülmemiştir.

3. Mehmet Sadık Rıfat Paşa, *Risale-i Ahlâk*

Mehmet Sadık Rıfat Paşa, Risale-i Ahlâk, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Matbaası, 1263/1847, 27s.

Kız Sanayi Mektepleri'nin 1884 yılındaki ibtidâî ve rüşdiyeden oluşan beş senelik programında, ikinci sene *Risale-i Ahlâk* adıyla bir dersin okutulduğu bilinmektedir. *Ahlâk* dersinin mektebin ibtidâî kısmının ikinci senesinde yer alması, bu derste, ibtidâîler için hazırlanmış olan Mehmet Sadık Rıfat Paşa'ya ait *Risale-i Ahlâk*'in okutulduğunu düşündürmektedir. *Risale-i Ahlâk*, hem sıbyan mekteplerinde hem de rüşdiyelerde II. Meşrutiyet'e kadar ahlâk ders kitabı olarak okutulmuş olup ibtidâîlere mahsus ahlâk ders kitapları ile birlikte değerlendirilmiştir.

4. Ali Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*

Ali Rıza tarafından kaleme alınan *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk*, inâs mekteplerinde tedris olunmak üzere Maarif Nezâreti tarafından kabul edilmiş dört ciltlik bir eserdir. Kız öğrencilere yönelik hazırlanmış eserin, programları inas rüşdiyeleri ile aynı olan Kız Sanayi Mektepleri'nde de okutulduğu düşünülmektedir. *Kızlara Mahsûs İlm-i Ahlâk*, rüşdiye ahlâk ders kitapları arasında değerlendirildiğinden burada tekrar ele alınmamıştır.

5. Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*

Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk, Dersaâdet: Sabah Matbaası, 1330/1913, 147s.

Eser, Abdurrahman Şeref'in, Mekteb-i Mülkiye öğrencilerine verdiği ahlâk derslerinin bir özeti olup aynı zamanda idâdî mekteplerde de okutulmuştur.⁶⁹⁷

696 Eserin 1310 tarihli baskısında Mekteb-i Mülkiye'de okutulduğuna dair bir bilgi bulunmak-tadır: Hüseyin Remzi, *Ahlâk-ı Hamîdî*, -Mekteb-i Mülkiye-i Şâhânenin 4. sınıflarında tedris olunmak üzere tertip olunmuştur-, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310. Öztürk, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlâk Kitapları", s. 31-39.

697 Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, Dersaâdet: Sabah Matbaası, 1330, s. 2-3.

İlm-i Ahlâk, idâdî mekteplerde okutulan ahlâk dersi kitapları arasında değerlendirildiği için burada tekrar yer verilmemiştir.

6. Ali Seydi, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye Medeniye

Ali Seydi, Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, 3. Kısım, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329/1913, 71s.

Ali Seydi tarafından kaleme alınmış olan eserin hedef kitlesi ibtidâî mekteplere giden kız öğrenciler olarak bilinmekle beraber konularının inâs rüşdiyelerine mahsus ahlâk ders kitaplarından çok farklı olmaması sebebiyle *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, Kız Sanayi Mektepleri'nde okutulan ahlâk dersi kitapları arasında da zikredilmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi bu mekteplerde mesleğe yönelik dersler dışında inâs rüşdiyelerinin ders programı uygulanmıştır. Dolayısıyla edinilen bilgilerden okutulan ahlâk ders kitaplarının da farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Tanzimat'tan önce din, toplumun her kurumunda olduğu gibi eğitimde de zihni ve fikri temeli oluştururken sonraki yıllarda bu durumun değişmeye başladığı görülmektedir. Batı tarzı mekteplerin açılması, eğitim ve öğretimde yeni usullerin benimsenmesi neticesinde dinin, eğitimin tamamını belirlemek ve yönlendirmek fonksiyonunu kaybederek genel eğitim içinde müstakil bir öğretim alanı oluşturduğu; dîni derslerle birlikte verilen ahlâkî öğüt ve nasihatlerin de ayrı bir ders olarak şekillenmeye başladığı söylenebilir. Halbuki ilk dönem Osmanlı eğitim sisteminde din ve ahlâk öğretimini birbirinden ayırmak mümkün değildi. Eğitimin ana gayesi içerisinde din ve ahlâk eğitimi birlikte yer almaktaydı. Sıbyan mekteplerinde çocuklar, bir yandan Kur'an-ı Kerim, Tecvid ve İlmihal dersleri okurken diğer yandan ahlâkî bilgiler öğrenmekte; eğitimin genel yapısı içerisinde güzel davranışlar edinmekteydiler. Ayrıca hem okumayı geliştirmeleri hem de faydalı bilgiler öğrenmeleri için çocuklara ahlâk risaleleri okutulmaktaydı. Dolayısıyla Tanzimat'tan önce mekteplerde dîni derslerden bağımsız bir ahlâk dersine ihtiyaç hissedilmemekteydi, denilebilir.

Osmanlı Devleti'nin gerileme nedenleri üzerinde duran aydınlar, yaşanan buhranın ve bireysel ahlâkî çöküntünün, İslâm ahlâkının yeni eğitim ve kültür hayatında ihmal edilmiş olmasından kaynaklandığını belirtmekteydiler. Bu nedenle aydınlar arasında, devletin din eğitimi de dâhil tüm ders programlarına müdahale etmesi gerektiği fikri ağır basmaktaydı. Tanzimat'tan sonra mekteplerde program değişikliklerinin yapılması ve çok sayıda ahlâk kitabının yazılması bu durumun göstergelerinden biri sayılabilir. II. Abdülhamit döneminde saltanata bağlı, gelenek ve görenekleri ile dîni değerlerini bilen bireyler yetiştirmek için din derslerine mektep programlarında daha fazla ağırlık verilmiş, birçok mektepte ahlâk dersi okutulmuştur. II. Meşrutiyet sonrasında ise eğitim ve ahlâk çerçevesinde yoğun tartışmalar gündeme gelmiş; millî eğitim sesleri yükselmeye başlamıştır. Aynı zamanda bocalamalara ve toplumsal çözüluşe çare olarak sunulan din ve ahlâk temeline dayalı girişimlerde çelişkilerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Tanzimat'tan sonra ıslah edilmeye başlanan sıbyan mekteplerinde II. Abdülhamit dönemine kadar dolaylı da olsa ahlâk dersi yer almış; bu derste, bir nevi ilmiyal kitabı olarak bilinen *Birgivi Risalesi* ve çeşitli ahlâk risalelerinin okutulduğu görülmüştür. Ancak II. Abdülhamit'in mektep programlarında, din ve ahlâk derslerinin yer alması hususundaki hassasiyeti neticesinde, ibtidâîlerde *Ahlâk*, *Rehnümâ-yı Ahlâk* ve *Risale-i Ahlâk* gibi eserler okutulmuştur. Köy mekteplerinde ise uzun bir dönem ahlâkî konular yine Kıraat dersi içerisinde işlenmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra ibtidâîlerde ahlâk dersi, şekil ve muhteva değişikliğine uğramış; bu derste *Musâhabât-ı Ahlâkiye* ve *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı eserlerin okutulmasına önem verilmiştir. Dolayısıyla ilk dönemlerde ağırlıklı olarak dînî bir karakter taşıyan ahlâk dersinin, sonraki yıllarda eğitim sisteminin amacı doğrultusunda vatandaşlık eğitimi veren bir derse dönüştüğü söylenebilir. Sıbyan mektebinin üzerinde bir öğretim kurum olarak açılan rüşdiye mekteplerinde de ahlâk dersine yer verilmiş; erkek rüşdiyelerinde zaman zaman programdan kaldırılan ders, kız rüşdiyelerinde ihmal edilmemiş; hatta kızlara mahsus ahlâk ders kitapları kaleme alınmıştır.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı eğitim sisteminde, rüşdiye mekteplerinin üzerinde, bugünkü anlamda bir ortaöğretim kurumu olarak açılan idâdî ve sultânîlerde de sürekli olmamakla birlikte ahlâk dersleri okutulmuştur. Tanzimat döneminin ikinci yansında, Müslüman ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim görmelerini sağlamak amacıyla açılan idâdî mekteplerde, *Ulûm-ı Diniye* adıyla okutulan ve daha çok ilmiyal bilgileri ihtiva eden din dersinden bağımsız olarak bir ahlâk dersine yer verilmiştir. İdâdî programlarında önce “Edebiyat ve Ahlâk” olarak yer alan ders, daha sonra “Ahlâk” adıyla; kısa bir dönem de “Ulûm-ı Diniye ve Ahlâkiye” olarak din dersi ile birlikte okutulmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra din dersinden tekrar ayrılan ahlâk dersi, Cumhuriyet döneminde bütün ortaöğretim kurumlarına “lise” adı verilinceye kadar “Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye” adıyla programlarda yer almıştır. İlk yıllarda *Bergüzâr-ı Ahlâk*, *Ahlâk-ı Hamide* ve *İlm-i Ahlâk* gibi klasik ahlâk kitaplarının özeti niteliğindeki eserler ders kitabı olarak kullanılmış; daha sonra diğer mekteplerde olduğu gibi idâdîlerde de *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı eserler okutulmuştur.

İdâdîlerden önce var olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi ile II. Meşrutiyet döneminde açılan vilâyet sultanîlerinde, ahlâk dersi, programda sürekli yer almamakla birlikte *Ulûm-ı Diniye* dersinin yanı sıra okutulmuştur. Mekteb-i Sultani'de, II. Meşrutiyet'e kadar “İlm-i Ahlâk”, “Ahlâk ve Mantık” adıyla okutulan ders, 1908'den sonra “Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye” adını almıştır.

İbtidâî, tâlî ve âlî sınıflardan oluşan mektebin âlî kısmında *Tasvir-i Ahlâk*, *Fezâil-i Ahlâk* gibi eserlerin okutulduğu bilinmekle birlikte daha çok ibtidâî sınıflarında ahlâk dersine ağırlık verilmiştir. II. Meşrutiyet sonrasında eğitim ve öğretim yapmaya başlayan vilâyet sultânilerinde ise *Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye* adlı eserler, ahlâk ders kitabı olarak kullanılmıştır. Ahlâk dersleri, II. Meşrutiyet'ten sonra eğitim sisteminde yer alan inâs sultânileri, erkek sultânî mektepleri ile aynı seyri takip etmiş; bu mekteplerde de ahlâk, “*Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye*” adı altında okutulmuştur.

Yeni usûllerle eğitim ve öğretim yapabilecek öğretmenleri yetiştirmek amacıyla açılan Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtların ders programlarında da ahlâk dersine yer verilmiştir. Mektep programlarında “Ahlâk” ve “İlm-i Ahlâk” olarak yer alan ders, bir dönem sonra “Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâk” adıyla okutulmuş; II. Meşrutiyet’le birlikte “*Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye*” adını alarak muhteva değişikliğine uğramıştır. Buna göre daha önce nazarî ve amelî ahlâk konularını içeren ahlâk dersinde, fikrî ve siyasî sebeplerin etkisiyle daha çok vatandaşlık bilgilerine ağırlık verildiği tespit edilmiştir. Dârümuallimînlerle mukayese edildiğinde, Dârümuallimâtların programında, ahlâk dersinin daha istikrarlı bir çizgi takip ettiği söylenebilir. Nitekim elde ettiğimiz bilgiler neticesinde, inâs mekteplerinde olduğu gibi kız öğretmen okullarında da ahlâk dersinin ihmal edilmediği; ancak erkek öğretmenlerin yetiştirildiği mekteplerde ise aynı önemin gösterilmediği anlaşılmıştır.

Osmanlı maarif sisteminde, eğitimin farklı bir basamağında yer almakla beraber, programında ahlâk dersi bulunan bazı mektepler vardır ki Mekteb-i Mülkiye ve Kız Sanayi Mektebi bunlardandır. Tanzimat’tan sonra, kadıların yerine getirilen memurları, adlî, idarî ve siyasî bazı malûmatla yetiştirmek amacıyla açılmış ilk sivil yüksekokul olan Mekteb-i Mülkiye’de, uzun ömürlü olmamakla birlikte ahlâk dersleri okutulmuştur. II. Abdülhamit döneminde dinî dersler ve ahlâk dersinin, mektep programlarına konulması ve var olanların saatlerinin arttırılmasıyla Mekteb-i Mülkiye’de ahlâk dersi okutulmaya başlanmıştır. “İlm-i Ahlâk” olarak okutulan ders, mektebin hem idâdî hem de yüksek kısımlarında yer almıştır. Bu uygulama, II. Meşrutiyet’in ilanına kadar devam etmiş; 1908’den sonra Mekteb-i Mülkiye’de ahlâk dersi programdan kaldırılmıştır.

Eğitim tarihi kitaplarında inâs rüşdiyeleri içerisinde mütalâa edilen Kız Sanayi Mektepleri de ahlâk derslerinin okutulduğu bir başka eğitim kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnâs rüşdiyelerinin programlarının takip edildiği bu

mekteplerde, diğer derslerde olduğu gibi ahlâk derslerinde de aynı konular işlenmiş; aynı ders kitapları kullanılmıştır. II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında açılan bu mekteplerin ders programlarında, önce ahlâk dersine rastlanmaz iken yine bu dönemde yapılan düzenlemeler neticesinde Kız Sanayi Mekteplerinde de ahlâk dersi okutulmuş ve ders programı, II. Meşrutiyet'e kadar değişikliğe uğramadan uygulanmıştır. 1908 yılından sonra hem teşkilat hem de program değişikliği geçiren Kız Sanayi Mektepleri'nde ahlâk derslerinin kaldırılmasıyla birlikte, Mekteb-i Mülkiye'de olduğu gibi bu mekteplerde de ahlâk dersi II. Abdülhamit dönemi ile sınırlı kalmıştır.

Tanzimat sonrasında, mekteplerde okutulmak üzere ahlâk ders kitapları hazırlanmıştır. Toplumsal kalkınmanın mekteplerde ahlâk eğitim ve öğretiminin ihmal edilmemesi ile gerçekleşeceği inancının ahlâk kitabı yazma faaliyetinde büyük rol oynadığı söylenebilir. Bu dönemde kaleme alınan ahlâk kitaplarının genel olarak klâsik ahlâk eserlerinin etkilerini taşıdığı görülmektedir. Kınalızâde Ali Çelebi'nin Türkçe hazırladığı ahlâk kitabı *Ahlâk-ı Alâî* bunlardan biridir. Bir babanın oğlunun şahsında bütün çocuklara yaptığı nasihatleri içeren Nâbî'nin *Hayriyye*'si ve Vehbî'nin *Lütfiyye*'si de gerek mekteplerde okutulmaları, gerek ahlâk ders kitaplarına etki etmeleri bakımından önem arz etmektedir.

Araştırmamızda, Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar mekteplerde, ahlâk dersi için gerek resmî olarak belirlenmiş gerek mektep hocasının tercihi doğrultusunda okutulmuş olan eserlerin bir kısmı şekil, muhteva ve yöntem açısından incelenmiştir. İbtidâîlerde okutulan bir ahlâk ders kitabının, aynı zamanda rüşdiyelerde; idadîlerde okutulan bir ahlâk kitabının da hem sultanîlerde, hem de Mekteb-i Mülkiye'de okutulduğu tespit edilmiştir.

Tanzimat'tan sonra kaleme alınan ahlâk ders kitaplarının şekil açısından yeterli olmadığı; eserlerde, şekilden ziyade muhtevaya önem verildiği söylenebilir. İbtidâî ders kitaplarında, ortaöğretim ahlâk ders kitaplarına nazaran daha fazla resim kullanıldığı; bu uygulamanın özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra yaygınlaştığı dikkat çekmektedir. Genel itibariyle sade ve akıcı bir dil kullanımı, 1908 sonrasında kaleme alınan ahlâk ders kitaplarının genel özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanatimize göre Tanzimat dönemine ait ahlâk ders kitaplarında sonraki yıllara göre daha ağır bir dil kullanılmıştır.

Ders kitaplarında besmele kullanımı ve padişahı övme, özellikle II. Abdülhamit döneminde rastlanılan bir özellik olarak görülmektedir. Bu dönemde yazılmış eserler, besmele ile başlayıp padişaha dua ile bitmektedir. Ahlâk ders

kitaplarında genel olarak vazife kavramı üzerinde durulmuş; ahlâkın, kişinin kendisine, ailesine, vatanına ve bütün insanlara karşı yerine getirmesi gerekli vazifelerden ibaret olduğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede en çok üzerinde durulan konular; sağlığı korumak, temizlik, doğru beslenmek, ana-baya hürmet, aile bireylerinin birbirlerine karşı vazifeleri, ailenin önemi, öğretmenlere itaat, vatani sevmek ve vatana karşı vazifeler şeklinde sıralanabilir. Ayrıca ahlâkî faziletler ve reziletler olarak ifade edilen ve ahlâk ders kitaplarının hepsinde ihmal edilmeyen bazı konular vardır ki bunlardan başlıcaları; doğru sözlü olmak, sadakat, sabır, merhamet, cesaret, metanet, istikamet, sa'y (çalışmak), ilim, intizam, tasarruf, sehavet, verilen sözü yerine getirmek, anlaşmalara riayet, nezaket ve âdâb-ı muâşeret şeklindedir.

Ahlâk ders kitaplarında dînî vazifelere de değinilmekle birlikte, bu konular din derslerine havale edilerek kısa bilgilerle yetinilmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi mekteplerde Tanzimat'tan sonra da Kur'an-ı Kerim, İlmihal ve Akâid gibi dersler okutulmaya devam etmiş; II. Meşrutiyet sonrasında ise daha çok Ulum-ı Diniye adıyla din dersleri verilmiştir. Vezâif-i diniyyeye dair konular bu derslerde öğretildiğinden ahlâk derslerinde daha çok vezaif-i şahsiyye, vezaif-i beytiyye ve vezaif-i medeniye konuları işlenmiştir.

İlköğretim ahlâk ders kitaplarında ahlâkın daha çok pratik yönü üzerinde durulurken ortaöğretim ders kitaplarında teorik bilgilere de yer verilmiş; bu kitaplar, genel olarak nazarî ahlâk, amelî ahlâk ve âdâb-ı muâşeret şeklinde üç bölüm halinde hazırlanmıştır. Nazarî ahlâk konularından ağırlıklı olarak vicdan kavramı üzerinde durulmuş; ahlâkın gayesi, hayır ve şerrin temyizi, ahlâkî sorumluluk, fazilet ile saadet arasındaki münasebet ve ahlâkın terbiye ile değişip değişmeyeceği gibi konular hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmada incelenen eserlerin tamamında İslâm Dini'nin etkisi hissedilmekle birlikte; özellikle Tanzimat döneminde okutulan ahlâk dersi kitaplarında dinin, ahlâkın kaynağı olarak kabul edildiği; referans olarak ayet ve hadislere başvurulduğu tespit edilmiştir. II. Meşrutiyet dönemi ahlâk anlayışında dinin etkisi devam etmekle birlikte millî değerlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla Tanzimat'ın ilk yıllarında kaleme alınmış olan ahlâk kitaplarında hâkim olan "dînî ahlâk"; 1908'den sonra yerini yavaş yavaş "millî ahlâk" bırakmaya başlamıştır. Bunun bir neticesi olarak II. Meşrutiyet'ten sonra bütün mektep kademelerinde *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* türünde eserler okutulmuştur. Bu eserlerde sadece ahlâkî konular değil aynı zamanda hükûmetin vazifeleri,

hükûmet çeşitleri, meşrutiyetin faydaları, hürriyet, musavât, adalet, heyet-i idare, intihab (seçim), Kanun-ı Esasî, kuvve-i teşriyye (yasama organı), kuvve-i icraiyye (yürütme organı), teşkil-i vilâyât, vergi, hizmet-i askeriyye, maarif-i umûmiyye, belediye ve meclis idareleri, kanunlar, devlet memurları, güvenlik görevlileri ve mahkemeler gibi malûmâtı medeniyet konularına da yer verilmiştir.

Tanzimat döneminde yazılmış ahlâk ders kitaplarında iyi ve kötü huyların dinî ve dünyevî sonuçları birlikte gösterilmiş; kazanılması ya da kaçınılması gerekli olan davranışlar, nedenleri ile birlikte anlatılmıştır. Ahlâklı olmanın dünya hayatındaki öneminden ve kazançlarından bahsedilirken ahiret hayatı da unutulmamış; güzel ahlâkın her iki dünya için de gerekliliğine vurgu yapılmıştır. II. Meşrutiyet sonrasına ait eserlerde ise ahlâkî açıdan iyi ve kötünün ölçüsü, eylemin sonuçlarından hareketle toplumdan gördüğü onay şeklinde tespit edilmiştir. Dolayısıyla iyi davranışlar, başkalarını memnun eden, fayda sağlayan, takdirle karşılanan davranışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum tarafından hoş karşılanmayan, beğenilmeyen ve bu sebeple de kaçınılması gerekli davranışlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Söz konusu dönemde yazılan eserlerde ahlâkî erdemlerin kazandırılması hususunda şiirler, hikâyeler ve örneklerden yararlanıldığı belirlenmiştir.

Araştırmamız neticesinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar mektep programlarındaki ahlâk derslerinin, sık sık isim ve muhteva değişikliğine uğradığı görülmüştür. II. Meşrutiyet'ten sonra ahlâk derslerinin amacı daha çok iyi vatandaş yetiştirme şeklinde kendini gösterdiği ve bu amacın Cumhuriyet sonrasında daha da belirginleştiği söylenebilir. Cumhuriyet'ten sonraki ahlâk eğitim ve öğretimi araştırma alanımıza dahil olmamakla birlikte din ve ahlâk derslerinin 1933 yılına kadar eğitim kurumlarında okutulduğu; ahlâk derslerinin malûmât-ı vataniye ile birlikte verilmeye devam ettiği bilinmektedir.

Gençlerin davranışlarındaki ahlâkî buhran sebebiyle 40'lı yıllarda din ve ahlâk eğitiminde arayışlara girilmiştir. 1943 yılından itibaren ahlâk öğretiminin bir ders olarak mı yoksa yurttaşlık bilgisi ve Sosyoloji dersleri içinde mi okutulması gerektiği tartışılmaya başlanmıştır. Tâlim ve Terbiye Kurulu'nun aldığı karar ile ancak 1974-1975 öğretim yılından itibaren ilk ve orta dereceli okullarda birer saat ahlâk derslerinin okutulması uygun görülmüştür. 1982 yılında din derslerinin zorunlu dersler arasına alınarak ahlâk dersi ile Din ve Ahlâk Bilgisi adı altında birleştirilmesine kadar ahlâk, diğer derslerden bağımsız, mecburî bir ders olarak ilkökul dördüncü sınıftan lise onuncu sınıfa kadar okullarda okutulmuştur.

1982 yılında Anayasa'nın 24. maddesi ile zorunlu dersler arasına giren Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi, okullarda hala varlığını korumaktadır. Son yıllarda bu dersin muhtevası ve yöntemi ile alakalı olumlu gelişmeler yaşanmakla birlikte; Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitaplarında ve dersin uygulanmasında birtakım eksiklikler olduğu söylenebilir. Teknoloji destekli eğitim-öğretimin ön plana çıktığı günümüzde, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi kitaplarının görsel açıdan geçmişle kıyaslanamayacak derecede iyi bir noktada olduğu görülmektedir. Aynı şekilde dinî bilgilerin öğretiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin de her geçen gün daha iyi bir seviyeye geldiği âşikârdır. Ancak ahlâk eğitimi noktasında sosyal hayatta olduğu gibi okullarda da problemlerle karşılaşmakta; bu anlamda Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin tek başına yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla öğrencilere güzel davranışlar kazandırmak tek bir dersin amacı olmamalı; ahlâk eğitimi bütün derslerin öncelikli hedefi haline gelmelidir. Bununla birlikte Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin ahlâk eğitim ve öğretiminde muhteva ve yöntem bakımından istenilen seviyede olduğunu söylemek de mümkün değildir. İman, ibadet ve ahlâk şeklinde üç öğretim alanından oluşan derste, ders kitabının ve süresinin yeterli olmaması sebebiyle ahlâk öğretimi tam anlamıyla yapılamamaktadır.

Ahlâk öğretimini bir problem olarak kabul etmekle birlikte geniş katılımlı komisyonlarda tartışılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu anlamda araştırmamızın ahlâk öğretimi konusundaki çözüm arayışlarına, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar mekteplerde ahlâk derslerinin varlığını ve ahlâk ders kitaplarının muhteva ve yöntemini ortaya koyarak katkı sağlayacağı inancındayız.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, Ayniyat Defteri, No: 1068, 2 Şaban 1287.

BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 110/4704, 11 Cemaziyelâhir, 1307.

BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 584/26278.

BOA, İrade-i Dâhiliye (İ. DH), 134/6911, 18 Muharrem 1263.

BOA, İrade-i Dâhiliye (İ. DH), 353/ 23335, 29 Cemaziyelevvel 1272.

BOA, Maarif Nezâreti Maarif-i Kebir Katalogu (MF. MKB), 215/105, 28 Safer 1338.

BOA, Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiye Kalemi (MF. İBT), 187/35, 29 Muharrem 1325.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 131/21, 16 Zilkâde 1313.

BOA, Yıldız Hususi Evrakı (Y. A. Hus.), 252/156, 28 Rebiülahir 1309.

BOA, Yıldız Mütenevvi Marûzat Evrakı (Y. MTV), 175/215, 13 Zilkâde 1315.

BOA, Yıldız Mütenevvi Marûzat Evrakı (Y. MTV), 189/184, 30 Zilhicce 1316.

BOA, Yıldız Sadâret Resmî Marûzat Evrakı (Y. A. Res.), 117/76, 9 Cemaziyelâhir 1320.

BOA, Yıldız Sadâret Resmî Marûzat Evrakı (Y.A. Res.), 56/51, 28 Rebiülahir 1309.

Kaynaklar

- Abdurrahman Şeref, **İlm-i Ahlâk**, Dersaâdet: Sabah Matbaası, 1330/1914.
- Ahlâk**, İstanbul: Karâbet Matbaası 1318/1902.
- Ahlâk**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315/1899.
- Ahmed Cevad (Emre), **Aile Arasında Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri**, 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1328/1912.
-, **Mektebde Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri**, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1328/1912.
-, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Mutavassıta 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331/1915.
-, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Âliye 1. Sene, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1330/1914.
-, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Âliye 2. Sene, Dersaâdet: Matbaa-i Orhaniye, 1332/1916.
-, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye-i Medeniye, Vataniye ve İnsaniye**, Devre-i Ülâ 2. Sene, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1337/1921.
- Ahmed Lütfi, **Târih-i Lütî**, Münir Aktepe (hızl.), C. XII, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Ahmed Ziya ve Ali Haydar, **Yeni Malûmât-ı Medeniye -Ahlâkî ve Vatânî Dersler-**, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329/1913.
- Ali Kemal, **İlm-i Ahlâk**, Dersaâdet: Sabah Matbaası, 1328/1914.
- Ali Nazima, **Oku Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezaif-i Etfâl**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1313/1896.
- Ali Rıza, **Ahlâk ve Malûmât-ı Medeniye Dersleri**, (1. Kitap), İstanbul: Matbaa-i Jirayır-Keteon, 1328/1912.
-, **İbtidâîlere Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İstanbul: Nefâset Matbaası, 1331/1915.
-, **İlm-i Ahlâk**, İstanbul: Karâbet Matbaası, 1318/1900.
-, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, (1. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Amire 1316/1898.
-, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, (2. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Amire 1316/1898.
-, **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, (3. Kısım), İstanbul: Matbaa-i Amire 1316/1898.

....., **Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk**, 1. ve 2. Kısım, İstanbul: Matbaa-i Amire 1316/1898.

Ali Rıza ve Mehmed Galip, **XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I**, F. Çetin Derin (hızl.), İstanbul 1972.

Ali Seydi ve Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Mâlumât-ı Medeniye**, (Mekâtib-i ibtidâiyenin devre-i âliye birinci ve mekâtib-i sultâniyenin ibtidâî dördüncü sınıflarına mahsus), İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1336/1920.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Mâlumât-ı Medeniye**, (Mekâtib-i ibtidâiyenin devre-i âliye ikinci ve mekâtib-i sultâniyenin beşinci senesine mahsus), İstanbul: Kanaat Matbaası 1339/1923.

Ali Seydi, **Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye**, 3. Kısım, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329/1913.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Âliye 1. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333/1917.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Âliye 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Mutavassita 1. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336/1920.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Mutavassita 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i Üla 1. Sene, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335/1919.

....., **Musâhabât-ı Ahlâkiye**, Devre-i üla 2. Sene, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916.

....., **Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1326/1910.

Ayşe Sıdika, **Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri**, İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1897.

Baha Tevfik, **Yeni Ahlâk ve Ahlâk Üzerine Yazılar**, Faruk Öztürk (drl.), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Beyânî, **Tezkiretü's-Şuarâ**, İbrahim Kutluk (hızl.), Ankara: TTK Basımevi, 1997.

Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, **el-Câmiu's-sahih**.

Bursalı Mehmed Tahir, **Ahlâk Kitaplarımız**, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325/1909.

....., **Osmanlı Müellifleri** (1299-1915), A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (hızl.), C. I-III, İstanbul: Meral Yayınları, 1344/1925.

Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. 6, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Cevdet, **Risale-i Ahlâkiye**, İstanbul: Mühendisioğlu Ohannes Matbaası, 1286/1869.

Çığıracan, Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Çocuklara Ahlâk Dersleri**, İstanbul: Şems Matbaası, 1332/1916.

Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Tâlimatnamesi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

Dârümuallimîn ve Mülkiye ve Mülkiye İdâdî'sinin Tevzi-i Mükâfat Cetveli, y.y., 1293.

Duru, Kâzım Nami, **Mekteplerde Ahlâkı Nasıl Telkin Etmeliyiz**, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1343/1925.

Düstûr, I. Tertip, C. II, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.

Ebû Dâvud Muhammed b. Süleyman b. İshak b. el-Ezdî, **Sünen**.

Ebu'l Cezmi Hıfzî, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri**, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1327/1911.

Edhem İbrahim Paşa, **Terbiyetü'l-Etfâl Risalesi**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1285/1869.

....., **Davranış Kurallarının Eğitim ve Öğretimi ve Çocuklara Öğütler (Terbiye ve Tâlim-i Âdab ve Nesâyihü'l-Etfâl)**, Hıfzırrahman Raşit Öymen (hızl.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979.

Eğribozi, Ali İrfan, **Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk**, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312/1895.

....., **Rehber-i Ahlâk**, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317/1900.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C. 1-5, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Etfâlin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Vechile Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hoca Efendilere İ'tâ Olunacak Tâlimattır, İstanbul, 1263/1847.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938.

Hakkı Behic, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1327/1911.

Hasan Tahsin, **Rehnümâ-yı Ahlâk**, İstanbul: Matbaa-i Kütübhâne-i Cihan, 1326/1910.

Hüseyin Remzi, **Ahlâk-ı Hamîdî**, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310/1892.

İçsel, Nazım, **Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye Ders Kitabı**, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327/1911.

İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı, Ankara, 1338.

İsmail Cezmi, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri**, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334/1916.

İstanbul Mekteb-i Sultânîsi Ders Müfredat Programı, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1328/1910.

Kabaklı, Ahmet, **Türk Edebiyatı**, C.II, İstanbul, 1973.

Kâdızâde İstanbulî Ahmed b. Muhammed Efendi, **Birgivi Vasiyetnâmesi Kâdızâde Şerhi**; A. Faruk Meyan (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1970.

Kansu, Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi**, I. Kitap, Ankara: Muallim Ahmet Halit Kitaphânesi, 1930.

....., **Türkiye Maarif Tarihi**, II. Kitap, Ankara: Muallim Ahmet Halit Kitaphânesi, 1932.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C. 8, Ankara: TTK Yayınları, 1962.

....., **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, C. 6, Ankara: TTK Yayınları, 1954.

....., **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, C. 7, Ankara: TTK Yayınları, 1956.

....., **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C. 5, Ankara: TTK Yayınları, 1961.

Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zünun an Esamî'l-Kütüb ve'l-Fünun**, M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (tah.), C. 1, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1945.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, Ali Özek, Hayreddin Karaman vd. (hzl.)

Leyli ve Neharî Umûm Mekâtib-İdâdiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umûmiye Nezâreti Celilesince Mukaddemen Tanzim ve Bu Def'a Ta'dil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Tâlimat, Dârul-Hilâfeti'l Aliyye: Matbaa-i Âmire, Sene-i Şemsîyye 1315.

Maarif-i Umûmiye Nezâreti, **Dârümuallimât Programı**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

....., **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.

....., **Dârümuallimîn-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Programı**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

....., **İnâs Sultânîsi Sunuf-ı İbtidâiye ve Tâliyesinin Ders Programları**, İstanbul, 1330.

-, **Mekâtib-i Sultâniye Ders Programı**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.
-, **Mekâtib-i Sultâniye'nin Sınıf-ı İbtidâiyye ve Tâliyye Ders Programları**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329.
-, **Mekâtib-i Sultâniyye Devre-i Evveli Müfredatı**, İstanbul, 1331.
- Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, **Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, Ankara: MEB Yayınları, 2002.
- Mehmed Hazık, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, (1. Kısım), İstanbul: Jirayir Keteon Bedrosyan Matbaası, 1325/1909.
-, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye**, (2. Kısım), İstanbul: Kasbar Matbaası, 1328/1912.
- Mehmet Sadık Rıfat Paşa, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul, 1296/1879.
-, **Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Matbaası, 1263/1847.
-, **Zeyl-i Risale-i Ahlâk**, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire Matbaası, 1275/1859.
- Mehmet Said, **Ahlâk-ı Hamide**, İstanbul: Elcevâib Matbaası, 1297/1880.
- Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329.
- Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, (Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus)**, İstanbul, 1329.
- Mekâtib-i İdâdiye Kitap ve Resail Cetveli**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1325.
- Mekâtib-i İdâdiyede Tedris Olunan Ulûm ve Fünûn'un Müfredat Programı**, Numara 6, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.
- Mekâtib-i Sultâniye Müfredat Programı**, (Zükûr ve inâs sultânîleri devre-i ulâ sınıfına mahsus ve devre-i sâniye tedrisatına müteallik müfredatı camidir), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338.
- Mekteb-i İbtidâiyyeye Mahsus Tâlimatnâme (Usûl-i Terbiye-Usûl-i Tedris)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.
- Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye-i Şahânenin Tevzi Mükâfat Cetveli**, Dersâadet: Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Destigahı, 1306.
- Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Tarihçesi**, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğraf Matbaası, 1337/1921.
- Mekteb-i Sultânî Ders Programı**, İstanbul, 1327.
- Mekteb-i Sultânî Tevzi Mükâfat Cetveli**, Matbaa-i Amire, 1291.

Mekteb-i Sultânî'nin 50. Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle,
İstanbul: Matbaa-i Amire, 1919.

Mustafa Hâmi Paşa, **Musahhah Vezâif-i Etfâl,** İstanbul: Kasbar Matbaası, 1320/1903.

....., **Vezâif-i Etfâl,** İstanbul Matbaa-i Amire, 1319/1902.

Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmiu's-sahih.**

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, **es-Sünen.**

Osman Fahri, **Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Tarihiye, Medeniye,**
İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332/1916.

Payot, Jules, **Mektebde Ahlâk,** Kâzım Nami Duru (çev.), Selânik: Şems Matbaası, 1329/1913.

Pir Hızırzâde Abdüssamed Fahri, **Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye,** İstanbul: Cihan Matbaası, 1331/1915.

Rehnûmâ-yı Ahlâk, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1899.

Rıfat, **Fezâil-i Ahlâk,** İstanbul, 1311/1893.

Said Paşa, **Said Paşa'nın Hatıratı,** C. 1, Dersââdet: Sabah Matbaası, 1328.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (31. Sene), İstanbul, 1293/1876.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (32. Sene), Dersââdet: Halil Efendi Matbaası, 1294/1877

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (33. Sene), İstanbul, 1295/1878.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (34. Sene), İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1296/1879.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye (38. Sene), İstanbul: Matbaa-i Ebû'z-Ziya, 1299/1882.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (1. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1898.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (2. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1899.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (3. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318/1900.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (4. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1319/1901.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye (6. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1321/1903.

Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut, Def'a: 7, 1326.

Salnâme-i Vilâyet-i Suriye, Def'a: 16, 1301.

Selim Sabit, **Rehnümâ-yı Muallimîn, Sıbyan Mekteplerine Mahsûs Usûl-i Tedrisiyye**, İstanbul: Darü't-Tıbaatî'l-Âmire, t.y.

Sivas Vilâyeti Salnâmesi, Def'a: 16, 1321.

Süleymaniye Vakfiyesi, Kemal Edip Kürkçüoğlu (hzl.), Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962.

Sultânî Mektepler Tâlimatnâmesi, Ankara: Hâkimiyet-i Millîye Matbaası, 1339.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 1279, No: 692.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 1285, No: 964.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 1287, No: 1216.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 1287, No: 1217.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 1291, No: 1684.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 1292, No: 1755.

Taylan, Muslihiddin Adil, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334/1918.

Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1913.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **es-Sünen**.

Türkiye'de Orta Tahsil, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339.

Vilâyât-ı Şâhâne Dârümuallimîn-i İbtidâi Şubelerine Mahsûs Talimât, İstanbul: Mihran Matbaası, 1326/1910.

Vilâyât-ı Şâhânedede Bulunan Leylî ve Neharî Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezâretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları, Dersaadet: Âlem Matbaası, 1310.

Yağlıkızâde, Ahmed Rifat, **Bergüzâr**, Hanya: Girit Vilâyet Matbaası, 1291/1874.

Çalışmalar

Adnan Şişman, **Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1989.

Ahmet Rasim, **Falaka**, Sedit Yüksel (hzl.), Ankara: MEB Büyük Türk Yazarları ve Şairleri Komisyonu Yayınları, 1969.

Akarsu, Bedia, **Ahlâk Öğretileri**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982.

- Aksoy, Özgönül, **İstanbul Sıbyan Mektepleri**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1968.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Alkan, Mehmet Ö., **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Aslan, Ahmet Turan, **İmam Birgivi** (Hayatı-Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri), İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Ayas, Nevzat, **TC Millî Eğitimi: Kuruluş ve Tarihçeler**, Ankara: MEB Basımevi, 1948.
- Aynî, Mehmet Ali, **Türk Ahlâkçıları**, C. I, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1993.
- Aytekin, Halil, **İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Ankara, 1991.
- Ayvallı, Ramazan, "İmam Birgivi'nin İlmî Şahsiyeti", **İmam Birgivi**, Mehmet Şeker (hızl.), Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Baltacı, Cahit, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Banarlı, Nihad Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. II, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Batır, Betül, **Geleneksel Eğitimden Çağdaş Eğitime: Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)**, İstanbul: Elif Kitapevi, 2010.
- Bayraktar, M. Faruk, **İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri**, İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Berker, Aziz, **Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)**, Ankara: MEB Yayınları, 1945.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (hızl.), İstanbul: YKY, 2010.
- Beyzadeoğlu, Süreyya Ali, **Sünbülzâde Vehbi: hayatı, edebî şahsiyeti, eserleri ve divanından seçmeler**, İstanbul: İklim Yayınları, 1993.
- Bilim, Cahit Yalçın, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: 1839-1876**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1984.
- Bilkan, Ali Fuat, **Nâbî, Hayatı Sanatı Eserleri**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Binbaşıoğlu, Cavit, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara: Anı Yayınları, 2009.
-, **Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, İstanbul: MEB Yayınları, 1995.

- Birgivi, Muhammed Efendi, **Vasiyetname: Dil incelemesi, metin, sözlük, ekler indeksi ve tıpkıbasım**, Musa Duman (hzl.), İstanbul: Risale Yayınları, 2000.
- Büyük Türk Klasikleri: Başlangıcından Günümüze Kadar**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985.
- Çağrı, Mustafa, **Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1991.
- Canan, İbrahim, **Hz. Peygamber'in Sünneti'nde Terbiye**, İstanbul: Türdav Yayınları, 1982.
- Çankaya, Mücellitoğlu Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1949)**, Ankara: Örnek Matbaası, 1954.
- Cicioğlu, Hasan, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim: Tarihi Gelişimi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1985.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara: Aydın Kitapevi, 1986.
- Diriöz, Meserret, **Eserlerine Göre Nâbî**, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1994.
- Doğan, Nuri, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Ankara: Bağlam Yayınları, 1994.
- Engelhardt, Edouard Philippe, **Tanzimat ve Türkiye**, Ali Reşad (çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Engin, Emel, **Mekteb-i Sultânî'den Galatasaray Lisesi'ne**, İstanbul: Giza Yayınları, 2008.
- Engin, Vahdettin, **1868'den 1923'e Mekteb-i Sultânî**, İstanbul: Galatasaraylılar Derneği Yayınları, 2003.
- Erdem, Hüsameddin, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk**, İstanbul: DEM Yay, 2006.
- Ergün, Mustafa, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri: 1908-1914**, Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Eski Harfli Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle 1584-1986)** (CD), Ankara: Millî Kütüphâne Yayınları
- Gövsâ, İbrahim Alaaddin, **Meşhur Adamlar Ansiklopedisi**, C. 2-3, Sedat Simavî (hzl.), İstanbul, 1933/1935.
-, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1368/1949.
- Hızlı, Mefail, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. I, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1999.
- Işık, İhsan, **Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, C. 1-10, Ankara: Elvan Yayınları, 2006.
- Kazıcı, Ziya, **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.
- Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alâî**, Hüseyin Algül (hzl.), Tercüman 1001 Temel Eser 30.
-, **Ahlâk-ı Alâî**, Mustafa Koç (hzl.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
-, **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Ahmet Kahraman (hzl.), Tercüman 1001 Temel Eser: 69, İstanbul.
- Koçer, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi**, Ankara: MEB Yayınları, 1991.
-, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, Ankara: Yengeçoğlu Matbaası, 1967.
- Kodaman, Bayram, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Metin Kırıatlı (çev.), Ankara: TTK Basımevi, 1993.
- Mehmedoğlu, Yurdagül, **Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.
- Mengi, Mine, **Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 18, Türk Fikir ve Sanat Adamları Dizisi Sayı 5, 1991.
- Millî Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857–1923**, Reşat Özalp (drl.), Ankara: MEB Yayınları, 1982.
- Muallim Nâci, **Osmanlı Şâirleri**, Cemal Kurnaz (hzl.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 684, 1986.
- Mustafa Hâmi Paşa, **Çocuklara Altın Öğütler-Çocukların Vazifeleri-**, Ahmet Almaz (çev.), İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002.
- Okay, Cüneyd, **Belgelerle Himaye-i Etfâl Cemiyeti (1917-1923)**, İstanbul: Şule Yayınları, 1999.
-, **Eski Harfli Çocuk Dergileri**, 1999, İstanbul: Kitapevi, 1999.
-, **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler (1850-1900)**, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Oktay, Ayşe Sıdika, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

- Özbek, Nadir, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Özege, Seyfeddin, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu: (yazar adına göre)**, Ahmet Eryüksel (hzl.), C. 1-5, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özkırımlı, Atilla, **Türk Edebiyatı Ansiklopedisi**, C. 1-5, İstanbul: Cem Yayınları, 1984.
- Öztürk, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara, 1996.
-, **Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, İstanbul: MEB Yayınları, 2005.
- Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, İstanbul: MEB Basımevi, 1971.
- Pala, İskender, **Yusuf Nâbî Hayriyye**, İstanbul: Kapı yayınları, 2005.
- Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
-, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1864)**, Ankara: TTK Basımevi, 1994.
- Sınar, Alev, **Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950)**, İstanbul: Alfa, 1997.
- Sofuoğlu, Cemal, “Birgivi’nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler”, **İmam Birgivi Sempozyumu**, Mehmet Şeker (hzl.), Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Sünbülzâde Vehbî, **Lütfiyye**, Süreyya Ali Beyzâdeoğlu (hzl.), İstanbul: MEB Yay., 2004.
- Şair Nâbî, **Hayriyye**, İskender Pala (hzl.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989.
- Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, Murat Yalçın (edt.), C. I-II, İstanbul: YKY, 2001.
- Tekeli, Sevim ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: TTK Basımevi, 1993.
- Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem: 1919-1923**, Fahri Çoker (hzl.), Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1995.
- Ülgener, Sabri, **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul: Der Yayınları, 1981.

- Ünal, Uğur, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897- 1907): Programlar-Ders İçerikleri-İstatistikler**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2008.
-, **Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)**, Ankara: TTK Yayınları, 2008.
- Unat, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, Ankara: MEB Basımevi, 1964.
- Yorulmaz, Hüseyin, **Urfalı Nâbî**, İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Yücel, Hasan Âli, **Türkiye’de Orta Öğretim**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Zengin, Z. Salih, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908)**, Adana: Baki Kitabevi, 2003.
-, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)**, İstanbul: MEB Yayınları, 2004.
- Ziyad Ebû’z-Ziya ve Kozikoğlu S., **1921-1933 Galatasaray Tarihçesi**, İstanbul, 1985.

Süreli Yayınlar

- “Cumhuriyetten Önce ve Sonra Meslekî Tedrisat”, **Maarif Vekilliği Dergisi**, Şubat, 1939, S. 21-2.
- Akyüz, Yahya, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 5, 1994.
- Birinci, Ali, “Birgivî Risalesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?”, **Türk Yurdu**, Sayı: 112, Aralık 1996.
- Dosay, Melek, “İbrahim Edhem Paşa”, **OTAM**, Sayı: 7, Ankara, 1996.
- Ertop, Konur, “Şiirlerinde içine kapanık, eylemden uzak, duruk bir toplumun görüşlerini dile getiren şair: Nâbî”, **Milliyet Sanat**, Sayı: 226, 8 Nisan 1977.
- Güldöşüren, Arzu ve Zeynep Altuntaş, “Modernleşme Dönemi Ahlâk Kitaplarına Bir Örnek: Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye”, **DEM Dergi**, Yıl: 1, Sayı: 4, 2008.
- Gurbetoğlu, Ali, “II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Ahlâk Eğitimi ve Ahlâkî Değerler”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: I, Haziran 2007.

- Kam, Ferid, “Kınalızâde Ali Çelebi”, **Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, Sayı: IV, İstanbul, 1314.
- Kaplan, Mahmut, “Nâbî ve Orta İnsan Tipi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 11, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1961.
- Kaygı, Abdullah, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Ahlâk Öğretimi ve Ali Seydi Bey”, **Felsefe Dergisi**, Cilt: 2 (Kasım 1986).
- Koçu, R. Ekrem, “Sıbyan Mektepleri”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C. 1, Yıl: 1, Sayı: 2, Mart 1966.
- Kortantamer, Tunca, “Nâbî’nin Osmanlı İmparatorluğunu Eleştirisi”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi**, C. II, 1984.
- Kut, Günay, “Nâbî’nin Hayri-nâme’si”, **Türk Edebiyatı**, S. 165, 1987.
- Levend, Ağâh Sırrı, “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, Ankara: **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1964.
- Mehmedoğlu, Yurdagül, “1838-1920 Yılları Arasında Örgün Eğitim’de Kullanılan Dînî ve Ahlâkî Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 14, Sayı: 3-4, Ankara, 2001.
- Mengi, Mine, “Eski Edebiyatımızda Bazı İnsan Tipleri”, **Tarih ve Toplum**, Aralık 1984.
- Nurettin Tevfik, “İbtidâîye Mektep Kitapları”, **Türk Yurdu**, C. I, Sayı: 22, 19 Eylül 1912.
- Okay, Orhan, “Edebiyat Dünyasında Çocuk”, **Çocuk Edebiyatı Yıllığı**, İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987.
- Öymen, H. Raşit, “Terbiye ve Tâlim-Âdab ve Nesâyihül-Etfâl Risalesi Üzerine”, **Araştırma**, C. XII, Ankara: Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981.
- Özbek, Nadir, “II. Abdülhamit ve Kimsesiz Çocuklar Dârulhayr-ı Âlî”, **Tarih ve Toplum**, C. XXXI, S. 182, (Şubat 1999).
- Öztürk, Faruk, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ahlâk Kitapları”, **Kebikeç**, S. 6, 1998.
- Sakaoğlu, Necdet, “Lütfiyye-i Vehbi’de Çocuk Eğitimi ile İlgili Görüşler”, **Çocuk Kültürü**, (1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri), Bekir Onur (hızl.), Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1997.
- Saraç, Celal, “Ahlâk-ı Alâî”, **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, Ankara 1959.

- Sonar, Semuhi, "İbrahim Edhem Paşa'nın Geometri Kitabı Hakkında", **Araştırma**, C. II, 1964.
- Sungu, İhsan, "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", **Belleten**, VII/2, Ankara, 1943.
- Yöntem, Ali Cânip, "Hayriyye-Lutfiye", **İstanbul Mecmuası**, No: 31, Mart 1945.

Ansiklopedi Maddeleri

- Adivar, Abdülhak Adnan, "Kınalızâde", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: MEB Yayınevi, 1955.
- Ahunbay, Zeynep, "Mektep", **DİA**, C. 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aksoy, Hasan, "Kınalızâde Ali Efendi", **DİA**, C. 25, Ankara: TDV, 2002.
- Akyıldız, Ali, "Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye", **DİA**, C. 28, İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Albayrak, Nurettin, "Çığırâçan, İbrahim Hilmi", **DİA**, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Anay, Harun, "Devvânî", C. 6, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Mahir, "Edhem Paşa, İbrahim", **DİA**, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Baltacı, Cahit, "Mekteb", **DİA**, C. 29, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Gülsoy, Ufuk, "İslahat Fermanı", **DİA**, C. 19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kahraman, Ahmet, "Ahlâk-ı Alâî", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kahraman, Âlim, "Nazîmâ", **DİA**, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öcal, Mustafa, "Amin Alayı", **DİA**, C. 3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özcan, Abdülkadir, "Abdurrahman Şeref", **DİA**, İstanbul, 1988.
- Özbek, Nadir, "Ahmet Rifat Efendi, Yağlıkcızâde", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öztürk, Cemil, "Dârüluallimât", **DİA**, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
-, "Dârüluallimîn", **DİA**, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
-, "İdâdî", **DİA**, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Şahinoğlu, M. Nazif, "Ahlâk-ı Muhsinî", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
-, "Ahlâk-ı Nâsirî", **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Şentürk, M. Hüdayi, "Darülmaarif", **DİA**, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Şişman, Adnan, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, **DİA**, C. 13, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uzun, Mustafa, “Ali Kemal”, **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
-, “Ali Seydi Bey”, **DİA**, C. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
-, “Mektep”, **DİA**, C. 29, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Yüksel, Emrullah, “Birgivi”, **DİA**, C. 6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Tezler

- Aydın, Elif, “Tarihimizde Amin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi”, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2008).
- Doğan, Enfel, “Ahlâk-ı Alâî”, **(Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2006).
- Günay, Bekir, “Mehmed Sadık Rifat Paşa’nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri”, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 1992).
- Kocamanoğlu, Emine, “Ayşe Sıdika’nın ‘Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri’ Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi”, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 1995.)
- Köse, Ali, “Ahlâk-ı Alâî’nin II. Kitabı İlm-ü Tedbiri’l-Menzil’de Eğitim”, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 1998).

İnternet Kaynakları

- Galatasaray Lisesi, http://www.gsl.gsu.edu.tr/html_tr/003/007_1.html, (3 Nisan 2012).
- Gelenbevizâde Mehmed Said, http://tr.wikipedia.org/wiki/Gelenbevizade_Mehmet_Said, (30 Mart 2012).
- Hakkı Behiç, http://tr.wikipedia.org/wiki/Hakk%C4%B1_Behi%C3%A7_Bayi%C3%A7, (29 Mart 2012).
- Jules Payot, http://en.wikipedia.org/wiki/Jules_Payot, (23 Mart 2012).

Osmanlı eğitim sisteminde 18. yüzyılda başlayan modernleşme çalışmalarının Tanzimat'la birlikte ivme kazandığı bilinmektedir. Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda Batılılaşmanın ancak eğitimle gerçekleşebileceği düşüncesi ile Batı tarzında mekteplerin açılması, mektep programlarında değişikliklere gidilmesi ve eğitim-öğretim usullerinde yenilikler yapılması, dönemin eğitim politikası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte mektep programlarına yeni derslerin ilave edildiği; mekteplerde din derslerinden bağımsız ahlâk derslerinin okutulduğu ve çok sayıda ahlâk ders kitabının kaleme alındığı görülmektedir.

Bu çalışma ile öncelikle Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Osmanlı örgün eğitim kurumlarında müstakil bir ders olarak okutulan ahlâk dersinin mektep programlarında yer alma süreci, kaynaklara doğrudan ulaşılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından ahlâk derslerinde okutulan eserlerin belirlenmesi ve bu kitaplardan bir kısmının şekil, muhteva ve yöntem açısından tanıtılması esas alınmıştır. Ayrıca Tanzimat sonrası Osmanlı düşünce hayatında ahlâkın kaynağı, öğretim konusu yapılıp yapılamayacağı, ahlâkın eğitimle değişmesinin imkânı gibi teorik konular etrafında başlayan ve II. Meşrutiyet döneminde artarak devam eden tartışmalara, mektep programlarındaki ahlâk derslerinin tarihî süreci ve ahlâk ders kitapları hakkında verilen bilgilerle ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bunlara ilaveten araştırmacılara, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar mekteplerde okutulan ahlâk dersi ile günümüzde ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında yer alan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini mukayese etme imkanı sunulmuştur.

ISBN: 978-975-8646-52-4

9 789758 646524

www.ilahiyatvakfi.com

